

KRDANTARŪPAMĀLĀ

A CONCORDANCE OF VERBAL DERIVATIVES

BEGUN BY

Sastraratnakara, Kulapati late Pt. S. RAMASUBBA SASTRI

*First Head of the S. E. Society Teaching Centre, Pettai
and completed by his students*

V. SRIVATSANKACHARYA & T. K. PRANATARTIHARAN

Pandits of the S. E. Society's Teaching Centre

WITH THE PREFACES OF

Dr. C. P. Ramaswami Aiyar, Founder-President and

Dr. V. Raghavan, Professor of Sanskrit, University of Madras

*and the Foreword of Sri K. Balasubramanya Iyer, B.A., B.L., M.L.C.
President of the Society*

VOLUME FOUR

RELEASED BY

HIS HOLINESS

JAGADGURU SRI CHANDRASEKHARENDRA
SARASVATI SANKARACHARYA SWAMIGAL
of Kanchi Kamakoti Pitha

on the occasion of His 75th Birthday (10-6-68)

Published by

SRI T. V. VISWANATHA AIYAR, Secretary

**The Samskrit Education Society, Madras
14, EAST MADA STREET, MYLAPORE, MADRAS-4**

1968

कृदन्तरूपमाला

मद्रपुरी-संस्कृतविद्यासमिति-कलाशालाया: प्रथमप्रधानाध्यापकैः
शास्त्ररत्नाकरादिविरुदालङ्कृतैः पण्डितवर्यैः
श्रीमद्भिः श. रामसुब्रह्मण्यशास्त्रिभिरारब्धा
तच्छिष्याभ्यां श्री श्रीवत्साङ्गाचार्य-श्री प्रणतार्तिहरशर्मभ्यां पूरिता

श्रीमतां डा० चे. प. रामस्वाम्यार्याणां, डा० वे. राघवार्याणां च
आमुखाभ्यां
तथा श्रीमतां कृ. बालसुब्रह्मण्यार्याणां प्रस्तावोक्त्या च सहिता

चतुर्थभागात्मिका

श्रीकाश्रीकामकोटिपीठाधीश्वरजगद्गुरुश्रीशंकराचार्यैः
श्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीश्रीचरणैः
तेषां ७५-तम-जयन्ती-महोत्सवावसरे सानुग्रहं प्रकाशिता

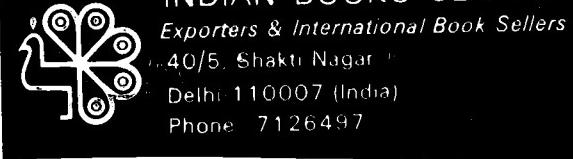
मद्रपुरीसंस्कृतविद्यासमितिसचिवैः
श्री. ति. वे. विश्वनाथार्यैः
(१४, पूर्वमाडवीथी, मद्रास-४)
प्रकाशिता

प्रथमावृत्ति: १९६८

© Samskrit Education Society, Madras.4

Published with the aid of
Govt. of India, Ministry of Education.

Price

ब्रिटिष् स्टर्लिंग् १० ,,

मूल्यम्

श्री भारती विजयम् प्रेस, मद्रास-५

GENERAL PREFACE

The Samskrit Education Society is one of the latest efforts made by lovers of Sanskrit in Madras to check the erosion or elimination of Sanskrit which is imminent in the different sectors of its studies in this part of the country, notwithstanding that South India has been a stronghold of this language in the past amongst all those who prize intellectual stimulation and spiritual inspiration. The Society was started with the blessings of H. H. Sri Chandrasekharendra Sarasvati, Sankaracharya of Kanchi Kamakoti Peetha, on the occasion of the Golden Jubilee of his accession to the Peetha. I have had the pleasure and privilege of being connected with its management from the inception.

In spite of the difficulties of the present situation and the many causes demanding the help and patronage of the philanthropists, we may assert that during the short period of our existence, we have made fairly steady progress, although it is not spectacular. In Pettai, near Madras, we have a large area of land where our buildings are coming up and a Sanskrit advanced study centre is functioning. We have been concentrating in training young Pandits already qualified in one Sastra to become equipped in another Sastra. We have started a few research projects and publication schemes : a *Concordance of Verbal Derivatives*, a *New Model Sanskrit Grammar* and a *Dictionary of Indeclinables*. Another undertaking of ours is the book on *The Teaching of Sanskrit*. This and the *Concordance of Verbal Derivatives*, I am happy we are able to release to the public now.

The maintenance and promotion of Sanskrit study in the schools face two difficulties today, one stemming from the language formulae of the Government which is explicitly unfavourable to Sanskrit and secondly, the lack of improved methods of making its learning easy and popular. The Society may well congratulate itself in having addressed itself to the latter problem and brought out these books written by able and experienced scholars, Pt. S. Ramasubba Sastrigal and Prof. K. Rama Varma Raja. On behalf of the Society, I must also express my appreciation of the services rendered to the Society by Dr. V. Raghavan who has been in general charge of these and other research projects and publications of the Society. What he and others have been

doing in this part of the country, in the midst of all sorts of difficulties, must evoke the admiration of Sanskritists all over the country.

These and other research projects and the teaching work of the Society have been receiving assistance from the Central Sanskrit Board which deserves all praise for its efforts to rehabilitate in the country Sanskrit, the bedrock of Indian culture.

I wish all success to Sri T. V Viswanatha Aiyar, Secretary of the Society, who has been building up the resources of the Society and managing its affairs so well. I am quite sure that the Sanskrit Education Society will ere long emerge as an active advanced Centre of a University type for Sanskrit in the South.

C. P. RAMASWAMI AIYAR
Founder-President, The Sanskrit
Education Society, Madras.

FOREWORD

We have great pleasure in placing in the hands of the Scholars and students of Samskrit the Fourth Volume of the KRIDANTA ROOPAMALA, the Concordance of Verbal derivatives undertaken by our Society. This volume was formally released by HIS HOLINESS JAGADGURU SRI SANKARA-CHARYA SWAMIGAL OF KANCHI KAMAKOTI PEETAM on 10th June 1968, at Secunderabad, Andhra Pradesh, where His Holiness at present stays.

The Fourth Volume covers 540 roots beginning from धृ to रूप according to the Dhatupata. All the four volumes therefore cover 1445 roots.

After the demise of Sastraratnakara Kulapati S. Rama Subba Sastrigal, who was chiefly responsible for the preparation of this work, his disciples, especially, Sri Srivatsankacharya, have been working in accordance with the plan formulated by the late Ramasubba Sastrigal.

As scholars are aware this is a very difficult work which requires a thorough knowledge of Vyakarana and the details connected with it; fortunately the disciples of Sastrigal have imbibed very well the lessons given by their master, and they have accomplished this work with diligence and industry.

The fifth volume is also contemplated to be published as early as possible. That volume will carry the coverage of roots upto 1980 omitting those which are derived from the Pratipadikas.

On behalf of the Sanskrit Education Society, I have to express our appreciation of the good work done especially by Sri Srivatsankacharya.

We are very grateful to Dr. V. Raghavan, Professor of Sanskrit, University of Madras for his guidance and advice in the preparation and publication of this work.

This is a monumental work. We hope and trust that all scholars and lovers of Sanskrit will find it very useful to them.

"ASHRAMA",
Luz, Mylapore,
18th July 1968.

K. BALASUBRAHMANYA IYER
President.

P R E F A C E

The Samskrit Education Society, Madras has been able to bring out the fourth, the penultimate, volume of the *Kṛdantarūpa-māla* comprising 342 pages and dealing with 540 Roots in a year's time after the publication of the third volume. It is a matter for gratification that following in the footsteps of their teacher, the late Sri S. Ramasubba Sastrigal, his two Sīsyas, Pts. V. Srivatsankacharya and T.K. Pranatartiharan, have maintained the standard of the earlier volumes. The present volume includes some Roots the citation of the correct forms of whose derivatives, with the requisite authorities, entailed diligent search on the part of the compilers. The strain of seeing through the orderly presentation of the diversified material in the main body of the work and in the supporting rules and illustrations in the footnotes is offset by the revelation at each step of the wondrous richness of the language and the beauty of its structure.

Thanks are due to Pt. A. M. Srinivasachariar, who has, as in the case of the earlier volumes, assisted us in the checking of the references and the correction of the proofs.

The authorities of the Society feel very much encouraged by reviews and notices of the earlier Volumes of this work, such as the one in the *Journal of the American Oriental Society*, Volume 87, April—June 1967.

V. RAGHAVAN.

(906) “धूज् कम्पने” (V-स्वादि:-1255. अक. वेद. उभ.)

‘धूनयति धवति धवते, धुनोति धुनुते, धुनाति च धुनीते ।
 धूनोति धुनुते स्युः पदानि कम्पे, विधूनने धुवति ॥’ (श्ल. 26) इति देवः ।
 धावकः-विका, ^१धूनकः-निका, ^२दुधूषकः-षिका, दोधूयकः-यिका ;
^३घोता-धविता-त्री, धूनयिता-त्री, दुधूषिता-त्री, दोधूयिता-त्री ;
^४धून्वन्-ती, ^५धूनयन्-न्ती, दुधूषन्-न्ती ; —
 घोष्यन्-धविष्यन्-न्ती-ती, दुधूषिष्यन्-न्ती-ती ; —
 धून्वानः, — दुधूषमाणः, ^Aदोधूयमाणः ;
 घोष्यमाणः-धविष्यमाणः, — दुधूषिष्यमाणः, दोधूयिष्यमाणः ;
 प्रधूः-प्रधौ-प्रध्वः ; — — —
^६धूतम्-^Bधूतः-धूतवान्, धूनितः, दुधूषितः, दोधूयितः-तवान् ;
^७धवः, ^८धवनः, ^९परिधावी, धूनः, दुधूषः, दोधुवः ;
 घोष्यम्-धवितव्यम्, धूनयितव्यम्, दुधूषितव्यम्, दोधूयितव्यम् ;

1. ‘धूज् प्रीतोर्नुगवल्लव्यः’ (वा. 7-3-37) इति ष्यन्ते सर्वत्र जुगामः । लघूपधत्वा-
 भावान्न गुणः ।
2. पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामधर्यात् ‘सनि प्रहगुहोश्च’ (7-2-12) इतीणि-
 षेधः । ‘इको ज्ञल्’ (1-2-9) इति सनः कित्वान्न गुणः । एवं सञ्चन्ते सर्वत्र
 हेयम् ।
3. ‘स्वरतिसूयतिधूज्जुदितो वा’ (7-2-44) इति वलादेरार्थधातुकस्येद्विकल्पः ।
 एवं तव्यदादिष्वपि हेयम् ।
4. शतरि, ‘स्वादिभ्यः—’ (3-1-73) इति रनुप्रत्ययः । ‘हुश्तुवोः सार्वधातुके’
 (6-4-87) इति यण् । एवं धून्वानः इत्यत्रापि प्रक्रिया हेया ।
5. ष्यन्तात् ‘निगरणचलनार्थेभ्यः—’ (1-3-87) इति नित्यं शतैव । न शानच् ।
6. निष्ठायाम्, ‘शुकः किति’ (7-2-11) इति नित्यमिणिषेधः ।
7. धूनयति=कष्ययतीख्येऽन्तर्भवितप्यन्तादस्मात् कर्तरि पचाशवि रूपमेवम् ।
8. निमित्तमेदेनास्य धातोरकर्मकर्त्त्वे, ‘चलनशब्दार्थदिकर्मकाद् युच्’ (3-2-148) इति
 तच्छीलादिषु कर्तुषु युचप्रत्ययः ।
9. ताच्छील्ये जिनिप्रत्यये रूपमेवम् ।
- A. ‘दोधूयमानं विविधोर्मियोगात् छायागस्तमन्तमवेक्ष्य भीताः ।’ या.अ. 18, 96.
- B. ‘कुब्जा कृतारिवलमैक्षत वृष्वती सा
 पात्रं समीरधुतसौरभधूतमृज्जम् ॥’ धा. का. 2. 68.

धनीयम् ,	धूनीयम् ,	दुधूषणीयम् ,	दोधूयनीयम् ;
धव्यम्-अवश्यधाव्यम् ,	धून्यम् ,	दुधूष्यम् ,	दोधूय्यम् ;
ईषद्वः-दुर्धवः-सुधवः ;	—	—	—
धूयमानः ,	धून्यमानः ,	दुधूष्यमाणः ,	दोधूयमानः ;
^१ धवः ,	धूनः ,	दुधूषः ,	दोधूयः ;
धोतुम्- ^A विधवितुम् ,	—	दुधूषितुम् ,	दोधूयितुम् ;
धूतिः ,	धूनना ,	दुधूषा ,	दोधूया ;
धवनम् ,	धूननम् ,	दुधूषणम् ,	दोधूयनम् ;
धूत्वा ,	धूनयित्वा ,	दुधूषित्वा ,	दोधूयित्वा ;
विधूय ,	विधून्य ,	विदुधूष्य ,	विदोधूय ;
धावम् २, } धूनम् २, }	धून्यम् २, }	दुधूषम् २, }	दोधूयम् २ ; }
धूत्वा २, } धूनयित्वा २, }	—	दुधूषित्वा २, }	दोधूयित्वा २. }

(907) “धूज् कम्पने” (IX-कथादि:-1487. सक. वेद. उभ.)

प्वादिः ल्वादिश्च ।

‘धूनयति धवति धवते, धुनोति धुनुते, धुनाति च धुनीते ।

धूनोति धुनुते स्युः पदानि कम्पे, विधूनने धुवति ॥’ (श्लो. 26) इति देवः ।

धावकः-विका, धूनकः-निका, दुधूषकः-षिका, दोधूयकः-यिका ;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि पूर्वोक्तधूज्ज्वातुवत् (906) बोध्यानि ।

²धुनन्-ती, ^Bधुनानः; धूनः, ³धूनिः, इमानि रूपाणि अस्य धातोः भवन्तीति विशेषः ।

1. भावे, ‘कृद्वेरपू’ (3-3-57) इत्यप्तत्यः ।

2. शतरि, ‘क्रद्यादिभ्यः—’ (3-1-81) इति शाप्रत्यये, ‘प्वादीनां हस्वः , (7-3-80) इति हस्वे च रूपम् । एवं शानजन्तेऽपि प्रक्रिया हेया ।

3. ‘कृद्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावद् वक्तव्यः , (वा. 8-2-44) इति किनस्तकारस्य नकारः ।

A. ‘स मायानामगात् सोता कपेर्विधवितुं युतिम् ॥’ भ. का: 9. 28.

B. ‘नागं ददर्श पटपूर्णमुखं धुनानं कर्णं शृणन्तमखिलानभिपूर्तरोषम् ॥’ धा. का. 3.6.

(908) “धूज् कम्पने” (X-कुरादि:-1836. अक. सेद्. उभ.)

आधृषीयः ।

‘धूनयति धवति धवते, धुनोति धुनुते, धुनाति च धुनीते ।
धूनोति धुनुते स्युः पदानि कम्पे, विधूनने धुवति ॥’ (श्लो. 26) इति देवः ।
धूनकः-निका, ¹धावकः-विका, दुधूनयिषकः-षिका ; धूनयिता-त्री,
दुधूनयिषिता-त्री ; धूनयन्-नती, दुधूनयिषन्-नती ; धूनयिष्यन्-नती-ती,
दुधूनयिषिष्यन्-नती-ती ; धूनयमानः, दुधूनयिषयमाणः, धूनयिष्यमाणः, दुधूनयि-
ष्यमाणः, धूनितम्-धावितम्^A-तः-तवान्, दुधूनयिषितः-तवान् ; धूनः,
दुधूनयिषुः ; धूनयितव्यम्, दुधूनयिषितव्यम् ; धूननीयम्, दुधूनयिषणीयम् ,
धूनयमाणः ; धूनः, दुधूनयिषः ; धूनयितुम्, दुधूनयिषितुम् ;
धूनना, दुधूनयिषा ; धूननम्, दुधूनयिषणम्, धूनयित्वा, दुधूनयिषित्वा,
धून्यम्, प्रदुधूनयिष्य, धूनम् २-धूनयित्वा २, दुधूनयिषम् २ ; }
प्रधून्य, प्रदुधूनयिष्य, धूनम् २-धूनयित्वा २, दुधूनयिषित्वा २. }

(909) “धूप सन्तापे” (I-भ्वादि:-396. अक. सेद्. पर.)

‘धूपायतीति सन्तापे भाषार्थे धूपयेदिति ।’ (श्लो. 130) इति देवः ।

²धूपायकः-यिका, धूपकः-पिका, ³धूपायकः-यिका, धूपकः-पिका,

1. ‘धूज्ज्वीजोर्नुग् वक्तव्यः’ (वा. 7-3-37) इत्यत्र प्रीजा साहचर्यात् कथादेरेव प्रहणमिति पक्षे, ‘हेतुमण्यन्तादेव नुगागमः, न तु स्वार्थण्यन्तात्’ इति पर्यव-सानात्, अस्य धातोः स्वार्थण्यन्तवात् नुगागमे रूपमेवम् । एवमेव तृजादिष्वयि अत्र पक्षे धावयिता-त्री, इत्यादीनि रूपाणि हेयानि ।

2. ‘गुप्तधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः’ (3-1-28) इति आयप्रत्ययः । स च, ‘आयादय आर्धधातुके वा’ (3-1-31) इति विकल्पेन भवति । तेन आयप्रत्ययपक्षे रूपमेवम् । तदभावपक्षे धूपकः इति । एवं आर्धधातुके सर्वत्रायप्रत्ययो हेयः ।

3. एन्तेऽपि सर्वत्रायप्रत्ययविकल्पः । तेन सर्वत्र रूपद्रव्यम् ।

▲. ‘कूटायेषु हतेषु धावितमतिष्वन्येषु धावत्सु च स्वैरं तत्र जनान् प्रयन् विगलितश्रन्थान् कचान् ग्रन्थयन् ॥’ धा. का. 3.51.

१ दुधूपायिषकः-दुधूपिषकः-षिका, २ दोधूपकः-पिका;
धूपायिता-त्री, धूपिता-त्री, धूपायिता-धूपयिता-त्री, दुधूपायिषिता-
दुधूपिषिता-त्री, दोधूपिता-त्री;
३ धूपायन्-न्ती, धूयाययन्-धूपयन्-न्ती, दुधूपायिषन्-दुधूपिषन्-न्ती; —
धूपायिष्यन्-धूपिष्यन्-न्ती-ती, धूपायिष्यन्-धूपयिष्यन्-न्ती-ती,
दुधूपायिष्यन्-दुधूपिष्यन्-न्ती-ती;
— धूपाययमानः-धूपयमानः, दुधूपायिषमाणः-दुधूपिषमाणः, दोधूपयमानः;
— धूपायिष्यमाणः-धूपयिष्यमाणः, दुधूपायिष्यमाणः-दुधूपिष्यमाणः,
दोधूपयमानः;
४ प्रधूपाः-प्रधूपौ-प्रधूपाः, प्रधूप-प्रधूबू-प्रधूपौ-प्रधूपः; —
धूपायितम्-^Aधूपितम्, धूपायितः-धूपितः, दुधूपायिषितः-दुधूपिषितः,
दोधूपितः-तवान्;
धूपायः-धूपः, प्रधूपी, धूपायः-धूपः, दुधूपायिषुः-दुधूपिषुः, दोधूपः;
धूपायितव्यम्-धूपितव्यम्, धूपायितव्यम्-धूपयितव्यम्, दुधूपायिषितव्यम्-
दुधूपिषितव्यम्, दोधूपितव्यम्;
धूपायनीयम्-धूपनीयम्, धूपायनीयम्-धूपनीयम्, दुधूपायिषणीयम्,
दुधूपिषणीयम्, दोधूपनीयम्;
धूपायथम्-धूप्यम्, धूपाय्यम्-धूप्यम्, दुधूपायिष्यम्-दुधूपिष्यम्, दोधूप्यम्;
ईषद्वधूपायः-दुर्धूपायः-सुधूपायः, ईषद्वधूपः-दुर्धूपः-सुधूपः; —
धूपाययमानः-धूप्यमानः, धूपाययमानः-धूप्यमानः, दुधूपायिष्यमाणः,
दुधूपिष्यमाणः, दोधूप्यमानः;
धूपायः-धूपः, धूपायः-धूपः, दुधूपायिषः, दुधूपिषः, दोधूपः;

- आयप्रत्ययान्तात् सनि रूपमेवम् । तदभावे दुधूपिषकः इत्यादीनि रूपाणीति हेयम् ।
  - आर्थधातुकविवक्षायामायप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात्, आयप्रत्ययान्तस्य अनेकाच्छत्वात् आयप्रत्ययविवक्षायां यद् न । आयोभावपश्चे तु यद्हि दोधूपकः इत्यादीनि रूपाणि हेयानि ।
  - शतुः सर्वधातुकत्वेन नित्यमायप्रत्ययः ।
  - आयप्रत्ययान्तात् किपि, अलोप्यमलोप्योः, सोः इत्यविसर्गयोक्त्वं रूपमेवम् ।
  - ‘गोपायतां धर्ममधूपितात्मनां जल्पान् विमुच्याभवदुय्यमो जपे’॥ धा. का. 1.51.

धूपायितुम्-धूपितुम्, धूपाययितुम्-धूपयितुम्, दुधूपायिषितुम्-दुधूपिषितुम्, दोधूपितुम्;
 धूपाया-धूपा, धूपायना-धूपना, दुधूपायिषा-दुधूपिषा, दोधूपा;
 धूपायनम्-धूपनम्, धूपायनम्-धूपनम्, दुधूपायिषणम्-दुधूपिषणम्, दोधूपनम्;
 धूपायित्वा-धूपित्वा, धूपाययित्वा-धूपयित्वा, दुधूपायिषित्वा-दुधूपिषित्वा, दोधूपित्वा;
 प्रधूपाण्य-प्रधूप्य, प्रधूपाण्य-प्रधूप्य, प्रदुधूपायिण्य-प्रदुधूपिण्य, प्रदोधूप्य;
 धूपायम् २-धूपम् २, } धूपायम् २-धूपम् २, }
 धूपायित्वा २-धूपित्वा २, } धूपाययित्वा २-धूपयित्वा २, }
 दुधूपायिषम् २-दुधूपिषम् २, दोधूपम् २; }
 दुधूपायिषित्वा २-दुधूपिषित्वा २, दोधूपित्वा २. }

(910) “धूप भाषार्थः” (X-चुरादि:-1773. सक. सेटू. उभ.)

आस्वदीयः ।

‘भासार्थ इत्येके’ इति मैत्रेयः । तथा च क्षीरस्वामी—‘भासा दीसिर्थे येषां ते भासार्थाः ।’ इति मा. धा. बृत्तिः ।

‘धूपायतीति सन्तापे भाषार्थे धूपयेदिति ।’ (क्षो. 130) इति देवः ।
 धूपकः-पिका, दुधूपयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कूटयतिवत्
 (240) उद्धानि । धूपयन्-न्ती, दुधूपयिषन्-न्ती-ती, धूपयिष्यन्-न्ती-ती,
 दुधूपयिष्यन्-न्ती-ती ; इति शत्रुपत्त्वयेऽत्र विशेषः ।

(911) “धूरी हिंसागत्योः” (IV-दिवादि:-1153. सक. सेट. आत्म.)

धूरकः-रिका, धूरकः-रिका, दुधूरिषकः-षिका, दोधूरकः-रिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकगूर्यतिवत् (419) ऊद्धानि । विधूर्णम्^A-
कर्मणि त्कः ।

(912) “धूम कान्तिकरणे” (X-चुरादि:-1640. अक्ष. सेव. उभ.)

‘दन्त्योष्मान्तः’ इति श्रीभद्रमैत्रेयादयः । ‘मूर्धन्योष्मान्तः’ इति स्वामी ।

A. ‘धर्मविसायजनदः खलु योऽजनिष्ट
दीसोऽमपूर्णभुत्तर्णक्विधुर्णवैरी ॥’ धा. का. 2, 59

तथा च मैत्रेयोऽपि 'धूष इत्येके' इति पषाठ । काश्यपस्तु तालव्योष्मान्त-
माह' इति मा. धा. वृत्तौ ।

धूसकः-सिका, दुधूसयिषकः-षिका, धूसयिता-त्री, दुधूसयिषिता-त्री,
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि कृटयतिवत् (240) ज्ञेयानि । धूसयन्-न्ती,
दुधूसयिष्यन्-न्ती-ती ; धूसयिष्यन्, दुधूसयिष्यन्-न्ती-ती ; इति शतृपत्ययेऽल
विशेषः । धूसितम्^A ।

(913) "धृड् अवधंसने" (I-भादि:-960. अक. अनि. आत्म.)
'अविधंसने' इति क्षीरस्वामी ।

'ग्रियते स्यादवस्थाने धृडोऽवधंसने पुनः ।

घरते धारणेऽर्थे तु घरते घरतीत्युभे ॥' (श्ल. 29) इति देवः ।

धारकः-रिका,	धारकः-रिका,	¹ दिधीर्षकः-षिका-
धर्ता-त्री,	धारयिता-त्री,	² देशीयकः-यिका
—	धारयन्-न्ती,	दिधीर्षिता-त्री,
धरमाणः,	धारयमाणः,	देशीयिता-त्री;
³ धरिष्यमाणः,	धारयिष्यमाणः,	—
सुधृत-सुधृद्-सुधृतौ-सुधृतः;	—	—
धृतम्-तः-तवान्,	धारितः,	दिधीर्षितः,
⁴ धरः,	⁵ धरणः, धारः,	दिधीर्षुः,
धर्तव्यम्,	धारयितव्यम्,	देशीयितव्यम्;
धरणीयम्,	धारणीयम्,	दिधीर्षणीयम्;

1. सञ्चन्ताण्डुलि 'हको श्ल॒' (1-2-9) इति सनः किन्तवे, 'अज्ज्ञनगमां सनि' (6-4-16) इति दीर्घे, 'ऋद्वत् इद्वातोः' (7-1-100) इति इत्वे रपरत्वे, 'हलि च' (8-2-77) इति दीर्घे च रूपमेवम् । एवं सञ्चन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।
2. यज्ञन्ते, 'रीढ़ क्रतः' (7-4-27) इति रीढ़ । गुणोऽभ्यासे । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ।
3. 'ऋद्वनोः स्ये' (7-2-70) इतीडागमः ।
4. पचादित्वादत्प्रत्ययः कर्तरि ।
5. 'चलनशब्दार्थाद्विकर्मकाद् युच्' (3-2-148) इति ताच्छीलिको युच् ।
- A. 'सौधे विट्ठलजुषि पश्यति धूसितोऽयं राजारिकीटबलचूर्णनयातिपूज्यः ।'

धार्यम्,	धार्यम्,	दिधीर्ष्यम्,	देशीर्यम्;
ईषदधरः-दुर्धरः-सुधरः;	—	—	—
² श्रियमाणः,	धार्यमाणः,	दिधीर्ष्यमाणः,	देशीर्यमाणः;
धारः,	धारः,	दिधीर्षः,	देशीर्षः;
धर्तुम्,	धारयितुम्,	दिधीर्षितुम्,	देशीर्षितुम्;
³ धारा-धृतिः,	धारणा,	दिधीर्षा,	देशीर्षा;
धरणम्,	धारणम्,	दिधीर्षणम्,	देशीर्षणम्;
धृत्वा,	धारयित्वा,	दिधीर्षित्वा,	देशीर्षित्वा;
प्रधृत्य,	प्रधार्य,	प्रदिधीर्ष्य,	प्रदेशीर्ष्य;
धारम् २,	धारम् २,	दिधीर्षम् २,	देशीर्षम् २;
धृत्वा २,	धारयित्वा २,	दिधीर्षित्वा २,	देशीर्षित्वा २.

(914) "धृड् अवस्थाने" (VI-तुदादि:-1412. अक. अनि. आत्म.)

किरादि । 'धारणे च' इति द्रुमे ।

'ग्रियते स्यादवस्थाने धृडोऽवधंसने पुनः ।

घरते धारणेऽर्थे तु घरते घरतीत्युभे ॥' (श्ल. 29) इति देवः ।

धारकः-रिका, धारकः-रिका, ⁴दिवरिषकः-षिका, देशीयकः-यिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकधरतिवत् (913) ऊहानि । ⁵पुरन्नी^A,

1. 'ऋहलोः—' (3-1-124) इति ष्यतप्रत्ययः ।
2. 'रिङ् शयग्निलङ्कु' (7-4-28) इति रिङादेशे रूपम् ।
3. 'धारा प्रपाते' (ग. सू. 3-3-103) इति भिदादिपाठात् अडि, 'ऋद्वशोऽङ्गि
गुणः' (7-4-16) इति गुणः । निपातनाद् दीर्घः । अन्यत्र धृतिः । असिधारा
इत्यादिषु प्रपातसाम्यात् लक्षणया प्रयोगः ।
4. अस्य धातोः किरादित्वात् 'किरादश पञ्चभ्यः' (7-2-75) इति सनि इडागमो
भवति । द्विवादिकम् । एवं सञ्चन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।
5. पुरं धारयतीत्यर्थे 'संज्ञायां मृ—' (3-2-46) इति खचि, पृष्ठोदरादित्वात् उपधा-
लोपे साधुः । नियाम्, गौरादित्वात् लीष् ।
- A. 'हीणां नवोदां जगतोऽभिनन्यां तां पर्यग्न्हन् मुदिताः पुरन्ध्रथः ॥' वा.वि. 1-60.

^१महीध्रः-कुध्रः, ^२आधारः, ^३धर्मः, इमानि रूपाणि अस्य धातोरिति विशेषः ।
 (915) “धृज् गत्यर्थः” (I-भवादि:-217. सक. सेह. पर.)
 ‘धर्जेद् धृजेद् धर्जेद् धृजेद् धर्जेद् धृजेद् गतौ शपि ।’
 (श्ल. 60) इति देवः ।

धर्जकः-जिका, धर्जकः-जिका, दिधर्जिषकः-षिका, दरीधृजकः-जिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगर्जतिवत् (422) उद्घानि । ल्यपि—
 प्रधृजय^A इति ।

(916) “धृजि गत्यर्थः” (I-भवादि:-218. सक. सेह. पर.)
 ‘धर्जेद् धृजेद् धर्जेद् धृजेद् धर्जेद् धृजेद् गतौ शपि ।’
 (श्ल. 60) इति देवः ।

धृजकः-जिका, धृजकः-जिका, दिधृजिषकः-षिका, “दरीधृजकः-जिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि गृज्जतिवत् (423) बोध्यानि ।

(917) “धृज् धारणे” (I-भवादि:-900. सक. अनि. उभ.)
 ‘धरते धारणेऽर्थे तु धरते धरतीत्युभे ॥’ (श्ल. 29) इति देवः ।
 धारकः-रिका, धारकः-रिका, दिधीर्षकः-षिका, देव्रीयकः-यिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिधरतिकवत् (913) ज्ञेयानि । “युगःध्रः—

1. ‘कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्’ (वा. 3-2-5) इति कः । एवं कुं धरतीति कुध्रः इत्यत्रापि हेयम् ।
2. ‘अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्’ (वा. 3-3-122) इति धरन्तः निपात्यते । आधित्यतेऽस्मिन्नित्यर्थे=आधारः ।
3. ‘अतिंस्तुहुस्तधृ—’ (द. उ. 7-26) इति मन्त्रलये रूपमेवम् । धरति ध्रियते वाऽस्मिन्नाचार इति धर्मः=न्यायः ।
4. ‘रीगृत्वत इति वक्तव्यम्’ (वा. 7-4-90) इति यज्ञते अभ्यासस्य रीगागमः । एवं यज्ञते सर्वत्र बोध्यम् ।
5. ‘संज्ञायां भृत्यृजिधारिसहितपिदमः’ (3-2-46) इति कर्मण्युपपदे ष्यन्तात् खच्-प्रत्ययः । युगं धारयतीति युगन्ध्रः=पर्वतविशेषः । ‘खचि हस्तः’ (6-4-94) इति हस्तः, ‘अरुद्धिष्वदजन्तस्य—’ (6-3-67) इति मुम् । एवं जलन्धरः, पुरन्धरः, श्रुतन्धरः, वसुन्धरा इत्यादिषु हेयम् ।
- A. ‘प्रधृजय मोदं स दधृज तद्रनं धर्जोद्गतिव्यजितकूजदण्डजम् ।’ धा. का. 1.30.

जलन्धरः-पुरन्धरः-श्रुतन्धरः-वसुन्धरा, ^१धनुर्धरा, ^२महीध्रः^A, ^३कर्णधारः, ^४आधारः, ^५धारा, ^६धारयः^B, ^७धारथन्, ^८धुरन्धरः, धर्मः ; इमानि रूपाणि अधिकान्यत्रेति विशेषः । अस्य धातोः उभयपदित्वात् शतरि—धरन्-न्ती, वरिष्यन्-न्ती-ती, इति विशेषः ।

(918) “धृष प्रसहने” (X-चुरादि:-1851. सक. सेह. उभ.)
 आधृषीयः ।

‘अप्रसहने’ इति क्षीरस्वामी । आदित् इति शाकटायनः । ‘एषु पश बन्धने इति केचित् पठन्ति । तदुक्तं मैत्रेयेण—‘पश बन्धने’, इत्यतः ‘पश बन्धने’ इति युजादी इति’ मा. धा. वृत्तौ ।

‘धृषः प्रसहने यौ स्तां धर्षयेद् धर्षतीत्युभे ॥’ (श्ल. 181) इति देवः । धर्षकः-षिका, दिधर्षिषकः-षिका, धर्षकः-षिका, दिधर्षिषकः-षिका, दरीधृषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचृपधातुवत् (554) ज्ञेयानि । ‘धृषा’ इति शाकटायनपक्षे—धृष्टम्-धृष्टः-धृष्टवान्, इति निष्ठायां विशेषः । कर्मणि क्तपत्यये धर्षितः^C इति भवति ।

1. धनुर्धरा इत्यत्रापि खजेव । अजनतत्वाभावात् मुमागमो न ।
2. महीं धरतीति मद्धोधः=पर्वतः । एवं कुध्रः इत्यपि । ‘कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्’ (वा. 3-2-5) इति कप्रलये पृष्ठोदरादित्वात् उपधालोपे साधुः ।
3. ‘कर्मण्यू’ (3-2-1) इत्यणि रूपम् । एवं सूत्रधारः इत्यादिव्ययण् ।
4. ‘अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्’ (वा. 3-3-122) इति संज्ञायां धापवादो धृज् ।
5. ‘धारा प्रपाते’ (ग. सु. 3-3-103) इति मिदादियाठादङ् । ‘कदशोऽड्बि—’ (7-4-16) इति गुणः । निपातनाद् दीर्घः । अन्यत्र धृतिः इत्येव ।
6. ‘अनुपसर्गालिम्पविन्दधारिपारि—’ (3-1-138) इत्यादिना ष्यन्तादस्मात् शपत्ययः । गुणायदेशौ । कर्त्तरि प्रत्ययोऽग्यम् ।
7. ष्यन्तादस्मात्, ‘इद्धायोः शत्रूच्छिणि’ (3-2-130) इति शता । ‘धारयन् पारायनम्’ इत्यत्र क्लेशं विना धारणस्य योतनात् शता । कृच्छ्रार्थे तु धारयम् । इति शानजेव ।
8. धूरं धरतीत्यर्थे संज्ञात्वाभावेऽपि बाहुलकात् खचि, ‘वाचंगमपुरन्दरौ च’ (6-3-69) इत्यत्र चकारात् अमागमः इति प्र.सर्वस्वे ।
- A. ‘यियासतस्तस्य मद्धोधरन्नभिदापटीयान् पटहप्रणादः’ वि. वा. 3. 24.
- B. ‘सुखजातः सुरापीतो दृजग्धो माल्यधारयः’ भ. का. 5.38.
- C. ‘नियश्चोत्कण्ठन्त्यो दद्वशुरजितं मृष्टतनवः दृष्टस्वेतचामर्षत रिपुजनाधर्षितबलः’ धा. का. 3. 52.

(919) “जि धृष्णा प्रागलभ्ये” (V-स्वादिः-1269. अक. सेह. पर.)
‘प्रागलभ्यार्थे तु धृष्णोति परस्मैपदिनावुभौ ॥’ (श्लो. 182) इति देवः ।
धर्षकः-र्षिका, धर्षकः-र्षिका, ^१दिधर्षिष्पकः-र्षिका, ^२दरीधृषकः-र्षिका;
धर्षिता-त्री, धर्षयिता-त्री, दिधर्षिष्पिता-त्री, दरीधृषिता-त्री;
^३धृष्णुवन्-ती, धर्षयन्-न्ती, दिधर्षिष्पन्-न्ती;
धर्षिष्यन्-न्ती-ती, धर्षयिष्यन्-न्ती-ती, दिधर्षिष्पिष्यन्-न्ती-ती; —
— धर्षयमाणः, धर्षयिष्यमाणः, — दरीधृष्यमाणः, दरीधृषिष्यमाणः;
^४दधृक्^A-दधृषौ-दधृषः; — — —
^५प्रधृष्टम्-प्रधृष्टः-प्रधृष्टवान्, प्रधर्षितः-तवान्, धर्षितः, दिधर्षिष्पितः;
^६धृषः, ^७धृष्णक्-धृष्णजौ-धृष्णजः, ^८धृष्णुः, ^९धर्षणः, प्रधर्षी, धर्षः,
दिधर्षिष्पुः, दरीधर्षः;

1. सचन्ताण्वुलि रूपम् । सेहत्वात् गुणः । एवं सर्वत्र सचन्ते ज्ञेयम् ।
2. ‘रीण् क्रत्वत् इति वक्तव्यम्’ (वा. 7-4-40) इति रीणागमो यहन्ते सर्वत्र ।
3. शतरि, ‘स्वादिभ्यः—’ (3-1-73) इति शुः विकरणप्रत्ययः । ‘अचि शु—’ (6-4-77) इति उवङ्गादेशः ।
4. ‘ऋत्विग्दधृक्—’ (3-2-59) इत्यादिना किन्प्रत्ययसञ्जियोगेन धातोः द्विर्वचनं निपात्यते । धृष्णोतीति दधृक् । ‘किन्प्रत्ययस्य कुः’ (8-2-62) इति कुत्वम् ।
5. ‘आदितश्च’ (7-2-16) इति, ‘विभाषा भावादिकमण्णोः’ (7-2-17) इति च अस्य धातोः नित्यम्, अर्थविशेषे विभाषया च यथाकमिद्विकल्पयोः प्राप्तयोः सत्योः, ‘धृषिषसी वैयात्ये’ (7-2-19) इति नित्यमिडभावो वैयात्ये गम्यमाने निपात्यते । वैयात्यम् = वियात्स्य भावः-ए, ए । प्रागलभ्यार्थे तु इद भवत्येव । तदानीं ‘निष्ठा शीङ्गत्विदिमिदिक्षिवदिधृषः’ (1-2-19) इति निष्ठायाः कित्वनिषेधाद् गुणः । ‘जीतः कः’ (3-2-187) इति वर्तमानेऽप्यस्य धातोः क्तप्रत्ययो भवति ।
6. ‘इगुपधज्ञा—’ (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्ययः ।
7. ‘धृषेष्वेति वक्तव्यम्’ (वा. 3-2-172) इति ताच्छीलिके नजिङ्गप्रत्यये रूपम् । ‘नेह वशि कृति’ (7-2-8) इतीण्णेष्वः । धृष्णक्=निर्लज्जः ।
8. ‘त्रसिगृधिधृषिष्पेः कुः’ (3-2-140) इति तच्छीलादिषु कर्तुषु कुप्रत्ययः । ‘नेह वशि कृति’ (7-2-8) इतीण्णेष्वः ।
9. नन्यादित्वात् (3-1-134) ण्णन्तादस्सात् कर्तरि ल्युप्रत्ययः ।
- A. ‘तामातिक्य पदे पदेन चिबुके चातिग्नुवन् पाणिना चक्रे सधुवतां वथे दधृगसौ ऋज्वीं मनोज्ञाकृतिम् ।’ धा. का. 2.70.
- B. ‘वसन् मात्यवति ग्लास्तू रामो जिष्णुरधृष्णुवत् ॥’ भ. का. 7. 4.

धर्षितव्यम्, धर्षयितव्यम्, दिधर्षिष्पितव्यम्, दरीधृषितव्यम्;
धर्षणीयम्, धर्षणीयम्, दिधर्षिष्णीयम्, दरीधृषणीयम्;
^१धृष्यम्, धर्ष्यम्, दिधर्षिष्यम्, दरीधृष्यम्;
^२ईषद्वर्षणः-दुर्धर्षणः-सुधर्षणः; — —
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तर्षतिवत् (775) ज्ञेयानि । वत्वायाम्—
^३धर्षित्वा इति ।

(920) “धृ वयोहानौ” (IX-क्यादिः-1494. अक. सेह. पर.)

प्वादिः ल्वादिश्च । ‘जृ’ इत्यस्य पाठभेदोऽयम् ।

‘आत्रेयैत्रेयदैवपुरुषकारादिषु दर्शनादिहासाभिर्लिखितः’ इति मा. धा. वृत्तौ ।

धारकः-रिका, धारकः-रिका, दिधरीषकः-दिधरिषकः-र्षिका, दिधीषकः-र्षिका ; धरीता-धरिता-त्री, ईषद्वरः-^Aदुर्धरः-सुधरः ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि जृधातुवत् (618) ज्ञेयानि ।

(921) “धेक दर्शने” (X-चुरादिः-1914. सक. सेह. उभ.) अदन्तः ।

केषाङ्गित् पक्षमनुस्त्वय लिखितः ।

क्षीरतरङ्गिणीमाधवधातुवृत्यादिषु तु न दृश्यते ।

धेककः-किका, दिधेकयिषकः-र्षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककेतयतिवत् (260) बोध्यानि ।

(922) “धेद पाने” (I-स्वादिः-902. सक. अनि. पर.)

‘धेटो धयति पानार्थे, धाजो धते दधात्यपि ।’ (श्लो. 6) इति देवः ।

1. ‘ऋदुपधात्—’ (3-1-110) इति क्यप् ।
2. ‘भाषायां शासियुधिदशिधृषिष्मृष्म्यः—’ (वा. 3-3-130) इति खलपवादो युच् ।
3. ‘न वत्वा सेह’ (1-2-18) इति कित्वनिषेधाद् गुणः ।
- A. ‘जगत् पिपविषुवर्युः कल्पान्त इव दुर्धरः ॥’ भ. का. 9. 53,

१ धायकः-यिका, २ धापकः-पिका, ३ घित्सकः-स्तिका, ४ देवीयकः-यिका ;
 ५ प्रणिधाता-त्री, धापयिता-त्री, घित्सिता-त्री, देवीयिता-त्री ;
 ६ प्रणिधयन्-न्ती, ७ धापयन्-न्ती, घित्सन्-न्ती ; —
 प्रणिधास्यन्-न्ती-ती, धापयिष्यन्-न्ती-ती, घित्सिष्यन्-न्ती-ती ; —
 — धापयमानः, धापयिष्यमाणः, — देवीयमानः, देवीयिष्यमाणः ;
 ८ धा:-धौ-धा: ; — — —
 ९ धीतम्-धीतः-धीतवान्, धापितः, घित्सितः, देवीयितः-तवान् ;
 १० उद्ग्रयः^A-धयः, ११ नासिकन्धयः^B-स्तनन्धयः, स्तनन्धयी, १२ नाहिन्धयः-

1. ‘आदेच उपदेशेऽशिति’ (6-1-45) इत्यात्वे, ‘आतो युक् चिष्क्तोः’ (7-3-33) इति युगागमः । एवं घजि णमुल्यणि हेयम् ।
2. ष्यन्ते सर्वत्र आत्वे, आदन्तलक्षणः पुगागमो हेयः ।
3. धारूपत्वेनाय छुसंज्ञकत्वात्, ‘सनि मीमांसु—’ (7-4-54) इत्यादिना इस् । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ (7-4-58) इत्यभ्यासलोपः । ‘सः स्यार्थधातुके’ (7-4-49) इति तकारः । एवं सचन्ते सर्वत्र प्रक्रिया ।
4. यज्ञन्ते सर्वत्र, ‘छुमास्था—’ (6-4-66) इत्यादिना ईत्वे, अभ्यासे गुणः ।
5. ‘नेर्गदनदपतपदघ्नु—’ (8-4-17) इत्यादिना नेर्णत्वम् ।
6. शतरि, ‘एचोऽयवायावः’ (6-1-78) इत्यादेशः ।
7. ‘न पादस्याङ्—’ (1-3-89) इत्यत्र, ‘धेष्ट उपसंख्यानम्’ (वा. 1-3-89) इति वचनात् उभयपदित्वमस्य ; तेन ष्यन्तात् शत्रुशानचौ ।
8. क्रियि, आत्वे रूपमेवम् ।
9. निष्ठायाम्, ‘छुमास्था—’ (6-4-66) इति ईत्वे, रूपम् । एवम्, कत्वाप्रमृति-ष्वपि हेयम् ।
10. सोषप्सृष्टात्, निरुपसृष्टादपि, ‘पाद्राघाधेऽदूहशः चः’ (3-1-137) इति शप्रत्यये, शित्वेन सार्वधातुकत्वात् शप्त्रत्यये, परहपे, अयादेशो च रूपमेवम् । केचिच्चु निरुपसृष्टादेवार्थं प्रत्यय इति साधयन्ति ।
11. ‘नासिकास्तनयोधमधिटोः’ (3-2-29) इति खशप्रत्ययः । ‘खिल्यनव्ययस्य’ (6-3-66) इति हस्तः, ‘अरुद्धिष्वदज्जन्तस्य—’ (6-3-67) इति सुम् । धेष्ट-त्वात् अवयवेऽचरितार्थस्य टिक्करणस्य समुदाय उपयोगात् त्रियां ढीप् ।
12. ‘नाडीमुष्ट्योश्च’ (3-2-30) इति खश् । पूर्ववत् सुम् ।
- A. ‘ध्वनीनामुद्धैरेभिर्भूग्नामुद्धैर्यशम् ।’ भ. का. 6. 78.
- B. ‘सत्त्वमेजयसिंहादचान् स्तनन्धयसमत्विषौ ।’ भ. का. 6. 95.

^Aमुष्टिन्धयः, १ शुनिन्धयः, २ घटिन्धयः-खान्धयः-खरिन्धयः-३ वातन्धयः,
 ४ धारुः^B, ५ धात्री, ६ पुष्पन्धयः^C, मुञ्जन्धयः-कूलन्धयः-आस्यन्धयः, ७ क्षीरधाः,
 धापः, घित्सुः, देधयः ;
 धातव्यम्, धापयितव्यम्, घित्सितव्यम्, देवीयितव्यम् ;
 प्रणिधानीयम्, धापनीयम्, घित्सनीयम्, देवीयनीयम् ;
 प्रणिधेयम्, धाप्यम्, घित्स्यम्, देवीयम् ;
 ८ ईषद्वानः-दुर्धानः-सुधानः ; — —
 धायः, ९ सन्धिः, धापः, घित्सः, देवीयः ;
 धातुम्, धापयितुम्, घित्सितुम्, देवीयितुम् ;

1. ‘खश्पकरणे—वातशुनीतिलशर्देषु अजघेऽद्वृद्धुदजहातीनां खश उपसंख्यानम्’ (वा. 3-2-28) इति वार्तिकात् खश । ‘खिल्यनव्ययस्य’ (6-3-66) इति हस्तः ।
2. ‘घटीखारीखरीषु—’ (वा. 3-2-30) इति खश् । वार्तिकमिदं भाष्ये न दृश्यते । ‘नाडीमुष्ट्योश्च’ (3-2-30) इत्यत्र वियमानशक्कारोऽनुक्तसमुच्चयार्थकः इति मत्वा सिद्धान्तकौमुख्यादिष्पूतः स्यात् ।
3. अत्रापि, बाहुलकात् खश् । वातन्धयः=सर्पः ।
4. ‘दाधेऽहसिशदसदो रुः’ (3-2-159) इति ताच्छीलिको रुप्रत्ययः ।
5. ‘धः कर्मणि ष्टून्’ (3-2-181) इति कर्मण्यर्थे ष्टून् । वित्तवात् त्रियां ढीप् । ‘तत्र बाला धयन्त्येनामिति धाङ्ग्युपमातरि । भैषज्यार्थं दधत्येनामिति स्यादमलक्यपि ॥’ इति प्र. सर्वस्वे ।
6. पुष्पशब्द उपयोगे धातोरस्य खशप्रत्ययविधानाभावात् पृष्ठोदरादित्वेन वा, ‘नाडी-मुष्ट्योश्च’ (3-2-30) इत्यत्र अनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण वा साखुत्वमिति हेयम् । एवमेव मुञ्जन्धय इत्यादिष्वपि । पुष्पन्धयः=भ्रमरः । कूलन्धयः=नदी-वेगः । मुञ्जन्धयः=किमिविशेषः । आस्यन्धयः=कामुकः ।
7. क्षीरं धयतीति क्षीरधाः । ‘आतो मनिन्—’ (3-2-74) इति विद् ।
8. ‘आतो युक्’ (3-3-128) इति ईषदाशुपदेषु खलपवादो युक् ।
9. ‘उपसर्गे धोः किः’ (3-3-92) इति किप्रत्यये, ‘आतो लोप इटि च’ (6-4-64) इत्याकारलोपे रूपमेवम् ।
- A. ‘किमत बहुना भजद्धवपयोधिमुष्टिन्धयः त्रिविक्रम भवत्क्रमः क्षिपतु मञ्जुष्म रञ्जद्विषः ॥’ अभीतिस्तवे 27.
- B. ‘श्रद्धालुं भ्रामरं धारुं सद्मद्वै वद द्रुतम् ॥’ भ. का. 7. 21.
- C. ‘चक्राङ्गीमदपृथ्यतोहरचलच्छम्पासमुन्मेषणः पुष्पत्केतकगन्धसिन्धुविलुठत्पुष्पन्धयान्धीकृतैः ।’ च. भारते 3. 53,

धर्मास्यन्-न्ती-ती, धर्मापयिष्ठन्-न्ती-ती, दिधमासिष्ठन्-न्ती-ती; —
 १व्यतिधममानः, धर्मापयमानः, २व्यतिदिधमासमानः, देधमीयमानः;
 व्यतिधमास्यमानः, धर्मापयिष्ठमाणः, व्यतिदिधमासिष्ठमाणः, देधमीयिष्ठमाणः;
 शङ्खधमाः-धमौ-धमः; —
 धमातम्-तः-तवान्, धर्मापितः, दिधमासितः, देधमीयितः-तवान्;
 ३उद्धमः^A-धमः, ४नासिकन्धमः, ५नाडिन्धमः^B-मुष्टिन्धमः, ६पाणिन्धमः^C
 ७गुनिन्धमः, ८करन्धमः, वातन्धमः-घटिन्धमः-खरिन्धमः-खरिन्धमः;
 धर्मापः, दिधमासुः, ९दाधमाः;
 धमातव्यम्, धर्मापयितव्यम्, दिधमासितव्यम्, देधमीयितव्यम्;

1. 'कर्तेरि कर्मव्यतीहारे' (3-1-14) इति शान्त्।
2. 'पूर्ववत् सनः' (1-3-62) इति सच्चन्तादात्मनेपदम्।
3. 'पाग्राधमाधेद्वशः शः, (3-1-137) इति उपसृष्टाज्ञिरुपसृष्टादपि शप्रत्यये धमादेशै च रूपम्। निरुपसृष्टादेवायं शप्रत्यये इति क्रेचित्।
4. 'नासिकास्तनयोधमधिटोः' (3-2-29) इति खश्प्रत्ययः। 'खिल्यनव्ययस्य' (6-3-66) इति मुम्। शृत्कारैः नासिकां शब्दयतीति नासिकन्धमः=वराहः।
5. 'नाडीमुष्ट्योश्च' (3-2-30) इति खश्, हस्तः, मुम्। नाडिन्धमः=स्वर्णकारः। वेष्वादिनाडिं मुखवायुना धमतीति नाडिन्धमः।
6. 'उग्रम्पश्येऽग्रमदपाणिन्धमाश्च' (3-2-37) इति सूत्रेण निपातनात् साधुः। पाणयः धमायन्ते एषु इति पाणिन्धमः=पन्थाः। 'सर्वास्पृश्यादिरोधार्थं धमायन्ते यत्र पाणयः। सोऽध्वा पाणिन्धमोऽत्राधिकरणार्थो निपातनात्॥' इति प्रक्रिया-सर्वस्वै।
7. 'नाडीमुष्ट्योश्च' (3-2-30) इत्यत्र चकारात् अत्रापि खश्। एवं घटिन्धमः, खरिन्धमः, वातन्धमः इत्यादिव्यये खश् ज्ञेयः। वातन्धमः=पर्वतः। घटिन्धमः=आमः।
8. 'उग्रम्पश्य—' (3-2-37) इत्यत्र पाणिपदेन पर्यायस्यापि ग्रहणमिति प्रक्रिया-कौमुद्याशयात् तन्मते करन्धमः इत्यपि साधुः।
9. 'यडोऽचि च' (2-4-74) इति यडो लुकि, इत्वाभावे रूपमेवम्।
- A. 'धवनीनामुद्धमैरेभिर्भूतामुद्धैर्भृशम्।' भ. का. 6. 78.
- B. 'प्राचीं वासकसज्जिकामुपगते भानौ दिशावल्लभे पश्येता रुचयः पतञ्जलिदामामेयनाडिन्धमाः।' अनर्थराघवे 4. 2.
- C. 'शङ्खाशङ्किकथैव का नवभवदीवर्णपाणिन्धमाः।' अनर्थराघवे 4. 20. पन्थानो दिविं सङ्कुचन्ति वसुधा वन्ध्या न सूते भदान्।' अनर्थराघवे 4. 20.

धीतिः, ^१ सुधा,	धापना,	वित्सा,	देधीया;
धयनम्,	धापनम्,	वित्सनम्,	देधीयनम्;
धीत्वा,	धापयित्वा,	वित्सित्वा,	देधीयित्वा;
प्रधाय,	प्रधाप्य,	प्रवित्स्य,	प्रदेधीय;
धायम् २ } धीत्वा २ }	धापम् २ } धापयित्वा २ }	वित्सम् २ } वित्सित्वा २ }	देधीयम् २ } देधीयित्वा २ } — २धेनुः.

(923) "धोक्ष्म गतिचातुर्ये" (I-भवादि:-553. अक. सेद. पर.)

धोरकः-रिका, धोरकः-रिका, दुधोरिषकः-विका, दोधोरकः-रिका; ^Aधोरन्-न्ती, ^३आधोरणः, ^४धौरितकम्, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकखोरतिवत (363) ज्ञेयानि ।

(924) "धर्मा शब्दाधिसंयोगयोः" (I-भवादि:-927. सक. अनि. पर.)

'अग्निसंयोगश्च मुखवायुना^a' लक्षणया विधूनने, सन्तापेन पूरणे च ।' इति धा. का. व्याख्यायाम् (2-33) ।

^५धर्मायकः-यिका, ^६धर्मापकः-पिका, दिधमासकः-सिका, ^७देधमीयकः-यिका ; धमाता-त्री, धर्मापयिता-त्री, दिधमासिता-त्री, देधमीयिता-त्री ; ^८धमन्^B-न्ती, धर्मापयन्-न्ती, दिधमासन्-न्ती ; —

1. 'आतश्वेषर्पसर्गे' (3-3-106) इति स्त्रियामङ् ।
2. 'धेनु इच्च' (द. उ. 1-145) इति नुप्रत्यये इकारश्वान्तादेशः। धेनुः=नवप्रसू-ता गौः ।
3. 'एन्तात् नन्यादित्वात् (3-1-134) कर्तेरि लुप्रत्ययः। आधोरणः=हस्तिपकः।
4. निष्ठान्तात् संज्ञायां कन्प्रत्ययः। धौरितकमेव धौरितकम्=अश्वानां गति-विशेषः। कन्तात् प्रज्ञायण् ।
5. 'आतो युक्त विकृतोः' (7-3-33) इति युगागमः। एवं घज्ञमुलादिषु ।
6. एन्ते सर्वत्र पुगागमो ज्ञेयः ।
7. 'ई ग्राधमोः' (7-4-31) इति यडिईकारः। अभ्यासे युणः। एवं यडन्ते सर्वत्र ।
8. शतरि, 'पाग्राधमास्थाम्नादाण्हृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिग्राधम—' (7-3-78) इत्यादिना धर्मादेशः। अदन्तोऽयमादेशः। पररूपे रूपमेवम् ।
- A. 'अखोरधोरत्पतगेन्द्रवाहने स्वसेविनां तित्सरिणां निराडिनम्।' धा. का. 1.71.
- B. 'स्नातवदातः स पिबंस्तदाभां जिग्रन् सुगन्धं विधमन् अघानि।' धा. का. 2. 33,

धमानीयम् ,	धमापनीयम् ,	दिधमासनीयम् ,	देधमीयनीयम् ;
धमेयम् ,	धमाप्यम् ,	दिधमास्यम् ,	देधमीय्यम् ;
धमायमानः ,	धमाप्यमानः ,	दिधमास्यमानः ,	देधमीय्यमानः ;
धमायः ,	धमापः ,	दिधमासः ,	देधमीयः ;
धमातुम् ,	धमापयितुम् ,	दिधमासितुम् ,	देधमीयितुम् ;
धमातः , ^१ आधमा ,	धमापना ,	दिधमासना ,	देधमीया ;
धमानम् ,	धमापनम् ,	दिधमासनम् ,	देधमीयनम् ;
धमात्वा ,	धमापयित्वा ,	दिधमासित्वा ,	देधमीयित्वा ;
आधमाय ,	आधमाप्य ,	प्रदिधमास्य ,	प्रदेधमीय्य ;
धमायम् २ , } धमात्वा २ , }	धमापम् २ , } धमापयित्वा २ , }	दिधमासम् २ , } दिधमासित्वा २ , }	देधमीयम् २ ; } देधमीयित्वा २ ; }
^२ धमकः , ^३ धमनिः .			

(925) “ ध्यै चिन्तायाम् ” (I-भादि:-908. सक. अनि. पर.)

ध्यायकः-यिका ,	ध्यापकः-पिका ,	दिध्यासकः-सिका ,	दाध्यायकः-यिका ;
ध्याता-त्री ,	ध्यापयिता-त्री ,	दिध्यासिता-त्री ,	दाध्यायिता-त्री ;
ध्यायन्-न्ती ,	ध्यापयन्-न्ती ,	दिध्यासन्-न्ती ;	—
ध्यास्यन्-न्ती-ती ,	ध्यापयिष्यन्-न्ती-ती ,	दिध्यासिष्यन्-न्ती-ती ;	—
ध्यापयमानः ,	ध्यापयिष्यमाणः ,	— दाध्यायमानः ,	दाध्यायिष्यमाणः ;
^४ सुधीः ^A -सुधियौ-सुधियः ;			—

1. क्षियाम् , ‘आतशोपसर्गे’ (3-3-106) इत्यङ्कु।
2. ‘धमो धम च’ [द. उ. 3.7] इति कुबुन् प्रत्यये धमादेशे च रूपम् । धमतीति धमकः=अग्रधमापकः ।
3. ‘अतिरिष्यधमिभ्यश्च’ [द. उ. 1.2] इति अनिप्रत्यये बाहुलकात् धमादेशे च धमनिः=नाडी । अत्र ‘धमिभ्यः’ इत्युक्तवात् , ‘विधमिभ्यामि जीमूतान्—’ (रामायणे सुन्दरकाण्डे-67-12) ‘धान्तो धातुः पावकस्येव राशिः’ इत्यादिप्रयोगानुसाराच्च धमिः प्रकृत्यन्तरम् इति केचित् । धातुपाठकोशेषु दु धमिरन्यो नोपलभ्यते ।
4. ‘ध्यायते: सम्प्रसारणं च’ (वा. 3-2-178) इति तच्छीलादिषु कर्तुषु किरप्रत्ययः, सम्प्रसारणम् , पूर्वरूपादिकं च । द्विवचनादिषु ‘न भूत्तुधियोः’ (6-4-85) इति यणो निषेधात् ‘अविशुधातु—’ (6-4-77) इति इत्यङ्कु ।
5. ‘निदायदिन्दीवरभाजि मजज्ञभ्रणधीस्तत्र च तं ददर्श ॥’ धा. का. 2-30.

१ध्यातम्-तः ,	ध्यापितः ,	दिध्यासितः ,	दाध्यायितः-तवान् ;
२दूङ्खः , मध्यः ,	^३ धीवा-धीवरी ,	^४ आळ्बः , ध्यापः ,	दिध्यासुः , दाध्यः ;
ध्यातव्यम् ,	ध्यापयितव्यम् ,	दिध्यासितव्यम् ,	दाध्यायितव्यम् ;
ध्यानीयम् ,	ध्यापनीयम् ,	दिध्यासनीयम् ,	दाध्यायनीयम् ;
५ध्येयम् ,	ध्याप्यम् ,	दिध्यास्यम् ,	दाध्याय्यम् ;
६३४षद्व्यानः-दुर्द्व्यानः-सुध्यानः ;			—
ध्यायमानः ,	ध्याप्यमानः ,	दिध्यासमानः ,	दाध्याय्यमानः ;
ध्यायः ,	ध्यापः ,	दिध्यासः ,	दाध्यायः ;
ध्यातुम् ,	ध्यापयितुम् ,	दिध्यासितुम् ,	दाध्यायितुम् ;
ध्यातिः , सन्ध्या ,	ध्यापना ,	दिध्यासा ,	दाध्याया ;
ध्यानम् ,	ध्यापनम् ,	दिध्यासनम् ,	दाध्यायनम् ;
^A ध्यात्वा ,	ध्यापयित्वा ,	दिध्यासित्वा ,	दाध्यायित्वा ;
आध्याय ,	अभिध्याप्य ,	आदिध्यास्य ,	आदाध्याएव ;
^B ध्यायम् २ , } ध्यात्वा २ , }	ध्यापम् २ , } ध्यापयित्वा २ , }	दिध्यासम् २ , } दिध्यासित्वा २ , }	दाध्यायम् २ ; } दाध्यायित्वा २ ; }

1. ‘संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः’ (8-2-43) इति निष्ठानत्वे प्राप्ते ‘न ध्याख्यापृ—’ (8-2-57) इति तस्य निषेधः ।
2. दुष्टं ध्यायतीति दूङ्खः । ‘आतोऽतुपर्यगे—’ (3-2-3) इति कः । पृष्ठोदरादिषु ‘दुरो दाशनाशदभृत्येषु—’ (वा. 6-3-109) इति वचनात् दत्तमुत्त्वं च । ‘मां ध्यायतीति मध्यः इत्यत्राप्येवमेव कप्रत्ययः’ । इति क्षीरस्वामी । अत्र, अस्मच्छब्दप्रकृतेः ‘म’ इति कथमादेश इति न ज्ञायते ।
3. ‘अन्येभ्योऽपि दश्यन्ते’ (3-2-75) इति क्वनिपि सम्प्रसारणे रूपम् । स्त्रियाम् , ‘वनो रच’ (4-1-7) इति धीब्रेको ।
4. आध्यायन्त्येनमिति आहृथः । ‘आतशोपसर्गे’ (3-1-136) इति कप्रत्ययः । पृष्ठोदरादित्वान्मूर्धन्यः ।
5. ‘अचो यत्’ (3-1-97) इति यत्प्रत्यये, ‘ईदृयति’ (6-4-65) इतीकारे गुणे च रूपम् ।
6. ‘आतो युच्’ (3-3-128) इति ईषदाद्युपपदेषु खलपवादो युच् ।
- A. ‘प्रस्कन्दिकामिव प्राप्तो ध्यात्वा ब्रूते स्म जाम्बवान्’ भ. का. 7-74.
- B. ‘ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः’ प्रौढमनोरमा ।

(926) “धर्ज गतौ” (I-भादि:-219. सक. सेट्. पर.)

‘धर्जेद् धर्जेद् धर्जेद् धर्जेद् धर्जेद् धर्जेद् गतौ शपि ।’ (शो. 60) इति देवः ।
 ध्राजकः-निका, ध्राजकः-जिका, दिग्रजिष्ठकः-षिका, दाध्रजकः-जिका ;
 ध्रजिता-त्री, ध्राजयिता-त्री, दिग्रजिष्ठिता-त्री, दाध्रजिता-त्री ;
 ध्रजन्-न्ती, ध्राजयन्-न्ती, दिग्रजिष्ठन्-न्ती ; —
 ध्रजिष्ठन्-न्ती-ती, ध्राजयिष्ठन्-न्ती-ती, दिग्रजिष्ठिष्ठन्-न्ती-ती ; —
 — ध्राजयमानः, ध्राजयिष्ठमाणः, — दाध्रजयमानः, दाध्रजिष्ठमाणः ;
 सुप्रक्-सुप्रग्-सुध्रजौ-सुध्रजः ; — — —
 ध्रजितम्-तः, ध्राजितः, दिग्रजिष्ठितः, दाध्रजितः-तवान् ;
 ध्रजः, ध्राजः, दिग्रजिष्ठुः, दाध्रजः ;
 ध्रजितव्यम्, ध्राजयितव्यम्, दिग्रजिष्ठितव्यम्, दाध्रजितव्यम् ;
 ध्रजनीयम्, ध्राजनीयम्, दिग्रजिष्ठणीयम्, दाध्रजनीयम् ;
 ध्राज्यम्, ध्राज्यम्, दिग्रजिष्ठ्यम्, दाध्रज्यम् ;
 ईषद्ध्रजः-दुर्ध्रजः-सुध्रजः ; — — —
 ध्रजयमानः, ध्राजयमानः, दिग्रजिष्ठयमाणः, दाध्रजयमानः ;
 ध्राजः, ध्राजः, दिग्रजिषः, दाध्रजः ;
 ध्रजितुम्, ध्राजयितुम्, दिग्रजिष्ठितुम्, दाध्रजितुम् ;
 ध्रक्तिः, ध्राजना, दिग्रजिषा, दाध्रजा ;
 ध्रजनम्, ध्राजनम्, दिग्रजिषणम्, दाध्रजनम् ;
 ध्रजित्वा, ध्राजयित्वा, दिग्रजिष्ठित्वा, दाध्रजित्वा ;
 प्रध्रज्य, प्रध्राज्य, प्रदिग्रजिष्य, प्रदाध्रज्य ;
 ध्राजम् २, } ध्राजम् २, } दिग्रजिषम् २, } दाध्रजम् २ ; }
 ध्रजित्वा २, } ध्राजयित्वा २, } दिग्रजिष्ठित्वा २, } दाध्रजित्वा . }

(927) “धर्जि गतौ” (I-भादि:-220. सक. सेट्. पर.)

‘धर्जेद् धर्जेद् धर्जेद् धर्जेद् धर्जेद् धर्जेद् गतौ शपि ।’ (शो. 60) इति देवः ।
 ध्रज्ञकः-जिका, ध्रज्ञकः-जिका, दिग्रजिष्ठकः-षिका, दाध्रज्ञकः-जिका ;
 इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकधर्जतिवत् (926) ज्ञेयानि । ^Aध्रज्ञन्-न्ती ।

^A. ‘भजन्ति या व्युष्मितोऽपि भूयसीं धर्जन्ति यद्ध्रज्ञनमात्रतो जनाः ॥’

धा. का. 1. 29,

(928) “ध्रण शब्दे” (I-भादि:-459. अक. सेट्. पर.)

ध्रणकः-णिका, ध्रणकः-णिका, दिग्रणिषकः-षिका, दंध्रणकः-दन्ध्रणकः-णिका ;
 इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककणतिवत् (157) ज्ञेयानि । ^Aविध्रणन् ।

(929) “उ ध्रस उज्ज्ञे” (IX-कथादि:-1524. अक. सेट्. पर.)

‘ध्रस्नाति ध्रासयत्युञ्छे पदे तु भिः, णिचि ध्रसेः ।’ (शो 190) इति देवः ।

उकारोऽत्र इत् इति केचित् । अन्ये तु धात्ववयव इति वदन्ति ।
 उत्पूर्वक एवायं धातुरिति क्षीरस्वामिग्रन्थस्थात् पक्षान्तराज्ञायते । चुरादाव-
 द्ययं धातुः । तत्राप्युकारो धात्ववयवः, इत् इति पक्षद्वयम् । “यद्युकारो न
 धात्ववयवः, तदानीम्, ‘ध्रसु’ इत्येव पठेत् ‘क्षसु’ इत्यादिवत्” इति देवा-
 दीनामाशयः । ¹ध्रस्नन्-ती, इति शतरि रूपम् । सर्वाण्यपीतराणि रूपाणि
 भौवादिकग्रसुधातुवत् (440) ज्ञेयानि । ^Bउध्रसितः । ध्रस्तः ।

(930) “ध्राक्षि घोरवाशिते च” (I-भादि:-671. अक. सेट्. पर.)

चकारात् पूर्वधात्वर्थमूतः ‘काङ्क्षायाम्’ इत्ययमत्रापि सम्बद्धयते । ध्राङ्क्षकः-
 ध्राङ्क्षिका, ध्राङ्क्षकः-क्षिका, दिग्राङ्क्षिषकः-षिका, दाध्राङ्क्षकः-
 क्षिका ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककाङ्क्षतिवत् (183) ज्ञेयानि ।
^Cध्राङ्क्षन् । स्त्रियामङ्गि—²ध्राक्षा इति रूपम् ।

1. शतरि, ‘क्षादिभ्यः—’ (3-1-81) इति श्वाप्त्यये, ‘श्राद्भ्यस्तयोरातः’
 (6-4-112) इत्याकारलोपे च रूपम् ।

2. यवादिषु (8-2-9) पाठसामर्थ्यति द्राक्षा इत्यत्रेवात्रापि तुमो लोपः ।

A. ‘प्रश्लेषितान् प्रैणनविध्रणतिक्षतीननुल्बणान् धेनुगणान् कनत्स्तनान् ॥’

धा. का. 1. 59.

B. ‘ध्रस्तं फलप्रकरमुधसितांश्च शालीन्

प्रादद्विरैव्यत गिरा परिविष्पापैः ॥’ धा. का. 3. 11.

[अत्र ध्रस्तमिति, उदितपक्षे कत्वायाम्, ‘उदितो वा’ (7-2-56) इतीड्वि-
 कल्पनात्, निष्ठायाम्, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इति नित्यम् इडमावे रूपम् ।
 इटपक्षे तु उकारो धात्ववयव इति पक्षान्तरमवलम्ब्य रूपस्य साधुत्वं ज्ञेयम् । तेन
 उध्रसितान् इति श्लोकेऽत्रैव प्रयोगः कृत इति ज्ञेयम् ।]

C. ‘द्राक्षां जनो वाङ्छति नो फलानि ध्राङ्क्षद्वहुङ्क्षविचूषितानि ॥’

धा. का. 1. 85.

(931) “ध्राखृ शोषणालमर्थयोः” (I-भवादि:-125. सक. सेट. पर.)
ध्राखकः-सिका, ध्राखकः-सिका, दिध्राखिषकः-षिका, दाध्राखकः-सिका ;
इत्यादीनि रूपाणि भौवादिकद्राखतिवत् (879) ज्ञेयानि । ^Aध्राखी ।

(932) “ध्राडृ विशरणे” (I-भवादि:-288. सक. सेट. आत्म.)
ध्राडकः-डिका, ध्राडकः-डिका, दिध्राडिषकः-षिका, दाध्राडकः-डिका ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकद्राखतिवत् (879) ज्ञेयानि । अस्य
धातोरात्मनेपदित्वेन शानचि ध्राडमानः इत्यादीनि रूपाण्युहानि । ^Bध्राडितः ।

(933) “ध्रु स्थैर्ये” (I-भवादि:-943. अक. अनि. पर.) [अ]
'स्थैर्ये ध्रवति, गत्यां तु स्थैर्ये च ध्रुवतीति शे ।' (श्लो. 22) इति देवः ।
ध्रावकः-विका, ध्रावकः-विका, दुध्रूषकः-षिका, दोध्रूयकः-यिका ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकद्रवतिवत् (883) ज्ञेयानि । द्रुधातुगतानि
विशेषविधानानि तु नात्र भवन्ति । ^Cध्रुवः¹ ।

(934) “ध्रु गतिस्थैर्ययोः” (VI-तुदादि:-1400. अक. अनि. पर.)
कुटादिः ।

‘ध्रुव—’ इति केचित् पठन्ति । तेषां मते ²सेडयं धातुः ।
'स्थैर्ये ध्रवति, गत्यां तु स्थैर्ये च ध्रुवतीति शे ।' (श्लो. 22) इति देवः ।
ध्रावकः-विका, ध्रावकः-विका, दुध्रूषकः-षिका, दोध्रूयकः-यिका ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि तौदादिकगुवतिवत् (396) ज्ञेयानि । ^Dध्रुवन्-ती ।

1. ‘ध्रुवमपायेऽपादानम्’ (1-4-24) इति निर्देशात् बाहुलकात् कर्तरि कप्रत्यये उवङ् ।
2. इदपक्षे ध्रुवितः, ध्रुवितवयम् इत्यादीनि रूपाणि यथायथसूहानि । क्तिनि
ध्रूतिः इति भवति । ऊठि रूपमेवम् इति विशेषः ।

A. ‘अराखितत्वगिभरलाखितच्छदैः प्रदाखिताभ्राखिफलैश्च शाखिभिः ।’
धा. का. 1. 18.

B. ‘सुपाकविद्रालिफलालिभिर्द्वृमैः स्तिर्घानविभ्रादितचारुशालिकान् ॥’
धा. का. 1. 38.

C. ‘श्रुत्यन्तवाचा ध्रुवया प्रदूर्तं घोरदवच्चकजिताश्चितारिम् ।’ धा. का. 2. 35.

D. ‘नृत्या किं भयधूतविप्रुतगुवलोक्तं तदा तदृध्रुवत्-
कोदण्डं कुवमानमैक्षि दिलितं भोजेश्वराकृतवत् ॥’ धा. का. 2. 82.

[अ] ‘ध्रुव— इत्येव केचित् पठन्तीति ‘ध्रुवमपाये—’ (1-4-24) इति
सूत्रे पदमञ्जरीकारेणोपादानाज्ञायते ।

(935) “ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः” (I-भवादि:-79. अक. सेट. आत्म.)
उत्साहः=वृद्धिरौद्रत्यं वा । ‘शब्दोत्साहे’ इति केचित् । शब्दोत्साह=
शब्देन स्वोत्साहस्याविष्करणम् । ध्रेककः-किका, ध्रेककः-किका, दिध्रेकिषकः-
षिका, देध्रेककः-किका ; ¹ध्रेकणः । इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक-
केपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।

(936) “ध्रै तृसौ” (I-भवादि:-907. अक. अनि. पर.)

ध्रायकः-यिका, ध्रापकः-पिका, दिध्रासकः-सिका, दाध्रायकः-यिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककायतिवत् (263) ज्ञेयानि । ^Aध्राणः ।
“[क्तप्रत्यये] भाष्ये नत्वं नेष्यते ध्रातः ।” इति क्षीरशरङ्गिणी । भाष्ये
त्वेतादृशं वचनं नोपलभ्यते ।

(937) “ध्वज गतौ” (I-भवादि:-221. सक. सेट. पर.)

‘धर्जेद् धृज्ञेद् ध्रजेद् ध्रज्ञेद् ध्वजेद् धृज्ञेद् गतौ शपि ।’ (श्लो. 60) इति देवः ।
ध्वजकः-जिका, ध्वजकः-जिका, दिध्वजिषकः-षिका, दाध्वजकः-जिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकध्रजतिवत् (926) ज्ञेयानि ।
पचादचि-ध्वजः^B ।

(938) “ध्वजि गतौ” (I-भवादि:-222. सक. सेट. पर.)

‘धर्जेद् धृज्ञेद् ध्रजेद् ध्रज्ञेद् ध्वजेद् धृज्ञेद् गतौ शपि ।’ (श्लो. 60) इति देवः ।
ध्वज्ञकः-जिका, ध्वज्ञकः-जिका, दिध्वज्ञिषकः-षिका, दाध्वज्ञकः-जिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकध्रजतिवत् (926) ज्ञेयानि । इदि-
त्वादस्य धातोः नुम् सर्वत्र भवतीति विशेषः । ^Bध्वज्ञितः ।

(939) “ध्वण शब्दार्थः” (I-भवादि:-453. अक. सेट. पर.)

‘मूर्धन्यान्तो ध्वणिर्लोके नास्ति ।’ इति क्षीरस्वामी । ‘धण—’ इति
सम्मताकारपक्षे पाठः । ‘धण—’ इति सिद्धान्तकौमुदी ।

1. ‘चलनशब्दार्थादिकर्मकाद् युच्’ (3-2-148) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु
युच्प्रत्ययः । ‘अद्कुपु—’ (8. 4. 2) इति गत्वम् ।

A. ‘निद्रायदिन्दीवरभाजि मज्जध्राणधीस्तत्र च तं ददर्श ॥’ धा. का. 2. 30.

B. ‘प्रप्रज्ञय मोदं स दधृजं तद्वने ध्वजोदतेध्वजितकूजदण्डजम् ।’ धा. का. 1. 30.

ध्वनितम्-तः-तवान्, ^१ध्वनतः, ^A ध्वनितः-ध्वानितः, दिध्वनितिः-
दन्ध्वनितः-दंध्वनितः-तवान् ;
ध्वनितम्, ^२ध्वननः, ध्वनः-ध्वानः, दिध्वनिषुः, दन्ध्वनः-दंध्वनः ; [दंध्वनितव्यम् ;
ध्वनितव्यम्, ध्वनयितव्यम्-ध्वानयितव्यम्, दिध्वनिषितव्यम्, दन्ध्वनितव्यम्-
ध्वननीयम्, ध्वननीयम्-ध्वाननीयम्, दिध्वनिषणीयम्, दन्ध्वननीयम्-
दंध्वननीयम् ;
ध्वान्यम्, ध्वन्यम्-ध्वान्यम्, दिध्वनिष्यम्, दन्ध्वन्यम्-दंध्वन्यम् ;
^Bध्वदध्वनः-दुर्ध्वनः-सुध्वनः ; — — —
ध्वन्यमानः, ध्वन्यमानः-ध्वान्यमानः, दिध्वनिष्यमाणः, दन्ध्वन्यमानः-
दंध्वन्यमानः ;
ध्वानः, ध्वनः-ध्वानः, दिध्वनिषः, दन्ध्वनः-दंध्वनः ;
ध्वनितुम्, ध्वनयितुम्-ध्वानयितुम्, दिध्वनिषितुम्, दन्ध्वनितुम्-दंध्वनितुम् ;
^३ध्वनितः, ध्वनना-ध्वानना, दिध्वनिषा, दन्ध्वना-दंध्वना ;
ध्वननम्, ध्वननम्-ध्वाननम्, दिध्वनिषणम्, दन्ध्वननम्-दंध्वननम् ;
ध्वनित्वा, ध्वनयित्वा-ध्वानयित्वा, दिध्वनिषित्वा, दन्ध्वनित्वा-दंध्वनित्वा ;
प्रध्वन्य, ^४प्रध्वनय-प्रध्वान्य, प्रदिध्वनिष्य, प्रदन्ध्वन्य-प्रदंध्वन्य ;
ध्वानम् २, } ^५ध्वनम् २-ध्वानम् २-ध्वानम् २, } दिध्वनिषम् २, }
ध्वनित्वा २, } ध्वनयित्वा २, ध्वानयित्वा २, } दिध्वनिषित्वा २, }
दन्ध्वनम् २-दंध्वनम् २ ; }
दन्ध्वनित्वा २ दंध्वनित्वा २ ; }

- ‘क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलभ्लिष्टविरिभ्वफाण्डवाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्ट-
स्वरानायासमृशेषु’ (७-२-१८) इत्यनेन तमसि वाच्ये ध्वान्तम् इति भवति ।
‘ध्वनितो मृदङ्गः’ इत्यत्र तु न, तमोऽर्थकत्वामावात् ।
- ‘चलनशब्दार्थदिकर्मकाद् युच्’ (३-२-१४८) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु युच्च-
प्रत्ययः ।
- क्तिनि, ‘तितुत्रतथ—’ (७-२-९) इत्यादिना इणिषेष्वे, दीर्घे च रूपम् ।
- मित्वपक्षे ष्यन्ताल्लयपि हस्ते, ‘ल्यपि लघुपूर्वति’ (६-४-५६) इति ऐरयादेशः ।
- मित्वपक्षे, ष्यन्ताणमुलि, ‘चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरसाम्’ (६-४-९३) इति
दीर्घविकल्पः ।
- ‘खनिकब्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च’ (द. उ. १.६८) इत्यादिना
इप्रत्यये रूपम् ।
- ‘संज्वारिणेव मनसा ध्वान्तमायासिना मया ।’ भ. का. ७, ६.

ध्वाणकः-णिका, ध्वाणकः-णिका, दिध्वनिषकः-षिका, दन्ध्वणकः-णिका ;
हत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षणतिवत् (२९३) ज्ञेयानि । शतरि-
^ध्वणन्-न्ती, इति ।

(९४०) “ध्वन शब्दे” (I-ध्वादिः-८१६. ८२८. अक. सेह. पर.)

घटादिः ।

‘ध्वनयेदित्यदन्तस्य ध्वने: शब्दे ध्वनेत् शपि ॥’ (श्ल. १२६) इति देवः ।
ध्वानकः-निका, ^१ध्वनकः-ध्वानकः-निका, दिध्वनिषकः-षिका, ^२दन्ध्वनकः-
दंध्वनकः-निका ;
ध्वनिता-त्री, ध्वनयिता-ध्वानयिता-त्री, दिध्वनिषिता-त्री, दन्ध्वनिता-
दंध्वनिता-त्री ;
ध्वनन्-न्ती, ^Bध्वनयन्-ध्वानयन्-न्ती, दिध्वनिषन्-न्ती ; —
ध्वनिष्यन्-न्ती-ती, ध्वनयिष्यन्-ध्वानयिष्यन्-न्ती-ती, दिध्वनिषिष्यन्-न्ती-ती ;
^३व्यतिध्वनमानः, ^४ध्वनयमानः-ध्वानयमानः, — दन्ध्वन्यमानः, दंध्वन्यमानः ;
व्यतिध्वनिष्यमाणः, ध्वानयिष्यमाणः, — दन्ध्वनिष्यमाणः-दंध्वनिष्यमाणः ;
^५सुध्वान्-सुध्वानौ-सुध्वानः ; — — —

- ‘शब्दार्थकस्यास्य धातोः घटादिषु पाठानिमत्वेन णौ, ‘मितां हस्तः’ (६-४-९२) इति
हस्तः । व्यक्तध्वनिः, अव्यक्तध्वनिः इति द्विविधः शब्दः । व्यक्तध्वनिषये
घटादिरयम् । ‘ध्वनयति घटान्तम्’ स्यष्टं वादयतीर्थ्यः । ‘ध्वानयति
देवदत्तः’ । असप्षष्टाकरमुच्चारयतीर्थ्यः ।
- ‘यज्ञताण्णुलि, ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ (७-४-८५) इत्याभ्यासस्य नुगागमः । ‘स
च पदान्तवद्वाच्यः’ (वा. ७-४-८५) इति वचनात् परसवर्णविकल्पे दंध्वनकः
हत्यादीनि रूपाणि एवुलादिषु यथार्थं भवन्ति ।
- ‘कर्तरि कर्मव्यतीहारे’ (१-३-१४) इति शान्त्व ।
- ‘अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्’ (१-३-८८) इति ष्यन्तात् परस्मैपदमेव । यदा तु
अचित्तवत्कर्तृकत्वविवक्षा, तदानीं निर्दिष्टप्रकारेण ज्ञानजयि भवतीति विशेषः ।
- क्षिपि, ‘अनुनासिकस्य किञ्चलोः विभृतिः’ (६-४-१५) इति दीर्घः ।
- A: ‘ध्वणच्छशत् धाणसमोणिताशुभान् शोणान् पृथुश्रोणिजनो दुदोह च ।’
धा. का. १. ५९.
- B. ‘हृयेत वेणुं ध्वनयन् कदा वा स नन्दमूरुः स्वनयन् कलापम् ॥’ धा. का. २. १३.

(941) “ ध्वन शब्दे ” (X-चुरादि:-1890. अक. सेट. उभ. अदन्तः।)
 ‘ ध्वनयेदित्यदन्तस्य ध्वनेः शब्दे ध्वनेत् शपि ॥ ’ (क्षे. 126) इति देवः ।
 ध्वनकः-निका, दिध्वनयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
 चौरादिककृपयतिवत् (251) ज्ञेयानि ।

(942) “ ध्वन्सु अवस्थं सने गतौ च ”

(I-भ्वादि:-755. सक. सेट. आत्म.)

ध्वंसकः-सिका, ध्वंसकः-सिका, दिध्वंसिषकः-षिका, ¹दनीध्वंसकः-सिका ;
 ध्वंसिता-त्री, ध्वंसयिता-त्री, दिध्वंसिषिता-त्री, दनीध्वंसिता-त्री ;
 — ध्वंसयन्-न्ती, ध्वंसयिष्यन्-न्ती-ती ; —
 ध्वंसमानः, ध्वंसयमानः, दिध्वंसिषमाणः, दनीध्वंसयमानः ;
 ध्वंसिष्यमाणः, ध्वंसयिष्यमाणः, दिध्वंसिषिष्यमाणः, दनीध्वंसिष्यमाणः ;
²पर्णधवत्-पापधवत्-पापधवसौ-पापधवसः ; — — —
³ध्वस्तम्-^Aध्वस्तः ध्वस्तवान्, ^Bध्वंसितः, दिध्वंसिषितः, दनीध्वंसितः ;
 ध्वंसः, ध्वंसः, दिध्वंसिषुः, दनीध्वंसः ;
 ध्वंसितव्यम्, ध्वंसयितव्यम्, दिध्वंसिषितव्यम्, दनीध्वंसितव्यम् ;
 ध्वंसनीयम्, ध्वंसनीयम्, दिध्वंसिषणीयम्, दनीध्वंसनीयम् ;
 ध्वंस्यम्, ध्वंस्यम्, दिध्वंसिष्यम्, दनीध्वंस्यम् ;
 ईषदूध्वंसः-दुर्ध्वंसः-सुध्वंसः ; — —
 ध्वस्यमानः, ध्वंसयमानः, दिध्वंसिष्यमाणः, दनीध्वंसयमानः ;
 ध्वंसः, ध्वंसः, दिध्वंसिषः, दनीध्वंसः ;
 ध्वंसितुम्, ध्वंसयितुम्, दिध्वंसिषितुम्, दनीध्वंसितुम् ;

1. यज्ञन्ते सर्वत्र, ‘ नीग्वञ्जुक्षंसुध्वंसु—’ (7-4-84) इत्यादिना अभ्यासस्य नीगामः । उपधानकारस्य यज्ञनिमित्तको लोपः ।
  2. किपि पदान्तनिमित्तकः, ‘ वसुस्तंसुध्वंसूनङ्गहां दः । ’ (8-2-72) इति सकारस्य दकारः । चत्वर्म् ।
  3. कत्वायामिङ्गविकल्पनात्, निष्ठायाम्, ‘ यस्य विभाषा । ’ (7-2-15) इतीष्ठिषेधः । उपधानकारलोपः ।
- A. ‘ ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे पूर्णेन्दोः संनिधिः सदा ॥ ’ भ. का. 5. 27.
- B. ‘ स्तिनश्चाङ्गनश्यामरुचिः सुवृत्तो वध्वा इवाध्वंसितवर्णकान्ते । ’ शि. पा. 3. 63.

१ध्वस्तिः,	ध्वंसना,	दिध्वंसिषा,	दनीध्वंसा ;
ध्वंसनम्,	ध्वंसनम्,	दिध्वंसिषणम्,	दनीध्वंसनम् ;
२ध्वंसित्वा-ध्वस्त्वा,	ध्वंसयित्वा,	दिध्वंसिषित्वा,	दनीध्वंसित्वा ;
प्रध्वस्य,	प्रध्वंस्य,	प्रदिध्वंसिष्य,	प्रदनीध्वंस्य ;
ध्वंसम् २,	१ध्वंसम् २,	१दिध्वंसिषम् २,	१दनीध्वंसम् २ ;
ध्वंसित्वा २,	१ध्वंसयित्वा २,	१दिध्वंसिषित्वा २,	१दनीध्वंसित्वा २.)
ध्वस्त्वा २,			

(943) “ ध्वाक्षि घोरवाशिते च ” (I-भ्वादि:-672. अक. सेह. पर.)

चकारात् ‘ काङ्क्षायाम् । ’ इति पूर्वधातुगतोऽर्थनिर्देशोऽत्रापि सम्बद्धते ।
 ध्वाङ्क्षकः-क्षिका, ध्वाङ्क्षकः-क्षिका, दिध्वाङ्क्षिकः-षिका,
 दाध्वाङ्क्षकः-क्षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि काङ्क्षतिवत् (183)
 ज्ञेयानि । अति ^Aध्वाङ्क्षः इति ।

(944) “ ध्वृ हूर्च्छने ” (I-भ्वादि:-939. सक. अनि. पर.)

“ हूर्च्छनम्=कौटिल्यम् । ‘ आतृव्यमेव तदपध्वरति । ’ इत्यादौ हिंसायामपि
 दृश्यते । ” इति मा. धा. वृत्तिः ।
 ध्वारकः-रिका, ध्वारकः-रिका, ³दुध्वूर्षकः-षिका, ⁴दाध्वरकः-रिका ;
 ध्वर्ता-ध्वर्ती, ध्वारयिता-त्री, दुध्वूर्षिता-त्री, दाध्वरिता-त्री ;
 ध्वरन्-न्ती, ध्वारयन्-न्ती, दुध्वूर्षन्-न्ती ;
⁵ध्वरिष्यन्-न्ती-ती, ध्वारयिष्यन्-न्ती-ती, दुध्वूर्षिष्यन्-न्ती-ती ; —

1. ‘ गुरोश्च हलः । ’ (3-3-103) इत्यादिना प्रत्ययं बाधित्वा, ‘ क्तिन् आवादिभ्यो निष्ठाया-मनिङ्गम्यः । ’ (वा. 3-3-94) इति क्तिन् ।
  2. ‘ उदितो वा । ’ (7-2-56) इति कत्वायामिङ्गुक्लपः । इत्यपेक्षे ‘ न कत्वा सेह । ’ (1-2-18) इति कित्वनिषेधात् उपधानकारलोपो न ।
  3. सनि, ‘ अज्जननगमां सनि । ’ (6-4-16) इति दीर्घे, ‘ उदोऽथपूर्वस्य । ’ (7-1-102)
 इत्युत्त्वे, रपरत्वे, ‘ हलि च । ’ (8-2-77) इति दीर्घः ।
  4. संयोगादित्वात्, ‘ यडि च । ’ (7-4-30) इति गुणः । अभ्यासकार्यम् । ‘ दीर्घोऽ-कितः । ’ (7-4-83) इत्यभ्यासस्य दीर्घः ।
  5. स्यप्रत्यये, ‘ ऋद्धनोः स्ये । ’ (7-2-70) इतीडागमः ।
- A. ‘ द्राक्षां जनो वाञ्छति नो फलानि ग्राङ्क्षद्वहुऽवाङ्क्षविच्छिपाति । ’

धा. का. 1. 85.

— ध्वारयमाणः, ध्वारयिष्यमाणः, — दाध्वर्यमाणः, दाध्वरिष्यमाणः ;	—	—
¹ प्रधृत्-प्रधृद्-प्रधृतौ-प्रधृतः ;	—	—
धृतम्- ^A विधृतः, ध्वारितः, ध्वारितः;	दुधूर्षितः, दाध्वरितः-तवान् ;	—
² ध्वरः, ³ दध्वरिवान्, ध्वारः, ध्वरः;	दुधूर्षः, दाध्वरः ;	—
धर्तव्यम्, ध्वारयितव्यम्, ध्वरणीयम्, ध्वारणीयम्,	दुधूर्षितव्यम्, दाध्वरितव्यम् ;	—
ध्वर्यम्, ⁴ ध्वर्यः, ध्वार्यम्, ध्वार्यमाणः, ध्वार्यमाणः ;	दुधूर्षणीयम्, दाध्वरणीयम् ;	—
इषदध्वरः-दुधर्वरः-सुध्वरः ;	दुधूर्ष्यम्, दाध्वर्यम् ;	—
⁵ ध्वर्यमाणः, ध्वार्यमाणः, ध्वारः, ध्वारः, धर्तुम्,	दुधूर्ष्यमाणः, दाध्वर्यमाणः ;	—
ध्वृतिः, ध्वारणा, ध्वरणम्, ध्वरणम्,	दुधूर्षः, दाध्वरः ;	—
ध्वृत्वा, प्रध्वर्य, ध्वारम् २, } ध्वारम् २, } ध्वृत्वा २, } ध्वारयित्वा २, }	दुधूर्षितुम्, दाध्वरितुम् ;	दुधूर्षम् २, } दाध्वरम् २ ; } दाध्वरित्वा २, }
प्रधृत्य, ध्वृत्वा, प्रध्वर्य, ध्वारम् २, } ध्वारयित्वा २, }	प्रदुधूर्ष्य, प्रदुधूर्षित्वा,	प्रदाध्वर्य ;

(945) “नक्क नाशने” (X-चुरादि:-1593. सक. सेह. उम.)

‘णक्क—’इति णोपदेशममुं धातुं क्षीरस्वामी पपाठ। णोपदेशधातुषु अस्य पर्युदासात् णोपदेशकार्यं नेति ज्ञेयम्।

नक्कः-किका, निनक्कयिषकः-षिका, ⁶प्रनक्कयिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाण्यपि

1. क्षिपि, तुगागमः। एवं ल्यप्यपि हेयम्।
2. पचायचि रूपमेवम्। न ध्वरः=हिंसा कौटिल्यं वा यत्रेति अध्वरः=यशः।
3. क्षुप्रत्यये, ‘बस्वेकाजादूघसाम्’ (7-2-67) इतीडागमे च रूपमेवम्।
4. ‘छन्दसि निष्टव्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छ्वर्यस्तयस्त्वर्यस्त्वर्य—’ (3-1-123) इति निषातनात् यत्प्रत्यये रूपम्। छन्दस्येवायम्।
5. ‘गुणोऽर्तिलंयोगाद्योः’ (7-4-29) इति यकि गुणः।
6. नकारादित्वात्, णोपदेशाभावादस्य धातोः ‘उपसर्गदिसमासेऽपि णोपदेशस्य’ (8-4-14) इति विहितं णत्वं न।
- A. ‘घृणोऽस्तु ते विध्वृतश्च दैत्यसुतास्तिक्तायुधविश्वसोतः ॥’ धा. का. 2. 34.

रूपाणि चौरादिकुद्वयतिवत् (207) ज्ञेयानि। दोपघोड्यं धातुः। दकारस्य सन्धिवशात् ककारः। दोपघफलं तु नद्-नत्-नक्को-नकः, इति क्षिपि द्रष्टव्यम्।

(946) “नट अवस्पन्दने” (X-चुरादि:-1545. अक. सेह. उम.)

अयं धातुः पूर्वम् (658 संख्याकधातौ) प्रसङ्गालिखितः। तत्रैव द्रष्टव्यश्च।

(947) “नट भाषार्थः” (X-चुरादि:-1792. अक. सेह. उम.)

आस्वदीयः। ‘नल—’ इति, ‘नड—’ इति च केचित्।

‘नृतौ नट्यवस्पन्दे चुरादेर्णिचि नाटयेत्।’ (श्ल. 76) इति देवः।

नाटकः-टिका, निनाटयिषकः-षिका; इत्यादीनि रूपाणि चौरादिक-नाटयतिवत् (659) ज्ञेयानि।

(948) “टु नदि समृद्धौ” (I-भ्वादि:-67. अक. सेह. पर.)

नन्दकः-निंदका, नन्दकः-निंदका, निनन्दिषकः-षिका, नानन्दकः-निंदका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककन्दितिवत् (163) ज्ञेयानि। ¹नन्दः, ^A नन्दनः, ^B नन्दकः, ^C रघुनन्दनः, ^D हरिनन्दी, परिनन्दनम्, ^E नन्दथुः, ^F नन्दयित्तुः,

1. पचायचि (3-1-134) रूपमेवम्। नन्दतीति नन्दः। नन्द एव नान्दः प्रज्ञादित्वात् (5-4-38) स्वार्थेऽण्। अणन्तात् डीपि नान्दी=मङ्गलध्वनिः।

2. ष्यन्तात् नन्दयतीति नन्दनः। ‘नन्दिन्द्रहि—’ (3-1-134) इति कर्तरि ल्युप्रत्ययः। कर्मण्योऽपवादः।

3. नन्दतात् इति नन्दकः। ‘आशिषि च’ (3-1-150) इति चुन्। ‘आशिषि च’ (वा. 7-3-45) इति निषेधात् त्रियाम् इत्वं न, तेन नन्दका इत्येव।

4. रघूणां नन्दयिता रघुनन्दनः। क्षुभ्नादित्वात् (8-4-39) णत्वं न।

5. हरिं नन्दतीति हरिनन्दी, ‘सुप्यजातौ—’ (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिः। अत्र, परिनःदनम् इत्यत्र च क्षुभ्नादित्वादेव (8-4-39) णत्वं न।

6. ‘ट्रितोऽथुः’ (3-3-89) इति भावादावथुक्ष्रप्रत्ययः।

7. औणादिकः [द. उ. 1-140] इत्कुच्चप्रत्ययो ष्यन्तात् भवति। नन्दयतीति नन्दयित्तुः आनन्दः, प्रमुदितश्च। ‘अयामन्ताल्वाद्येत्तिन्वणिषु’ (6-4-55) इति णेरयादेशः।

A. ‘मनोज्ञगण्डं तमनिनिदत्तानन्व नन्दात्मजं शारदचन्द्रशीतलम्।’ धा. का. 1. 10.

B. ‘अत्यर्थमुद्देजयिता परेषां नाम्नाऽपि तस्यैव स नन्दकोऽभूत् ॥’ विष. पा. 3. 19.

C. ‘तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ बाणेन रक्षः प्रधनाग्निरास्थत् ॥’ भ. का. 2. 36.

D. ‘सारोऽसाविनिद्याथर्थानां यस्यासौ तस्य नन्दथुः।’ भ. का. 5. 20.

^१ननान्दा, ^२नन्दयन्तः इत्यादीन्यस्य धातोरधिकतया विशेषरूपाणि
सम्भवन्तीति ज्ञेयम् ।

(949) “नर्दै शब्दे” (I-भादि:-56. अक. सेट. पर.)
नर्दकः-दिका, नर्दकः-दिका, निनर्दिषकः-षिका, नानर्दकः-दिका ;
इत्यादीनि रूपाणि भौवादिकर्जतिवत् (169) ज्ञेयानि । ^३गेहेनर्दी,
“सिहनर्दी, ^A विनर्दन् ^B ।

(950) “नाथू याच्जोपतापैश्वर्याशीःषु”

(I-भादि:-6. सक. सेट. आत्म.)

उपतापः=ज्वरप्रयुक्ता पीडा । ऐश्वर्यम्=सम्पत्तिः । आशीः=आशासनम् । आशीर्थं एव आत्मनेपदम् । अन्येष्वर्थेषु परस्मैपदमेव । द्विकर्मकोऽयं याच्जार्थं ।

Cनाथकः-षिका, नाथकः-षिका, निनाथिषकः-षिका, नानाथकः-षिका ;
नाथिता-त्री, नाथिता-त्री, निनाथिता-त्री, नानाथिता-त्री ;
Dनाथन्-न्ती, नाथयन्-न्ती, निनाथिषन्-न्ती ; —
नाथिष्यन्-न्ती-ती, नाथिष्यन्-न्ती-ती, निनाथिष्यन्-न्ती-ती ; —
E[सर्विषो]नाथमानः, नाथयमानः, निनाथिषमाणः, नानाथयमानः ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगाधतिवत् (391) ज्ञेयानि ।

1. ‘नभि च नन्दैः’ [द. उ. 2. 6.] इति कृन्प्रत्ययः वृद्धिश्च । न नन्दतीति ननान्दा=पत्युर्भगिनी ।
2. ‘तृभूवहि—’ [द. उ. 6. 19] इत्यादिना आशिषि ज्ञच्प्रत्ययः षिष्ठ । नन्यात् इत्याशीर्थं नन्दयन्तः इति रूपम् आनन्द इत्यर्थः ।
3. ‘सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये’ (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिः । ‘पात्रेसमितादयश्च’ (2-1-48) इत्यत्र निपातनात् क्षेपार्थं तत्पुरुषसमासः सप्तम्या अल्लकृच च ।
4. ‘कर्वयुपमाने’ (3-2-79) इति उपमानवाकोपपदात् णिनिप्रत्ययः ।
5. याच्जाभिज्ञार्थं ‘शेषात् कर्तवि परस्मैपदम्’ (1-3-78) इति परस्मैपदं, शता ।
6. ‘आशिषि नाथः’ (वा. 1-3-21) इत्यात्मनेपदम्, ‘आशिषि नाथः’ (2-3-55) इति कर्मणि षष्ठी ।
- A. ‘शरममन्यो रणाच्चाहि निरस्तः सिंहनर्दिना ॥’ भ. का. 5. 34.
- B. ‘कष्टं विनर्दतः कूरान् शस्त्रघुष्टकरान् कपिः ॥’ भ. का. 9. 18.
- C. ‘द्रक्ष्यन् हरिं नाथितलोकनाथकं देवे मुदास्कन्दितमन्तरिन्द्रियम् ॥’ धा. का. 1.2.

(951) “नाधृ याच्जोपतापैश्वर्याशीःषु”

(I-भादि:-7-अक. सेट. आत्म.)

नाधकः-षिका, नाधकः-षिका, निनाधिषकः-षिका, नानाधकः-षिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगाधतिवत् (394) ज्ञेयानि । ^Aनाधितः ।

(952) “निवास आच्छादने”

(X-चुरादि:-1886. सक. सेट. उभ.) अदन्तः । [अ]

निवासकः-सिका, निनिवासयिषकः-षिका ; निवासयिता-त्री,
निनिवासयिता-त्री ; निवासयन्-न्ती, निनिवासयिषन्-न्ती ;
निवासयिष्यन्-न्ती-ती, निनिवासयिष्यन्-न्ती-ती ; निवासयमानः,
निनिवासयिषमाणः ; निवासयिष्यमाणः, निनिवासयिष्यमाणः ;
¹सुनिवास्-सुनिवासौ-सुनिवासः ; — — —
^Bनिवासितम्-तः, निनिवासयिषितः-तवान् ; निवासः, निनिवासयिषु ;
निवासयितव्यम्, निनिवासयिषितव्यम् ; निवासनीयम्, निनिवासयिष-
णीयम् ; निवासयम्, निनिवासयिष्यम् ; निवासयमानः, निनिवासयिषमाणः ;
ईषनिवासः-दुर्निवासः-सुनिवासः ; — — —
निवासः, निनिवासयिषः ; निवासयितुम्, निनिवासयिषितुम् ;
निवासना, निनिवासयिषा ; निवासनम्, निनिवासयिषणम् ;
निवासयित्वा, निनिवासयिषित्वा ; प्रणिवास्य, प्रणिनिवासयिष्य ;

1. क्विपि, अदन्तत्वादस्य धातोरलोपस्य स्थानिवद्वावात् सकारस्य रुद्धविसर्गाँ न भवतः ।

A. ‘द्रक्ष्यन् हरिं नाथितलोकनाथकं देवे मुदास्कन्दितमन्तरिन्द्रियम् ॥’ धा. का. 1.2.

B. ‘छिद्रं गवेषयितुमेव तु वासयन्ते ये ते निवासितयिषो व्यसुभिर्विभाजयाः ॥’ धा. का. 3. 56.

[अ] अत्र धातौ ‘नि’ इत्युपसर्गविशिष्टस्यैव धातुत्वम्, इति क्षीरस्वामिमतम् ।
‘पूर्वं धातुरुपसर्गं युज्यते’ इति भाष्यमतेनैवमुक्तम् । तन्मते निवासयित्वा
इत्यत्र कृत्वा प्रत्ययस्योपपत्तिश्चिन्त्या । वस्तुतस्तु ‘सङ्घ्राम, दयय, वीर’
इत्यादिषु ‘सम्, वि’ इत्युपसर्गयोरिव अत्रापि ‘नि’ इत्युपसर्गविशिष्टस्यैव
धातुत्वम् । अत्र प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गादिविभागरहितः ‘निवास’ इत्यानुपूर्वांक एव
धातुरिति तत्त्वम् । अन्यथा, ‘पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते’ इति ‘सुद् कात् पूर्वः’
(6-1-135) इति सूत्रभाष्ये सिद्धान्तितस्य विरोधस्त्वात् । अत एवाडागम-
योग्येषु लकारेष्वपि अनिवासयिष्यत् इत्यायेव रूपम् ।

नैनिरकः-रिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि क्रैयादिकदण्टतिवत्
(868) ज्ञेयानि । पचाद्यन्ति—नरः-^१नारी । ^२विश्वानरः ।

(956) “पक्ष परिग्रहे” (X-चुरादि:-1550. सक. सेद्द. उभ.)
पक्षकः-क्षिका, पिपक्षयिषकः-षिका ; पक्षयिता-त्री ; पिपक्षयिषिता-त्री ;
पक्षयन्-न्ती, पिपक्षयिषन्-न्ती ; पक्षयिष्यन्-न्ती-ती, पिपक्षयिष्यन्-न्ती-ती ;
पक्षयमाणः, पिपक्षयिष्यमाणः ; पक्षयिष्यमाणः, पिपक्षयिष्यमाणः ;
^३सुपक्-सुपक्षौ-सुपक्षः ; पक्षितम्-तः, पिपक्षयिषितः-तवान् ; पक्षः,
पिपक्षयिषुः ; पक्षयितव्यम्, पिपक्षयिषितव्यम् ; पक्षणीयम्,
पिपक्षयिषणीयम् ; पक्षयम्, पिपक्षयिष्यम् ; ईषत्पक्षः-दुष्पक्षः-सुपक्षः ;
पक्षयमाणः, पिपक्षयिष्यमाणः ; पक्षः, पिपक्षयिषः ; पक्षयितुम् ;
पिपक्षयिषितुम् ; पक्षणा, पिपक्षयिषा ; पक्षणम्, पिपक्षयिषणम् ;
पक्षयित्वा, पिपक्षयिषित्वा ; ^४संपक्ष्य, प्रपिपक्षयिष्य ;
पक्षम् २-पक्षयित्वा २ ; पिपक्षयिषम् २-पिपक्षयिषित्वा २.

(957) “डु पचष् पाके” (I-भवादि:-996. सक. अनि. उभ.)
पाचकः-चिका, पाचकः-चिका, ^५पिपक्षकः-क्षिका, ^६पापचकः-चिका ;
^७पक्ता-त्री, पाचयिता-त्री, पिपक्षिता-त्री, पापचिता-त्री ;
पचन्-न्ती, पाचयन्-न्ती, पिपक्षन्-न्ती ; —
^८प्रणिपक्षयन्-प्रनिपक्षयन्-[व्रजति]-न्ती-ती, पाचयिष्यन्-न्ती-ती,
पिपक्षिष्यन्-न्ती-ती ;

1. स्त्रियाम्, ‘चूनरथोर्वद्धिश्च’ (ग. सू. 4-1-73) इति छीन् वृद्धिश्च ।
2. ‘नरे संज्ञायाम्’ (6-3-129) इति पूर्वपदभूतस्य विश्वशब्दस्य दीर्घः ।
3. ष्यन्नेऽत्र क्रिपि मंयोगान्तलोप एव । न तु संयोगादिलोपः । तेन रूपमेवम् ।
4. सञ्चन्ताण्डुलि, ‘चोः कुः’ (8-2-30) इति कुत्वे, षट्वे च रूपम् । एवं सञ्चन्ते
सर्वत्र ज्ञेयम् ।
5. यदन्ते सर्वत्र, ‘दीर्घोऽकितः’ (7-4-83) इत्यभ्यासदीर्घः ।
6. तृजादिषु सर्वते ‘चोः कुः’ (8-2-30) इति कुत्वं हेयम् ।
7. ‘लङ् शेषे च’ (3-3-13) इति लङ्घन भविष्यति काले ; ‘पक्ष्यामीति व्रजति’
इत्यर्थः । ‘शेषे विभाषा—’ (8-4-18) इति नैर्णत्वविकल्पः ।
8. ‘संपक्ष्य तत्रिजटशैवमवर्णं लोकैरेषोऽजनिष्ट किल दुष्टविचूर्णनार्थम् ।’
धा. का. 3. 15.

निवासम् २, }
निवासयित्वा २, }

निनिवासयिषम् २ ; }
निनिवासयिषित्वा २. } .

(953) “निष्क परिमाणे” (X-चुरादि:-1687. सक. सेद्द. आत्म.)
आकुस्मीयः ।

निष्ककः-षिकका, निनिष्कयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिकचित्रयतिवत् (525) ज्ञेयानि । ^१निष्कितम् ।

(954) “नृती गात्रविक्षेपे” (IV-दिवादि:-1116. अक. सेद्द. पर.)
नर्तकः-तिका, नर्तकः-तिका, निनृत्सकः-निनृत्सकः-षिका, ^१नरीनृतकः-तिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककृन्ततिवत् (248) ज्ञेयानि ।
^२नृत्यन्-न्ती, ^३नर्त्स्यन्-न्ती-ती, ^४नर्तकः-^५नर्तकी, ^६नर्तयमानः; ^D ^७नर्तनः, ^८नृतूः ।

(955) “नृ नये” (IX-क्यादि:-1495. अक. सेद्द. पर.)
प्वादि: ल्वादि:, घटादिश्च ।

नारकः-रिका, नरकः-रिका, निनरिषकः-निनरीषकः-निनीषकः-षिका,

1. क्षुभ्नादिषु (8-4-39) ‘नृत्यतेर्यङ्गि’ (ग. सू.) इति पाठात् णत्वनिषेधः ।
2. शतरि, ‘दिवादिभ्यः’ (3-1-69) इति श्यन्प्रत्यये रूपम् ।
3. ‘शिलिपनि ष्वान्’ (3-1-145) इत्यत्र ‘नृतिखनिरज्ञिभ्य एव’ (वा. 3-1-145)
इति परिगणनादस्मात् ष्वान्प्रत्यये रूपम् । षित्वात् त्रियां छीप् ।
4. अस्य धातोः चलनार्थत्वात्, अणावकर्मकत्वाच्च, यथनात् कमेण ‘निगणचल-
नार्थेभ्यः—’ (1-3-87) इति, ‘अणावकर्मकाच्चित्वत्कर्तृकात्’ (1-3-88) इति
च यत् परस्मैपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले प्राप्तम्, तत् ‘न पादम्याङ्गमाङ्गमध्यस-
परिमुहरुचिनृतिवदवसः’ (1-3-89) इति निषिद्धयते । तेन शता न भवति ।
परागामिनि क्रियाफले तु ‘णिचक्ष’ (1-3-74) इति, ‘शेषात् कर्त्तरि—’
(1-3-78) इति च उभयपदं भवत्ययेव । तेन नृत्यन् इत्यपि साधुः ।
5. ‘चलनशब्दार्थादिकर्मकात्—’ (3-2-148) इति तच्छीलादिषु कर्तुषु युन् भवति ।
6. ‘नृतिशृण्योः कुः’ [द. उ. 1-174] इति कूप्रत्यये रूपम् । नृतूः=दीर्घकृतिः,
नर्तकः, क्रिमिविशेषो वा ।
- A. ‘क्रिष्यते निष्कपमनिष्कितकान्तिरेष
बालोऽमुना नृपतिलालनयाऽय कष्टम् ॥’ धा. का. 3. 34.
- B. ‘वने चवार कर्तिष्यन् नृत्स्यन् इव निरक्षुशः ॥’ भ. का. 9. 42.
- C. ‘नृतकीरभिनयातिलङ्घीः पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्यत् ॥’ रघु. 19. 14.
- D. ‘अवाद् वायुः शनैर्यस्यां लतां नृत्यमानवत् ।’ भ. का. 8. 61.

पचमानः, पाचयमानः, पिपक्षमाणः, पापच्यमानः ;
 पक्ष्यमाणः, पाचयिष्यमाणः, पिपक्षिष्यमाणः, पापचिष्यमाणः ;
 १ ओदनपक्-पचौ-पचः ; — —
 २ पक्षम्-पकः-पकवान्, ३ प्रपक्षानि [फलानि], पाचितः, पिपक्षितः,
 पापचितः-तवान् ;
 ४ पचः, ५ क्षपचः, ६ दूरेपाकः-अक्षेपाकः, फलेपाकः-क्षणेपाकः-का, ७ दूरेपाकुः-
 फलेपाकुः, ८ पचनः, ९ क्षपाकः-मांसपाकः ओदनपाचः, कपोतपाकः,
 पिण्डपाकः, मूलपाकः-उल्लक्षपाकः, १० प्रस्थंपचः-^Aखारिम्पचः-द्रोणंपचः,
 ११ मितम्पचः^B-^Cनखम्पचः, १२ अल्पम्पचः^D

1. ओदनं पचतीति ओदनपक् । ‘क्रिप् च’ (३-२-७६) इति कर्मण्युपदे क्रिप् ।
     ‘अनुनासिकस्य क्रिक्षलोः —’ (६-४-१६) इत्यत्र काशिकायामुदाहृतमेवम् ।
  2. ‘पचो वः’ (४-२-५२) इति निष्ठातकारस्य वकारः । वकारस्यासिद्धत्वात् ज्ञल्पर-
     त्वम् । तेन, ‘वोः कुः’ (४-२-३०) इति कुत्वं भवतीति हेयम् ।
  3. ‘प्रपक्षानि’ इत्यत्र ‘कुमति च’ (४-४-१३) इति प्राप्तं णत्वम्, ‘शुवादीनां
     प्रतिषेधः’ (वा. ४-४-११) इत्यनेन न भवति ।
  4. ‘नन्दिग्रहित्वादिभ्यः—’ (३-१-१३४) इति, अच्चत्ययः ।
  5. पचादिषु (३-१-१३४) पाठादत्र कर्मण्यं बाधित्वा कर्तृरि, अच्चत्ययः ।
  6. अत्र सर्वत्र, पचादिषु पाठादचि, वृद्धौ, तथा न्यूक्षादिषु (७-३-५३) पाठात्
     कुत्वे च रूपम् ।
  7. न्यूक्षादिषु (७-३-५३) पाठात् कुत्वम्, पचादिष्वे पाठादुप्रत्ययश्च ।
  8. नन्यादिषु (३-१-१३४) पाठात् कर्तृरि ल्युप्रत्ययः इति क्रेत्रित् ।
  9. ‘अणीष्यते’ इति क्षीरतरङ्गिण्यामुक्तम् । तदानीमत्र कुत्वं न्यूक्षादित्वात्
     हेयम् । वस्तुतस्तु ‘कर्मण्यं’ (३-२-१) इत्यत्र भाष्ये ‘ओदनपाचः’ इति
     प्रयुक्तत्वात् अधिष्यये कुत्वं नेति ज्ञायते ।
  10. ‘परिमाणे पचः’ (३-२-३३) इति खश्प्रत्यये मुमि च रूपमेवम् । एवं परिमाण-
     वाचकेषु सर्वेषांपि उपपदेषु खश् हेयः ।
  11. ‘मितनखे च’ (३-२-३४) इति खशि मुमागमः ।
  12. ‘मितनखे च’ (३-२-३४) इत्यत्र मितशब्देन मितपर्यायामपि ग्रहणमिति
     मते ‘अल्पम्पचः’ इत्यत्र खशि मुमागमो हेयः ।
- A. ‘खारिम्पचामत्र विपक्षमन्त्रं विध्वन्यं सुज्वाप स रक्षिवर्गः ॥’ वा. वि. ३. ४.
 B. ‘अमितम्पचमीशानं सर्वभोगीणमुत्तमम् ।’ भ. का. ६. ९७
 C. ‘नखम्पचोष्णं नलिनेक्षणानामुरोजमेवातितरामुगास्ते ॥’ च. भारते. ४. ५६.
 D. ‘ऐव विद्रन् पितुः कामात् पान्तावल्पं पचान् मुनीन् ॥’ भ. का. ६. ९७.

१ उत्पच्छिष्णुः, २ पचेलिमा:^A [शालयः],
 ३ किम्पचानः, ४ पेचिवान्, पाचः, पिपक्षः, पापचः ;
 पक्षत्वम्, पाचयितव्यम्, पिपक्षितव्यम्, पापचितव्यम्;
 पचनीयम्, पाचनीयम्, पिपक्षणीयम्, पापचनीयम् ;
 ५ पाक्यम्^B, ६ कृष्टपच्यम्^C, कृष्टपाक्यम्, ७ अवश्यपाक्यम् ,
 पाच्यम्, पिपक्ष्यम्, पापच्यम् ;
 ईषत्पत्रः-दुष्पत्रः-सुपचः ; — — —
 पच्यमानः, पाच्यमानः, पिपक्ष्यमाणः, पापच्यमानः ;
 ८ पाकः, ९ मांसपाकः-मांस्पाकः, १० पवित्रमम्^D, पाचः, पिपक्षः, पापचः ;

1. ‘अलङ्कृत्वा निराकृत्वा प्रजनोत्पत्र—’ (३-२-१३६) इत्यादिना तच्छीलादिषु
     कर्तृषु इष्टुत्प्रत्ययः ।
  2. ‘केलिमर उपसंख्यानम्’ (वा. ३-१-१६) इति केलिमरप्रत्यये रूपम् । कर्मकर्त्तर्य-
     वायं प्रत्यय इति वृत्तिकारादयः । अविशेषात् भावकर्मणोरेवेति दीक्षितादयः ।
  3. किम्पदे उपपदे, ‘ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्’ (३-२-१२९) इति चानशि,
     बाहुलकात् मुमागमाभाव इति अमरव्याख्यायां भानुजीदीक्षितः ।
  4. कर्तृरि लिटः क्षसौ, ‘वस्वेकाजादघसाम्’ (७-२-६७) इतीडागमे, ‘अत एक-
     हल्मध्येऽनादेशादेलिटि’ (६-४-१२०) इत्येत्वाभ्यासलोपयो रूपम् ।
  5. निष्ठायामस्य धातोरनिदृत्वेन ष्यति, ‘चजोः कु षिष्यतोः’ (७-३-५२) इत्यनेन
     कुत्वम् ।
  6. ‘राजसूयसूर्यमूषोद्यरुच्यकृष्टपच्याव्यथ्याः’ (३-१-११४) इत्यनेन यत्प्रत्यये कर्म-
     कर्तृरि कृष्टपच्यः इति निपात्यते । कृष्टे ये स्वयमेव पचयन्ते केचन व्रीहिविशेषाः ते कृष्टपच्याः । अन्यत्र कृष्टपाक्यः इत्येव ।
  7. ‘एष आवश्यके’ (७-३-६५) इति निषेधाद् आवश्यकार्थे तु ष्यत्प्रत्यये कुत्वं न
     भवति ।
  8. घजि, ‘चजोः कु—’ (७-३-५२) इति कुत्वम् ।
  9. मांसस्य पाकः मांस्पाकः मांस्पाको वा । ‘मांसस्य पचि ल्युद्धव्योः’
     (वा. ६-३-१०९) इति वचनात् पचतेर्धजि मांसशब्दस्योपदस्यान्त्यलोपो वा भवति ।
  10. ‘द्वृतः कित्रः’ (३-३-८८) इति कित्रप्रत्यये, ‘तेन’ इत्यधिकारे, निर्वृत्तार्थे
     ‘कर्त्रैमन्त्यम्’ (४-४-२०) इति नित्यं मप्रत्यये रूपम् ।
- A. ‘स वारनारीकुचसञ्चितोपमं ददर्श माल्वरफलं पचेलिमम् ॥’ नैषधे १.१४.
 B. ‘पितॄणां कुरुषे कार्यमपाक्यैः स्वादुभिः फलैः ॥’ भ. का. ६. ६४.
 C. ‘अकृष्टपच्याः पश्यन्तौ ततो दाशरथी लताः ।’ भ. का. ६. ५९.
 D. ‘विपक्षित्रमज्ञानगतिर्मनस्वी मान्यो मुनिः स्वां पुरमृथश्वाः ॥’ भ. का. १. १०.

पक्तुम्, पाचयितुम्, पिपक्षितुम्, पापचितुम् ;
 १पचा, २पक्तिः, ३पाचिका, पाचना, पिपक्षा, पापचा ;
 पचनम्, ४मांसपचनम्-मांसपचनम्, पाचनम्, पिपक्षणम्, पापचनम् ;
 पक्त्वा, पाचयित्वा, पिपक्षित्वा, पापचित्वा ;
 विपच्य, प्रपाच्य, प्रपिपक्ष्य, प्रपापच्य ;
 पाचम् २, } पाचम् २, } पिपक्षम् २, } पापचम् २; }
 पक्त्वा २, } पाचयित्वा २, } पिपक्षित्वा २, } पापचित्वा २. }

(958) “पचि व्यक्तीकरणे” (I-भादि:-174. सक. सेह. आत्म.)[अ]

‘जौ पञ्चयति विस्तारे व्यक्तौ तु शपि पञ्चते ।’ (श्लो. 18) इति देवः ।
 पञ्चकः-श्चिका, पञ्चकः-श्चिका, पिपञ्चिषकः-षिका, पापञ्चकः-श्चिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककञ्चतिवत् (145) ज्ञेयानि । ५पङ्कः,
 ६पङ्किः, ७पञ्चालाः ; इति अस्य धातो रूपाणीति विशेषः । ^Aपञ्चितः ।

(959) “पचि विस्तारवचने” (X-चुरादि:-1652. सक. सेह. उभ.)

‘विस्तारमात्रे च’ इति द्रुमे । ‘वचने’ इत्यविवक्षितमित्यर्थः ।

1. वित्त्वाद् ‘षिद्भिदादिभ्यः—’ (3-3-104) इत्यहूँ भवति ।
2. ‘स्थागापचो भावे’ (3-3-95) इति वचनात् पक्षे क्तिन्नपि भावे भवति ।
3. ‘पर्यायार्हणेत्यतिषु षुच्’ (3-3-111) इति क्तेषु षुच् ।
     ‘शायिकाऽय तव प्रापदर्हसि क्षीरपायिकाय् ।
     पाचिका मे त्वया देया प्रोत्यग्ना मेऽन्नभोजिका ॥’ इति प्र. सर्वस्वे ।
4. ‘मांसस्य पाचे युद्धघोः’ (काशिका ६-१-144) इति मांसशब्दस्थाकारस्य लोपः
     ल्युटप्रत्यये परतः । तेन मांसपचनम् इत्यपि साधु । ‘मांसपचन्या उखाया’
     इति प्रयोगोऽत्रानुसन्धेयः (भाष्य०, काशिका० ६-१०६३) ।
5. घंडि, न्यङ्कादिपाठात् कुत्वम् ।
6. बाहुलकात् ‘क्तिन्नपि इध्यते’ (वा. ३-३-94) इति क्तिन्, कुत्वं च ।
7. ‘तमिविडि—’ (द. उ. ८-115) इति कालच्प्रत्यये रूपम् । पञ्चते पञ्चयति वा
     पञ्चालाः=विषयः, पर्वतेश्वरयक्षश्च ।
- A. ‘अमुच्चनैर्मवितचित्पञ्चितत्रयीमतप्रस्तुचितैः शुभार्जकैः ।’ धा. का. 1.24.
- [अ] ‘पच व्यक्तीकरणे’ इति दुर्गः । ‘तिष्ठो गोत्रादीनि—’ (8-1-27) इत्यत्र
     काशिकायां न्यासे च ‘पचति[=व्यक्तीकरोति] गोत्रम्’ इत्युत्त्वात्
     तन्मतेऽपि ‘पच’ इत्येव पाठ इति गम्यते । पच इत्यदन्तपाठेऽपि धातोरस्या-
     निदत्त्वम्, अनिदृकारिकासु पाठात्—इति ज्ञेयम् ।

‘जौ पञ्चयति विस्तारे, व्यक्तौ तु शपि पञ्चते ।’ (श्लो. 18) इति देवः ।
 पञ्चकः-पञ्चिका, पिपञ्चयिषकः-षिका, पञ्चकः-श्चिका, पिपञ्चिषकः-षिका,
 पापञ्चकः-श्चिका ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिकचम्पयतिवत् (499)
 ऊद्यानि । घंडि-^Aप्रपञ्चः ।

(960) “पठ गतौ” (I-भादि:-296. सक. सेह. पर.)

‘भाषार्थे पाटयेद् ग्रन्थे पटयेद् गमने पटेत् ॥’ (श्लो. 76) इति देवः ।
 पाटकः-टिका, पाटकः-टिका, पिपटिषकः-षिका, पापटकः-टिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कटतिवत् (148) बोध्यानि । १पाटूपटः,
 २परिपाटी, ३पटुः, गोष्टेपटुः, ४पटिमा, ५पटाका, ६पटलम्, ७पटोलः,
 पटलिका, पाटलम्, पाटली, ८पटीरः, ९पटनः, १०पटितः, ११कपाटम् ;

1. ‘पाटेणिलुक्ष ऊक चाभ्यासस्य’ (वा. 6-1-12) इत्यनेन ष्यन्तात् पचायचि
     णिलुक्ष, अभ्यासे हलादिशेषं बाधित्वा ऊक च भवति ।

“माध्वोऽभ्यासदीर्घेक्षित्या ‘पाटूपट’ इतीच्छति ।

‘पाटेणिलुक्ष दीर्घ ऊक चे’ त्यूचिवान् भोजराङ्गि ॥’

‘तमः पटपटूपटम्’, ‘आटोपपाटूपटम्’ इति च प्रयोगः । इति प्र.
     सर्वस्वे ।

2. परिपटतीति परिपाटी । ताच्छील्ये णिनिः ।

3. ‘फलिपाटि—’ (द. उ. १-103) इत्युपत्ययो णिलुक्ष च । पाटयतीति पटुः =
     चतुरः । ‘गोष्टेपटुः’ इत्यत्र पात्रेसमितादित्वात् (२-१-48) सप्तम्या अलुक् ।

4. अतिशयेन पटुः पटिमा । पृथ्वादित्वात् (५-१-122) इमनिच् तद्वितः ।

5. ‘शलिपटि—’ (द. उ. ३-३३) इत्यादिना आकप्रत्ययः । पटाका=पक्षिजातिः ।

6. ‘वृषदिभ्यश्चित्’ (द. उ. ८-109) इत्यादिना कलप्रत्ययः । पटलम्=घन-
     संघातः, अक्षिरोगश्च ।

7. ‘कणिगडिपटिभ्य ओलः’ (द. उ. ८-105) इत्योलप्रत्ययः । पटोलः=
     द्रव्यजातिः ।

8. औणादिके (द. उ. ८-७२) ईरन्प्रत्यये रूपम् । पटीरम्=कार्मुकम् ।

9. ‘चलनशब्दाधर्दिकर्मकाद्—’ (३-२-148) इत्यनेन तच्छीलादिषु कर्तुषु युच्चरत्ययः ।

10. ‘तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम्’ (वा. ७-२-९) इत्यनेन इह भवति ।

11. कं-शिरं पाटयतीति कपाटम्=द्वारपिधानम् । ष्यन्तात् ‘कर्मण्यै’
     (३-२-१) इत्यण् । ‘कपाटम्’ इत्येव दाक्षिणात्यानां पाठ इति केचित् । तदानीं
     वरधातोरेतद्रूपमिति ज्ञेयम् ।

A. ‘कृष्णः प्रपञ्चरहितां धृतेजितास्त्रैः वीरैः स्तुतां गिरमकीर्तदरातिवर्धी ॥’
     धा. का. 3.28.

इतीमानि रूपाणि अधिकान्यत्रेति विशेषः । ^Aपटन् ।

(961) “पट भाषार्थः” (X-चुरादि:-1753. संक. सेद्ध. उभ.)
आस्वदीयः ।

‘भाषार्थं पाटयेद् ग्रन्थे पटयेद् गमने पटेत् ॥’ (क्लो. 76) इति देवः ।
पाटकः-टिका, पिपाटयिषकः-षिका ; पाटयिता-त्री, पिपाटयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिककालयतिवत् (175) ज्ञेयानि ।

(962) “पट ग्रन्थे” (X-चुरादि:-1857. संक. सेद्ध. उभ.) अदन्तः ।
‘भाषार्थं पाटयेद् ग्रन्थे पटयेद् गमने पटेत् ॥’ (क्लो. 76) इति देवः ।

¹पटकः-टिका, पिपटयिषकः-षिका, पटयिता-त्री, पिपटयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककलयतिवत् (176) ज्ञेयानि । ^Bप्रपटथ्य ।

(963) “पठ व्यक्तायां वाचि” (I-भवादि:-330. संक. सेद्ध. पर.)

पाठकः-ठिका, पाठकः-टिका, पिपठिषकः-षिका, पापठकः-ठिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककठतिवत् (148) ज्ञेयानि । निपठः²
निपाठः, निपठितिः³, इमानि रूपाणि अधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(964) “पडि गतौ” (I-भवादि:-281. संक. सेद्ध. आत्म.)

पण्डकः-णिङ्का, पण्डकः-णिङ्का, पिपण्डिषकः-षिका, पापण्डकः-णिङ्का ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (149) ज्ञेयानि ।
⁴पण्डा, ⁵गोष्ठेपण्डः, अस्य धातोः इमे रूपे अधिके इति ज्ञेयम् ।

1. अत्र अलोपस्य स्थानिवत्त्वात् सर्वत्र उपधावृद्धिन् ।
2. ‘नौ गदनदप्तस्वनः’ (3-3-64) इति करणे वा अप प्रत्ययः ।
3. किनि, ‘तिरुत्र—’ (7-2-9) इति इनिषेषे प्रासे ‘अग्रहादीनामिति वक्तव्यम्’ (धा. 7-2-9) इति इद भवति ।
4. स्त्रियां भावादै ‘शुरोश्च हलः’ (3-3-103) इत्यप्रत्ययः । पण्डा=मतिः ज्ञानं च, गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् । ‘तदस्य संजातं तारकादिभ्यः—’ (5-2-36) इतीतच्प्रत्यये पण्डितः इति रूपम् ।
5. पण्डतीति पण्डः । पचाश्च । क्षेपे गम्ये गोष्ठेपण्ड इति ‘पत्रेसमितादयश्च’, (2-1-48) इत्यत्र निपातनात् सप्तम्या अल्लक् ।
- A. ‘अम्लेटकैत्त्वाकदुचादुभाषितैरटैः पटत्संरटिताङ्गनोत्करैः ॥’ धा. का. 1.39.
- B. ‘कुद्रेनाकथि चाप्यवर्येगणने शर्थेन भोः शृङ्खतां मन्त्री तौ प्रपटथ्य पाशवटनैः पापौ विरक्षौ पुरात् ।’ धा. का. 3-53.

(965) “पडि नाशने” (X-चुरादि:-1615. संक. सेद्ध. उभ.)

इदित्करणात् णिचो वैकल्पिकत्वम् ।

पण्डकः-णिङ्का, पिपण्डिषकः-षिका, पण्डकः-णिङ्का, पिपण्डिषकः-षिका,
पापण्डकः-णिङ्का ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककण्ठयतिवत्
(150) ज्ञेयानि । पापप्रपण्डी^A ।

(966) “पण व्यवहारे स्तुतौ च”

(I-भवादि:-439-संक. सेद्ध. आत्म.) [अ]

¹पणायकः-यिका, पाणकः-णिका, ²पणायकः-यिका, पाणकः-णिका,
पिपणिषकः-षिका, ³पिपणायिषकः-षिका, ⁴पम्पणकः-पंपणकः-णिका ;
पणायिता-त्री, पणिता-त्री, पणायिता-त्री, पणियिता-त्री, पिपणिषिता-त्री,
पिपणायिषिता-त्री, पम्पणिता-त्री ;
—पणाययन्-पाणयन्-न्ती;
—पणाययिष्यन्-पाणयिष्यन्-न्ती-ती;

1. णवुलि, ‘गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः’ (3-1-28) इति आयप्रत्ययः ।
‘आयादय आर्धधातुके वा’ (3-1-31) इति आर्धधातुकेषु विद्ध्येन भवति ।
तेन तृजादिवपि आयप्रत्ययपक्षे, आयप्रत्ययभावपक्षे च रूपाणि सर्वाण्यपि गुपू-
धातुवत् (411) ज्ञेयानि ।
2. णिजन्तेऽपि पूर्ववदायप्रत्ययविकल्पः । तेन रूपद्वयं ज्ञेयम् सर्वत्र ।
3. सनोऽप्यार्धधातुकत्वात् आयप्रत्ययविकल्पः । तेन सर्वत्र रूपद्वयं गुपिवत् (411)
ज्ञेयम् ।
4. यद्वन्ते आयप्रत्ययो न भवति । आयप्रत्ययवेलायां धातोरनेकाच्चत्वाद् यद्व एवा-
प्रसक्तेः । तेन यद्वन्ताण्वुलि, ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ (7-4-85) इति
अभ्यासस्य तुकि, ‘स च पदान्तवद् वाच्यः’ (वा. 7-4-85) इति वचनात्
‘वा पदान्तस्य’ (8-4-59) इति परसर्वांविकल्पः ।
- [अ.] व्यवहारार्थे आयप्रत्ययाभावो वैयाकरणसम्प्रदायागत इति धातुपाठव्याख्यातु सर्वत्र^B
साग्रहं साध्यते । ‘न चोपलेषे वणिजां पणायान् ॥’ (भट्टिकाव्ये 3-27),
‘गोपायितसाररत्नभाष्ठं विपणायन्ति वणिगजनाश्च यत्र ॥’ (रावणार्जुनीये
8-30) इत्यादिप्रयोगानुसारात् व्यवहारार्थेऽपि आयप्रत्ययप्रयोगः नासाधुत्वज्ञापक
इति प्रतिभाति । विद्वांसः प्रमाणमत्र ।
4. ‘इत्यादिवादिषु जनेषु विमोटितारिः
पापप्रपणिहपदपांसुरवाज्यधामा ।’ धा. का. 3. 23.

^१पणमानः, पणाययमानः-पणयमानः, पिपणायिषमाणः-पिपणिषमाणः, पम्पणयमानः; पणायिष्यमाणः-पणिष्यमाणः-पणाययिष्यमाणः, पाणयिष्यमाणः, पिपणायिष्यमाणः-पिपणिष्यमाणः-पम्पणिष्यमाणः; ^२सुपाण्-सुपाणौ-सुपाणः, पणः-पणौ-पणः; पणायितम्-पणितम्-तः, पणायितः-पाणितः, पिपणायिषितः-पिपणिषितः, पम्पणितः-तवान्; पणायः-पणः, पणायः-पाणः, पिपणायिषुः-पिपणिषुः, पम्पणः; पणायितव्यम्-पणितव्यम्, पणाययितव्यम्-पाणयितव्यम्, पिपणायिषितव्यम्-पिपणिषितव्यम्, पम्पणितव्यम्; पणायनीयम्-पणनीयम्, पणायनीयम्-पाणनीयम्, पिपणायिषणीयम्-पिपणिषणीयम्, पम्पणनीयम्; पणायम्-^३पणम्-^Aपाणम्, ^Bपणायत्रम्-पाणत्रम्, पिपणायिष्यम्-पिपणिष्यम्, पम्पणयम्; ईषत्वणः-दुष्पणः-सुपणः; —————— पणाययमानः-पणयमानः, पणाययमानः-पाणयमानः, पिपणायिष्यमाणः-पिपणिष्यमाणः, पम्पणयमानः; पणायः-^४पणः-पाणः, मूलकपणः, शाकपणः-क्षीणपणः, ^C ^५आपणः;

1. अवयवे कृतस्यानुदातेत्त्वस्य आयप्रत्ययाभावे शुद्धे धातौ आत्मनेपदसम्पादनेन सार्थक्यम्। तत्र पनिना धातुना साहचर्यति स्तुतावेवायप्रत्ययः। व्यवहारे तु न। तेन व्यवहारार्थादित् शुद्धात् शानच्।
2. किपि, 'अनुनासिकस्य किद्दलोः—' (6-4-15) इति दीर्घः। आयप्रत्ययपक्षे तु वलि लोपे रूपम्।
3. व्यवहारार्थं ष्ठतं बाधित्वा 'अवयपणयवर्या गर्ह्य उणितव्यानिरोधेषु' (3-1-101) इति क्यप्। अन्यत्र पाणयम् इत्येव।
4. 'निलं पणः परिमाणे' (3-3-66) इति भावादावप् प्रत्ययः। स्तुतौ तु पाणः इत्येव।
5. एत्य अत्र आपणते इत्यापणः। 'गोचरसञ्चरवहव्रजापणनिगमाश्च' (3-3-119) इति घप्रत्ययान्तः संज्ञायां निवात्यते। आपणः=कथविक्यव्यवहाराही पण्यवीथिका।
- A. 'क्षुद्यमूकेऽनवयोऽस्ति प्रणयभ्रातृवधः कपि:।' भ. का. 6-51.
- B. 'पणाययरूपः पनिताकृतीन् ययुर्भासिन्य एवाक्षमया स्वकामुकान्॥' धा. का. 1.57.
- C. 'अथ क्लमादनिकाणाः नराः क्षीणपणा इव।' भ. का. 7.58.

पणायः-पाणः, पिपणायिषः-पिपणिषः, पम्पणः; —————— पणायितुम्-पणितुम्, पणाययितुम्-पाणयितुम्, पिपणायिषितुम्-पिपणितुम्; पणाया-^१पणितिः, पणायना-पाणना, पिपणायिषा-पिपणिषा, पम्पणा; पणायनम्-पणनम्, पणायनम्-पाणनम्, पिपणायिषणम्-पिपणिषणम्, पम्पणनम्; पणायित्वा-पणित्वा, पणाययित्वा-पाणयित्वा, पिपणायिषित्वा-पिपणिषित्वा, पम्पणित्वा; प्रपणायय-प्रपणय, प्रपणायय-प्रपाणय, प्रपिपणायिष्य-प्रपिपणिष्य, प्रपम्पणय; पणायम् २-पाणम् २, } पणायम् २-पाणम् २, } पणायित्वा २-पणित्वा २, } पणायित्वा २-पाणयित्वा २, } पिपणायिषम् २-पिपणिषम् २, } पम्पणम् २; } पिपणायिषित्वा २-पिपणिषित्वा २, } पम्पणित्वा २; } ^२पाणिः, ^३बणिक्, ^४विपणिः.

(967) "पत गतौ वा" (X-चुरादिः-1862. सक. सेद्र. उभ.) अदन्तः।

'—गत्यर्थं पतयेत् पतेत्॥' (श्लो. 95) इति देवः।

^५पतकः-तिका, पिपातयिषकः-षिका, पिपतयिषकः-षिका, पतकः-तिका, ^६पिपतिषकः-षिका, पापतकः-तिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि

1. 'तिरुत्रेष्वग्रहादीनाम्—' (वा. 7-2-9) इति पर्युदासात् इडत्र भवति। आय-प्रत्ययपक्षे तु प्रत्ययान्तत्वादकाप्रत्ययः।
2. 'अशिषणाच्यो रुद्गुकौ च', [द. उ. 1-61] इत्यनेन इष्टप्रत्ययः, आयप्रत्ययस्य लुकू च भवति। पाणिः=हस्तः।
3. 'पणेरिज्यादेश्व वः' (द. उ. 4-8) इत्यनेन इजिप्रत्यये धात्वादेश्व वकारादेशै रूपम्। वणिक्=आपणिकः।
4. 'इन्' [द. उ. 1-46] इतीनप्रत्यये रूपम्। विपणिः=पण्यवीथिका।
5. 'पत गतौ वा' इत्यत्र विकल्पयोतकः वाकारः अदन्तपाठविकल्पार्थः इति मते अदन्तत्वाभावे णिचि उपधावृद्धौ एवं रूपम्।
6. 'पत गतौ वा' इति वाकारः णिजिवकल्पार्थ इति मते णिजभावपक्षे शुद्धात् सन्ति एवं रूपम्, एवं यज्ञन्तस्याप्युपपत्तिः द्रष्टव्या।

छादयतिवत् (५६२) ज्ञेयानि । ^१पतयालुः^A.

(९६८) “पत्तु गतौ” (I-भ्वादिः-८४५. सक. सेद्र. पर.) ज्वलादिः ।
‘—गत्ये पतयेत् पतेत् ॥’ (श्लो ९५) इति देवः ।

पातकः-तिका, पातकः-तिका, ^२पिपतिषकः-षिका-पित्सकः-सिका,
^३पनीपतकः-तिका ;
पतिता-त्री, पातयिता-त्री, पिपतिषिता-पिसिता-त्री, पनीपतिता-त्री ;
^४पणिपतन्-न्ती, पातयन्-न्ती, ^५पिपतिषन्-पित्सन्-न्ती ; —
उत्पतिष्यन्-न्ती-ती, पातयिष्यन्, पिपतिष्यन्-पित्सिष्यन्-न्ती-ती ; —
^६पतमानः, पातयमानः, ^७पिपतिषमाणः-प्रपित्समानः, पनीपत्यमानः ;
पतिष्यमाणः, पातयिष्यमाणः, पिपतिष्यमाणः-पित्सिष्यमाणः,
पनीपतिष्यमाणः ;
प्रतिपत्-सुपत्-सुपतौ-सुपतः ; — — —

1. ‘स्पृहिष्टिहिपति—’ (३-२-१५८) इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु ष्यन्ताद् आलुच् प्रत्ययः । ‘अयामन्ताल्वाद्य—’ (६-४-५५) इत्यादिना ऐरयादेशः ।
2. ‘तनिष्टिदरिद्रितिभ्यः सनो वा इह वाच्यः’ (वा. ७-२-४९) इति इड्डिक्लयः । इट्यपक्षे रूपमेवम् । इडभावपक्षे तु ‘सनि मीमांसुरभलभशकपतपदामत्र इस्, (७-४-५४) इतीसि, ‘अत्र लोकोऽभ्यासस्य’ (७-४-५८) इत्यभ्यासलोपे, ‘इको ज्ञल्’ (१-२-९) इति सनः कित्वे, ‘स्कोः—’ (८-२-२९) इति सकारस्य लोपे च रूपम् । एवं सन्तते सर्वत्र रूपद्वयं बोध्यम् ।
3. यदन्ते, ‘नीग् वञ्चुस्त्वंसुर्वंसुभ्रंसुकपतपतपदस्कन्दाम्’ (७-४-८४) इत्यभ्यासस्य नीगागमः । अयमभ्यासदीर्घपिवादः । एवं यदन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।
4. ‘नेर्गदनदपत—’ (८-४-१७) इत्यादिना नेर्णत्वम् ।
5. ‘आशङ्कायामुपसंख्यानम्’ (वा. ३-१-७) इति सनि रूपमेवम् । इच्छासन्तादपि, एवमेव ।
6. ‘ताच्छीलयवयोवचनशक्तिः चानश्’ (३-२-१२९) इति ताच्छीलये, शक्तौ वा चानश् प्रत्ययः, न तु शानश् ।
7. ‘पूर्वत् सनः’ (१-३-६२) इति ताच्छीलयार्थे चानश् ।
8. ‘वीरेण तेन विशिखेन विलनमूर्त्ति क्रम्भ्रमेण पतयालु तदा शरव्यम् ।’ मारतचम्पूः २.८०.

^१पत्तम्-पतः-पत्तवान्-पतितम्-तः-तवान्, पातितः, पिपतिषितः-पित्सितः, पनीपतितः-तवान् ;
^२पतः-^३पातः-^४पतापतः, ^५आपात्यः^A ^६उत्पतिष्णुः^B ^७पतयालुः,
^८प्रपातुकः^C ^९पतनः^D ^{१०}निषेतिवान्^B

1. सनि धातोरस्य विकल्पितेदूक्तवात् निष्ठायाम्, ‘यस्य विभाषा’ (७-२-१५) इति इण्ठिष्ठे प्राप्ते, ‘द्वितीया श्रितातीतपतितगल्याश्यस्तप्राप्तैः’ (२-१-२४) इत्यत्र पतित इति निषातनात् इह भवतीति सिद्धान्तः । ‘बाधकान्येव निषातनानि, (परिभाषा १२०) इति न्यायाश्रयेन पतित इत्येव निष्ठायां साधुः । ‘अबाध-कान्यपि निषातनानि’ (परिभाषा १२१) इति न्यायाश्रयेन तु पत्तम्-पतःः इत्यादीन्यपि रूपाण्यत्र साधुन्येवेति प्रतिभाति । तत्र विद्वांसः प्रमाणम् । वस्तुतस्तु सूत्रकाररीत्या धातोरस्य कुत्रापि इड्डिक्लयभावात् निष्ठायामत्र ‘यस्य विभाषा’ (७-२-१५) इति सूत्रं न प्रवर्तते । ततश्च पतितः इत्यस्य साधुत्वे न निर्देशादिरूपप्रमाणान्तराणि मृग्यानि ।
2. णप्रत्ययाभावपक्षे पचायच्चि रूपमेवम् ।
3. ‘ज्वलितिक्षन्तेभ्यो णः’ (३-१-१४०) इति कर्तृरि वा णप्रत्ययः ।
4. ‘चरिच्चिलिपतिवदीनाम् द्वित्वम् अच्चि ; आकृ चाभ्यासस्य’ (वा. ६-१-१२) इति द्वित्वम् । अभ्यासे हलादिशेषाभावः । यच्नतत्वाभावात् आगागमविधानाच्च नीगभावश्च ।
5. ‘भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा’ (३-४-६८) इति कर्तृरि णप्रत्ययान्तो निषातितः ।
6. ‘अलंकृतिनिराकृतप्रजनोत्पत्तोन्मद—’ (३-२-१३६) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु इण्णुच्चप्रत्ययः ।
7. ‘स्पृहिष्टिहिपतिदधि—’ (३-२-१५८) इति ष्यन्तात् आलुच् प्रत्ययः । ताच्छीलिकोऽयं प्रत्ययः । णिचि उपधाहस्त्रो निषातनात् । ‘अयामन्ताल्वाद्येतिन्वण्णु, (६-४-५५) इति ऐरयादेशः ।
8. ताच्छीलिकः ‘लषपतपद—’ (३-२-१५४) इत्यादिना उक्त प्रत्ययः ।
9. ‘जुच्चिक्ष्यद्वद्व्यसुगृथिज्वलशुच्चलवपतपदः’ (३-२-१५०) इत्यनेन ताच्छीलिके युच्चप्रत्यये, अनादेशो च रूपम् ।
10. कर्तृरि लिटः कसौ द्वित्वे, ‘अत एकहलमध्ये—’ (६-४-१२०) इति एत्वाभ्यासलोपयोः, ‘वस्वेकाजादघसाम्’ (७-२-६७) इतीडागमे च रूपम् ।
- A. ‘अप्रे गतेन वसर्ति परिगृह्य रम्यां आपात्यसैनिकनिराकरणाकुलेन ।’ शि. पा. ५. १५.
- B. ‘उत्पतिष्णु सहिष्णू च चेरतुः खरद्वषणौ ॥’ भ. का. ५. १.
- C. ‘मेजेऽभितः पातुकसिद्धसिन्धोरभृतंपूर्वा रुचमम्बुराशोः ॥’ शि. पा. ३. ३.
- D. ‘निरुद्धे सलिले राजा पतनं कूलमभितान् ॥’ रावणार्जुनीये ११-३१.
- E. ‘बाणभिन्नहृदया निषेतुषी सा स्वकाननभुवं न केवलाम् ।’ रघु. ११-१९.

१दूरपाती^A-पक्षपाती, २पापतिः, पातः-पिपतिषुः-^Bप्रपित्थुः, पनीपतः; पतितव्यम्, पातयितव्यम्, पिपतिषितव्यम्-पित्सितव्यम्, पनीपतितव्यम्; पतनीयम्, पातनीयम्, पिपतिषणीयम्-पित्सनीयम्, पनीपतनीयम्; पात्यम्, ३अपत्यम्, पात्यम्, पिपतिष्यम्-पित्स्यम्, पनीपत्यम्; इष्टपतः-दुष्पतः-सुपतः; — — — पत्यमानः, पात्यमानः, पिपतिष्यमाणः-पित्स्यमानः, पनीपत्यमानः; ४पातः-सन्धिपातः-उत्पातः, प्रणिपातः, ५प्रपातः, ६पत्रम्, पातः, पिपतिषः-पित्सः-पनीपतः; पतिरुम्, पातयिरुम्, पिपतिषिरुम्-पित्सिरुम्, पनीपतिरुम्; पतिः, ७प्रतिपत्, ८निपत्या, ९पत्तिः, पातना, पिपतिषा-पित्सा, पनीपता;

1. 'सुप्यजातौ—' (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः।
2. 'सासहिवावहिचाचलिषापतीनामुपसंख्यानम्' (वा. 3-2-171) इत्यनेन कर्तरि किः किन् वा प्रत्ययः। यडन्तात् निपातनमिदम्। निपातनादेव नीगागमोऽभ्यासस्य नेति भाष्यमतम्। वार्तिकमते हु स्वतन्त्रमिदं निपातनम्, न हु यडन्तस्येति भास्ति। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् भाष्यमतेनैव निधत्तिज्ञेया।
3. न पतन्त्यनेनेति अपत्यम्। हलन्तात् करणे यत्। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (3-3-113) इत्यनेनात्र यतः साधुत्वं ज्ञेयम्। शब्दकौस्तुभे हु 'अथ वा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति तत् स्मृतम्। यथाऽपत्यं यथा जन्यं यथा भित्तिस्तथैव सा॥' (श्लोकार्तिकम् 3-1-112) इत्यत्र अपत्यम् इत्युपादानात् साधुत्वमुक्तम्। मुद्रित भाष्यकोशेषु हु 'यथा यत्यं—' इत्येव पाठो दृश्यते। तेन बाहुलकादे वेति समाधानं युक्तम्।
4. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घच्छू। पातः=राहुः।
5. प्रपततीति प्रपातः=जलस्याधोदेशगमनम्।
6. 'दान्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे' (3-2-182) इति करणे दूनप्रत्ययः। पत्रम्=वाहनम्।
7. क्लियां भावादौ, 'सम्पदादिभ्यः—' (वा. 3-3-94) इति क्लिप्। प्रतिपत्=ज्ञानम्। 'क्लियीष्यते' (वा. 3-3-94) इति वचनात् प्रतिपत्तिः=इत्यपि साधुः।
8. 'संज्ञायां समजनिषदनिपत—' (3-3-99) इत्यादिना क्यपू संज्ञायाम्। निपत्या=पिच्छिला भूमिः।
9. 'क्लिच्कौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति संज्ञायां क्लिच्। पत्तिः=पदतिः। पुंलिङ्गशब्दोऽयम्।
- A. 'अप्रग्राहैरिवादित्यो वाजिभिर्दूरपातिभिः॥' भ. का. 7. 52.
- B. 'पयसि प्रपित्थुरपराम्बुनिवेरधिरोद्भस्तगिरिमध्यपतत्॥' शि. व. 9. 1.

पतनम्, प्रपातनम्, पिपतिषणम्-पित्सनम्, पनीपतनम्; पतित्वा, पातयित्वा, पिपतिष्वा-पित्सित्वा, पनीपतित्वा; प्रणिपत्य, प्रपात्य, प्रपिपतिष्य-प्रपित्स्य, प्रपनीपत्य; १लतानुपातम्^A, गेहानुपातम् गेहानुप्रपातमास्ते। गेहं गेहं अनुपपातम्, गेहानुप्रपातम्-गेहानुप्रपातमास्ते। पातम् २, } पातम् २, } पिपतिषम् २-पित्सम् २, } पतित्वा २, } पातयित्वा २, } पिपतिष्वा २-पित्सित्वा २, } पनीपतम् २; पनीपतित्वा २. } २पताका, ३पतङ्गः, ४पत्तनम्, ५पत्रम्, ६पातालम्।

(969) "पथि प्रक्षेपे"

"पृथ" इत्यस्य पाठान्तरमिदम्।

पाथकः-थिका, पिपाथयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-कालयतिवत् (175) ज्ञेयानि।

(970) "पथि गतौ"

इदित्करणाणिंचो वैकल्पिकत्वम्।

'—६थ पर्येगतौ पथति णौ पन्थेर्गतौ पन्थयेत् ॥' (श्लो. 101) इति देवः। पन्थकः-पन्थिका, पिपन्थयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि

1. 'विशिष्यतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः' (3-4-56) इति द्वितीयान्ते णमुद्ध। पदार्थानां सम्बन्धो व्याप्तिः। आसेवा=तारयंस्यम्। एतयोरेवाच णमुद्ध। उपपदसमासस्य विकल्पस्वात् रूपाण्येवं भवन्ति।
2. बलाकादित्वात् [द. उ. 3-32] आकप्रत्ययो भवति। पताका=ध्वजपटः।
3. 'पतेरङ्गच्च पक्षिण' [द. उ. 3-50] इत्यङ्गच्च प्रत्ययः पक्षिण्यभिधेये। पतत्यर्थ-भिति पतङ्गः=पक्षी, आदिल्यश्च।
4. 'वीपतिभ्यां तनन्' [द. उ. 6-56] इति तननप्रत्ययः। पतन्त्यस्मिन् इति पत्तनम्।
5. 'अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽन्तः' [द. उ. 8-56] इत्यनन्त्रप्रत्ययः। पत्रम्=वाहनम्।
6. 'पतिचिंडभ्यामालन्' [द. उ. 8-116] इत्यालन् प्रत्ययः।
7. 'लतानुपातं कुमान्यगङ्गात् स नयवस्कन्दमुपास्पृशच्च ।' भ. का. 2. 11.

चौरादिककण्ठयतिवत् (150) शेयानि । णिजभावपक्षे शुद्धाच्छता-पन्थन्^A इति ।

(971) “पथे गतौ” (I-दिवादि:-847. सक. सेट. पर.) ज्वलादिः ।

‘—अथ पथेर्गतौ पथति जौ पन्थेर्गतौ पन्थयेत् ॥’ (श्लो. 101) इति देवः ।

पाथकः-थिका, पाथकः-थिका, पिपथिष्कः-थिका, पापथकः-थिका ;
पथिता-त्री, पाथयिता-त्री, पिपथिषिता-त्री, पापथिता-त्री,
पन्थन्-न्ती, पाथयन्-न्ती, पिपथिषन्-न्ती ; —
पथिष्यन्-न्ती-ती, पाथयिष्यन्-न्ती-ती, — पिपथिषिष्यन्-न्ती-ती ; —
— पाथयमानः, पाथयिष्यमाणः, पापथयमानः, पापथिष्यमाणः ; —
पथ-पत्-पथौ-पथः ; —
पथितम्-तः, पाथितः, पिपथितः, पापथितः-तवान् ;
पथः-पाथः, ^Bतटपाथी, पाथः, पिपथिषुः, पापथः ;
पथितव्यम्, पाथयितव्यम्, पिपथिषितव्यम्, पापथितव्यम् ;
पथनीयम्, पाथनीयम्, पिपथिषणीयम्, पापथनीयम् ;
पाथयम्, पाथयम्, पिपथिष्यम्, पापथयम् ;
ईषत्पथः-दुष्पथः-सुपथः ; —
पथयमानः, पाथयमानः, पिपथिष्यमाणः, पापथयमानः ;
पाथः, पाथः, पिपथिषः, पापथः ;
पथितुम्, पाथयितुम्, पिपथिषितुम्, पापथितुम् ;
पतिः, पाथना, पिपथिषा, पापथा ;
पथनम्, पाथनम्, पिपथिषणम्, पापथनम् ;
पथित्वा, पाथयित्वा, पिपथिषित्वा, पापथित्वा ;
प्रपथ्य, प्रपाथ्य, प्रपिष्य, प्रपापथ्य ;
पाथम् २, } पाथम् २, } पिपथिषम् २, } पापथम् २ ; }
पथित्वा २, } पाथयित्वा २, } पिपथिषित्वा २, } पापथित्वा २. }

A. ‘कः स्माययेत् विभुमेनमशिष्मिष्टद् यः
पन्थन् वजेऽत्र भविष्यच्छतमभिभरेव ।’ धा. का. 3. 18.

B. ‘अहोलसत्त्वा रविरश्मिमजालेऽप्यविकथन्ती तटपाथिपाता ।’ धा. का. 2.23,

(972) “पद गतौ” (IV-दिवादि:-1169.सक. अनि. आत्म.)

‘पदूल—’ इति पुरुषकारसम्मतः पाठः ।

‘—इयनि गत्यर्थं पदते पदयेत् जौ ॥’ (श्लो. 109) इति देवः ।

पादकः-दिका, पादकः-दिका, ¹पित्सकः-सिका, ²पनीपदकः-दिका ;

पता-पत्री, पादयिता-त्री, पित्सिता-त्री, पनीपदिता-त्री ;

— पादयन्-न्ती, पादयिष्यन्-न्ती-ती ; —

³प्रणिपद्यमानः, पादयमानः, पित्समानः, पनीपद्यमानः ;

पत्स्यमानः, पादयिष्यमाणः, पित्सिष्यमाणः, पनीपदिष्यमाणः ;

⁴पत्-पद्-पदौ-पदः ; —

⁵प्रपत्रः-पन्नवान्, पादितः, पित्सितः, पनीपदितः-तवान् ;

पदः, ⁶उत्पदिष्णुः, ⁷पदनः, ⁸पादुकः-^Aपादुका, ⁹पादः, ¹⁰सम्पदः, —

1. ‘सनि मीमांसुरभलभशकपतपदामच इस्’ (7-4-54) इति सञ्चन्ते सर्वत्र इस् ।

‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ (7-4-58) इत्यभ्यासलोपः । ‘स्कोः संयोगायोरन्ते च’ (8-2-29) इति सकारलोपः । ‘हको झल्’ (1-2-9) इति सनः कित्वम् ।

‘खरि च’ (8-4-55) इति दकारस्य चत्वं भवति ।

2. यजन्ताण्वुलि, ‘नीग् वृच्छुसंसुध्वंसुब्रंसुकसपतपदस्कन्दाम्’ (7-4-84) इत्यभ्यासस्य नीगागमः । अभ्यासदीर्घपिवादः । एवं यजन्ते सर्वत्र हेयम् ।

3. ‘नेर्गदनदपतपद—’ (8-4-17) इत्यादिना नेर्णत्वम् ।

4. पदतेऽनेति पत्=पादः । किंवन्ते चत्वंविकल्पः ।

5. ‘रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः’ (8-2-42) इति निष्ठातकारधातुदकारयोर्नैत्वे रूपम् ।

6. ‘अलङ्कृज्ञिराकृज्ञिनोत्पद—’ (3-2-136) इत्यादिना इष्णुच् प्रलयः तच्छीलादिषु कर्तृषु भवति—इति माध्यः । एतच्च प्रकृतसूत्रे (3-2-136), उत्पद इति पाठाश्रयणेन साध्यते । परं तु—पत्पद्यातौ (968) स्वयमेव माध्यवेन उत्पत इत्येतस्मादेव इष्णुच् साधितः । पदधातौ तु “केचिन्नु ‘उत्पद’ इति पततिं पठन्ति” इति वदतः को वाऽत्र स्वाभिमतः पाठ इति न ज्ञायते ।

7. ‘जुच्छक्षम्यदन्दम्यसुगृधिज्वलशुचलषपतपदः’ (3-2-150) इत्यादिना तच्छीलिको गुच्छप्रलयः ।

8. ‘लषपतपद—’ (3-2-154) इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु उक्त् प्रलयः । अदन्तस्वात् स्त्रियां दाप् ।

9. ‘पदरुजविशस्पृशो घञ्’ (3-3-16) इति कर्तृरि घञ् ।

10. सम्पूर्वकादस्मात् कर्तृरि शप्रत्यये, दिवादित्वात् इयनि, पररूपे, रूपमेवम् । शप्रत्ययसद्वावे निदानं तु ‘कृम्बस्तियोगे सम्पद्यकर्तृरि—’ (5-4-50) इति सूत्रे सम्पद्य इति निर्देश एव ।

A. ‘प्रकृतिं प्रतिपादुकैश्च पादैश्वकलपे भानुमतः पुनः प्रसर्तुम् ।’ शि. व. 20-39,

सम्पादी, ^१ प्रणिपेदिवान्, ^A	पादः, पित्सुः, पनीपदः;
पत्तव्यम्, पादयितव्यम्,	पित्सितव्यम्, पनीपदितव्यम्;
पदनीयम्, पादनीयम्,	पित्सनीयम्, पनीपदनीयम्;
पाद्यम्, पाद्यम्,	पित्स्यम्, पनीपद्यम्;
ईषत्पदः-दुष्पदः-सुपदः;	— — —
पद्यमानः, पाद्यमानः,	पित्स्यमानः, पनीपद्यमानः;
पादः, ^२ पदम्, ^३ आस्पदम्, ^B	^४ गोष्पदम्, पादः, पित्सः, पनीपदः;
पत्तुम्, पादयितुम्,	पित्सितुम्, पनीपदितुम्;
^५ सम्पत्-सम्पत्तिः, विपत्-प्रतिपत्-आपत्,	^६ पद्या, पादना, पित्सा, पनीपदा;
पदनम्, आपादनम्,	पित्सनम्, पनीपदनम्;
पत्त्वा, पादयित्वा,	पित्सित्वा, पनीपदित्वा;
प्रणिपद्य,	प्रपित्स्य,
सम्पाद्य,	प्रपनीपद्य;

1. ‘पुष्ट आगतं पपिवद्यम्’ इति भाष्य (४-३-२४) प्रयोगात्, छान्दोऽपि क्षुः क्वचिद् भाषायां भवति इति ज्ञायते। तेन क्सौ, एत्वाभ्यासलोपयोः, ‘वस्वेकाजाद्वासाम्’ (७-२-६७) इति इडागमे च रूपमेवम्।
2. ‘खनो घ च’ (३-३-१२५) इत्यत्र चकारात् संज्ञायामन्यत्रापि घप्रत्ययो भवति इति ज्ञायते-इत्याश्रयेन घप्रत्यये रूपम्।
3. आङ्गूर्पूर्वकादस्मात् संज्ञायां घप्रत्यये, ‘आस्पदं प्रतिष्ठायाम्’ (६-१-१४६) इत्यत्र निपातनात् सुडागमः।
4. ‘गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु’ (६-१-१४५) इत्यनेन सेविते असेविते प्रमाणे च विषये सुद निपात्यते। घत्वं च भवति।
5. ‘सम्पदादिभ्यः—’ (वा. ३-३-९४) इत्यनेन द्वित्यां भावादौ क्रिप्। ‘किञ्च-पीष्यते’ (भाष्येष्टि: ३-३-९४) इति वचनात् क्षिनि सम्पत्तिः इत्यादिकमपि साधेव। प्रतिपत्=ज्ञानम्, प्रथमा तिथिश्च।
6. ‘संज्ञायां समजनिषदनिपत—’ (३-३-९९) इत्यत्र ‘निपद’ इति क्षीर-स्वामिपाठमाश्रित्यात्र क्यप् बोध्यः। पद्या=काव्यविशेषः। ‘एकप्रघटकं पद्या मुक्तकानां निबन्धनम्।’ इति तल्लक्षणम्। अत एकं पक्षे ‘उपेयिवान्—’ (३-२-१०९) इत्यत्र ‘उप’ इत्यस्येव अत्र ‘नि’ इत्यस्याविवक्षितत्वं हेयम्।
- A. ‘प्रायेण प्रणिपेदुष्टां निजमसौ योगं स्वयं विक्षयन्।’ कामासिकाष्टके ५.
- B. ‘कृतास्पदा भूमिसृतां सहस्रैरुदन्वदम्भःपरिवीतमूर्तिः।’ श्ल. वा. ३-३४,

^१गेहानुप्रपादम्, गेहंगेहानुप्रपादम्, गेहानुप्रपादमनुप्रपादमास्ते; पादम् २, } पादम् २, } पित्सम् २, } पनीपदम् २; } पत्त्वा २, } पादयित्वा २, } पित्सित्वा २, } पनीपदित्वा २; } ^२पादूः, ^३पद्म-पद्मिनी।

(973) “पद गतौ” (X-चुरादि:-1898. सक. सेह. आत्म.) अदन्तः। आगर्वीयः।

‘—श्यनि गत्यर्थे पद्यते पदयेत णौ॥’ (श्ल. 109) इति देवः। पदकः-दिका, पिपदयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-कथयतिवत् (162) ज्ञेयानि।

(974) “पन रत्नौ” (I-भ्वादि:-440. सक. सेह. आत्म.) [अ] पनायकः-पानकः-निका, पनायकः-पानकः, पिपनायिषकः-पिपनिषकः-षिका, पंपनकः-पम्पनकः-निका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपणायतिवत् (964) ज्ञेयानि। ‘पनसः। ^Aपनितम्।

1. ‘विशिपतिपदिस्कन्दां व्याघ्यमानासेव्यमानयोः’ (३-४-५६) इति सोपपदात् णमुल्। ‘तृतीयाप्रमृतीनि—’ (२-२-२१) इति समासविकल्पः। समासे, ‘निल्य-वीषयोः’ (८-१-४) इति द्विर्वचनं न भवति। समासेनैव निल्यवीषयोरुक्तत्वात्।

2. ‘गिच्च कसिपद्यते:’ [द. उ. १-१६८] इत्यूपत्यः, प्रत्ययस्य गित्वं च। पद्यते इति पादूः=पादुका। ‘पादुका’ इत्यत्र संज्ञायां कनि, ‘केऽणः’ (७-४-१३) इति हस्तो ज्ञेयः।

3. औणादिके [द. उ. ७-२६] मन्त्रप्रत्यये रूपम्। पद्यते मधुकरैरिति पद्मम्=कमलम्। अर्जुआयजन्ते मत्वर्थीये पद्मा=लक्ष्मीः। मत्वर्थीय एव इतिप्रत्यये पद्मिनी इति च।

4. औणादिके [द. उ. ९.४४] अस्त्रप्रत्यये रूपम्। पनसः=फलवृक्षविशेषः।

[अ] क्षीरतरङ्गिण्यां ‘पनायते हरिम्।’ इत्यात्मनेपदमायप्रत्ययान्तात् निरुच्य, तस्य साधकत्वेन, “अत्र, ‘अवयवेऽपि कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति।’ (भाष्यम्-३-१-५) इत्यायव्यवधानेऽपि आत्मनेपदम्।” इत्युक्तम्। परं तु—पनायतेरार्थधातुके आयप्रत्ययाभावपक्षेऽनुदात्तत्वस्य चरितार्थत्वात् आत्मनेपदं चिन्त्यम्।

A. ‘पणायरूपा पनिताकृतीन् यगुर्भासिन्य एवाक्षमया स्वकामुकान्।’ धा. का. १.५७.

- (975) “पय गतौ” (I-भादि:-476. सक. सेह. आत्म.)
पायकः-यिका, पायकः-यिका, पिपिषकः-षिका, पापयकः-यिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचयतिवत् (502) ज्ञेयानि ।
- (976) “पर्ण हस्तिभावे” (X-चुरादि:-1939. अक. सेह. उम.) अदन्तः।
पर्णकः-र्णिका, पिपर्णिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-
कर्णयतिवत् (170) ज्ञेयानि । ^Aप्रपर्णितम् ।
- (977) “पर्द कुत्सिते शब्दे” (I-भादि:-29. अक. सेह. आत्म.)
“कुत्सितशब्दः=गुदरवः । तदाह केशवस्वामी—“कौशे कर्दति,
पर्दते गुदरवे—” इति ।” इति माधवधातुवृत्तिः । क्षीरस्वामी तु—
“पायुध्वनौ वर्ततेऽयम् । अन्ये निश्चब्दमधोवातं मन्वानाः ‘अशब्दे’
इत्याहुः ।” इत्याह ।
- पर्दकः-दिका, पर्दकः-दिका, पिपर्दिषकः-षिका, पापर्दकः-दिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्जतिवत् (169) ज्ञेयानि । ¹पर्दनः,
²पृदाकुः^B पर्दमानः, पर्दिष्यमाणः ।

- (978) “पर्व गतौ” (I-भादि:-412. सक. सेह. पर.)
पर्पकः-र्पिका, पर्पकः-र्पिका, पिपर्पिषकः-षिका, पापर्पकः-र्पिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्बतिवत् (173) ज्ञेयानि । ⁴पर्पः ।
- (979) “पर्ब गतौ” (I-भादि:-416. सक. सेह. पर.)
पर्बकः-र्विका, पर्बकः-र्विका, पिपर्बिषकः-षिका, पापर्बकः-र्विका;
इत्येवमादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककर्बतिवत् (173) ज्ञेयानि ।
शतरि ^Cपर्बन् ।

1. ‘चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच्’ (3-2-148) इति ताच्छीलिको युच्चत्ययः ।
2. ‘पर्वेणितं संप्रसारणमलोपश्च’ [द. उ. 1-152] इत्यनेन काकुप्रत्ययः, संप्रसारण,
जित्त्वम् अलोपश्च । पृदाकुः=पर्दकः, सर्पश्च ।
4. पर्पयेऽनेनेति पर्पः=येन पीठेन पद्मवश्वरनित स दारुविशेषः । ‘हलक्ष’ (3-3-121)
इति संशायां करणे घञ् ।
- A. ‘प्रपर्णितदिशं रुचा क्षपितभूमृतोऽस्यानुजाः
सदोनिवसितं हरिं ययुरतूत्यिताङ्गाः कुधा ।’ धा. का. 3-64.
- B. ‘पृदाकुजिद् वेगमयत्नतो यथौ वियोगुतकाननजोतिनाध्वना ॥’ धा. का. 1-5.
C. ‘हृयैः सुरम्फुर्तुमर्बतो रवेः पर्बद्विरालर्ज्यत रक्तिमा करैः । धा. का. 1. 54.

- (980) “पर्व पूरणे” (I-भादि:-577. सक. सेह. पर.)
पर्वकः-र्विका, पर्वकः-र्विका, पिपर्विषकः-षिका, पापर्वकः-र्विका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकर्बतिवत् (173-A) ज्ञेयानि ।
¹पर्वतः^A ।

- (981) “पल गतौ” (I-भादि:-839. सक. सेह. पर.) ज्वलादिः ।
पालकः-लिका, पालकः-लिका, पिपलिषकः-षिका, पापलकः-लिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककलतिवत् (174) ज्ञेयानि । शतरि
^Bपलन्-न्ती इति, पलः-²पालः, ³पलम्, ⁴पललम्, ⁵पलालम् इति रूपाणि
चास्य धातोः सम्भवन्तीति विशेषः ।

- (982) “पल्पूल लवनपवनयोः” (X-चुरादि:-1882. सक. सेह. उम.)
अदन्तः ।

- ‘पल्पूल—’ इति क्षीरस्वाम्यादिसम्मतः पाठः । ‘—शोधनयोः’ इत्यपि
क्षचित् पाठः । ‘पल्बूल—’ इति, ‘पल्वूल—’ इति च क्षचिद् दृष्टः पाठः ।
‘लवनपतनयोः’ इति दुर्गः ।
पल्पूलकः-लिका, पिपल्पूलिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिककलयतिवत् (176) ज्ञेयानि ।

- (983) “पश गतिनाशनयोः” (I-भादि:-सक. अक. सेह. पर.)
धातुपाठेऽपठितोऽप्ययं धातुः ‘जपजमदहदशमञ्जपशां च’ (7-4-86)
इत्यलोपादानात् सौतोऽयमस्तीति प्रतीयते । अर्थनिर्देशस्य कुत्रिपि स्पष्टतया

1. ‘मृदशीङ्ग्यजिपर्वि—’ [द. उ. 6. 14] इत्यादिना अतच्चत्यये रूपम् ।
2. ‘ज्वलितिक्षसन्तेऽयो णः’ (3-1-140) इति कर्तरि विभाषा गप्रत्ययः । पक्षे
पचाश्चित्—पलः इति रूपम् ।
3. संज्ञायां भावे घप्रत्ययः । बाहुलकात् क्षीबत्वम् । पलम्=मांसम्, उन्मान-
विशेषश्च । परिमाणवाचकत्वेऽपि बाहुलकादेव घञ् ।
4. औणादिके [द. उ. 8-114] कलप्रत्यये रूपम् । पललम्=तिलकलः ।
5. औणादिके [द. उ. 8-115] कालच्चप्रत्यये रूपम् । पलालम्=निस्सारतृणादिकम् ।
- A. ‘दुदूर्विषुन् धूर्वितुमेव गूर्जणं सूर्वन्तमापूर्वितपर्वताध्वरम् ॥’ धा. का. 1. 73.
B. ‘स्थलीहृली सञ्चलिनीश्च तीर्त्वा पलन् हरिश्चात्मबलप्रपोलः ।’ धा. का. 2-22.

अप्रतीतावपि, दशपाद्युणादिवृत्तौ (1-112) ‘पशः सौत्रो धातुर्नाशने’ इति दर्शनात् नाशनार्थकत्वमस्येति ज्ञायते । “पसधातुर्दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थ इति माधवः, तालव्यान्त इति काशिका” इति बालमनोरमायाम्, तथा, अष्टाध्यायीप्रकाशिकायाम् (देवप्रकाशपातञ्जलकृतायाम्) ‘जपजभ—’ (7-4-86) इत्यत्र ‘पम्पश्यते, पम्पशीति गत्यर्थकोऽयं धातुः।’ इत्युदाहृतत्वाच्च गतावध्ययं प्रयुज्यते इति ज्ञेयम् ।

शब्दिकरणस्यौत्सर्गिकत्वात्, क्षीरतरङ्गिण्याम् ‘पशोऽनुपसर्गात्’ (ग. सू. चुरादौ) इत्यत “गतावित्येव, अर्थानिर्देशात्। ‘अनार्षोऽयम्’ इति चन्द्रः। ‘भवादेश्चुरादेश्चानुपसर्गस्य पशेः पिच्यदन्तत्वविधिः—’ इत्येके । पशयति । उपसर्गात्मास्ति प्रपश्यति।” इत्युक्तत्वाच्च धातोरस्य भ्वादौ पाठः, गत्यर्थकत्वं चेति ज्ञायते । प्रकृतसूत्रे (7-4-86) ‘पस’ इति दन्त्यान्तत्वेन केचित् पठन्ति ।

गतौ सकर्मकः, नाशने त्वकर्मकः ।

अनिद्वकारिकासु धातोरस्योपादानाभावेन सेदृत्वं, ‘शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्’ (1-3-78) इति परस्मैपदत्वं चेति यथाथमूल्यम् ।
पाशकः-शिका, पाशकः-शिका, पिपशिषकः-षिका, ^१पम्पशकः-पंपशकः-शिका ;
पशिता-त्री, पाशयिता-त्री, पिपशिषिता-त्री, पम्पशिता-त्री ;
पशन्-न्ती, पाशयन्-न्ती, पिपशिषन्-न्ती ; —
पशिष्यन्-न्ती-ती, पाशयिष्यन्-न्ती-ती, पिपशिषिष्यन्-न्ती-ती ; —
— पाशयमानः, पाशयिष्यमाणः, — पम्पश्यमानः, पम्पशिष्यमाणः ;
^२पद्-पद्म-पशौ-पशः ; — — —

पशितम्-तः-तवान्,	पाशितः,	पिपशिषितः,	पम्पशितः-तवान् ;
पशः,	पाशः,	पिपशिषुः,	पम्पशः ;
पशितव्यम्,	पाशयितव्यम्,	पिपशिषितव्यम्,	पम्पशितव्यम् ;
पशनीयम्,	पाशनीयम्,	पिपशिषणीयम्,	पम्पशनीयम् ;
पाश्यम्,	पाश्यम्,	पिपशिष्यम्,	पम्पश्यम् ;
द्वैषत्पशः-दुष्पशः-सुपशः ;			

1. यदन्ताण्णुलि, ‘जपजभदहदशभज्जपशां च’ (7-4-86) इति अभ्यासस्य तुगागमः । ‘स च पदान्तवद् वाच्यः’ (वा. 7-4-85) इति पदान्तवद्वावे सति, ‘वा पदान्तस्य’ (8-4-59) इति परस्वर्णविकल्पः । एवं यदन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।
2. क्रिपि, ‘व्रक्षभ्रस्ज—’ (8-२-३६) इत्यादिना पत्वे जश्वते च रूपम् ।

पश्यमानः,	पाश्यमानः,	पिपशिष्यमाणः,	पम्पश्यमानः ;
^१ पाशः,	पाशः,	पिपशिषः,	पम्पशः ;
पशितुम्,	पाशयितुम्,	पिपशिषितुम्,	पम्पशितुम् ;
^२ पष्टिः,	पाशना,	पिपशिषा,	पम्पशा ;
पशनम्,	पाशनम्,	पिपशिषणम्,	पम्पशनम् ;
पशित्वा,	पाशयित्वा,	पिपशिषित्वा,	पम्पशित्वा ;
प्रपश्य,	प्रपाश्य,	प्रपिपशिष्य,	प्रपम्पश्य ;
पाशम् २,	पाशम् २,	पिपशिषम् २,	पम्पशम् २ ;
पशित्वा २,	पाशयित्वा २,	पिपशिषित्वा २,	पम्पशित्वा २ ;
^३ पशुः, ^४ पांशुः ।			

(984) “पश बन्धने” (X-चुरादि:-1720. सक. सेदू. उभ.) [अ]

पाशकः-शिका, पिपाशयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकजासयतिवत् (596) ज्ञेयानि । अस्य धातोर्णिज्विकल्पो नास्तीति विशेषः । ^Aपाशित्वान् ।

(985) “पष गतौ” (X-चुरादि:-1863. सक. सेदू. उभ. अदन्तः ।)

‘पशोऽनुपसर्गात्’ (ग. सू. चुरादौ) इत्यस्य स्वरूपमर्थादिकं च पूर्वस्मिन्नेव धातावुद्दिष्टमिति तत एव ज्ञेयम् । ‘पशोऽनुपसर्गात्’ इति क्षीरस्वामि-

1. पश्यतेऽनेनेति करणे, संज्ञायाम् ‘हलश्च’ (3-3-121) इति घच् । पाशः=आयुधविशेषः ।
2. क्लिनि, घत्वे, ‘घट्ना घटुः’ (8-4-41) इति घट्वे च रूपम् ।
3. ‘उणादयो बहुलम्’ (3-3-1) इति उप्रत्यये रूपम् । पशुः=चतुष्पाज्ञातिः ।
4. औणादिके [द. उ. 1-112] कुप्रत्यये रूपम् । पश्यतेऽसौ-अल्पेनापि वायुना इति पांशुः=रेणुः । अत्र दशपाद्युणादिवृत्तौ ‘पशि’ इतीदित् धातुः सौत्रत्वेनोपातः । परं तु प्रकृत (7-4-86) सूत्रे अनिदितमेव धातुं प्रतीमः । अत्र [द. उ. 1-112] पाठो निरीक्ष्यः ।
- A. ‘मलो जिज्ञम्भुरसूदितवीर्यमीशं मुष्ट्या जजास बहु पाशितवांश दोषणा ॥’ धा. का. 3.38.
- [अ] ‘पष बन्धने’ इति पुरुषकारसंमतः पाठः । यदाह—“पाषडादिस्तु ‘पष अनुपसर्गात्’ इत्यस्य कथादेवंविष्यति । ‘पष बन्धने’ इत्यस्यैव वा युजादेः ।” (छो. 167 द्वैव्याख्याने,) इति ।

संमतः पाठः । पषकः-षिका, पिपषयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककलयतिवत् (176) ज्ञेयानि ।

(986) “पसि नाशने” (X-चुरादि:-1616. सक. सेट. उभ.)

इदित्करणात् जिंचो वैकल्पिकत्वं ज्ञेयम् ।

पंसकः-सिका, पिपंसयिषकः-षिका, पंसकः-सिका, पिपंसिषंकः-षिका, पापंसकः-सिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंशयतिवत् (232) ज्ञेयानि । ^१पांसुः^A ।

(987) “पा पाने” (I-भवादि:-925. सक. अनि. पर.)

‘पाने पिबति, रक्षायां पाति, पायति शोषणे ॥’ (श्लो. ६) इति देवः ।
²पायकः-यिका, ³पायकः-यिका, पिपासकः-सिका, ⁴पैपीयकः-यिका ; पाता-त्री, पायथिता-त्री, पिपासिता-त्री, पैपीयिता-त्री ;
⁵पिबन्-न्ती, पाययन्-न्ती, पिपासन्-न्ती ; —
पास्यन्-न्ती-ती, पाययिष्यन्-न्ती-ती, पिपासिष्यन्-न्ती-ती ; —
⁶व्यतिपिबमानः, ⁷पाययमानः, व्यतिपिपासमानः, पैपीयमानः ;

1. औणादिके [द. उ. 1-112] कुप्रत्यये दीर्घे च रूपमेवम् ।
2. ‘आतो युक् चिण्कुतोः’ (7-3-33) इति युगागमः । एवं णमुलादिष्वपि यथासम्भवं युक् ज्ञेयः ।
3. एन्तात् सर्वत्र ‘शाच्छासाहाव्यावेषां युक्’ (7-3-37) इति युगागमो ज्ञेयः । आदन्तलक्षणपुगागमस्य बाधकोऽयम् ।
4. यडन्ते सर्वत्र, ‘घुमास्थागापाजहातिसां हलि’ (6-4-66) इति ईत्वम् । अभ्यासे गुणः ।
5. शतपि, ‘पाप्राप्तस्थाम्नादाण्डर्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिग्र—’ (7-3-78) इत्यादिना पिबादेशोऽङ्गस्य भवति । आदेशस्यादन्तत्वाद् गुणाभावः इति वृत्तिः । ‘पिबतेर्गुणप्रतिषेधः’ (वा. 7-3-78) इति वचनमत्र प्रमाणम् । ‘लोपः पिबते:—’ (7-4-4) इत्यत्र ‘पिबते:’ इति निर्देशात् गुणो न’ इति वर्धमानः ।
6. ‘कर्तृति कर्मव्यतीहारे’ (1-3-14) इति शानच् । सञ्चन्ते तु ‘पूर्ववत् सनः’ (1-3-62) इति शानजिति ज्ञेयम् ।
7. धातोरस्य निगरणार्थत्वेऽपि, ‘न पादमि—’ (1-3-89) इति परस्मैपदनिषेधात् एन्तात् ‘णिचक्ष’ (1-3-74) इति शानज्भवस्येव ।
- A. ‘इत्यादिकादिषु जनेषु विमोटितारिः पापप्रपिडपदपांसुरवाज्यधामा ।’ धा.का. 3. 23.

व्यतिपास्यमानः, पाययिष्यमाणः, व्यतिपिपासिष्यमाणः, पैपीयिष्यमाणः ;
¹दधिपीः-दधिष्यौ-दधिष्यः ; — — —
²पीतम्-पीतः-पीतवान्, पायितः, पिपासितः, पैपीयितः-तवान् ;
³उत्पिबः-विपिबः-पिबः, ⁴रुधिरपायी^A, ⁵मधुपायी^B, ⁶क्षीरपायी,
⁷सुरापः-शीधुपः-सुरापी-शीधुपी, ⁸मधुपः, पादपः, क्षीरपा[ब्राह्मणी],
⁹द्विपः-^D-कच्छपः, ¹⁰कुण्डपाययः^E [क्रुतः], ¹⁰क्षीरपीवा-क्षीरपीवरी,

1. किंपि, ‘घुमास्थागापा—’ (6-4-66) इत्यादिना ईत्वे रूपमेवम् ।
2. निष्ठायाम्, ईत्वे रूपमेवम् । एवं क्षिन्वत्वाप्रस्यादिष्वपि ईत्वे ज्ञेयम् । पीतः इत्यत्र, प्रत्यवसानार्थत्वादस्य धातोः (प्रत्यवसानम्=गलबिलाधःसंयोगात्तुकूल-व्यापारः) अधिकरणे क्तप्रत्ययो ज्ञेयः । अर्शाभावजन्तत्वेन ‘पीता गावः’ इत्यादिषु स्थलेषु प्रयोग उपपत्तिः ।
3. ‘पाप्राप्तस्थापेद्दशः शः’ (3-1-137) इति कर्तृति शप्रत्ययः । तस्य शित्वात् ‘पाप्रा—’ (7-3-78) इत्यादिना पिबदेशे, पररूपे च रूपम् । निरुपसुष्टादेवायं शप्रत्यय इति केचित् । सोपसुष्टादेवेति परे साधयन्ति ।
4. ‘सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये’ (3-2-78) इत्यनेन णिनिप्रत्ययः। रुधिरपायी=राक्षसादिः ।
5. ‘बहुलपार्मीक्ष्ये’ (3-2-81) इति णिनिप्रत्ययः। आभीक्षण्यम्=पौनःपुन्यम् ।
6. ‘व्रते’ (3-2-80) इति णिनिप्रत्ययः। क्षीरपानं व्रतं यस्य स एवमुच्यते ।
7. ‘गापोष्टक्’ (3-2-8) इति कर्मण्युपपदे टक्प्रत्ययः । तत्र ‘पिबते:’ सुराशी-धोरिति वक्तव्यम्’ (वा. 3-2-8) इति वचनात् उपपदनियमः । छियां इत्वात् ढीप् भवति सुरापी-शीधुपी इति । अन्योपपदेषु तु ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (3-2-3) इति कप्रत्यये टापि क्षीरपा इत्यादिकं भवतीति विशेषः ।
8. ‘सुषि स्थः’ (3-2-4) इत्यत्र, ‘सुषि’ इति योगविभागात् कप्रत्ययः । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः=गजः ।
9. ‘क्रतौ कुण्डपाययसञ्चायौ’ (3-1-130) इत्यनेन एति, आयादेशश्च निपातितिः । कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोम इति क्रतुविशेषेऽभिषेये कुण्डपाययशब्दः साधुः ।
10. ‘आतो मनिन्कनिवृत्तिपश्च’ (3-2-74) इत्यनेन क्रनिपि ईत्वे क्षीरपीवा इति रूपम् । छियाम्, ‘वनो र च’ (4-1-7) इति ढीप् रैफश भवति ।
- A. ‘राक्षसाः कपिमादाय पतिं रुधिरपायिणाम् ॥’ भ. का. 9-95.
- B. ‘उपेयुम्बुपायिन्यः कोशन्त्यस्तं कपित्रियः ॥’ भ. का. 6-127.
- C. ‘व्रीडजाङ्गमभजन् मधुपा सा स्वां मदात् प्रकृतिसेति हि सर्वः ॥’ शि. व. 10-18.
- D. ‘शर्मदं मारुतिं दूतं विषमस्थः कपिद्विपम् ।’ भ. का. 6-89.
- E. ‘कुण्डपाययवतां कच्छिदग्निचित्यावतां तथा ।’ भ. का. 6-68.

१ घृतपावा, २ कीलालपाः, पीवा, ३ गजपायी, ४ पिः, ५ पिवान्,
 ६ पामा, ७ दधिपायः, पापः, ८ पिपासुः, पेष्यः;
 पातव्यम्, पाययितव्यम्, पिपासितव्यम्, पेपीयितव्यम्;
 ९ प्रपानीयम्-प्रपाणीयम्, पायनीयम्, पिपासनीयम्, पेपीयनीयम्;
 पेयम्, पाद्यम्, पिपास्यम्, पेपीद्यम्;
 १० ईष्टपानः^B-^Cदुष्पानः-सुपानः; — —
 पीयमानः, पाद्यमानः, पिपास्यमानः, पेपीयमानः;
 ११ प्रपा, पायः, पिपासः, पेपीयः;

1. ‘आतो मनिन्—’ (3-2-74) इत्यनेन वनिषि रूपमेवम्।
2. ‘अन्येऽपि हश्यन्ते’ (3-2-75) इति विच्चप्रत्यये रूपम्।
3. ‘कर्तर्युपमाने’ (3-2-79) इति जिनिप्रत्ययः। गज इव पिबतीति गजपायी।
4. ‘आदूङ्गमहन—’ (3-2-171) इति तच्छीलादिषु किः किन् वा प्रत्ययः, तथा लिङ्गद्वावातिदेशात् द्विर्वचनम्। ‘आतो लोप इष्टि च’ (6-4-64) इति आकारलोपः। अभ्यासे हस्वः।
5. ‘विमाषा पूर्वाङ्गपराह्नभ्याम्’ (4-3-24) इत्यत्र भाष्ये ‘पपुष अगतम्-पपिवदरूप्यम्—’ इति प्रयुक्तवात् छान्दोऽपि क्वसुः क्वचिद् भाषायामयि भवतीति ज्ञायते। क्वसौ, द्विर्वचने, ‘वस्वेकाजाद्घसाम्’ (7-2-67) इती-डागमे च रूपमेवम्।
6. ‘आतो मनिन्—’ (3-2-74) इति मनिन्प्रत्यये रूपम्।
7. ‘अण् कर्मणि च’ (3-3-12) इति क्रियार्थक्रियायामण्। कप्रत्ययापवादः।
8. ‘शेषे विमाषाऽकल्पादावशान्त उपदेशे’, (8-4-18) इति णत्वविकल्पः।
9. ‘आतो युच्’ (3-3-128) इति ईषदायुपदेशु खलपवादो युच्प्रत्ययः। ‘दुष्पानः’ इत्यत्र ‘षात् पदान्तात्’ (8-4-35) इति निषेधाण्णत्वं न।
10. ‘घजर्थे कविधानम् स्थाहनापाहाव्यधिहनियुध्यर्थम्’ (वा. 3-3-58) इति घजर्थे कप्रत्ययः। प्रयिवन्त्यसामिति प्रपा=पानीयशाला।
- A. ‘इतः स्म मित्रावश्णौ किमेतौ किमश्चिन्नौ सोमरसं पिपास्।’ भ. का. 2. 41.
- B. ‘भवतु वपुषायावास्तावान् अगस्त्यरुषा पुनः विधिरयमपाम् ईष्टपानस्तपांसि नमोऽस्तु वः॥’ अनर्धाघवे 7.14.
- C. ‘दुष्पानः पुनरेतेन कपिना भृङ्गसंसृतः।’ भ. का. 9.108.

पातुम्, पाययितुम्, पिपासितुम्, पेपीयितुम्;
 १ सम्पीतिः, सपीतिः, २ क्षीरपायिका, पायना, पिपासा, पेपीया;
 ३ क्षीरपाणा:, ४ सुरापाणाः, सौवीरपाणाः, कषायपाणाः (वा उशीनरादयः।)
 ५ मधुपानम्, ६ क्षीरपाणम्-क्षीरपानम् [वर्तते], सुरापाणः-सुरापानः [कंसः],
 ७ पयःपानम्^B [सुखम्], पायनम्, पिपासनम्, पेपीयनम्;
 पीत्वा, पाययित्वा, पिपासित्वा, पेपीयित्वा;
 ८ निपाय, प्रपाद्य, प्रपिपास्य, प्रपेपीद्य;
 पायम् २, } पायम् २, } पिपासम् २, } पेपीयम् २; }
 पीत्वा २, } पाययित्वा २, } पिपासित्वा २, } पेपीयित्वा २; }
 ९ पायुः, १० पाकः,

1. ‘स्थागापापचो भावे’ (3-3-95) इति स्त्रियां सोपसर्गादिपि क्लिन्प्रत्ययः। समाना पीतिः इति विशेषणसमासे ‘समानस्य च्छन्दसि—’ (6-3-84) इत्यत्र ‘समानस्य’ इति योगविभागात् समावः। सपीतिः=सहपानम्।
2. ‘पर्यायार्होत्पत्तिषु युच्’ (3-3-111) इति अहर्थे युच्। ‘शायिकाऽय तव प्रापद्, अहर्सि क्षीरपायिकाम्।’ इति प्र. सर्वस्त्रे।
3. ‘पानं देशे’ (8-4-9) इति णत्वम्। अत्र क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणाः इति वृत्तिः। क्षीरपाणादयः शब्दाः देशविशेषवाचकाः। क्षीरपाणा उशीनराः। सुरापाणः प्राच्याः। सौवीरपाणा बाहीकाः। कषायपाणा गन्धाराः।
4. देशविशेषाभिधानाभावादत्र णत्वं न।
5. ‘वा भावकरणयोः’ (8-4-10) इति णत्वविकल्पः। भावार्थे—क्षीरपाणम्—क्षीरपानम् इति, करणार्थे सुरापाणः-सुरापानः इति चोदाहरणमिति हेयम्।
6. ‘कर्मणि च येन संत्पश्यात् कर्तुः शरीरसुखम्’ (3-3-116) इति ल्युद्। अत्र पयःपानेन पयःपानकर्तुः शरीरसुखसङ्घावादीशस्थलेषु ल्युद् इति हेयम्।
7. ‘न ल्यपि’ (6-4-69) इति ईत्यनिषेधः। ‘निपीय यस्य—’ (नैषधे 1-1) इत्यादयः प्रयोगः। ‘पीड़ पाने’ इत्यस्माल्यपि साधव इति हेयम्।
8. ‘कृवापा—’ [द. उ. 1-86] इत्यादिना उप्रत्यये रूपम्।
9. ‘इष्टभीकापा—’ [द. उ. 3-21] इत्यादिना कप्रत्ययः। पाकः=असुरविशेषः, अर्भकक्ष।
- A. ‘सुरापाणपरिक्षीबं रिपुदर्पहरोदयम्।’ भ. का. 9. 96.
- B. ‘पयःपानमिवाशंसुः महानायादशोभनः॥’ भ. का. 7. 79.

^१पीथः, ^२पम्पा, ^३पात्रम्, ^४पयः, ^५पेरुः ।

(988) “पा रक्षणे” (II-अदादि:-1056. सक. अनि. पर.)

‘पाने पिबति, रक्षायां पाति, पायति शोषणे ॥’ (श्ल. ५) इति देवः ।
^६पायकः-यिका, ^७पालकः-^८गोपालकः-लिका, पिपासकः-सिका,
^९पापायकः-यिका ;

^Aपाता-पात्री, पालयिता-त्री, पिपासिता-त्री, पापायिता-त्री ;
^{१०}पान्-न्ती-^Bती, पालयन्-न्ती, पिपासन्-न्ती ; —
पासन्-न्ती-ती, पालयिष्यन्-न्ती-ती, पिपासिष्यन्-न्ती-ती ; —

1. ‘पातृ—’ [द. उ. 6-32] इत्यादिना थक्कप्रत्यये, ईंत्वे च रूपम् । पिबति तेजांसि इति ^{पीथः}=आदित्यः मकरश्च ।
2. औणादिके [द. उ. 7-7] प्रप्रत्यये बाहुलकात् हस्तवनुमागमयोः निपातितयो रूप-सेवम् । विबन्त्यसामिति पम्पा = सरोविशेषः ।
3. औणादिके त्रप्रत्यये [द. उ. 8-90] रूपम् । विनन्यनेनेति पात्रम्=भाजनम् ।
4. ‘पितृतेरि च’ [द. उ. 9-50] इत्युत्तुप्रत्यये इकारश्चान्तदेशः । पयः=जलं क्षीरं च ।
5. औणादिके रूपत्यये, धात्वन्तस्य एकारे च रूपम् । पेरुः=आदित्यः ।
6. ‘आतो युक्त चिण्ठकोः’ (7-3-33) इति युगागमः । एवं घजादिष्वपि ह्रेयम् ।
7. ‘पातेष्ठां वक्तव्यः’ (वा. 7-3-37) इति ष्यन्ते सर्वत्र लुगागमः ।
8. गवां पालकः गोपालकः । ‘नित्यं क्रीडाजीविकयोः’ (2-2-17) इत्यनेन जीविकार्थ-कस्य नित्यसमाप्तः ।
9. ‘गापोर्गहणे इण्ठिवत्योर्ग्रहणम्’ (वा. 2-4-77) इति वचनादस्य छुमिकरणत्वेन, ‘छुमिकरणाछुमिकरणयोरलुभिवकरणस्य’ (परिभाषा 91) इत्यनेन च ‘शुमास्थागापा—’ (6-4-66) इत्यादिषु नाया ग्रहणम् । तेन ईत्वादिकमस्य नेति ह्रेयम् । तेन यडन्ताण्ठुलि द्वित्वे, अभ्यासहस्रे च, ‘दीर्घोऽकितः’ (7-4-83) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । एवं यडन्ते सर्वत्र ह्रेयम् ।
10. शत्रन्तात् त्रियाम्, ‘आच्छीनयोर्नुम्’ (7-1-80) इति त्रुमिकल्पः ।
- A. ‘यद्भागिभाजोऽपि हि जानते तान् ह्रेयं यदष्टादश यथा पाता ।’ वा. वि. 2.53.
- B. ‘पान्त्यः शिशूत्, धान्यधनानि रान्त्यो, लान्त्यश्च काश्चित् कुमुमानि दान्त्यः ॥’ धा. का. 2. 49.

^१व्यतिपानः, पालयमानः, ^२व्यतिपिपासमानः, पापायमानः ;
व्यतिपास्यमानः, पालयिष्यमाणः, व्यतिपिपासिष्यमाणः, पापायिष्यमाणः ;
^३नपात्-नपातौ-नपातः, ^Aतनूतपात्, अपान्नपात्, अपोनपात् ;
पातम्-तः-तवान्, पालितः, पिपासितः, पापायितः-तवान् ;
^४विश्वपाः-सुपाः, ^५गोपः-नृपः, ^६अधिपः, ^७पायः, ^८गोपायी,
^९नगरपायी, ^{१०}पविवान्, पालः, ^{११}गोपालः, पिपासुः, पापाः ;
पातव्यम्, पालयितव्यम्, पिपासितव्यम्, पापायितव्यम् ;
^{१२}प्रपाणीयम्-प्रपानीयम्, पालनीयम्, पिपासनीयम्, पापायनीयम् ;
पेयम्, पाल्यम्, पिपास्यम्, पापायम् ; —

^{१३}ईषत्पानः-दुष्पानः-सुपानः ; —

पायमानः, पालयमानः, पिपास्यमानः, पापायमानः ;

1. ‘कर्तरि कर्मव्यतीहारे’ (1-3-14) इति कर्मव्यतीहारे शानन् ।
2. सञ्चन्तात् ‘पूर्ववत् सनः’ (1-3-62) इत्यनेन कर्मव्यतीहारे शानन् ।
3. न पातीति नपात्=नसा । ‘नप्राणनपात्—’ (6-3-75) इत्यत्र निपातनात् नन्तत्पुरुषे नवः प्रकृतिभावः, किपि तुगागमश्च । तर्वा न पातीति तनून-पात्=अग्निरिन्द्रश्च । अपोनपात्, अपान्नपात् इत्यपि देवताविशेषवाचके पदे । सर्वेऽप्येते किवन्ताः । प्रक्रिया पूर्ववत् ।
4. विश्वं पातीति विश्व पाः । ‘अन्येऽभ्योऽपि दश्यन्ते’ (3-2-75) इति विच्छ रूपमेवम् । एवं सुपाः इत्यत्रापि ।
5. ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (3-2-3) इति कर्मण्युपपदे कर्तरि कप्रत्ययः । एवं नृपः इत्यादिष्वपि ह्रेयम् ।
6. ‘आतश्वोपसर्गे’ (3-1-136) इति कर्तरि कप्रत्ययः ।
7. ‘श्याऽद्व०व्यध—’ (3-1-141) इत्यादिना आदन्तलक्षणे कर्तरि णप्रत्यये रूपम् ।
8. ‘त्रते’ (3-2-80) इति णिनिप्रत्यये युगागमः ।
9. ‘सुप्यजातौ णिनिस्ताञ्छील्ये’ (3-2-78) इति णिनिप्रत्ययः ।
10. छान्दसोऽपि कुत्रुत्र धातौ भवतीति ‘विभाषा पूर्वाङ्गपराङ्गाभ्याम्’ (4-3-24) इत्यत्र भाष्ये ‘पपुष आगतं पविष्वद्व०व्यम्—’ इति प्रयोगज्ञायते । तेन क्षुप्रत्यये, लिङ्गवद्भावेन द्विर्वचने, ‘आतो लोप इटि च’ (6-4-64) इत्याकार-लोपे, ‘वस्वेकाजादूघसाम्’ (7-2-67) इतीडागमे च रूपम् ।
11. गाः पालयतीति गोपालः । ‘कर्मण्’ (3-2-1) इति ष्यन्तादस्मादण्प्रत्ययः ।
12. ‘शेषे विभाषा—’ (8-4-18) इत्यनेन णत्वविकल्पः ।
13. ‘आतो युच्’ (3-3-128) इति ईषदायुपपदेषु खलपचादो युच् ।
- A. ‘बमार बाष्पैद्विगुणीकृतं तचुः तनूनपात् धूमवितानमाधिजैः ॥’ शि.व. 1. 62.

पायः;	पालः;	पिपासः;	पापायः;
पातुम्,	पालयितुम्,	पिपासितुम्;	पापायितुम्;
पातिः;	^१ सम्पातिः;	पालना,	पिपासा,
पात्वा,	पालयित्वा,	पिपासित्वा,	पापायित्वा;
प्रपाय,	प्रपालय,	प्रपिपास्य,	प्रपापाय्य;
पायम् २,)	पालम् २,	पिपासम् २,	पापायम् २ ;)
पात्वा २,)	पालयित्वा २,	पिपासित्वा २,)	पापायित्वा २;)
^२ पतिः;	^३ पिता,	^४ पापम्,	^५ पुमान्,
			^६ पाथः.

(989) “पार कर्मसमाप्तौ” (X-चुरादि:-1911. सक. सेह. उभ.)
अदन्तः।

पारकः-रिका, पिपारयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकालयतिवत् (185) ज्ञेयानि । ^Aकपोतपाली^A ।

^७पारयः, ^८पारयिष्णुः, ^९पारणा, ^Aनिष्पारः ।

1. ‘क्लिच्छौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां क्लिच् । पुंलिङ्गोऽयम् । स्मृप्तातिः=जटायुध्राता ।
2. ‘पातेर्डतिः’ (द. उ. 1. 27.) इति डतिप्रत्ययः । पातीति पतिः=नाथकः ।
3. औणादिके (द. उ. 2. 3.) तृन्प्रत्यये, तृच्चरत्यये वा रूपम् । तत्र [द. उ. 2. 3.] निपातनात् धातोरित्वम् । पातीति पिता=जनकः ।
4. ‘पानीविष्ण्यः पः’ [द. उ. 7.2.] इति प्रत्यये रूपम् । दुर्जनैः पायते इति पापम्=कायवाहनोदुश्चरितम् ।
5. ‘पातेर्डम्भुत्’ [द. उ. 9.48.] इति डम्भुन्प्रत्यये, ठिलोपे च रूपम् । पातीति पुमान्=नरः ।
6. ‘पातेर्डले जुर् च ; उदके थुद् च, अन्ने च’ [द. उ. 9-63 to 5. इति बलेऽभिषेये जुडागमे पाजः=अभिः; जलेऽभिषेये अन्ने च, थुडागमे पाथः=जलमञ्च च ।
7. ‘अनुपसग्निष्पविन्दधारिष्टा॒रि—’ (3-1-138) इति कर्तरि शप्रत्यय । शप्रत्ययस्य शित्वेन सर्वेषांतुकवात् । गेरनिटि’ (6-4-51) इति णिलोपे न । शित्वेन शपि पररूपे गुणेऽयादेशो च रूपमेवम् ।
8. ‘जेश्छन्दसि’ (3-2-137) इति ताच्छीलिकः इष्णुन्प्रत्ययः । ‘अग्यामन्तात्वायेत्नव्युषु’ (6-4-55) इति जेरयादेशः । ‘बीहृधः पारयिष्णवः—’ इति श्रौतः (ऋ. वे. 10-97-3) प्रथोगः ।
9. ‘एयासश्रन्थो युच्’ (3-3-107) इति युच् । णत्वम् ।
- A. ‘निदुपारारदुश्चरितीरणकृशयेशो नो चक्षमे पुटभितुं तमकत्रितोष्मा ॥’ धा. का. 3. 59.

(990) “पाल रक्षणे” (X-चुरादि:-1609. सक. सेह. उभ.)

‘पल—’ इति मैत्रेयक्षीरस्वाम्यादयः पठन्ति ।

पालकः-लिका, पिपालयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकालयतिवत् (185) ज्ञेयानि । ^Aकपोतपाली^A ।

(991) “पि गतौ” (VI-हुदादि:-1405. सक. अनि. पर.)

पायकः-यिका, पायकः-यिका, ^२पिपीषकः-षिका, ^३पेपीयकः-यिका ; पेता-त्री, पाययिता-त्री, पिपीषिता-त्री, पेपीयिता-त्री, ^४पियन्^B-न्ती-ती, पाययन्-न्ती, पिपीषन्-न्ती ; — पेष्यन्-न्ती-ती, पाययिष्यन्-न्ती-ती, पिपीषिष्यन्-न्ती-ती ; —

— पाययमानः, पाययिष्यमाणः, — पेपीयमानः, पेपीयिष्यमाणः ; सुपित्-पितौ-पितः ; — — —

पितम्-तः;	पायितः;	पिपीषितः;	पेपीयितः-तवान्;
पयः;	पायः;	पिपीषुः;	पेप्यः;
पेतव्यम्,	पाययितव्यम्,	पिपीषितव्यम्,	पेपीयितव्यम्;
पयनीयम्,	पायनीयम्,	पिपीषणीयम्,	पेपीयनीयम्;
पेयम्,	पाययम्,	पिपीष्यम्,	पेपीयम् ;
इष्वत्पयः-दुष्पयः-सुपयः;			—
पीयमानः,	पाययमानः,	पिपीष्यमाणः,	पेपीयमानः ;

1. कपोतं पालयतीति कपोतपालः । ‘कर्मण्’ (3-2-1) इत्यण् । खियाम्, अनन्तत्वेन छीप् ।

2. सञ्चन्तात् षुलि, ‘इको झल्’ (1-2-9) इति सनः किर्त्वे, ‘अज्जनगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घः । एवं सननन्ते सर्वत्र हेयम् ।

3. यज्ञन्तात् षुलि, ‘अकृत्सर्वधातुकयोः—’ (7-4-25) इति दीर्घः । एवं यज्ञन्ते सर्वत्र हेयम् ।

4. शतरि, ‘तुदादिभ्यः—’ (3-1-77) इति शप्रत्यये, ‘अचि इन्द्रादुश्च्रुवाम्—’ (6-4-77) इतीयवादेशः ।

A. ‘चिकंसया कृत्रिमपत्रिपञ्चकः कपोतपालीषु निकेतनानाम् ।’ शि. व. 3. 51.

B. ‘व्यापारेऽत्र तदाऽमरानपि रियन् आशाः पियन् आधित- क्रौर्योत्क्षीणधनुषप्रसूतनिनदः कंसे व्यकारीदू गरम् ।’ धा. का. 2.83.

पयः;	पायः,	पिपीषः;	पेपीयः;
पेतुम्,	पायथितुम्,	पिपीषितुम्;	पेपीयितुम्;
पितिः,	पायना,	पिपीषा,	पेपीया;
पयनम्,	पायनम्,	पिपीषणम्,	पेपीयनम्;
पित्वा,	पाययित्वा,	पिपीषित्वा,	पेपीयित्वा;
प्रपित्य,	प्रपाय्य,	प्रपिपीष्य,	प्रपेपीय्य;
पायम् २, } पायम् २, } विपीषम् २, } पेपीयम् २, }	पायम् २, } पाययित्वा २, } विपीषित्वा २, } पेपीयित्वा २, }		

(992) “पिच्छु कुट्टने” (X-चुरादि:-1576. सक. सेद्द. उभ.)

‘पिच्छ’ इति शीरस्स्वामी ।

पिच्छकः-ज्ञिका, पिपिच्छयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुट्टयतिवत् (207) ज्ञेयानि । लयुटि-पिच्छनम्^A ।

(993) “पिजि वर्णे” (II-अदादि:-1028. अक. सेद्द. आत्म.)

‘—सम्पर्चने’ इति शाकटायनः । ‘—वर्णसम्पर्चनयोः’ इति सम्मताकारः । ‘—अवयवे’, ‘अव्यक्ते शब्दे च’ इति काश्यपः । ‘पृजि—’ इत्येके । इति मा. धा. वृत्तौ ।

‘वर्णे पिहके भवेत् पिख्नेमार्थं पिज्जयेदिति ।’ (श्ल. 67) इति देवः । पिज्जकः-ज्ञिका, पिज्जकः-ज्ञिका, पिपिज्जिषकः-षिका, पेपिज्जकः-ज्ञिका ; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि आदादिकनिजतिवत् (672) ज्ञेयानि । शानचि—^Bपिज्जानः ।

(994) “पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु”

(X-चुरादि:-1567. सक. सेद्द. उभ.)

‘पिज—’ इति शाकटायनः ।

पिज्जकः-ज्ञिका, पिपिज्जयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि

1. भावे, ‘एरच्’ (3-3-56) इत्यच्चरण्यः । घजपवादः ।

A. ‘कः स्मायेत विभुमेनमशिष्ठिषद् यः पन्थन् व्रजेऽत भवपिच्छनभागिमरेव ।’ धा. का. 3. 18.

B. ‘शिज्ञानपिज्जानसुवर्णभूषासम्पृजितो वृज्यविवृजिसेव्यः ।’ धा. का. 2.46.

चौरादिककुंशयतिवत् (232) ज्ञेयानि । भावे घजर्भेऽति ^Aविपिज्जः ।

(995) “पिजि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1758. सक. सेद्द. उभ.)

‘.....भाषार्थं पिज्जयेदिति ।’ (श्ल. 67) इति देवः । आस्वदीयः । पिज्जकः-ज्ञिका, पिपिज्जयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंशयतिवत् (232) ज्ञेयानि । इदिकरणात् णिचो वैकल्पिकत्वम् ।

(996) “पिट शब्दसंघातयोः” (I-भवादि:-311. अक. सेद्द. पर.)

पेटकः-टिका, पेटकः-टिका, पिपिटिषकः-पिषेटिषकः-षिका, पेपिटकः-टिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेटतिवत् (190) बोध्यानि । घञन्ते, पेटी^B इति । ^Cपिटकम् ।

(997) “पिट हिंसासंक्लेशनयोः” (I-भवादि:-339. सक. सेद्द. पर.)

पेटकः-टिका, पेटकः-टिका, पिपिटिषकः-पिषेटिषकः-षिका, पेपिटकः-टिका ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि केटतिवत् (190) ज्ञेयानि । ^Dपीठम्^C, पीठी ।

(998) “पिडि संघाते” (I-भवादि:-274. अक. सेद्द. आत्म.)

‘संघाते पिण्डयेत् पिण्डेस्तत्रैव शपि पिण्डते ।’ (श्ल. 90) इति देवः । पिण्डकः-णिका, पिण्डकः-णिका, पिपिण्डिषकः-षिका, पेपिण्डकः-णिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । पिण्डमानः, पिण्डयमानः, पिपिण्डिषमाणः, पिपिण्डिष्यमाणः, इति शानचि रूपाणीति विशेषः । पचायचि-पिण्डः^D ।

1. ‘क्वन् शिल्पसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3. 5.) इति क्वन्प्रत्यये रूपम् ।

पिटकम्—पर्वतशिखरः ।

2. घणि, गुणपवादतया, ‘अन्येषामपि दश्यते’ (6-3-137) इति दीर्घः ।

A. ‘आश्वाठितारिकुलतुङ्गविपिज्जशीलः संपेसयन् गृहमसान्त्वयद् एष गोपीः ।’

धा. का. 3.17.

B. ‘क्वचिच्च पेटीशतपूर्णहाटकान् क्वचित् सटालोटनलोलघोटकान् ॥’ धा. का. 1.41.

C. ‘रोठन् नृशंसालुठितैरनोठकैर्वृतान् धनाढैर्यमणिपीठसंश्रौयः ॥’ धा. का. 1. 44.

D. ‘स भण्डलो भोजनपालपिण्डभुक् प्रमुणितास्तत्र जनान् अतुण्डकान् ॥’

धा. का. 1. 36.

(999) “पिंडि संघाते” (X-चुरादि:-1670. अक. सेव. उभ.).

‘सङ्घाते पिण्डयेत् पिण्डेस्तत्रैव शपि पिण्डते ।’ (क्षो. 90) इति देवः ।
 पिण्डकः-पिण्डका, पिपिण्डयिषकः-षिका, पिण्डकः-पिण्डका, पिपिण्डशकः-
 षिका, षेपिण्डकः-पिण्डका; इत्यादीनि सर्वांग्यपि रूपाणि चौरादिकचिन्त-
 यतिवत् (523), बोध्यानि । ^पिण्डतः ।

(1000) “पिवि सेचने” (I-भवादिः-588. सक. सेट्. पर.)

‘— सेवने’ इति केचित् ।

पिन्वकः-न्विक', पिन्वकः-न्विका, पिपिन्विषकः-षिका, ऐपिन्वकः-न्विका ;
इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकजिन्वतिवत् (604) ज्ञेयानि ।
Bपिन्विततम् ।

(1001) “पिश अवयवे” (VI-तुदादि:-1437. अक. सेह. पर.)

मुचादिः । अवयवे=अवयवक्रियायामित्यर्थः । अयं दीपनायामपि वर्तते । 'त्वष्टा रूपाणि पिशतु—' क्र. वे. (10-184-1), 'नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपिशन् ।' क्र. वे. (10-63-11) इत्यादिषु दीपनार्थे दर्शनात् । पेशकः-शिका, पेशकः-शिका, पिपिशिषकः-पिपेशिषकः-शिका, पेपिशकः-शिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेटतिवत् (190) ज्ञेयानि । शतरि—¹पिशन्-ती, इति रूपम् ।

(1002) “ਪਿਲ ਸੜਚੁੰਨੇ” (VII-ਰੁਧਾਦਿ:-1452. ਸਕ. ਅਨਿ. ਪਰ.)

सञ्चूर्णनम्=धान्यादीनां चूर्णकरणम्, हिसा च ।
पेषकः-षिका, पेषकः-षिका, ^२पिपिक्षकः-क्षिका, पेपिषकः-षिका ;
पेषा-पेषी, पेषयिता-त्री, पिपिक्षिता-त्री, पेपिषिता-त्री ;

1. शतरि, तुदादित्वात् शप्रत्यये, 'शो मुचादीनाम्' (7-1-59) इति तुमि रूपमेवम् ।
  2. सञ्चन्ताण्डवुलि, 'हलन्ताच्च' (1-2-10) इति सनः किर्त्तवे, 'षडोः कः सि' (8-2-41) इति षकारस्य ककारे, 'इङ्कोः' (8-3-57) इति सकारस्य षट्वं च रूपमेवम् । एवं सञ्चन्ते सर्वत्र हैयम् ।
  - A. 'इत्थं वदत्यसुरजासिनि पिण्डितायस्त्येमाऽथ रोषितमतिः प्रतिमलडेपी ।'
  - B. 'विश्वेनिवतं सञ्चाधुपिनिविता ज्ञकं मिन्वन्तमुच्चैः कृपयैव निन्वकार ।' धा.का.1.75.

[१चौरस्य] पिषन्-ती, [धानाः] पिषन्, पेषयन्-न्ती, पिपिक्षन्-न्ती ; —	—
पेक्षयन्-न्ती-ती, पेषयिष्यन्-न्ती-ती, पिपिक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —	—
— पेषयमाणः, पेषयिष्यमाणः, — पेपिष्यमाणः, पेपिक्षिष्यमाणः ;	—
पिट्-पिषौ-पिषः ;	—
पिष्टम्-षः, ^२ पिषः, पेषितः,	पिपिक्षितः, पेपिषितः-तवान् ;
पिषः, ^३ पेषणः, पेषः,	पिपिक्षुः, पेपिषः ;
पेष्टव्यम्,	पिपिक्षितव्यम्, पेपिषितव्यम् ;
पेषणीयम्,	पिपिक्षणीयम्, पेपिषणीयम् ;
पेष्यम्,	पिपिक्ष्यम्, पेपिष्यम् ;
ईषत्पेषः-दुष्पेषः-सुपेषः ;	—
पिष्यमाणः, पेष्यमाणः,	पिपिक्ष्यमाणः, पेपिष्यमाणः ;
पेषः, पेषः,	पिपिक्षः, पेपिषः ;
पेषुम्,	पिपिक्षितुम्, पेपिषितुम् ;
पिष्टः, ^४ पिष्टः, पेषणा ,	पिपिक्षा , पेपिषा ;
पेषणम्,	पिपिक्षणम् , पेपिषणम् ;
पिष्टा,	पिपिक्षित्वा, पेपिषित्वा ;
विनिष्पिष्य,	प्रपिपिक्ष्य, प्रपेपिष्य ;
^५ शुक्लपेषम् ^B .	—
— ^C कूर्णपेषम्,	—
रूक्षपेषं वा पिनष्टि । ^६ उरःप्रतिपेषं	D

- ‘जासिनिप्रहणनाटकाथपिषां हिंसायाम्’ (2-3-56) इति कर्मणि षष्ठी । हिंसा-भिजार्थे तु ‘धानाः पिषन्’ इत्यत्र न ।
  - ‘किञ्चकौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां कप्रत्ययः । पिष्टः=सक्तः ।
  - नन्यादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वात् कर्तवित्यः ।
  - ‘किञ्चकौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां किञ्च । पिष्टः=सक्तः ।
  - ‘शुक्लचूर्णलक्षेषु पिषः’ (3-4-35) इति गमुल् । ‘कषादिषु वथाविष्यनुप्रयोगः’ (3-4-46) इति गमुलन्तधातोरेवानुप्रयोगः । एवं चूर्णपेषम्, रुक्षपेषम् इत्यत्रापि ज्ञेयम् ।
  - ‘स्वाङ्गे—’ (3-4-54) इत्यनुवर्तमाने, ‘परिक्लिश्यमाने च’ (3-4-55) इति द्वितीयान्तात् गमुल् । कृत्स्नमुरः पीडयन्तो युद्धयन्ते इत्यर्थः । अधुवार्थोऽयं योगः ।
  - A. ‘.....पेष्यतस्य माधवमभङ्गभुजेषु तेषु ॥’ धा. का. 3.2.
  - B. ‘शुक्लपेषं पिनष्ट्युर्यीम् अखिन्दनः स्वतेजसा ॥’ भ. का. 6.37.
  - C. ‘वर्म करतलयुगेन महत्तुचूर्णपेषमपिषद् रुषा परः ॥’ शि. व. 15.76.
  - D. ‘पीडिते पुर उरःप्रतिपेष भर्तवित्यस्तनयुगेन युवत्या ।’ शि. व. 10.46.

युध्यन्ते । ^१उदपेषं पिनष्टि । ^२मूर्धपेषम्, मूर्धनं पेषं वा युध्यन्ते ।
 पेषम् २, } पेषम् २, } पिपिक्षम् २, } पेपिषम् २ ; }
 पिष्टा २, } पेषयित्वा २, } पिपिक्षित्वा २, } पेपिषित्वा २ ; }
^३पिनाकः, पिण्याकम् ।

(1003) “पिस गतौ” (X-चुरादि:-1568. सक. सेद्द. उभ.)

पेसकः-सिका, पिपेसयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचोरयतिवत् (546) ज्ञेयानि । ^४संपेसयन् ।

(1004) “पिसि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1763. सक. सेद्द. उभ.)

आस्वदीयः ।

‘जौ पिसयति भाषार्थं, गत्यां तु शपि पेसति ।’ (शो. 192) इति देवः ।
 पिंसकः-सिका, पिपिसयिषकः-षिका, पिंसकः-सिका, पिपिसिषकः-षिका,
 पेपिसकः-सिका;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंशयतिवत् (232) ज्ञेयानि ।

(1005) “पिसु गतौ” (I-भवादि:-719. सक. सेद्द. पर.)

‘इह क्वचित्कोशो विसु वेसु—इति पठ्यते ।’ इति मा. धा. बृत्तौ ।
 ‘जौ पिसयति भाषार्थं, गत्यां तु शपि पेसति ।’ (शो. 192) इति देवः ।
 पेसकः-सिका, पेसकः-सिका, विपिसिषकः-पिपेसिषकः-षिका,

1. ‘स्नेहने पिषः’ (3-4-38) इति णमुल् । ‘पेषंवासवाहनधिषु च’ (6-3-58)
 इति उदकशब्दस्योदादेशः । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ।

2. ‘पित्राकादयश्च’ [द. उ. 3-34] इति आकप्रत्यये, षकारस्य नकारः, गुणा-
 भावश्च निपातनात् भवति । पिनष्टयनेन शत्रून् इति पिनाकः=स्वधनुः, शूलं वा ।
 अत्रैव गणे निपातनात् युगागमः, षकारस्य णकारः गुणाभावश्च । अतः
 पिण्याकम् इत्यपि सिद्धयति । पिण्याकम्=तिलपिष्टकल्कः ।

A. ‘परितः पीडयमानेऽग्ने ध्रुवेऽप्युपपदे णमुल् ।
 मूर्धपेषं नियुध्यन्ते, मूर्धनं पेषमित्यपि ॥’ प्र. सर्वस्वे.

B. ‘आश्वाठितारिकुलतुजविषज्जशीलः
 संपेसयन् गृहमसान्त्वयदेष गोपीः ।’ धा. का. 3-17.

पेपिसकः-सिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककिटतिवत् (190)
 बोध्यानि । ^५पेस्वरः, अनुपिसितः^A ।

(1006) “पीड़ पाने” (IV-दिवादि:-1141. सक. अनि. आत्म.)

स्वादिः ।

पायकः-यिका, पायकः-यिका, विपीषकः-षिका, पेपीयकः-यिका;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकधीङ्घातुवत्, (901) ज्ञेयानि ।
 पीयमानः, ^६पाययन्-न्ती, ^७पीवा, इतीमानि रूपाणि अधिकान्यत्रेति विशेषः ।
 आपीय^B ।

(1007) “पीड अवगाहने” (X-चुरादि:-1544. सक. सेद्द. उभ.)

अवगाहनम्—बाधनम् । ‘बाधगाहनयोः’ इति द्रुमे । ‘—गहने’ इति
 श्रीरस्वामी ।

पीडकः-डिका, पिपीडयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककीटयतिवत् (194) ज्ञेयानि । णमुलि-^४पाणावुपपीडं पाण्युपपीडं, पाणिनोपपीडं [वा धारयति] । ^५पीडा, ^६जनापीडः, ^७मुष्टिपीडम्,

1. ‘स्थेशभासपिस—’ (3-2-175) इति ताच्छीलिके वरच्प्रत्यये एवं रूपम् ।
2. ‘निगरणचलनार्थेभ्यश्च’ (1-3-87) इति णन्तात् नित्यं परस्मैपदम् ।
3. ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (3-2-75) इति वनिप्रप्रत्यये एवं रूपम् ।
4. ‘सप्तम्यां चोपपीडहृष्टकर्षः’ (3-4-49) इति णमुल् । ‘तृतीयाप्रमृतीन्यन्यतरस्याम्’ (2-2-21) इति समासविकल्पः ।
5. युञ्चं बाधित्वा भिदादिपाठात् (3-3-104) अङ्गू ।
6. ‘कर्मण्’ (3-2-1) इति अण्प्रत्यये रूपम् । जनान्, आ=समन्तात् पीडयतीति विप्रहः ।
- A. ‘जीमूतचर्चिरवज्ञरवायहृचं
 तेनैव चाऽनुपिसितो निलयं पिपेस ॥’ धा. का. 1.89.
- B. ‘आपीय तद्रिममाननिरीतरोषः
 ग्रीतिं श्यतोऽस्य स करेण शिरोधिमच्छात् ।’ धा. का. 2.59.
- C. ‘धनुरिभिरस्यां मुष्टिपीडं दधाने ।’ (भ. का. 1-26) इत्यत्र ‘उप’ इत्युप-
 सर्वस्याविवक्षा ज्ञेया । यथा ‘उपेयिवान्’ इत्यत्र, ‘ईयिवान्’ इति सिद्धयर्थ
 ‘उप’ इत्यस्याविवक्षा ।

^Aन्योपपीडम् , ^Bतिलपीडकः ; ^Bबाहूपपीडम् ।

(1008) “पील प्रतिष्ठमे” (I-भ्वादि:-521. अक. सेद्व. पर.)
प्रतिष्ठमे=रोधनम् ।

पीलकः-लिका, पीलकः-लिका, विपीलिषकः-षिका, वैपीलकः-लिका ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिककीलतिवत् (195) बोध्यानि । पीलितः^C ।

(1009) “पीव स्थौल्ये” (I-भ्वादि:-563. सक. सेद्व. पर.)
पीवकः-षिका, पीवकः-विका, विपीविषकः-षिका, वैपीवकः-विका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककीलतिवत् (195) ज्ञेयानि । ^Aपीवरः,
^Dपीवितः ।

(1010) “पुट संश्लेषणे” (VI-तुदादि:-1367. अक. सेद्व. पर.)
कुटादिः ।

‘भाषासंसर्गसंश्लेषे पोटयेत् पुटयेत् पुटेत् ॥’ (श्लो. 75) इति देवः ।
पोटकः-टिका, पोटकः-टिका, पुपुटिषकः-षिका, पोपुटकः-टिका ;
पुटिता-त्री, प्रपुटितम्-^Eतः-तवान्, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिक-
कुटतिवत् (204) ज्ञेयानि ।

(1011) “पुट भाषार्थः” (X-चुरादि:-1754. सक. सेद्व. उभ.)
आस्वदीयः ।

‘भाषासंसर्गसंश्लेषे पोटयेत् पुटयेत् पुटेत् ॥’ (श्लो. 75) इति देवः ।
पोटकः-टिका, पुपोटयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-

1. पीडयतीति पीडकः । तिलस्य पीडकः तिलपीडकः=तैलाविष्करणार्थो दारु-विशेषः ।
2. ‘छित्वरच्छत्वरधीवरपीवर—’ [द. उ. 8-49] इति ष्वरच्छयये, वलोपोऽगुणत्वं च निपात्यते । पीवरः=स्थूलः ।
- A. ‘सलीलमालिङ्ग्य नयोपपीडमनामयं पृच्छति वासवस्त्वाम् ।’ नैषधे 6.78.
- B. ‘बाहूपपीडमालिङ्ग्य जगाहे वां निशाचरः ॥’ धा. का. 5.94.
- C. ‘विच्छस्यजा पीछितनीलकुन्तलं शीलेन संकीलितलोकमानसम् ॥’ धा. का. 1.67.
- D. ‘अपीचितां नाष्टतिमीवितां श्रितं तनुं तुतीवोरुमनीवमध्यमाम् ॥’ धा. का. 1.72.
- E. ‘ततोऽतिकुटिलाश्यैः प्रपुटितैः कुचजीवितैः गुजङ्ग्निपि सैनिकैः सुगुडितां डिपङ्गिर्जनान् ।’ धा. का. 2. 80.

कोटयतिवत् (205) बोध्यानि । अस्य धातोरुभयपदित्वात्, शतरि पोटयन्-
न्ती, पुपोटयिषन्, पोटयिष्यन्, पुपोटयिष्यन्-न्ती-ती ; इति विशेषः ।

(1012) “पुट संसर्गे” (X-चुरादि:-1913. सक. सेद्व. उभ.)
कथादिः, अदन्तश्च ।

‘भाषासंसर्गसंश्लेषे पोटयेत् पुटयेत् पुटेत् ॥’ (श्लो. 75) इति देवः ।
पुटकः-टिका, पुपुटयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रायः
चौरादिककथयतिवत् (162) बोध्यानि । ^Aपुटयितुम् ।

(1013) “पुटि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1793. सक. सेद्व. उभ.)
आस्वदीयः ।

पुण्टकः-णिका, पुपुण्टयिषकः-षिका, पुण्टकः-णिका, पुपुण्टयिषकः-षिका,
पोपुण्टकः-णिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कुण्टयतिवत् (210)
ज्ञेयानि ।

(1014) “पुट्ट अल्पीभावे” (X-चुरादि:-1559. अक. सेद्व. उभ.)
पुट्टकः-टिका, पुपुट्टयिषकः-षिका, पुट्टयिता-त्री, पुपुट्टयिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि विशेषरूपाणि विना चौरादिककुट्टयतिवत्
(207) बोध्यानि । कर्तरि क्तप्रत्यये ^Bप्रपुटितः इति ।

(1015) “पुड उत्सर्गे” (VI-तुदादि:-1384. सक. सेद्व. पर.)
कुटादिः । ‘मुड’ इति आत्रेयः ।

पोडकः-डिका, पोडकः-डिका, पुपुडिषकः-षिका, पोपुडकः-डिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककुटतिवत् (204) ज्ञेयानि । ^Cपुडित्वा ।

- A. ‘दुष्पारदुश्वरिततीरणकृत्यथेशो
नो चक्षमे पुटयितुं तमकत्रितोष्मा ॥’ धा. का. 3.59.
- B. ‘सा पूतना च शिशुमक्षणकुट्टनोत्का जप्ते प्रपुटितकृपेण विचुटिताघा ।’ धा. का. 3. 16.
- C. ‘पोडयोऽयं चुडतेति केऽपि, जुडतेत्यन्ये कडन्तोऽलठन
देवे स्वैर्लुलिते कुडतिविषि कुडद्वात्रे पुडित्वाऽदरम् ।’ धा. का. 2. 81.

(1016) “पुडि खण्डने” (I-भादि:-326. सक. सेह. पर.)

मैत्रेयानुसारेण पठितोऽथम् ।

पुण्डकः-ण्डका, पुण्डकः-ण्डका, पुपुण्डषकः-षिका, पोपुण्डकः-ण्डका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । ^१पुण्डम्,
^२पुण्डरीकम् इति रूपे इति विशेषः ।

(1017) “पुण कर्मणि शुभे” (VI-तुदादि:-1333. अक. सेह. पर.)

‘पुण कर्मणि शब्दे च’ इति क्षीरस्वामिसम्मतः पाठः ।

पोणकः-णिका, पोणकः-णिका, ^३पुपुणिषकः-पुपोणिषकः-षिका ;
पोपुणकः-णिका ;
पोणिता-त्री, पोणिता-त्री, पुपुणिता-पुपोणिता-त्री, पोपुणिता-त्री ;
^४पुणन्-न्ती-ती, पोणयन्-न्ती, पुपुणिषन्-पुपोणिषन्-न्ती ; —
पोणिष्यन्-न्ती-ती, पोणिष्यन्-न्ती-ती, पुपुणिष्यन्-पुपोणिष्यन्-
न्ती ती ; —

— पोणयमानः, पोणिष्यमाणः, — पोपुण्यमानः, पोपुणिष्यमाणः ;
प्रपुण्-प्रपुणौ-प्रपुणः ; — — —
पुणितम्-तः, पोणितः, पुपुणिषितः-पुपोणिषितः, पोपुणितः-तवान् ;
^५निपुणः, आचारनिपुणः, पोणः, पुपुणिषुः-पुपोणिषुः, पोपुणः ;
पोणितव्यम्, पोणितव्यम्, पुपुणिषितव्यम्-पुपोणिषितव्यम्, पोपुणितव्यम् ;
पोणनीयम्, पोणनीयम्, पुपुणिषणीयम्-पुपोणिषणीयम्, पोपुणनीयम् ;

1. औणादिकै रक्तप्रत्यये एवं रूपम् । पुण्डम्=इक्षुमेदः । इक्षुसादश्यात् अन्यत्रापि पुण्डत्वव्यवहारः ।
2. ‘फर्फीकादयश्च’ [द. उ. 3-38] इत्यत्र ‘मृद्दीक .. ....पुण्डरीक—’ इति भोजेन निपातितः । इति धा. का. व्याख्याने. (1.43.) ।
3. ‘रलो व्युपधात्—’ (1-2-26) इति कित्वविकल्पः । एवं सञ्जन्ते सर्वत्र, कत्वा-प्रत्ययेऽपि, रूपद्वयस्योपतिशेष्या ।
4. ‘तुदादिभ्यः शः’ (3-1-77) इति कर्तरि शप्रत्ययः । ‘आच्छीनद्योर्जुम्’ (7-1-80) इति जुम् वा भवति ।
5. ‘इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः’ (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्ययः ।

^१पुण्यम्-^Aपोण्यम्, पुपुणिष्यम्-पुपोणिष्यम्, पोपुण्यम् ;

ईषयोणः-दुष्योणः-सुपोणः ; —

पुण्यमानः, पोण्यमानः, पुपुणिष्यमाणः, पुपोणिष्यमाणः, पोपुण्यमानः ;

पोणः, पोणः, पुपुणिषः-पुपोणिषः, पोपुणः ;

पोणितुम्-पोणियितुम्, पुपुणिषितुम्-पुपोणिषितुम्, पोपुणितुम् ;

^२पुणितिः, पोणना, पुपुणिषा-पुपोणिषा, पोपुणना ;

पोणनम्, पोणनम्, पुपुणिषणम्-पुपोणिषणम्, पोपुणनम् ;

पुणित्वा-पोणित्वा, पोणियित्वा, पुपुणिषित्वा-पुपोणिषित्वा, पोपुणित्वा ;

प्रपुण्य, प्रपोण्य, प्रपुपुणिष्य-प्रपुपोणिष्य, प्रपोपुण्य ;

पोणम् २, {पोणम् २, } पुपुणिषम् २- पुपोणिषम् २, }

पुणित्वा २-पोणित्वा २, {पोणियित्वा २, } पुपुणिषित्वा २-पुपोणिषित्वा २, }

^३पुण्डरीकम्. पोपुणम् २ ; }

पोपुणित्वा २ ; }

(1018) “पुथ हिंसायाम्” (IV-दिवादि:-1119. सक. सेह. पर.)

‘पुथयेत् पुन्थति हिंसार्थे, भाषार्थे पोथयेदिति ॥’ (श्लो. 100) इति देवः ।
पोथकः-थिका, पोथकः-थिका, पुपुथिषकः-पुपोथिषकः-षिका, पोपुथकः-थिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिककुरुत्यतिवत् (218) ज्ञेयानि ।
पोथयम्^B ।

(1019) “पुथ भाषार्थः” (X-चुरादि:-1776. सक. सेह. उभ.)
आस्वदीयः ।

1. ‘जनिकृतिपुणिष्यः क्यप्’ इति भोजोक्ते: क्यप् प्रत्ययः ।

2. ‘तित्रुत्रेष्वग्रहादीनाम्—’ (वा. 7-2-9) इतीद भवति ।

3. ‘पुण’ इत्यस्य धातोर्णकारस्य डकारे, डंत्ययस्य रुडागमे च एवं रूपम् ।

‘पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च मेषजे ।

पुंसि व्याघ्रेऽग्निद्वृनागे कोशकारान्तरेऽपि च ॥’ इति मेदिनी ।

A. ‘ईशस्य पुण्यसुगमस्य वधं मुणन्तो
मलाश्च यत्र चुकुणः शुनका इवोच्चैः ।’ धा. का. 2.76.

B.. ‘तं ध्वन्यदूदृष्टिन्यदूषमपि च गतत्रासमुत्कुर्यदङ्गम्
पोथर्थं प्रोचे स्वरेण स्वजनविगुहितं क्षिप्यता पुष्पमाध्वीम् ॥’ धा. का. 2. 56.

‘पुथ्येत् पुन्थति हिंसार्थे, भाषार्थे पोथयेदिति ॥’ (श्ल. 100) इति देवः। पोथकः-थिका, पुपोथयिषकः-षिका; पोथयिता-त्री, पुपोथयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचोदयतिवत् (542) बोध्यानि। (1020) “पुथि हिंसासंक्षेशनयोः” (I-भवादिः-44. सक. सेह. पर.) ‘पुथ्येत् पुन्थति हिंसार्थे, भाषार्थे पोथयेदिति ॥’ (श्ल. 100) इति देवः। पुन्थकः-निथका, पुन्थकः-निथका, पुपुन्थिषकः-षिका, पोपुन्थकः-निथका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कुन्थतिवत् (220) ज्ञेयानि! ल्यपि प्रपुन्थ्य^ इति रूपम्। ^१खड्गोपपुन्थं खड्गेनोपपुन्थम् वा शत्रुं मारयति।

(1021) “पुर अग्रगमने” (VI-तुदादिः-1346. सक. सेह. पर.) पोरकः-रिका, पोरकः-रिका, पुपुरिषकः-पुरोरिषकः-षिका, पोपुरकः-रिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककुरतिवद् (229) ऊह्यानि। शतरि-^Bपुरन्-न्ती-ती, इति।

(1022) “पुर्व पूरणे” (I-भवादिः-576. सक. सेह. पर.) ‘पूर्व—’ इति क्षीरस्वामी।

‘पूरणे पूर्वतीति स्यात्, पूर्वयेणौ निकेतने ॥’ (श्ल. 162) इति देवः। पूर्वकः-विंका, पूर्वकः-विंका, पुपूर्विषकः-षिका, पोपूर्वकः-विंका; पूर्विता-त्री, पूर्वयिता-त्री, पुपूर्विषिता-त्री, पोपूर्विता-त्री; ^Cपूर्वितम्-तः-तवान्; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगूर्वतिवत् (416) बोध्यानि। ²पूर्तिः इति किनि रूपम्।

(1023) “पुर्व निकेतने” (X-चुरादिः-1666. अक. सेह. उभ.) ‘पूरणे पूर्वतीति स्यात् पूर्वयेत् णौ निकेतने ॥’ (श्ल. 162) इति देवः। ‘पूर्व निकेतने’ इति मैत्रेयः। अत्र क्षीरस्वामी—“पूर्वनिकेतनम्=आद्यनिवासः। पारायणे-द्वौ धातू” इति।

1. ‘हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्’ (3-4-48) इति णमुलप्रत्ययः।
2. ‘राङ्गोपः’ (6-4-21) इति ज्ञालदौ किति छिति च प्रत्यये परतः वकारस्य लोपः।
- A. ‘ममन्थ विश्वं मुजनानकुन्थकान् प्रपुन्थय बन्धूनपि छुन्थति स्म यः।’ धा. का. 1.7.
- B. ‘मुरादिवन्धुः भुर्घोरचेताः पुरन् खलानां जनजीवबर्ही।’ धा. का. 2.77.
- C. ‘दुद्विष्वूरू धूर्वितुमेव गूर्वणं मूर्वन्तमापूर्वितपर्वताध्वरम्।’ धा. का. 1. 73.

¹पूर्वकः-विंका, पुपूर्वयिषकः-षिका, पूर्वयिता-त्री, पुपूर्वयिषिता-त्री; पूर्वयन्-न्ती, पुपूर्वयिषन्-न्ती-ती; पूर्वयिष्यन्-न्ती-ती, पुपूर्वयिष्यन्-न्ती-ती; पूर्वयमाणः, पुपूर्वयिषमाणः, पूर्वयिष्यमाणः, पुपूर्वयिष्यमाणः, ^Aपूर्वितम्-तः; पुपूर्वयिषितः-तवान्; पूर्वयिट्-यिषौ-यिषः; पूर्वः, पुपूर्वयिषुः, पूर्वयितव्यम्, पुपूर्वयिषितव्यम्, पूर्वयम्, पुपूर्वयिषम्, पुपूर्वयिष्यम्, ईपत्पूर्वः-दुष्पूर्वः-सुपूर्वः, पूर्वयमाणः, पुपूर्वयिष्यमाणः; पूर्वः, पुपूर्वयिषः, पूर्वयितुम्, पुपूर्वयिषितुम्, पूर्वणा, पुपूर्वयिषा, पूर्वणम्, पुपूर्वयिषणम्, पूर्वयित्वा, पुपूर्वयिषित्वा, प्रपूर्व्य, प्रपुपूर्वयिष्य, पूर्वम् २, पूर्वयित्वा २, पुपूर्वयिषम् २, पुपूर्वयिषित्वा २.

(1024) “पुल महत्त्वे” (J-भवादिः-841. अक. सेह. पर.)

उवलादिः।

‘महत्त्वे पोलति पुलेणौ तु तत्रैव पोलयेत्।’ (श्ल. 156) इति देवः। पोलकः-लिका, पोलकः-लिका, पुपुलिषकः-पुरोलिषकः-षिका, पोपुलकः-लिका; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि कोलतिवत् (231) ज्ञेयानि। ²पुलिः, ³पुलकः, ⁴पुलिनम्, ⁵पुलाकः, ⁶पुलिन्दः, इमानि रूपाणि अस्य धातोर्भवन्तीति विशेषः। ^Bप्रपोलः।

(1025) “पुल महत्त्वे” (X-चुरादिः-1601. अक. सेह. उभ.)

‘महत्त्वे पोलति पुलेणौ तु तत्रैव पोलयेत्।’ (श्ल. 156) इति देवः। ‘—समुच्छाये’ इति क्षीरस्वामी।

1. ‘उपधायां च’ (8-2-78) इति सर्वत्र दीर्घः।
2. ‘इकू कृष्णादिभ्यः (वा. 3-3-94) इति स्त्रियां भावादौ इक्षप्रत्ययः।
3. ‘क्वन् शिल्पसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3-5) इति क्वन्।
4. बाहुलकादौणादिके किन्दप्रत्यये रूपम्। पुलिनम्=सैकतम्।
5. ‘पिनाकादयश्च’ (द. उ. 3-34.) इत्याकृतिगणत्वात् आकप्रत्यये रूपमेवम्। पुलाकः=पक्षान्त्लेशः।
6. ‘कुणिपुल्योः किन्दच्’ (द. उ. 6.46.) इति किन्दचप्रत्ययः। पुलिन्दः=म्लेच्छजातिविशेषः।
- A. ‘मञ्चाप्रपूर्वितच्चये शिशुनां रणं च:
- ‘स्यादेव मानपरिज्ञसंकमीज्ञाधात्राम्॥’ धा. का. 3.31.
- B. ‘स्थलीर्दली सञ्चलिनीश्च तीर्त्वा पलन् दरिश्वात्मबलप्रपोलः।’ धा. का. 22.2।

पोलकः-लिका, पुणोलयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तोलयतिवत् (757) ज्ञेयानि । कर्तरि क्तप्रत्यये ^Aपोलितम् इति ।

(1026) “पुष्टि पुष्टौ” (I-भादि:-700. अक. सेह. पर.)

‘धारणे पोषयेत्, पुष्टौ पुष्टेत् पुष्णाति पोषति । (श्लो. 171) इति देवः । पोषकः-षिका, पोषकः-षिका, ¹पुणोषिषकः-पुणुषिषकः-षिका, पोपुषकः-षिका ; पोषिता-त्री, पोषयिता-त्री, पुणोषिषिता-पुणुषिषिता-त्री, पोपुषिता-त्री ; ^Bप्रपोषन्-न्ती, पोषयन्-न्ती, पुणोषिषन्-न्ती, पुणुषिषन्-न्ती ; — पोषिष्यन्-न्ती-ती, पोषयिष्यन्, पुणोषिषिष्यन्-पुणुषिषिष्यन्-न्ती-ती ; — — पोषयमाणः, पोषयिष्यमाणः, — पोपुष्यमाणः, पोपुषिष्यमाणः ; प्रपुद्-प्रपुद्-पुष्टौ-पुषः ; — — — — ²पोषितम्-पुषितम्-तः, पोषितः, पुणोषिषितः-पुणुषिषितः-पोपुषितः-तवान् ; पुषः, ³पोषणः, ⁴प्रपोषी-धनपोषी, पोषः, पुणोषिषुः-पुणुषिषुः, पोपुषः ; पोषितव्यम्, पोषयितव्यम्, पुणोषिषितव्यम्-पुणुषिषितव्यम्, पोपुषितव्यम् ; पोषणीयम्, पोषणीयम्, पुणोषिषणीयम्-पुणुषिषणीयम्, पोपुषणीयम् ; पोष्यम्, पोष्यम्, पुणोषिष्यम्-पुणुषिष्यम्, पोपुष्यम् ; ईष्टपोषः-दुष्पोषः-सुपोषः ; — — — — पुष्यमाणः, पोष्यमाणः, पुणोषिष्यमाणः-पुणुषिष्यमाणः, पोपुष्यमाणः ; पोषः, पोषः, पुणोषिषः-पुणुषिषः, पोपुषः ;

1. ‘रलो व्युपधाद्वलादेः संश’ (1-2-26) इति सञ्जन्ते सर्वत्र कित्वविकल्पः । तेन रूपद्वयं बोध्यम् । एवं शुद्धात् क्तवायामपि हेयम् ।
2. निष्ठायाम्, ‘उद्गुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्’ (1-2-21) इति कित्वविकल्पः । तेन रूपद्वयम् ।
3. नन्यादित्वात् कर्तरि ल्युप्रत्यये ऽनादेशे च रूपम् ।
4. ताच्छीलिके णिनिप्रत्यये शुणे च रूपम् ।
- A. ‘संदोलयन् अधिकपोलितमद्विराजं संचोलितं सुबहुमूलितशाखिबृन्दैः ॥’ धा. का. 3.21.
- B. ‘वेष्मेष्यतमैः प्रपोषदद्वुभप्रश्रेष्ठिभिः श्लेषति ग्रोष्यान् .... ।’ धा.का. 1.88.
- C. ‘स्वपोषमपुषद् युधान् या पक्षिमुगाशावका ।’ धा. का. 6. 26.

पोषितुम्, पोषयितुम्, पुणोषिषितुम्-पुणुषिषितुम्, पोपुषितुम् ; पुष्टिः, पोषणम्, पोषणम्, पुणोषिषणम्-पुणुषिषणम्, पोपुषणम् ; पोषित्वा-पुषित्वा, पोषयित्वा, पुणोषिषित्वा-पुणुषिषित्वा, पोपुषित्वा ; प्रपुष्य, प्रपोष्य, प्रपुणोषिष्य-प्रपुणुषिष्य, प्रपोपुष्य ; ¹स्वपोषं-धनपोषं-गोपोषं-रैपोषं वा पोषति ।

पोषम् २, } पोषम् २, } पुणोषिषम् २-पुणुषिषम् २, }
पुषित्वा २- } पोषयित्वा २, } पुणोषिषित्वा २-पुणुषिषित्वा २, }
पोषित्वा २, } पोपुषम् २ ; }
²पोषयित्तुः, ³पुष्करम्, ⁴पुष्कलम्. पोपुषित्वा २ ; }

(1027) “पुष्टि पुष्टौ” (IV-दिवादि:-1182. सक. अनि. पर.) [अ]

‘धारणे पोषयेत् पुष्टौ पुष्टेत् पुष्णाति पोषति ।’ (श्लो. 171) इति देवः । पोषकः-षिका, पोषकः-षिका, पुणुषकः-षिका, पोपुषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकतुष्यतिवत् (758) ज्ञेयानि ।

1. ‘स्वे पुषः’ (3-4-40) इति णमुल । ‘कषादिषु यथाविष्यनुप्रयोगः’ (3-4-46) इति णमुलप्रयोजकस्यैव धातोरनुप्रयोगः । सूते ‘स्वे—’ इति अर्थग्रहणम्, स्वरूपग्रहण च । तेन रैपोषम्, गोपोषम् इत्यादिषु ‘स्व’ इत्यसार्थस्य सहशार्थकेषु च णमुल भवति ।
  2. अन्तात्, ‘स्तनिहृषिषुषि—’ [द. उ. 1-140] इतीत्तुच्चत्रयः । ‘अयामन्तात्वा-ध्येत्निव्युषुषु’ (6-4-55) इति गेरयादेशः । पोषयित्तुः= पोषणकर्ता ।
  3. ‘पुषः कित्’ [द. उ. 8.71] इति करन्प्रत्यये, तस्य कित्वेन, बाहुलकात् प्रत्ययादेः ककारस्येत्संज्ञाभावे च रूपम् ।
  4. ‘पुषः कलन् कित्त’ [द. उ. 8-118] इति कलन्प्रत्यये रूपम् । अत्रापि बाहुलकात् प्रत्ययकारस्य न लोप इति हेयम् ।
- [अ] ‘सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिरुद्याम् ।’ इति (मेघसन्देशो II-13), ‘पुणोष लावण्यमयान् विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥’ इति (कुमारसम्भवे 1-25) च महाकविप्रयोगात् सर्कर्मकत्वम् । ‘वराह इव पुष्यति—’ इत्यादिप्रयोगदर्शनादकर्मकत्वमध्यस्य धातोः संगच्छत इति हेयम् ।

^१पुष्टः; ^२स्वपोषं^B रैपोषम्, गोपोषम् धान्यपोषम् वा पुष्टिः ।
^३गोपोषी ।

(1028) “पुष्टि पुष्टौ” (IX-क्र्यादिः-1529. अक. सेदू. पर.)
‘धारणे पोषयेत्, पुष्टौ पुष्टेत् पुष्टाति पोषति’ (श्लो. 171) इति देवः ।
पोषकः-षिका, पोषकः-षिका, पुपोषिषकः-पुपुषिषकः-षिका, पोपुषकः-षिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपोषतिवत् (1026) ज्ञेयानि ।
शतरि ^४पुष्टन्^C-ती, इति रूपमिति विशेषः ।

(1029) “पुष्टि धारणे” (X-कुरादिः-1751. सक. सेदू. उभ.)
आस्वदीयः ।

‘धारणे पोषयेत्, पुष्टौ पुष्टेत् पुष्टाति पोषति’ (श्लो. 171) इति देवः ।
पोषकः-षिका, पुपोषिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिकतोलयतिवत् (757) ज्ञेयानि । ^Dप्रपोषितः ।

(1030) “पुष्टि विकसने” (IV-दिवादिः-1122. अक. सेदू. पर.)
पुष्टकः-षिका, पुष्टकः-षिका, पुपुषिषकः-षिका, पोपुषकः-षिका;
पुष्टम्, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकजल्पतिवत् (592) ज्ञेयानि ।
शतरि—^५पुष्टन्-न्ती, इति रूपमिति विशेषः ।

1. ‘पुष्टिसिद्ध्यौ नक्षत्रे’ (3-1-116) इति नक्षत्रेऽभिधेये क्यप् । अन्यत पोष्टम्
इति ष्यदेव । पुष्टन्त्यर्था अस्मिन् इति पुष्टः=नक्षत्रविशेषः ।
  2. ‘स्वे पुष्टः’ (3-4-40) इति गमुल् । ‘स्वे’ इति पर्यायाणामपि ग्रहणात्
रैपोषम् इत्यादीनां साधुत्वम् । ‘कषादिषु यथाबिध्यनुप्रयोगः’ (3-4-46) इति
गमुलन्तस्यैव धातोरनुप्रयोगः ।
  3. ‘मुष्टजाती—’ (3-2-78) इति ताच्छीलये गिनिः ।
  4. ‘क्र्यादिभ्यः—’ (3-1-81) इति इना विकरणप्रत्ययः । ‘इनाऽभ्यस्तयोरातः’
(6-4-112) इत्याकारलोपः । गत्वम् ।
  5. ‘दिवादिभ्यः—’ (3-1-69) इति श्यनप्रत्ययः ।
- A. ‘महारथः पुष्टयरथं रथाङ्गी क्षिप्रं क्षपानाथ इवाधिरूढः ॥’ शि. व. 3. 22.
- B. ‘प्रस्थापयत् पूर्णकृतान् स्वपोषं पुष्टन् प्रयत्नाद् दृढगात्रबन्धान् ।’ भ. का. 3.4.
- C. ‘पुष्टन् सतां प्रियमर्यं प्लुषिताङ्गरागः
पुष्टन् मुदं मृगदशां रिपुधाम मुष्टन् ।’ धा. का. 3.12.
- D. ‘दोभ्यां ग्रासयतां प्रपोषितरुषां निर्दलनोयोगिनां
तेषां विक्रमणैरपादि पटिमा विक्षाऽध्ययोदि स्फुटम् ।’ धा. का. 3.43.

(1031) “पुंस अभिवर्धने” (X-कुरादिः-1638. सक. सेदू. उभ.)
‘अभिमर्दने’ इति क्षीरस्वामी ।

पुंसकः सिका, पुपुंसयिषकः-षिका; ^Aपुन-पुंसौ-पुंसः; ^Aपुंसना, इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगन्धयतिवत् (375) ज्ञेयानि । अस्योभयपदि-
त्वात् शतरि पुंसयन्-न्ती, पुंसयिष्यन्-न्ती-ती, इति रूपे अधिके इति विशेषः ।

(1032) “पुस्त आदरानादरयोः” (X-कुरादिः-1590. सक. सेदू. उभ.)

‘—दानादरयोः’ इति धातुकाच्ये (3-20) पाठः ।

पुस्तकः-स्तिका, पुपुस्तयिषकः-षिका; ^Bपुस्तिः, ^Bपुस्तकम्, इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुस्तमयतिवत् (236) ज्ञेयानि । अस्योभयपदि-
त्वात् शतरि भवतीति विशेषः । किपि, पुस्त-पुस्तौ-पुस्तः इति रूपाणि
इति विशेषः ।

(1033) “पूर्ण पवने” (I-भ्वादिः-966. अक. सेदू. आत्म.)

पवनम्=शोधनम् ।

‘शिन पुनाति पुनीते स्ताम्, पवने पवते डितः ।’ (श्लो. 27) इति देवः ।

पावकः-विका, पावकः-विका, ^३पिपविषकः-षिका, पोपूयकः-यिका;

पिविता-त्री, पावयिता-त्री, पिपविषिता-त्री, पोपूयिता-त्री;

— पावयन्-न्ती, पावयिष्यन्-न्ती-ती, — —

पावमानः, पावयमानः, पिपविषमाणः, पोपूयमानः;

1. ‘नकारजावनुस्वारपञ्चमौ ज्ञालि धातुषु । सकारजशकारश्चेषाद्वर्गस्तवर्गजः ॥’ इति
अभियुक्तोक्तयाऽत्रानुस्वारो नकारस्यानिकः । तेन किपि संयोगान्तलोपे नकारान्तं
रूपं प्रथमैकवचने बोध्यम् ।

2. ‘क्वनुर् शिलिपसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3-5) इति संज्ञायां क्वनुर् ।

3. सञ्चन्ते, उगन्तत्वेनेनिषेधे प्राप्ते, ‘स्मिपूर्णज्ज्वशां सनि’ (7-2-74) इति नित्य-
मिद् । ‘ओः पुष्टयन्त्युपरे’ (7-4-80) इत्यभ्यासस्य इकारः । एवं सञ्चन्ते सर्वत्र
ज्ञेयम् ।

4. ‘न रिफट्यामि किमु चुम्बमिथा स्थितोऽसि
किं पूलितान्तरुपुंसनया ऽत्र पुंसाम् ॥’ धा. का. 3.26.

‘वृद्धिमण्डितसुभण्डितविग्रहोऽसौ प्रचलितिः किल वकेन च पुरुस्ततातिः ।’
धा. का. 3.20.

पविष्यमाणः, पावयिष्यमाणः, पिपविष्यमाणः, पोपूयिष्यमाणः ;
 पूः-पुर्वौ-पुवः ; — — —
 १पूतम्-पवितम्-^Aतः-तवान्, पावितः, पिपविषितः, पोपूयितः-तवान् ;
 पवः, २पवमानः, ३पवनः, ४पवितम् [अभिः, देवता वा], ५पोता,
 पावः, ८पिपविषुः-६पिपवयिषुः, पोपुवः ;
 पवितव्यम्, पावयितव्यम्, पिपविषितव्यम्, पोपूयितव्यम् ;
 ७प्रपवणीयम्-प्रपवनीयम्, ८प्रपावणीयम्-प्रपावनीयम्, पिपविषणीयम्,
 पोपूयनीयम् ;

1. 'पूड़श्च' (7-2-51) इति निष्ठाया इड्विकल्पः। 'पूङ्: कत्वा च' (1-2-22) इति निष्ठाया: किञ्चनिषेधाद् गुणावादेशौ । एवं कत्वायामपि रूपद्वयस्योपपत्तिर्हेया ।
2. कर्तरि, 'पूङ्यजोः शानन्' (3-2-128) इति शाननप्रत्ययः। शषि, 'आने सुक्' (7-2-82) इति मुगागमः ।
3. नन्यादिस्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युप्रत्यये, अनादेशे च रूपम् । पवनः=वायुः ।
4. 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' (3-2-186) इति कर्तरि ऋषौ, देवतायां वा अभिषेये सति इत्रप्रत्ययः । ऋषिः=अभिः । 'अभिः पवित्रम्, स मा पुनातु,' (आप. श्रौ. सू. 12-19-6) 'वायुः सूर्य इन्दः पवित्रम्, ते मा पुनन्तु ।' (आप. श्रौतसूत्रे 12-9-6) इत्यादिषु यथा । ऋषौ करणे, देवतायाम् कर्तरि चायं प्रत्ययो हेयः ।
5. 'तृन्' (3-2-135) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु तृनप्रत्ययः। बाहुलकात् इडागमाभावः ।
6. ष्यन्तात् सनि, उप्रत्यये रूपम् । अन्नापि 'ओः पुण्यज्यपरे' (7-4-80) इति अन्यासस्येकारः । तत्प्रदर्शनार्थमेवात्र रूपमेकं निदर्शितम् ।
7. 'न भाभूप्—' (8-4-34) इत्यत्र 'पू' इत्यनेन पूञ्च एव ग्रहणम्, न तु पूङ्: इति काशिकादिषु दृश्यते । तेनात्र णत्वं भवत्येव । क्षीरस्वामी तु अविशेषेण पूङ्लोऽपि प्रकृतसूत्रे ग्रहणं मन्यमानः प्रपवनीयम् इति णत्वाभाव-घटितं रूपमुदाजहार ।
8. 'ष्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्' (वा. 8-4-34) इति णत्वनिषेधोऽपि नास्य धातोरिति पक्षे रूपमेवम् । क्षीरस्वामिमते तु पूर्ववदत्रापि णत्वनिषेधः ।
- A. 'पवितोऽनुगृणैवत्तैः शीतैः पूत्वा पयोनिधौ ॥' भ. का. 9-39.
- B. 'जगत् पिपविषुर्बाहुः कल्पान्त इव दुर्धरः ॥' भ. का. 9-53.

¹विपूयः^A-पव्यम्, ²अवश्यपाव्यम्, पाव्यम्, पिपविष्यम्, पोपूय्यम् ;
 पूयमानः, पाव्यमानः, पिपविष्यमानः, पोपूय्यमानः ;
 ३पवः, ४निष्पावः, ५उत्पावः, ६पोतम्, ८वनपोतः, ७पविलम्, पावः,
 पिपविषः, पोपूयः ;
 पवितुम्, पावयितुम्, पिपविषितुम्, पोपूयितुम् ;
 पूतिः, पावना, विपविषा, पिपावयिषा, पोपूया ;
 पवनम्, पावनम्, पिपविषणम्, पोपूयनम् ;
 पूत्वा-पवित्वा,^C पावयित्वा, पिपविषित्वा, पोपूयित्वा ;
 प्रपूय, प्रपाव्य, प्रपिपविष्य, प्रपोपूय्य ;
 पावम् २ } पावम् २, } पिपविषम् २, } पोपूयम् २ ; }
 पूत्वा २-पवित्वा २ } पावयित्वा २, } पिपविषित्वा २, } पोपूयित्वा २.)

1. 'विपूयविनीयजित्या मुञ्जकलक्हलिषु' (3-1-117) इत्यनेन मुञ्जेऽभिषेये विपूर्वकादस्मात् कयपि रूपमेवम् । अन्यत्रार्थे तु 'अन्तो यत्' (3-1-97) इति यति, अवादेशे च पव्यम् इति रूपम् ।
2. 'ओरावश्यके' (3-1-125) इति ण्यत् । आवादेशः । अवश्यमो मकारस्य 'लुप्तेदवश्यमः कृत्ये' (काशिका. 6-3-109) इति लोपः ।
3. 'ऋदोरप्' (3-3-57) इति भावेऽप्रत्ययः । घनपवादः ।
4. 'निरभ्योः पूळोः' (3-3-28) इति निर्घूर्वकादस्मात् घञ् । निष्पावः=धान्यविशेषः । 'परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः' (3-3-20) इति घञ्यपि रूपमेवमेव । तदार्नी निष्पावः=परिमाणविशेषः ।
5. 'उदि श्रयतियौतिपूदुवः' (3-3-49) इति घञ् ।
6. 'हलसूकरयोः पुवः' (3-2-183) इति करणे घञ्नप्रत्यये रूपम् । पोत्रम्=सूकरस्य, हलस्य वा सुखम् ।
7. 'पुवः संज्ञायाम्' (3-2-185) इति करणे इत्रप्रत्ययः । पवित्रम्=दर्भः, चक्रायुर्धं च ।
- A. 'वसानां वल्कले शुद्धे विपूयैः कृतमेखलाम् ।' भ. का. 6-61.
- B. 'भूदार एव वनपोतवतामतानीत् भूदारशब्दमसहिष्णुरिवान्तमेषाम् ॥' च. भा. 1.20.
- C. 'सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा सहाश्वमात्मानमन्त्यमन्युः ।' भ. का. 3.18.

(1034) “पूज पूजने” (X-त्रुरादि: 1643. सक. सेह. उभ.)

पूजकः-जिका, पुपूजयिषकः-षिका, इत्यादीनि सर्वोणि रूपाणि चौरादिकं-
कूटयतिवत् (240) ज्ञेयानि । ^१पूजा, ^Aपूज्यमानः, पूजयन्-न्ती, [राजां]
^२पूजितः, राजपूजितः, इत्यादीनि रूपाण्यस्य धातोः विशेषेण संभवन्ति ।

(1035) “पूज् पवने” (IX-कवादि:-1482. सक. सेह उभ.)
एदादि, ल्वादित्रे । [अ]

‘श्च पुनाति पुनीते स्ताम्, पवने पवते डितः ।’ (श्लो. २७) इति देवः ।
पवकः-विका, पावकः-विका, ^३पुपूषकः-षिका, पोपूयकः-यिका;
पविता-त्री, पावयिता-त्री, पुपूषिता-त्री, पोपूयिता-त्री;
^४पुनन्^B-पुनाति, पावयन्-न्ती, ^Cपुपूषन्-न्ती; —
पविष्यन्-न्ती-ती, पावयिष्यन्-न्ती-ती, पुपूषिष्यन्-न्ती-ती; —
पुनानः, पावयमानः, पुपूषमाणः, पोपूयमानः;
पविष्यमाणः, पावयिष्यमाणः, पुपूषिष्यमाणः, पोपूयिष्यमाणः;

1. ‘चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चन्त्रश्च’ (3-3-105) इति लियां भावादौ युजपवादोऽ-हप्रत्ययः ।
2. ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ (3-2-188) इति वर्तमाने क्तः । ‘क्तस्य च वर्तमाने’ (2-3-67) इति कर्तरि षष्ठी । ‘केन च पूजाथाम्’ (2-2-12) इति समास-निषेधः । रा. जपूजितः इति प्रयोगस्तु राजा पूजितः इति तृतीयासमासे साधुः ।
3. ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ (7-2-12) इतीनिषेधः । ‘इको ज्ञल्’ (1-2-9) इति सनः किञ्चान्न गुणः । एवं सन्नन्ते सर्वत्र प्रक्रिया बोध्या ।
4. शतरि ‘कथादिभ्यः—’ (3-1-81) इति श्वा विकरणप्रत्ययः । ‘श्वाऽभ्यस्तयो-रातः’ (6-4-112) इत्याकारलोपः । ‘प्वादीनां हस्वः’ (7-3-80) इति हस्वे रूपमेवम् । एवं शानजन्तेऽपि प्रक्रिया ज्ञेया ।
- A. ‘च्युतनिखिलविशङ्कः पूज्यमानो जनैवैः
सकलभुवनराज्यं कारयास्मन्मतेन ॥’ भ. का. 3. 56.
- B. ‘द्वारे पुनन् पदत्तेन स लत्वैरी
स्तीणिनन्म मद्जलेन करीतुकामम् ।’ धा. का. 3.6.
- C. ‘त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः कर्षकेण वलजान् पुपूषता ।’ शि. व. 14.7.
- [अ] कवादिषु क्षीरस्वामिना “दिवादौ—पूयते.....।” इत्यायुक्तम् । पूधातुः भवादौ, कवादिषु च पठयते; न दिवादौ । क्षीरस्वामिनाऽपि दिवादिषु पूधातुः कुत्रापि न पठितः । तस्मात् क्षीरस्वामिवाक्यं कवादिगतं किनिबन्धन-भिति न जानीमः ।

^१खलपूः-खलध्वौ-खलध्वः; — — —
^२पूतम्-तः-तवान्-^३पूनः-पूनवान् (यवः), पावितः, पुपूषितः, पोपूयितः-तवान् ;
पवः-^४पवनः, ^५पुपविवान्, ^६पवित्रम् (अभिः, देवता वा), ^७पोता, पावः,
^८पावनः^A, पुपूषः, ^९पिपावयिषुः, पोपुवः; पवित्रव्यम्, पावयितव्यम्, पोपूयितव्यम् ;
^{१०}प्रपवनीयम्, ^{११}प्रपावनीयम्, पुपूषणीयम्, पोपूयनीयम् ;
^{१२}विपूयः, पव्यम्-^Bअवश्यपाव्यम्, पाव्यम्, पुपूष्यम्, पोपूय्यम् ;
पूयमानः, पाव्यमानः, पुपूष्यमाणः, पोपूय्यमानः ;
पावः, ^{१३}निष्पावः, ^{१४}निष्पावः, ^{१५}उत्पावः,

1. खलं पुनातीति खलपूः । किपि रूपमेवम् । द्विवचनादौ, ‘ओः सुषि’ (6-4-83) इति यण् ।
2. ‘श्युकः क्रिति’ (7-2-11) इति निष्ठायामिष्ठिषेधः । एवं क्रिनि, क्त्वायाम्, ल्यषि चेष्ठिषेधो ज्ञेयः ।
3. ल्वादित्वेन नित्यं निष्ठानत्वे प्राप्ते, ‘पूजो विनाशे’ (वा. 8-2-44) इत्यर्थविशेषे निष्ठानत्वम् । पूनाः यवाः । विनष्टाः इत्यर्थः ।
4. नन्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युप्रत्ययः ।
5. लिटः कसौ, द्विर्वचने, इडागमे, उत्तरखण्डे गुणे, ‘न शसददवादिगुणानाम्’ (6-4-126) इति न एत्याभ्यासलोपः ।
6. ‘कर्तरि चर्षिदेवतयोः’ (3-2-186) इति कर्तरि, करणे च इत्प्रत्ययः ।
7. ‘तृन्’ (3-2-136) इति कर्तरि तच्छीलादिषु तृन्प्रत्ययः । बाहुलकादिडागमो न ।
8. ष्यन्तादस्मात् नन्यादित्वात् कर्तरि ल्युप्रत्ययः ।
9. ष्यन्तादस्मात् सनि, उप्रत्यये, ‘ओः पुयण—’ (7-4-80) इत्याभ्यासस्थेकारः ।
10. ‘न भाभूपूकमि—’ (8-4-34) इति ष्यन्तिषेधः ।
11. ‘ष्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्’ (वा. 8-4-34) इति ष्यन्तिषेधः ।
12. ‘विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु’ (3-1-117) इति मुञ्जऽभिषेये क्यपि रूपमेवम् ।
13. ‘निरम्योः पूल्वोः’ (3-3-28) इति निष्पूर्वकादस्मात् घञ्प्रत्ययः । निष्पावः=घान्यविशेषः ।
14. ‘परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः (3-3-20) इति घञ् । निष्पावः=शूर्पः । निष्पूयते=शोध्यते तुषाद्यपनयनेन यस्तण्डुलादिः सः निष्पावः । शर्पस्यापि प्राक्काळे परिमाणवाचकत्वात् प्रत्ययोत्पत्तिरिति ज्ञेयम् ।
15. ‘उदि श्रयतियौतिपूद्वुः’ (3-3-49) इति भावे घञ् ।
- A. ‘दक्षिणीयमवगम्य पद्मक्षिणः पद्मक्षिणवनमथ द्विजव्रजम् ।’ शि. व. 14.33.
- B. ‘अवश्यपाव्यं पवसे कच्चित् त्वं देवभाक् हविः ।’ भ. का. 6.65.

^१ पोत्रम्-पोत्रः,	^२ पवित्रम्;	पावः, पुपूषः, पोपूयः;
पवित्रम्, पावयित्रम्,	पुपूषित्रम्,	पोपूयित्रम्;
पूतिः, ^३ पविः, पावना,	पुपूषा-पिपावयिषा,	पोपूया;
पवनम्, पावनम्,	पुपूषणम्,	पोपूयनम्;
पूत्वा, पावयित्वा,	पुपूषित्वा,	पोपूयित्वा;
प्रपूय, प्रपाव्य,	प्रपुपूष्य,	प्रपोपूय्य;
पावम् २, } पावम् २, }	पुपूषम् २, }	पोपूयम् २; }
पूत्वा २, } पावयित्वा, }	पुपूषित्वा २, }	पोपूयित्वा २.
^४ पूगः, ^५ पोतः, ^६ पुण्यम्,	^७ पुत्रः.	

(1036) “पूयी विशरणे दुर्गन्धे च”

(१. भवादि:- 484. अक. सेद. आत्म.)

पूयकः-यिका,	पूयकः-यिका,	पुपूयिषकः-षिका,	पोपूयकः-यिका ;
पूयिता-त्री,	पूयिता-त्री,	पुपूयिषिता-त्री,	पोपूयिता-त्री ;
—	पूययन्-न्ती,	पूयिष्यन्-न्ती ;	—
पूयमानः,	पूयमानः,	पुपूयिषमाणः,	पोपूयमानः ;
पूयिष्यमाणः,	पूयिष्यमाणः,	पुपूयिष्यमाणः,	पोपूयिष्यमाणः ;
८सुपूः-सुपुवौ-सुपुवः ;	—	—	—
९पूतम्-पूतः-पूतवान्,	पूयितः,	पुपूयिषितः,	पोपूयितः-तवान् ;

- ‘हलसूकरयोः पुवः’ (3-2-183) इति करणे छन्त्रप्रत्यये रूपम् ।
  - ‘पुवः संज्ञायाम्’ (3-2-185) इति करणे हत्रप्रत्ययः । पवित्रम्=दर्भः, चक्रं च ।
  - ‘इण्जादिभ्यः’ (वा. 3-3-94) इति भावे इण्ठप्रत्ययः । बाहुलकात् वृद्धिन्मूळे । गुणस्तु भवत्येव । पविः=वज्रम् । अजादिः=अजधातुप्रकारः ।
  - ‘छापूञ्ज्—’ [द. उ. 3-69] इति गकप्रत्ययः । पूगः=संघातः ।
  - औणादिके [द. उ. 6-7] तन्प्रत्यये रूपम् । उनाति इति पोतः=अभिः, पुत्रः समुदयानं वा । बाहुलकादिङामो न ।
  - ‘पूजो यणुद् हस्तश्च [द. उ. 8-16] इति यत्प्रत्यये पुडागमे, उपधाया हस्ते च रूपमेवम् । हस्तविधामसामर्थ्यात् गुणो न ।
  - ‘पूजो हस्तश्च’ [द. उ. 8-87] इति त्रप्रत्यये, धातोहस्ते च रूपमेवम् ।
  - क्षिपि, वलि लोपे, ऊकारान्तवं हैयम् । द्विवचनादौ उवङ्ग् हैयः ।
  - ‘श्वीदितो निष्ठायाम्’ (7-2-14) इतीणिषेधः । वलि लोपे रूपमेवम् ।

पूयः, १पूयिता,	पूयः,	पुपूयिषुः,	पोपूयः;
पूयितव्यम्,	पूययितव्यम्,	पुपूयिषितव्यम्,	पोपूयितव्यम्;
पूयनीयम्,	पूयनीयम्,	पुपूयिषणीयम्,	पोपूयनीयम्;
पूय्यम्,	पूय्यम्,	पुपूयिष्यम्,	पोपूय्यम्;
इष्टपूयः-हुष्पूयः-सुपूयः;	—	—	—
पूय्यमानः,	पूय्यमानः,	पुपूयिष्यमाणः,	पोपूय्यमानः;
पूयः,	पूयः,	पुपूयिषः,	पोपूयः;
पूयितुम्,	पूययितुम्,	पुपूयिषितुम्,	पोपूयितुम्;
२पूतिः, A	पूयना,	पुपूयिषा,	पोपूया;
पूयनम्,	पूयनम्,	पुपूयिषणम्,	पोपूयनम्;
पूयित्वा,	पूययित्वा,	पुपूयिषित्वा,	पोपूयित्वा;
प्रपूय्य,	प्रपूय्य,	प्रपुपूयिष्य,	प्रपोपूय्य;
पूयम् २ ; {	पूयम् २ ; {	पुपूयिषम् २ ; {	पोपूयम् २ ; {
पूयित्वा २ ; }	पूयित्वा २ ; }	पुपूयिषित्वा २ ; }	पोपूयित्वा २. }

(1037) “पूरी आप्यायने” (IV-दिवादि:-1151. अक. सेद्. आत्म.)

‘आप्यायनम् = वृद्धिः ।’ इति क्षीरस्वामी

‘पूरेषाप्यायनेऽर्थे स्यात् पूर्यते परयेदपि ॥’ (क्षो. 150) इति देवः ।

पूरकः-रिका,	पूरकः-रिका,	पुपूरिषिकः-षिका,	पोपूरकः-रिका ;
पूरिता-त्री,	पूरयिता-त्री,	पुपूरिषिता-त्री,	पोपूरिता-त्री ;
—	पूरयन्-न्ती,	पूरयिष्यन्-न्ती-ती ;	— —

- धातोरस्यानुदातेत्वात्, हलादित्वाच्च तच्छीलादिषु कर्तृषु प्राप्तो युच्, 'न यः' (3-2-152) इति निषिध्यते । तेन, 'तन्' (3-2-135) इति औत्सर्गिकः तन्नेव ।
  - विश्वा भावादौ, 'गुरोश्च हलः' (3-3-103) इति प्राप्तमकारप्रत्ययं बाधिता, बाहुलकात्, 'किन् आबादिभ्यः' (वा. 3-3-94) इत्याबादित्वात्, 'गन्धस्येद् उत्पूतिषुसुरभिभ्यः' (5-4-135) इत्यत्र 'पूति—' इति निर्देशाच्च किन्नेव भवति । किनि वल्लिपे च रूपमेवम् ।
  - A. 'गोदोहदेशे रथितं सहाग्रजं तमूतसत्कीर्तिंम् अपूतिभिर्गुणैः ॥' धा. का. 1-62.

८८२

	पूरी
पूर्यमाणः, पूर्ख्यमाणः, पूः-पूरौ-पूः ;	^१ प्रपूर्यमाणः, पुपूरिषमाणः, पुपूरिष्यमाणः, —
^२ पूर्णम्-पूर्णः-पूर्णवान्, पूरः, पूरितव्यम्, पूरणम्, पूर्णियम्, पूर्यम्, पूर्यमाणः, पूरः, पूरितुम्, ^५ पूर्तिः [पूर्णिः], पूरणम्, पूरित्वा, प्रपूर्य,	^३ पूर्णः-पूरितः, पुपूरिषुः, पुपूरिषितव्यम्, पुपूरिषीयम्, पूर्यम्, पुपूरिष्यमाणः, पुपूरिषः, पुपूरिषितुम्, पुपूरिषा, पुपूरिषणम्, पुपूरिषित्वा, प्रपूरिष्य, ^६ चर्मपूरं स्तुणोति । उदरपूरं भुड़के ।
पूरितव्यम्, पूरणम्, पूर्णियम्, पूर्यम्, पूर्यमाणः, पूरः, पूरितुम्, पूरणम्, पूरित्वा, प्रपूर्य,	पोपूर्यमाणः ; पोपूरिष्यमाणः ; पोपूरितव्यम् ; पोपूर्णीयम् ; पोपूर्यम् ; पोपूर्यमाणः ; पोपूरः ; पोपूरितुम् ; पोपूरा ; पोपूरणम् ; पोपूरित्वा ; प्रपोपूर्य ;

- ‘जेविभाषा’ (8-4-30) इति सूत्रस्य नेदं लक्ष्यम् । यत्रोपसर्गस्थानिमित्तात् कृत्स्थस्य नकारस्य णत्वम्, तत्रैव तस्य सूत्रस्य प्रश्निः । अत्र तु धातुस्थानिमित्तात् रेफल्पात् णत्वमिति हेयम् । तेन नियणत्वमेव ।
- ‘श्वीदितो निष्ठायाम्’ (7-2-14) इतीपिनषेधः । णत्वम् ।
- ‘वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्यष्टच्छब्दज्ञासाः’ (7-2-27) इत्यनेन ण्यन्तादस्मानिष्ठायां पक्षे अनिदृत्वं निपालयते । अनिदृपक्षे, णिल्किं णत्वे पूर्णः इति, इटपक्षे पूरितः इति च रूपम् ।
- ‘अनुदान्तेतश्च हलादेः’ (3-2-149) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् । अनादेशे णत्वे च रूपमेवम् । पूरणः=समुदः ।
- ‘किन् आबादिभ्यः’ (वा. 3-3-94) इति किन् ; अप्रत्यापवादः । ‘तितुन्त्र—’ (7-2-9) इतीपिनषेधः । पूर्णिः इति तु बाहुलकात् निप्रत्यये णत्वे च रूपम् ।
- ‘चर्मेदरयोः पूरेः’ (3-4-31) इत्यनेन चर्मेदरयोः कर्मणोरुपपदयोः णमुलप्रत्ययः । पूरथतेः ‘धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः’ (3-4-1) इति परिभाषया धातुसम्बन्धे विधानात् धात्वन्तरस्य प्रयोगः । एवम् उदरपूरम् इत्यत्रापि हेयम् ।

^१गोप्यदपूरम् ^४गोप्यदप्रम्, सीतापूरं सीताप्रं वा वृष्टे देवः । ^२ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । पूरम् २, } पूरम् २, } पुपूरिषम् २, } पोपूरम् २ ; } पूरित्वा २, } पूरित्वा २, } पुपूरिषित्वा २, } पोपूरित्वा २ ; } ^३पूरः.

(1038) “पूरी आप्यायने” (X-चुरादि:-1804. सक. सेह. उभ.)
आस्वदीयः ।

‘पूरेराप्यायनेऽर्थे स्यात् पूर्यते, पूरयेदपि ॥’ (छो. 150) इति देवः । ईदित्त्वस्य ण्यन्ते प्रयोजनाभावात् णिजिवक्त्वपो ज्ञेयः । णिजभावपक्षे औत्सर्गिकः शब्दिकरण इति ज्ञेयम् । पूरकः-रिका, पुपूरिषकः-षिका, ‘पूरकः-रिका, पुपूरिषकः-षिका, पोपूरकः-रिका ; ^५पूरन्-न्ती, पूरिष्यन्-न्ती-ती ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचोरयतिवत् (०46) ज्ञेयानि ।

(1039) “पूर्ण सङ्घाते” (X-चुरादि:-1637. अक. सेह. उभ.)

‘प्ल—’ इत्यस्य पाठान्तरमिदम् । “—‘पूण—’ इति शाकटायनः । कोशशुद्धिस्तु ईद्वशेषु कीदृशीति न विद्यः ।” इति पुरुषकारे (156 छो.) चिन्तितम् । ‘पूण—’ इति मा, धा, वृत्तौ पाठभेदः प्रदर्शितः ।

- ‘वर्षप्रमाण ऊलोपश्चासान्यतरस्याम्’ (3-4-32) इत्यनेन कर्मण्युपदेष्ट, वर्षस्येत्तायां गम्यमानायाम्, पूरयतेर्णमुल, ऊकारलोपश्चास्य विकल्पेन भवति । एवम्, ‘मूषिकाबिलपूरम्, मूषिकाबिलप्रं वा वृष्टे देवः ।’ इत्यत्रापि णमुल ज्ञेयः । ‘कूपप्रं वापिकापूरं वर्षति स्माद् वारिदः । यावता पूर्यते कूपस्तावदित्यवगम्यते ॥’ इति प्र. सर्वस्वे ।
- ‘ऊर्ध्वे शुषिपूरोः’ (3-4-44) इति कर्तृवाच्चिन्यूर्ध्वे उपपदे णमुल । ‘कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः’ (3-4-46) इति णमुलप्रयोजकस्यैव धातोरुप्रयोगः । ‘ऊर्ध्वः सन् पूर्यते कूपम् ऊर्ध्वपूरं प्रपूर्यते ।’ इति प्र. सर्वस्वे ।
- बाहुलकादौणादिके उप्रत्यये रूपमेवम् ।
- णिजभावपक्षे क्रमेण शुद्धात्, शुद्धप्रकृतिकसञ्चन्तात्, यदन्ताच्च रूपाणि प्रदर्शितानीति हेयम् ।
- णिजभावपक्षे, शतरि ‘शेषात् कर्तृरि—’ (1-3-78) इति परस्मैपदमवति ।
- ‘ददाल भूर्मो रक्तं गोष्पद्वं वर्षं च ।’ भ. का. 14.20.

पूर्णकः-र्णिका, पुर्पूर्णयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-
चूर्णयतिवत् (550) ज्ञेयानि ।

(1040) “पूर्व निकेतने” (X-चुरादिः-1666. अक. सेद्ध. उभ.)

‘मुर्दं पूर्वनिकेतने’ इति चुरादिषु पठितस्य धातोः केषाश्चित् मतेन ‘मुर्द-
पूर्व’ इति व्यस्तपाठपश्चे धातुरयमुपात्तः । ‘पूर्व पूर्वनिकेतने’ इति धा. का.
(3-31) पाठः ।

‘पूरणे पूर्वतीति स्यात् पूर्वयेत् औ निकेतने ॥’ (श्लो. 162) इति देवः ।
पूर्वकः-र्विका, पुर्पूर्णयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-
चूर्णयतिवत् (550) ज्ञेयानि ।

(1041) “पूल सङ्घाते” (I-भ्वादिः-528. अक. सेद्ध. पर.)

‘संघाते पूलयेत् पूलेत् पूलेः स्तां णिशपोः क्रमात् ॥’ (श्लो. 156) इति देवः ।
पूलकः-लिका, पूलकः-लिका, पुर्पूर्णिषकः-षिका, पोपूलकः-लिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककूलतिवत् (244) ज्ञेयानि । ¹पूलः ।

(1042) “पूल सङ्घाते” (X-चुरादिः-1637. अक. सेद्ध. उभ.)

‘संघाते पूलयेत् पूलेत् पूलेः स्तां णिशपोः क्रमात् ॥’ (श्लो. 156) इति देवः ।
पूलकः-पुर्पूर्णिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककूटयति-
वत् (240) ज्ञेयानि ।

(1043) “पूष वृद्धौ” (I-भ्वादिः-675. अक. सेद्ध. पर.)

पोषकः-षिका, पोषकः-षिका, पुर्पूर्णिषकः-षिका, पोपूषकः-षिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचूषतिवत् (552) ज्ञेयानि । ²पूषा ।

(1044) “पृ पालनपूरणयोः”

(III-जुहोत्यादिः-1086. सक. अनि. पर.) [अ]

1. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञ् । पूलः=मूलिकाविशेषः ।
2. बाहुलकात् औणादिके [द. उ. 6.55.] कनिन्प्रत्यये रूपम् । पूषा=आदियः ।
[अ] ‘हस्तान्तोऽयं धातुरिति-वर्धमान-काइयप-आमरण-पुरुष नारा: । [क्षीर]
स्वामी तु दीर्घनितं पठित्वा, ‘हस्तान्तोऽयम्’ इति नन्दी ।’ इति । आत्रेय-
मैत्रेयौ तु हस्तान्तं पठित्वा, ‘दीर्घनितमेके’ इति । ..... वृत्तिकारस्य

‘पृणाति पूरणे, श्लौ तु पिपर्ति, णिचि पारयेत् ॥’ (श्लो. 36) इति देवः ।
पारकः-रिका, पारकः-रिका, ¹पुर्पूर्णकः-र्षिका, ²पैत्रीयकः-यिका ;
पर्ता-पत्री, पारयिता-त्री, पुर्पूर्णिता-त्री, पैत्रीयिता-त्री ;
३पिप्रत-पिप्रतौ-पिप्रतः, पिप्रती, पारयन्-न्ती, पुर्पूर्णन्-न्ती ; —
४परिष्यन्-न्ती-ती, पारयिष्यन्-न्ती-ती, पुर्पूर्णिष्यन्-न्ती-ती ; —
व्यतिपिप्राणः, पारयमाणः, व्यतिपुर्पूर्णमाणः, पैत्रीयमाणः ;
व्यतिपरिष्यमाणः, पारयिष्यमाणः, व्यतिपुर्पूर्णिष्यमाणः, पैत्रीयिष्यमाणः ;
व्यापृत्-व्यापृतौ-व्यापृतः ; — — —
व्यापृतम्-तः-तवान्, पारितः, पुर्पूर्णितः, पैत्रीयितः-तवान् ;
परः, व्यापारी, पारः, पुर्पूर्णः, ⁵पिपारयिषुः, पैत्रियः ;

तु दीर्घनित एवेष्टः । यदाह—‘शृद्रां हस्तो वा’ (7-4-12) इत्यत्र “केचित्
एतत् सूत्रं प्रत्याचक्षते । ‘श्रा पाके, द्रा कुत्सायां गतौ, प्रा पूरणे’ इत्येषाम्,
‘बहुर्था अपि धातवः’ (भाष्यम् 1-3-1) इति शृद्राम् अर्थे वर्तमानानां
‘विशश्रतुः’ इत्यादीनि रूपाणि साधयन्ति । तथा सति, ‘विशुश्रुवान्’ इति
कसौ एतदूषं न स्यात् ।” इति । यदि हस्तान्तः स्यात् प्रतिना प्रस्ताख्यानम्,
‘पिपृवान्’ इति प्रयोजनकथं चानुपत्तं स्यात् । तथा वृत्तिः-न्यास पदमञ्जरी-
प्रदीपका दाद्योऽपि । किञ्च, अपाणिनीयश्च हस्तान्तः । यदि हि स्यात्;
किं हस्तविकलपेन १ यत् कैयादिकाद् दीर्घनितरूपाणि, अस्माच्च हस्तान्तरूपाणि
भविष्यन्ति । एवत्थ, “तं पिपृतं रोदसो—” (तै. ब्रा. 2. 8. 4. 8.) ‘पाहि
माऽग्ने पिपृहि—’ (तै. सं. 1.3.3.1.) इत्याद्यक्षान्दसा द्रष्टव्याः ॥” इति
मा. धा. वृत्तौ सुदूरं विचार्य हस्तान्तपाठाभावः समर्थितः । तथापि, सिद्धान्त-
कौमुद्याविषु, पूर्वेषां ग्रन्थेषु हस्तान्तस्याण्युपलभ्मातेषां मतानुरोधेनात्र हस्तान्तस्य
रूपाणि प्रदर्शितानि ।

1. सज्जन्ते सर्वत्र, ‘अज्जनगमां सनि, (6-4-16) इति दीर्घे, ‘हलन्ताच्च’ (1-2-10)
इति सनः कित्वे ‘उद् ओष्ठयपूर्वस्य’ (7-1-102) इत्युत्त्वे रपरत्वे ‘हलि च’
(8-2-77) इति दीर्घः । ‘इदं सनि वा’ (7-2-41) इत्यत्रोपदेशाधिकारादत्र
सनि इत्यविधिने ।
2. यडन्ते सर्वत्र ‘रीहङ्कतः’ (7-4-27) इति रीडागमः । अभ्यासे गुणः ।
3. शतरि, ‘जुहोत्यादिभ्यः—’ (2-4-75) इति श्लः विकरणप्रत्ययः । ‘लौ’
(6-1-10) इति द्विर्वननम् । ‘अर्तिपिपत्येश्च’ (7-4-77) इति अभ्यासस्ये-
त्वम् । ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ (7-1-78) इति नुक्तिषेषः ।
4. ‘ऋद्धनोः स्ये’ (7-2-70) इति स्थप्रत्ययस्येडागमः ।
5. अन्तात् सनि, ‘ओः पुर्यण्यपरे’ (7-4-80) इत्यभ्यासस्येकारः ।

पर्तव्यम् ,	पारयितव्यम्	पुपूर्षितव्यम् ;	पेत्रीयितव्यम् ;
परणीयम् ,	पारणीयम् ,	पुपूर्षणीयम् ,	पेत्रीयणीयम् ;
१पार्यम् ,	पार्यम् ,	पुपूर्यम् ,	पेत्रीयम् ;
ईषत्परः-दुष्परः-सुपरः ;			
२व्याप्रियमाणः ,	पार्यमाणः ,	पुपूर्यमाणः ;	पेत्रीयमाणः ;
व्यापारः ,	पारः ,	पुपूर्षः ;	पेत्रीयः ;
पर्तुम् ,	पारयितुम् ,	पुपूर्षितुम् ,	पेत्रीयितुम् ;
व्यापृतिः ,	पारणा ,	पुपूर्षा-पिपारयिषा ,	पेत्रीया ;
परणम् ,	पारणम् ,	पुपूर्षणम् ,	पेत्रीयणम् ;
पृत्वा ,	पारयित्वा ,	पुपूर्षित्वा ,	पेत्रीयित्वा ;
व्यापृत्य ,	व्यापार्य ,	व्यापुपूर्य ,	प्रपेत्रीय ;
पारम् २, } पारम् २, } पुपूर्षम् २, } पेत्रीयम् २ ; }	पारयित्वा २, } पुपूर्षित्वा २, } पेत्रीयित्वा २. }		

(1045) “पृ श्रीतौ” (V-स्वादि:-1268. अक. अनि. पर.)

‘श्रीतौ पृणोत्यूदन्तस्य, व्यायामे प्रियते पृडः ।’ (श्लो. 34) इति देवः।

अयं धातुश्छान्दस इति क्षीरस्वामिकाशयौ ।

पारकः-रिका, पारकः-रिका, पुपूर्षकः-रिका, पेत्रीयकः-रिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि जौहोत्यादिकपिपर्तिवत् (1044) ज्ञेयानि ।
शतरि—३पृष्ठन्-ती, इति रूपमिति विशेषः ।

(1046) “पृड़ व्यायामे” (VI-तुदादि:-1402. अक. अनि. आत्म.)

‘व्यायामः=उद्योगः । स च प्रवृत्तिमात्रम् ।’ इति धा. का. (२-८३) ।
‘श्रीतौ पृणोत्यूदन्तस्य, व्यायामे प्रियते पृडः ।’ (श्लो. 34) इति देवः।
प्रायेणायम् ‘वि, आङ्’ इत्युपसर्गद्वयपूर्वकः ।

पारकः-रिका, पारकः-रिका, पुपूर्षकः-रिका, पेत्रीयकः-रिका ;

1. ‘क्रहलोः—’ (3-1-124) इति भावकर्मणोर्यत्प्रत्ययः ।

2. यकि, ‘रिङ् शयग्लिङ्कु’ (7-4-28) इति रिङदेशः ।

3. ‘स्वादिभ्यः—’ (3-1-73) इति शुः विकरणप्रत्ययः । ‘हुश्चुवोः सार्वधातुके’ (6-4-87) इति यण् । णखम् ।

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि जौहोत्यादिकपिपर्तिवत् (1044) ज्ञेयानि ।
शानचि—१व्याप्रियमाणः, इति रूपम् ।

(1047) “पृच संयमने” (X-चुरादि:-1808. सक. सेद्. उभ.)
आधृषीयः ।

‘पृणक्ति पृक्ते (पृड़क्ते) सम्पर्के, यौ पर्चयति पर्चति ॥’ (श्लो. 51) इति देवः ।
‘पृची सम्पर्चने’ इति क्षीरस्वामी । देवोऽप्यतानुकूलः । ‘—‘सम्बन्धने—’
इति क्षीरस्वामी ।’ इति पुरुषकारे । आधृषीयत्वेन णिजिवकर्त्पः ।
पर्चकः-रिका, पिपर्चयिषकः-रिका, पर्चकः-रिका, पिपर्चिषकः-रिका,
परीपृचकः-रिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचर्पयतिवत् (554)
ज्ञेयानि ।

(1048) “पृची सम्पर्चने” (II-अदादि:-1030. सक. सेद्. आत्म.)
सम्पर्चनम्=मिश्रीकरणम् ।

‘पृणक्ति पृक्ते (पृड़क्ते) सम्पर्के, यौ पर्चयति पर्चति ॥’ (श्लो. 51) इति देवः ।
“उदित—इति दुर्ग-काशयप-नन्दि-धनपालादयः । ‘इदित्, तृतीयान्तः ।’
इति कौशिकः । ‘ईदित्—’ इत्यपरे । तत्र वृत्तौ ‘सम्पृच—’,
(3-2-142) आदिसूत्रे, “पृची सम्पर्के” इति रुधादिर्गृह्णते, न त्वदादिः ।’
इत्यमिथानात् प्रथमान्त ईदिदेव युक्तः ।” इति मा. धा. वृत्तौ । ‘पृचे—’
इति शाकटायनः ।

पर्चकः-रिका, पर्चकः-रिका, पिपर्चिषकः-रिका, परीपृचकः-रिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगृजधातुवत् (422) ज्ञेयानि । २पृक्तः-
पृक्तम्-पृक्तवान्, इति, ३पृच्यम्, ४सम्पर्कः, मधुपर्कः, ५संपृचानः इति
त्रै रूपाणि धातोरस्य निष्ठा-ण्यद्-घनादिषु भवन्तीति विशेषः ।

1. शानचि, ‘तुदादिभ्यः—’ (3-1-77) इति शप्रत्यये, ‘रिङ् शयग्लिङ्कु’ (7-4-28) इति रिङदेशः ।

2. ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’ (7-2-14) इतीणिषेधः ।

3. ‘क्रदुपधात्—’ (3-1-110) इति भावकर्मणोः क्यप् ।

4. निष्ठायामनिर्त्वात्, ‘चजोः कु घिण्णयतोः’ (7-3-52) इति कुत्वम् ।

5. शानचि, ‘अदिप्रभृतेभ्यः—’ (2-4-72) इति शपो लुकि रूपम् ।

^१पारकः-रिका, पारकः-रिका, ^२पुरुषकः-पिपरिषकः-पिपरीषकः-षिका,
^३पोपुरकः-रिका ;
परिता-परीता-त्री, पारयिता-त्री, पुर्विता-पिपरिषिता-पिपरीषिता-त्री,
पोपुरिता-त्री ;
^४पिपुरत्-पिपुरतौ-पिपुरतः, पारयन्-न्ती, पुर्वन्-पिपरिषन्-पिपरीषन्-न्ती ; —
परिष्यन्-परीष्यन्-न्ती-ती, पारयिष्यन्-न्ती-ती, पुर्विष्यन्-पिपरिषिष्यन्-
पिपरीषिष्यन्-न्ती-ती ; —

पारयमाणः, — पोपूर्यमाणः ;
— पारयिष्यमाणः, — पोपुरिष्यमाणः ;

पूः-पुरी-पुरः ; — — —
^५पूर्वम्-पूर्तवान्, पारितः, पुर्वितः-पिपरिषितः-पिपरीषितः, पोपुरितः-तवान् ;
परः- ^६पूः^A ^७पारयः, ^८पारयिषुः, पुर्षुः-पिपरिषुः-पिपरीषुः, पोपुरः ;

- ‘इत्वोत्वाभ्यां गुणशब्दी भवते विप्रतिषेधेन’ (वा. 7-1-102) इति वचनेन वृद्धिरत्र हेय। एवं तव्यदादिषु गुणोऽपि हेय।
- सञ्चन्ते सर्वत्र, ‘इको ज्ञल्’ (1-2-9) इति सनः कित्वे, ‘अयुकः किति’ (7-2-11) इति प्राप्तमिनिषेधं बाधित्वा, ‘इद सनि वा’ (7-2-41) इतीद्विकल्पः। इदपक्षे ‘उदोष्टुष्टुपूर्वस्थ’ (7-1-102) इत्युत्त्वे रपरत्वे, ‘हलि च’ (8-2-77) इति दीर्घं च रूपमेवम्। इडभावपक्षे ‘वृतो वा’ (7-2-38) इति इटो दीर्घिकल्पे रूपद्वयम्। तत्र सनः कित्वाभावाद् गुणः, अभ्यासे इकारव्येति हेयम्। आहस्य रूपत्रयमिति बोध्यम्।
- यज्ञन्ते सर्वत्र, उत्वरपरत्वालोपयलोपेषु अभ्यासे, ‘गुणो यज्ञलकोः’ (7-4-82) इति गुणो हेयः।
- शतरि, ‘जुहोत्यादिभ्यः—’ (2-4-75) इति शपः श्लौ, ‘श्लौ’ (6-1-10) इति द्विवेचने, श्लोः शित्तवेन सार्वधातुकत्वात् धातोरुवे रपरत्वे, ‘अर्ति-पिपत्योश्च’ (7-4-77) इत्यभ्यासेकारः।
- ‘युकः किति’ (7-2-11) इति इनिषेधे, उत्वादिकम्।
- तज्ज्ञलालिषु कर्त्तुषु ‘भ्राजभासधुर्विश्वुतोर्जिषु—’ (3-2-177) इति किषि उत्वादिषु प्रवृत्तेषु रेफस्य विसर्गे रूपम्।
- ज्यन्तादसात् ‘अनुपसर्गालिम्पविन्दधारिपारि—’ (3-1-138) इति कर्तरि शप्रत्यये तस्य शित्तवेन सार्वधातुकत्वात् शपि, पररूपे, अयादेशो च रूपम्।
- ‘गेश्छन्दसि’ (3-2-137) इति इष्णुच्चत्यये, ‘अयामन्ताल्वायेत्तिवृणुषु’ (6-4-55) इति गेरयादेशः।
- A. ‘रथस्य तस्या चुरि दत्तचक्षुः चिद्वान् विदामास शनैर्न यातम्॥’ शि.व 3-32.

^१ पृष्ठम् ,	पृष्ठम् ,	पिपर्विष्यम् ,	परीपृष्यम् ;
ईषत्पर्षः- ^२ दुष्पर्षः-सुपर्षः ;	—	—	
पृष्यमाणः, पृष्यमाणः,	पिपर्विष्यमाणः,	परीपृष्यमाणः ;	
पर्षः, पर्षः,	पिपर्विषः,	परीपृषः ;	
पर्वितुम्, पर्वितुम्,	पिपर्विषितुम्,	परीपृषितुम् ;	
पृष्टिः, पर्षणा,	पिपर्विषा,	परीपृष्टा ;	
पर्षणम्, पर्षणम्,	पिपर्विषणम्,	परीपृषणम् ;	
^३ पर्वित्वा-पृष्टा, पर्वित्वा,	पिपर्विषित्वा,	परीपृषित्वा ;	
प्रपृष्य, प्रपृष्य,	प्रपर्विष्य,	प्रपरीपृष्य ;	
^४ दण्डोपर्षम्, दण्डेनोपर्षम्, दण्डपर्ष वा गा: कालयति ।			
पर्षम् २, { पर्षम् २, { पिपर्विषम् २, { परीपृषम् २ ; }			
पर्वित्वा २-पृष्टा २, } पर्वित्वा २, } पिपर्विषित्वा २, } परीपृषित्वा २; }			
^५ पृष्टिम्, ^६ पृष्टत्-पृष्टती, ^७ पृष्टम् ।			

(1055) “पूः पालनपूरणयोः” (III-जुहोत्यादि:-1086. सक.सेद्द.पर.)
‘पूर्णाति पूरणे, श्लौ तु पिपर्ति, गिचि पारयेत् ॥’ (श्लो. 36) इति देवः।

- ‘ऋदुपधात्—’ (3-1-110) इति भावकर्मणोः क्यपू। ष्यदपवादः।
- खल्विधायके सूत्रे (3-3-126) ‘दुस्’ इति सान्तस्योपसर्गस्थोपादानम्, रेफान्तस्य च, इति पक्षद्वयम्। तत्र सान्तस्यैवेति पक्षे षत्वमत्रेति हेयम्। रेफान्तस्यैवेति पक्षे तु ‘दुरः षत्वात्त्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधः’ (वा. 1-4-60) इति उपसर्गत्वनिषेधात् षत्वाभावः।
- ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिद्विक्ष्यः। इदपक्षे, ‘न क्त्वा सेद्’ (1-2-18) इति कित्वनिषेधाद् गुणः।
- ‘द्विसार्थानां च समानकर्मकाणाम्’ (3-4-48) इति णमुल्। ‘तृतीयाप्रमृतीन्यन्यतरस्याम्’ (2-2-21) इति समासविकल्पः।
- बाहुलकान्निष्ठायामिडागम इति क्लेचित्। वस्तुतस्तु बाहुलकात् थौणादिके इतक्-प्रत्यये रूपमेवमिति हेयम्।
- ‘वर्तमाने पृष्टद्-’ (द. उ. 6-5) इत्यादिना कतिप्रत्यये, तस्य ‘शतुवद्वावेन शपि, पररूपे च रूपमेवम्। स्त्रियाम्, उगित्तवेन, ‘उगितश्च’ (4-1-6) इति गीषि पृष्टती इति रूपम्।
- ‘पृष्टिरज्ञभ्यां कित्’ (द. उ. 6-15) इति अतच्चत्ययः। पृष्टतः=मृगः, विन्दुक्षः।

परितव्यम्-परीतव्यम्, पारयितव्यम्, पुष्पूर्षितव्यम्-पिपरिषितव्यम्-पिपरीषि-
तव्यम्, पोपुरितव्यम्;
पर्णीयम्, पारणीयम्, पुष्पूर्णीयम्, पिपरिषणीयम्-पिपरीषणीयम्,
पोपुरणीयम्;
पार्यम्, पार्यम्, पुष्पूर्यम्-पिपरिष्यम्-पिपरीष्यम्, पोपूर्यम्;
ईषत्परः-दुष्परः-सुपरः; — — —
१पूर्यमाणः, पार्यमाणः, पुष्पूर्यमाणः-पिपरिष्यमाणः-पिपरीष्यमाणः, पोपूर्यमाणः;
परः, पारः, पुष्पृष्टः-पिपरिषः-पिपरीषः, पोपुरः;
परितुम्-परीतुम्, पारयितुम्, पुष्पूर्षितुम्-पिपरिषितुम्, पोपुरितुम्;
पूर्तिः-२पूर्णः, पारणा, पुष्पूर्णा-पिपरिषा-पिपरीषा, पोपुरा;
परणम्, पारणम्, पुष्पूर्णणम्-पिपरिषणम्-पिपरीषणम्, पोपुरणम्;
पूर्त्वा, पारयित्वा, पुष्पूर्षित्वा-पिपरिषित्वा-पिपरीषित्वा, पोपुरित्वा;
प्रपूर्य, प्रपार्य, प्रपुष्पूर्य-प्रपिपरिष्य प्रपिपरीष्य, प्रपोपूर्य;
पारम् २, } पारम् २, } पुष्पूर्णम् २-पिपरिषम् २-पिपरीषम् २, }
पूर्त्वा २, } पारयित्वा २, } पुष्पूर्षित्वा २-पिपरिषित्वा २-पिपरीषित्वा २, }
पोपुरम् २ ; }
पोपुरित्वा २ ; }
३ पुरुः, ४पूर्व, ५पुरीषम्, ६पुरुषः, ७पूरुषः, ८पूरुः।

1. यकः कित्वेन उत्तरपरत्वादिकं हेयम् ।
2. 'ऋह्ल्वादिभ्यः क्वितन् निष्ठावद् वाच्यः' (वा. ८-२-४४) इति नकारे, णत्वम्। एतच्च पाक्षिकमिति क्वेचित् ।
3. 'पृभि—' (द. उ. १-१०८) इति कुप्रत्ययः। पृणाति, पूर्यते वा इति पुरुः=विस्तीर्णः, लोकश्च ।
4. 'स्नामदिपयत्तिपृ—' (द. उ. ६-६८) इति वनिप्रत्ययः। पृणाति, पिपर्ति पूर्यते वा इति पर्व=धृगुल्यग्रम्, पुण्यतिथिश्च ।
5. 'शूपूर्ख्यां कित्' (द. उ. ९-१०) इतीषनप्रत्ययः, तस्य कित्वं च। पृणाति, पूर्यते वा तेनोदरमिति पुरीषम् ।
6. 'पुरः कुषन्' (द. उ. ९-१४) इत्यनेन कुषनप्रत्यये, उत्तवादिकम् ।
7. 'पृक्लिभ्यामुष्चन्' (द. उ. ९-१५) इत्युषच्चप्रत्ययः। पृणाति, पिपर्ति इति वा पूरुषः=धर्मदुः ।
8. 'अर्तिपृवपि —' (द. उ. ९-३९) इत्युस्प्रत्ययः। पर्वः=समुदः, राजा च ।

(1056) "पृ पालनपूरणयोः" (IX-कथादि:-1489. सक. सेट. पर.)
प्वादिः, ल्वादिश्च ।

'पृणाति पूरणे, श्लौ तु पिपर्ति, णिचि पारयेत् ॥' (श्लो. ३६) इति देवः। पारकः-रिका, पारकः-रिका, पुष्पूर्षकः-रिका, पिपरीषकः-पिपरिषकः-षिका, पोपुरकः-रिका; ^Aपारयः, ^Bपृणन्-ती, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि जौहोत्यादिकपिपर्तिवत् (1055) ज्ञेयानि । ^Bपूर्तम्-पूर्तः-पूर्तवान् ।

(1057) "पृ पूरणे" (X-चुरादि:-1548. सक. सेट. उभ.)

'पृणाति पूरणे, श्लौ तु पिपर्ति, णिचि पारयेत् ॥' (श्लो. ३६) इति देवः। पारकः-रिका, पिपारयिषकः-षिका, पारकः-रिका, पुष्पूर्षकः-रिका, पिपरीषकः-पिका, पोपुरकः-रिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि ण्यन्तात्, ण्यन्तपकृतिकसन्नन्तात् शुद्धात् तदुपरि सन्नन्तात् यडन्ताच्च यथायथं जौहोत्यादिकपृधातुवत् (1052) बोध्यानि। ण्यन्तात् सनि-पिपारयिषिता-त्री, पिपारयिषन्-ती, पिपारयिषिष्यन्-ती-ती; पिपारयिषमाणः, पिपारयिष्यमाणः, पिपारयिद्-यिषौ-यिषः, पिपारयिषितम्-तः-तवान्, पिपारयिषुः, पिपारयिषितव्यम्, पिपारयिषणीयम्, पिपारयिष्यम्, ईषत्पिपारयिषः-दुष्पिपारयिषः-सुपिपारयिषः, पिपारयिष्यमाणः, पिपारयिषः, पिपारयिषितुम्, पिपारयिषा, पिपारयिषणम्, पिपारयिषित्वा, प्रपिपारयिष्य, पिपारयिषम् २-पिपारयिषित्वा २, इतीमानि रूपाणीति विशेषः। णिजभावपक्षे शुद्धात् शतरि-परन्-ती, परिष्यन्-ती-ती इति रूपाणीति विशेषः।

1. 'अनुपसर्गलिप्यविन्दवारिपाटि—' (३-१-१३८) इति ण्यन्तादस्मात् कर्तरि शप्रत्यये, शपि, पररूपे, ऐरयादेशो च रूपम् ।
2. शतरि, 'क्रद्यादिभ्यः—(३-१-८१) इति श्वा विकरणप्रत्ययः। 'पूर्वीनां हस्तः' (७-३-८०) इति शिति परे हस्तः । 'ऋह्ल्वणाच्छ्रिष्य णत्वं वाच्यम्' (वा. ८-४-१) इति णत्वम् ।
3. 'न ध्याख्यापृमूर्च्छमदाम्' (८-२-५७) इति निष्ठानत्वनिषेधः ।
4. 'धारयैः कुमुमोर्मीणां पारयैः वाधितुं जनान् ।' भ. का. ६. ७९.
5. 'नार्गं ददर्श पटबूर्णमुखं धुनानं कणौं शृग्नतमखिलान् अभिपूर्तरोषम् ॥' धा. का. ३.६.

(1058) “पेलु गतौ” (I-भादि:-541. सक. सेद्ध. आत्म.)

पेलकः-लिका, पेलकः-लिका, पिपेलिषकः-षिका, पेपेलकः-लिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेलतिवत् (262) ज्ञेयानि । पेला
मुक्तसमुच्छितम् । पेलकः=त्वग्रगन्धः । पेलवम्=तनु । औणादिकोऽयम् ।

(1059) “पेवृ सेवने” (I-भादि:-504. सक. सेद्ध. आत्म.)

‘—सेवने’ इति मैत्रेयः । क्षीरस्वामिमैत्रेयादीनां मतेनास्य पाठः ।
पेवकः-विका, पेवकः-विका, पिपेविषकः-षिका, पेपेवकः-विका ; इत्यादीनि
सर्वाणि रूपाणि भौवादिककेलतिवत् (262) ज्ञेयानि । अस्य धातोः आत्मने-
पदित्वात् शानचि-पेवमानः, पेविष्यमाणः, पिपेविष्यमाणः, पिपेविष्यमाणः,
इतीमान्यधिकानीति विशेषः ।

(1060) “पेषृ प्रयत्ने” (I-भादि:-615. अक. सेद्ध. आत्म.)

‘पृष्ठ—’ इति धातोः पाठान्तरमिदम् ।
पेषकः-षिका, पेषकः-षिका, पिपेषिषकः-षिका, पेपेषकः-षिका ; इत्यादीनि
रूपाणि भौवादिकजेपतिवत् (429) ज्ञेयानि । किपि तु ^१पेट्-पेड्-पेषौ-
पेषः इति रूपम् । कर्तरि क्तप्रत्यये अपेषितम्^A इति ।

(1061) “पेस्तु गतौ” (I-भादि:-720. सक. सेद्ध. पर.)

‘जौ पिसयति भाषार्थं, गत्यां तु शपि पेसति ।’ (श्लो. 192) इति देवः ।
पेसकः-सिका, पेसकः-सिका, पिपेसिषकः-षिका, पेपेसकः-सिका ;
पेसिता-त्री, पेसिता-त्री, पिपेसिता-त्री, पेपेसिता-त्री ;
पेसन्-न्ती, पेसन्-न्ती, पिपेसिन्-न्ती ; —
पेसिष्यन्, पेसिष्यन्-न्ती-ती, पिपेसिष्यन्-न्ती-ती ; —
— पेसयमानः, पेसिष्यमाणः, — पेपेस्यमानः, पेपेसिष्यमाणः ;
पेः-पेसौ-पेसः ; — — —
पेसः, पेसः, पिपेसिषुः, पेपेसः ;
पेसितव्यम्, पेसितव्यम्, पिपेसिषितव्यम्, पेपेसितव्यम् ;

1. ‘झलो जशोऽन्ते’ (8-2-39) इति जश्त्वे चर्त्वविकल्पे च रूपमेवम् ।

A. ‘येषां सहरिजेषसंप्रमाणेषितस्मृतिरपेषितो रथात् ॥’ धा. का. 1.78.

पेसनीयम् ,	पेसनीयम् ,	पिपेसिष्यनीयम् ,	पेपेसनीयम् ;
पेस्यम् ,	पेस्यम् ,	पिपेसिष्यम् ,	पेपेस्यम् ;
ईष्टपेसः-दुष्पेसः-सुपेसः ;		—	
पेस्यमानः, ,	पेस्यमानः, ,	पिपेसिष्यमाणः, ,	पेपेस्यमानः ;
पेसितुम् ,	पेसितुम् ,	पिपेसिष्यतुम् ,	पेपेसितुम् ,
पेसा, ,	पेसना, ,	पिपेसिषा, ,	पेपेसा ;
पेसनम् ,	पेसनम् ,	पिपेसिषणम् ,	पेपेसनम् ;
पेसित्वा, ,	पेसित्वा, ,	पिपेसिषित्वा, ,	पेपेसित्वा ;
प्रपेस्य, ,	प्रपेस्य, ,	प्रपिपेसिष्य, ,	प्रपेपेस्य ;
पेसम् २, ,	{ पेसम् २, ,	{ पिपेसिष्यम् २, ,	{ पेपेसम् २ ; ,
{ पेसित्वा २, ,	{ पेसित्वा २, ,	{ पिपेसिषित्वा २, ,	{ पेपेसित्वा २. ,

(1062) “पै शोषणे” (I-भादि:-920. अक. अनि. पर.)

‘पाने पिबति, रक्षायां पाति, पायति शोषणे ॥’ (श्लो. 5) इति देवः ।

^१पायकः-यिका, ^२पायकः-यिका, पिपासकः-सिका, ^३पापायकः-यिका ;

पाता-पात्री, पाययिता-त्री, पिपासिता-त्री, पापायिता-त्री ;

^४पायन्-न्ती, पाययन्-न्ती, पिपासन्-न्ती ; —

पास्यन्-न्ती-ती, पाययिष्यन्-न्ती-ती, पिपासिष्यन्-न्ती-ती ; —

^५व्यतिपायमानः, पाययमानः, व्यतिपिपासमानः, पापायमानः ;

व्यतिपास्यमानः, पाययिष्यमाणः, व्यतिपिपासिष्यमाणः, पापायिष्यमाणः,

पा:-पौ-पः ; — — —

1. ‘आतो युक्त्विष्टतोः’ (7-3-33) इति युगागमः । एवं घन्त्रयये, णमुलि च
युगागमो ज्ञेयः ।

2. ‘शाच्छासाह्वायावेषां युक्त्विष्टतोः’ (7-3-37) इति ष्टन्ते सर्वत्र युगागमः । आदन्त-
लक्षणयुगागमस्यापवाहः । सूत्रेऽत्र लाक्षणिकस्याविपाधातोरस्य ग्रहणम् इति
व्याख्यातारः ।

3. ‘गापोर्ग्वहेणे इष्टपिबत्योग्रहणम्’ (वा. 2-4-77) इति वचनात् इत्वविधायके सूत्रे
यडन्ते, नास्य ग्रहणमिति कतप्रत्ययादिषु च इत्वमस्य धातोर्नेति ज्ञेयम् । तेनैवं
रूपम् ।

4. ‘—अशिति’ (6-1-45) इत्युक्तत्वादात्त्वं न । तेन शतरि आयादेशो रूपमेवम् ।

5. कर्मव्यतीहारे शानन् । एवं सन्नन्तेऽपि प्रकृतेरात्मनेपदनिभित्तमेव शानन्तिभित्तमिति
ज्ञेयम् ।

^१ पातम्-तः,	पायितः,	पिपासितः,	पापायितः-तवान्;
^१ पायः,	^२ सुपः,	पायः, पिपासुः;	पापः;
पातव्यम्,	पाययितव्यम्,	पिपासितव्यम्,	पापायितव्यम्;
पानीयम्,	पायनीयम्,	पिपासनीयम्,	पापायनीयम्;
पेयम्,	पायम्,	पिपास्यम्,	पापाय्यम्;
^३ इष्टप्यानः-दुष्पानः-सुपानः;	—	—	—
पायमानः,	पायमानः,	पिपास्यमानः;	पापाय्यमानः;
पायः,	पायः,	पिपासः;	पापायः;
पातुम्,	पाययितुम्,	पिपासितुम्,	पापायितुम्;
पातिः, ^४ सुपा,	पायना,	पिपासा,	पापाया;
पानम्,	पायनम्,	पिपासनम्,	पापायनम्;
पात्वा,	पाययित्वा,	पिपासित्वा,	पापायित्वा;
प्रपाय,	प्रपाय्य,	प्रिपास्य,	प्रपापाय्य;
पायम् २,	{ पायम् २,	{ पिपासम् २,	{ पापायम् २;
पात्वा २,	{ पाययित्वा २,	{ पिपासित्वा २,	{ पापायित्वा २.

(1063) “पैण् गतिप्रेरणश्लेषणेषु”

(I-भादि:-458. सक. सेट. पर.)

‘पैण्—’ इति क्षचित् पाठः। ‘प्रैण्—’ इति मा. धा. वृत्तिसंमतः पाठः। पैणकः-णिका, पैणकः-णिका, ^५पिपैणिषकः-षिका, ^६पैपैणकः-णिका; पैणिता-त्री, पैणियिता-त्री, पिपैणिषिता-त्री, पैपैणिता-त्री;

- आदन्तलक्षणे ग्रन्थये युगागमे च रूपमेवम्।
- ‘आतशोपसर्गे’ (3-1-136) इति कर्त्तरि क्रत्रयः।
- ईषदाद्युपदेशु, ‘आतो युद्’ (3-3-128) इति खलपवादो युद्। अनादेशः।
- स्त्रियां भावादौ, ‘आतशोपसर्गे’ (3-3-106) इत्यहूः।
- सनन्तात् षुलिः, द्विवेः, अभ्यासे ‘हस्तः’ (7-4-59) इति हस्तः। स च, ‘एव इग् ग्रस्तवादेशो’ (1-1-48) इति परिभाषया इकाररूप इति हस्तम्।
- यदन्ताष्णुलिः अभ्यासे हस्ते, तस्य ‘युणो यज्ञलुकोः’ (7-4-82) इति युणेन पुनरेकारश्रवणमिति हस्तम्।
- ‘अपातमाल्यं शयितं सुवानकाशतिविषि स्ताततनौ फणीन्द्रे॥’ धा. का. 2-32.

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगेपतिवत् (429) ज्ञेयानि। शतरि-पैणन्-न्ती इति रूपमिति विशेषः।

(1064) “ओ प्यायी वृद्धौ” (I-भादि:-488, अक. सेट. आत्म.)

प्रायेणायमाङ्गूर्वः।

प्यायकः-णिका, प्यायकः-णिका, ^१पिप्यायिषकः-षिका, ^२पैपीयकः-णिका; प्यायिता-त्री, प्याययिता-त्री, पिप्यायिविता-त्री, पैपीयिता-त्री; — ^३आप्याययन्-न्ती; आप्याययिष्यन्-न्ती-त्री; — आप्यायमानः, आप्याययमानः, पिप्यायिषमाणः, पैपीयमानः; आप्यायिष्यमाणः, आप्याययिष्यमाणः, पिप्यायिष्यमाणः, पैपीयिष्यमाणः; ^४सुप्याः-सुप्यौ-सुप्यः; — — — — — ^५पीनः-पीनवान्, ^६आप्यानः^A-प्रप्यानः(चन्द्रमाः), ^७आपीनम्^B (अन्धूः, ऊधो वा), प्यायितः, पिप्यायिषितः, पैपीयितः-तवान्; प्यायः, ^८प्यायिता^C, ^९पिप्यिवान्,

- सनन्तात् षुलिः, अभ्यासे हलादिशेषे, इडागमे च रूपम्।
- यदन्ते सर्वत्र, ‘लिङ्गबोश्म’ (6-1-29) इति पीभावे, द्विर्वचने अभ्यासे गुणक्षेति हस्तम्।
- चित्तवत्कर्तृक्त्वे परस्मैपदमेव। अचित्तवत्कर्तृक्त्वे तु आत्मनेपदमेव।
- किपि बलि लोपे रूपमेवम्।
- ‘प्यायः पी’ (6-1-28) इति विकल्पेन प्रकृतेः पीभावः। ‘शीदितो निष्ठायाम्’ (7-2-14) इतीपिनषेधः। ‘ओदितश्च’ (8-2-44) इति निष्ठानत्वम्।
- ‘प्यायः पी’ (6-1-28) इत्यत्र व्यवस्थितविमाषाश्रयणात्, सोपस्तग्ति पीभावो न। तेनात्र बलि लोपे निष्ठानत्वे च रूपं हस्तम्।
- ‘आङ्गूर्वादन्धूसोरिति वक्तव्यम्’ (वा. 6-1-28) इति वचनात् अन्धूसोरितेष्योः आङ्गूरसृष्टादस्माद्भातोः पीभावे निष्ठानत्वे च रूपं हस्तम्।
- धातोर्यकारान्तत्वेन ‘न यः’ (3-2-152) इति युनो निषेधात्, तच्छीलादिषु कर्तृषु औत्सर्गिकः ‘तुर्’ (3-2-135) इति त्रृन्तेव।
- लिटः कस्ती, ‘लिङ्गबोश्म’ (6-1-29) इति पीभावे, ‘वस्त्रेकाजादूधसाम्’ (7-2-67) इतीडागमे यणादेशे च रूपम्।
- A. ‘यदाप्यानं हिमोक्षेण भनक्त्युपवनं कपिः॥’ भ. का. 9.2.
- B. ‘आपीनभारोद्दृहनप्रयत्नात् गृष्टिर्गुरुत्वाद् वपुषो नरेन्दः॥’ रघुवंशे 2.18.
- C. ‘नवैत्याप्यायितारं किं कमलानि रविं कपिः॥’ भ. का. 7.17.

१ आपीः, प्यायः, पिष्यायिषुः, पेष्यः ;	
प्यायितव्यम्, प्याययितव्यम्,	पिष्यायिषितव्यम्, पेपीयितव्यम् ;
२ प्रप्यायनीयम्, प्रप्यायनीयम्,	पिष्यायिवर्णीयम्, पेपीयनीयम् ;
आप्याययम्, प्याययम्,	पिष्यायिष्यम्, पेपीययम् ;
ईष्टप्यायः-दुष्टप्यायः-सुष्टप्यायः ;	—
प्याययमानः, प्याययमानः;	पिष्यायिष्यमाणः, पेपीययमानः ;
आप्यायः, प्यायः,	पिष्यायिषः, पेपीयः ;
आप्यायितुम्, आप्याययितुम्,	पिष्यायिषितुम्, पेपीयितुम् ;
३ प्याया,	A आप्यायना,
आप्यायनम्, ४ प्रप्यायनम्,	पिष्यायिषणम्, पेपीयनम् ;
प्यायित्वा,	प्याययित्वा,
आप्याय्य,	प्रप्याय्य,
प्यायम् २, } प्यायम् २, }	पिष्यायिषम् २, } पेपीयम् २ ; }
प्यायित्वा २, }	पिष्यायिषित्वा २, } पेपीयित्वा २. }

(1065) “**प्यैड् वृद्धै**” (I-भादि:-964. अक. अनि. आत्म.)
 प्रयायकः-यिका, प्र्यापकः-पिका, पिप्र्यासकः-सिका, पाप्र्यायकः-यिका
 प्र्याता-त्री, प्र्यापयिता-त्री, पिप्र्यासिता-त्री, पाप्र्यायिता-त्री ;
 — प्र्यापयन्-न्ती, प्र्यापयिष्यन्-न्ती-ती ; —

- ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ (3-2-178) इत्यत्र बाहुलकात् ‘ध्यात्योः सम्प्रसारणं च’ (भाष्यम्) इति वचनात् आङ्गूष्ठादिस्मात् क्विपि, सम्प्रसारणे, ‘लोपो व्योवर्लि’, (6-1-66) इति यलोपे च रूपमेवमिति प्र. सर्वस्वेदै। प्रकृतसत्रे ‘ध्यायते: सम्प्रसारणं च’ इत्येव भाष्ये दृश्यते। ‘भद्रपादसम्मतोऽयं पाठः स्थात् दाक्षिणात्यः साधुः।’ इति प्र. स. टीका (पु. 68)।
  - उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य अच उत्तरस्य कृत्स्यस्य नकारस्य ‘न भाभूपूकमिन्नमित्यायीवेषाम्’ (8-4-34) इति णत्वनिषेधः।
  - ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति त्रियाम् अकारप्रस्त्रः।
  - ‘०यन्तभादीनामुपसंख्यानम्’ (वा. 8-4-34) इति ०यन्तादुपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य कृत्स्यस्य नस्य णत्वनिषेधः।
  - ‘छायाविशेषैः प्रचितैस्तद्वृहीमाप्यायनामारचयन्ति वृक्षाः॥’ या.अ.18.67.

प्यायमानः;	^१ प्यापयमानः;	पिष्यासमानः;	पाप्यायसामानः;
प्यास्यमानः;	प्यापयिष्यमाणः;	पिष्यासिष्यमाणः;	पाप्यायिष्यमाणः;
प्या:-प्यौ-प्यः;	—	—	—
^२ प्यानम्- ^A नः;	प्यानवान्,	पिष्यासितः;	पाप्यायितः-तवान्;
^३ आप्यायः;	^A पीवा- ^B पीवरी,	पिष्यासुः;	पाप्यः;
प्यातव्यम्,	प्यापयितव्यम्,	पिष्यासितव्यम्,	पाप्यायितव्यम्;
प्यानीयम्,	प्यापनीयम्,	पिष्यासनीयम्,	पाप्यायनीयम्;
प्येयम्,	प्याप्यम्,	पिष्यास्यम्,	पाप्याय्यम्;
^५ पृष्ठप्यानः-दुष्प्यानः-सुष्यानः;	—	—	—
प्यायमानः;	प्याप्यमानः;	पिष्यास्यमानः;	पाप्याय्यमानः;
प्यायः;	प्यापः;	पिष्यासः;	पाप्यायः;
प्यातुम्,	प्यापयितुम्,	पिष्यासितुम्,	पाप्यायितुम्;
प्यातिः;	^६ आप्या,	पिष्यासा,	पाप्याया;
प्यानम्,	प्यापनम्,	पिष्यासनम्,	पाप्यायनम्;
प्यात्वा,	प्यापयित्वा,	पिष्यासित्वा,	पाप्यायित्वा;
प्रप्याय,	प्रप्याप्य,	प्रपिष्यासिष्य,	प्रपाप्याय्य;
प्यायम् २,	{ प्यापम् २,	{ पिष्यासम् २,	{ पाप्यायम् २;
प्यात्वा २,	{ प्यापयित्वा २,	{ पिष्यासित्वा २,	{ पाप्यायित्वा २.)

1. अचित्तवत्कर्तृकत्वे शान्त् । चित्तवत्कर्तृकत्वे तु 'अणावकर्मकात्—' (1-3-88) इति एन्नाऽच्छैव ।
  2. 'संयोगादेवातो धातोर्यण्वतः' (8-2-43) इति निष्ठानत्वे रूपम् ।
  3. 'श्याऽऽद—' (3-1-141) इत्यादिना कर्तृतेरि णप्रस्ये युगागमः ।
  4. 'आतो मनिन्—' (3-2-74) इत्यनेन बाहुलकात् कनिप्रस्यये, 'ध्यायोः सम्प्रसारणं च' (भाष्यम्-3-2-178) इति प्रक्रियासर्वस्थानुसारिभाष्य-वाक्येन सम्प्रसारणे च रूपम् । स्त्रियाम्, 'वनो र च' (4-1-7) इति ढीब्रेकौ भवतः ।
  5. ईषदाश्वपदेषु, 'आतो युच्' (3-3-128) इति युच्च्रस्ययः । खलोऽप्रवादः ।
  6. 'आतश्चोपसर्गे' (3-3-106) इत्यह ।
  - A. 'दश्वस्व मां देव कृष्णाभ्युशीत ष्यानोजसा त्रातजगत्त्रयं त्वाम् ।' धा. का. 2-37.
  - B. 'जघनमलव्युधीवरोरु कृच्छादृष्टिरिसनितम्बमारेदि' शि. व. 7-20.

(1066) “प्रच्छ जीप्सायाम्” (VI-तुदादि:-1413. सक. अनि. पर.)
किरादि: ।

^१प्रच्छकः-च्छका, प्रच्छकः-च्छका, ^२पिपृच्छिष्कः-षिका, ^३परीपृच्छकः-
च्छका ;
^४प्रष्टा-प्रष्टी, प्रच्छयिता-त्री, पिपृच्छिष्टिता-त्री, परीपृच्छिता-त्री ;
^५पृच्छन्-न्ती-ती, प्रच्छयन्-न्ती, पिपृच्छिष्टन्-न्ती ; —
^६प्रक्षयन्-न्ती-ती, प्रच्छयिष्यन्, पिपृच्छिष्टिष्यन्-न्ती-ती ; —
^७सम्पृच्छमानः, ^८आपृच्छमानः, ^A प्रच्छयमानः, ^९आपिपृच्छिष्टमाणः-
संपिपृच्छिष्टमाणः, परीपृच्छयमानः ;
सम्प्रक्षयमाणः-आप्रक्षयमाणः, प्रच्छयिष्यमाणः, आपिपृच्छिष्टिष्यमाणः-
सम्पिपृच्छिष्टिष्यमाणः, परीपृच्छिष्टिष्यमाणः ;

1. ‘प्रछु’ इत्येव धातुः । तत्र, ‘छे च’ (6-1-73) इति हस्तस्य तुकि, तस्य श्चुत्वेन
चकारः सर्वत्र हेयः।
2. सन्नन्तात् षुलि, ‘किरश्च पञ्चभ्यः’ (7-2-75) इतीडागमे, ‘रुदविद्युत्प्रहित-
स्वप्रिप्रच्छुः संश्च’ (1-2-8) इति सनः किरवे, ‘ग्रहिज्यावयिव्ययिविष्टि-
विचित्रवृश्चतिपृच्छुतिशृज्जतीनां लिति च’ (6-1-16) इति सम्प्रसारणे षट्वे च
रूपम् । एवं सन्नन्ते सर्वत्र हेयम् ।
3. यज्ञन्ते सर्वत्र यज्ञनिमित्कं सम्प्रसारणं भवति । पश्चात् ‘रीगृत्वत इति वक्तव्यम्’
(वा. 7-4-90) इति रीक अभ्यासस्य ।
4. तृचि, ‘व्रश्चभ्रस्त्यज्यज्यजराजाग्राजच्छशां षः’ (8-2-36) इति षट्वे, ‘षुना
ष्टुः’ (8-4-41) इति षट्वे च रूपम् । एवं तव्यदादिष्वपि हेयम् ।
5. शतरि, ‘तुदादिभ्यः—’ (3-1-77) इति विकरणप्रत्ययः शः । तस्य सर्व-
धातुकत्वेन लिह्वद्वावात् सम्प्रसारणे रूपमेवम् । एवं शानजन्तेऽपि प्रक्रिया हेया ।
6. स्यप्रत्यये, ‘वश्च—’ (8-2-36) इत्यादिना षट्वे, ‘षडोः कः सि’ (8-2-41) इति
षकारस्य कारके, षट्वे च रूपमेवम् ।
7. ‘विदिप्रच्छुस्वरतीनामुपसंख्यानम्’ (वा. 1-3-29) इति वार्तिकेन सम्पूर्वकादस्मा-
दात्मनेपदं, शानच् भवति ।
8. ‘आङ्गु तुप्रच्छुथोरुपसंख्यानम्’ (वा. 1-3-21) इति आङ्गूर्वकादस्माच्छानच् ।
9. ‘पूर्ववत् सनः’ (1-3-62) इति संपूर्वकात्, आङ्गूर्वकाच्च सन्नन्तेऽपि शानच् ।
- A. ‘कृतगुरुतरहरच्छेदमालिङ्गय पत्यौ
परिशिखिलितगत्रे गन्तुमापृच्छमाने ।’ विष. वा. 11-38.

¹प्राद्, शब्दप्राद्-प्राद्-प्राशौ-प्राशः ; —
^२पृष्टम्-पृष्टः-पृष्टवान्, प्रच्छितः, पिपृच्छिष्टितः, परीपृच्छितः-तवान् ;
प्रच्छः, प्रच्छ, ^Aपिपृच्छिष्टुः, परीपृच्छः ;
प्रष्टव्यम्, प्रच्छयितव्यम्, पिपृच्छिष्टितव्यम्, परीपृच्छितव्यम् ;
प्रच्छनीयम्, प्रच्छनीयम्, पिपृच्छिष्टनीयम्, परीपृच्छनीयम् ;
प्रच्छद्यम्, प्रच्छद्यम्, पिपृच्छिष्टद्यम्, परीपृच्छद्यम् ;
ईषत्प्रच्छः-दुष्प्रच्छः-सुप्रच्छः ; —
पृच्छयमानः, प्रच्छयमानः, पिपृच्छिष्टयमानः, परीपृच्छयमानः ;
प्रच्छः, ^३प्रश्नः, प्रच्छः, पिपृच्छिष्टः, परीपृच्छः ;
प्रष्टुम्, प्रच्छयितुम्, पिपृच्छिष्टितुम्, परीपृच्छितुम् ;
पृष्टिः, ^४पृच्छा, प्रच्छना, पिपृच्छिष्टा, परीपृच्छा ;
प्रच्छनम्, प्रच्छनम्, पिपृच्छिष्टनम्, परीपृच्छनम् ;
पृष्टा, प्रच्छयित्वा, पिपृच्छिष्टित्वा, परीपृच्छित्वा ;
^५आपृच्छद्य, सम्प्रच्छय, प्रपिपृच्छिष्ट्य, प्रपरीपृच्छद्य ;
प्रच्छम् २, } प्रच्छम् २, } पिपृच्छिष्टम् २, } परीपृच्छम् २ ; }
पृष्टा २, } प्रच्छयित्वा २, } पिपृच्छिष्टित्वा २, } परीपृच्छित्वा २. }

1. ‘किवचिप्रच्छुयायतस्तुकटप्रजु भीणां दीर्घेऽसम्प्रसारणं च’ (वा. 3-2-178)
इत्यनेन किपि दीर्घेऽसंप्रसारणे च विहिते सति, ‘च्छोः शडनुनासिके च’ (6-4-19)
इति किल्विमित्के शकारे, तस्य षट्वे जश्वे चर्त्वे च रूपमेवम् ।
2. तप्रत्यये सम्प्रसारणादिकं सर्व यथायथमूल्यम् ।
3. भावेऽकर्तृ च कारके, ‘यजयाच्यत्वविच्छिप्रच्छुरक्षो न दृ’ (3-3-90) इति
न दृप्रत्ययः । ‘च्छोः शृः—’ (6-4-19) इति सतुकल्य छकारस्य शकारः । ‘प्रश्ने
चासन्नकले’ (3-2-117) इति सूत्रकारनिर्देशप्रामाण्यात् सम्प्रसारणं न भवति ।
‘शात्’ (8-4-44) इति निषेधात् श्चुत्वे न ।
4. भिदादेः (3-3-104) आङ्गूतिगणत्वात् अङ्गि, सम्प्रसारणे च पृच्छा इति रूपमिति
आङ्गेयादीनां मतमिति मा. धा. वृत्तिः ।
5. ल्यपि, सम्प्रसारणे रूपमेवम् । ‘च्छोः शृः—’ (6-4-19) इति शकारादेशो न
भवति, ल्यपो बहिरज्ञत्वात् ।
- A. ‘उक्तं पिपृच्छिष्टूणां वो मा स्म भूत लुष्टप्तवः ॥’ भ. का. 7.98,

(1069) “प्रस विरतारे” (I-भादि:-766. अक. सेद्. आत्म.)

घटादि: षिञ्च। ‘प्रख्यानम्=प्रसिद्धिः।’ इति क्षीरस्वामी।

प्रासकः-सिका, प्रसकः-सिका, पिप्रसिषकः-षिका, पाप्रसकः-सिका; ^१प्रसा, ^२प्रासः, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्रथतिवत् (206) ज्ञेयानि। ^३प्रसमानः।

(1070) “प्रा पूरणे” (II-अदादि:-1061. सक. अनि. पर.)

प्रायकः-यिका, प्रापकः-पिका, पिप्रासकः-सिका, पाप्रायकः-यिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिकदापृष्ठातुवत् (833) ज्ञेयानि। ^४प्रायः, ^५प्रान्-प्रान्तौ-प्रान्तः, ^६प्राणः^B-प्राणवान् इति रूपाणि भवन्त्यस्थेति विशेषः।

(1071) “प्रीड़् प्रीतौ” (IV-दिवादि:-1144. अक. अनि. आत्म.)

‘प्रीड़् प्रीतौ प्रीयतेऽप्रीणात् प्रीणीते तर्पणे जितः॥

अणौ यौ जित्वसाफल्यात् प्रीणयेत् प्रयते प्रयेत्।’ (शो. 19 20) इति देवः। प्रायकः-यिका, प्रायकः-यिका, पिप्रीषकः-षिका, पैप्रीयकः-यिका; ^६प्रियः-इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकधीड़धातुवत् (901) ज्ञेयानि।

1. एवंते सर्वत्र, ‘घटादयो मितः’ (ग. सू. भवादौ) इति मित्संज्ञायाम्, ‘मितां हस्तः’ (6-4-92) इति उपधाहस्ते रूपम्।
  2. ‘घटादयः षितः’ (ग. सू. भवादौ) इति षित्वात्, त्रियाम्, ‘षिद्भिदा-दिभ्यः—’ (3-3-104) इत्येति रूपमेवम्।
  3. ‘प्रथित्रिदि—’ (द. उ. 1. 113) इति कुप्रत्यये सम्प्रसारणे च रूपमेवम्। प्रथतेऽसौ इति पृथुः=राजा, प्रथनं वा। पृथु=विस्तीर्णम्।
  4. ‘प्रथेरद् च’ (द. उ. 7.29) इति मन्त्रप्रत्ययेऽडागमे च रूपम्।
  5. ‘प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च’ (द. उ. 8.124) इति षिवन्प्रत्यये सम्प्रसारणे च रूपम्। षित्वात् छीवू।
- [अ] क्षीरस्वामी धातुमसुं चुरादिषु न पठति। ‘पृथ (पर्थ)’ इति तत्त्व पाठः।
- A. ‘अप्राधितो व्रजयहेऽपि च पर्थितोऽभूत्....॥’ धा. का. 3.15.

(1067) “प्रथ प्रख्याने” (I-भादि:-765. अक. सेद्. आत्म.)

घटादि: षिञ्च। ‘प्रख्यानम्=प्रसिद्धिः।’ इति क्षीरस्वामी। ‘विस्तारेऽपि’ इति धा. का. [2.4]। ‘प्रथते प्राथयस्येतत् प्रख्याने द्वितयं प्रथेः।’ (शो. 99) इति देवः।

प्राथकः-यिका, ^१प्रथकः-यिका, पिप्रथिषकः-षिका, पाप्रथकः-यिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्रथतिवत् (206) तद्वातुविषयकप्राति-स्विकरूपाणि विना ज्ञेयानि। ^२प्रथा, ^३पृथुः-पृथु, ^४प्रथमः, ^५पृथिवी इति रूपाण्यस्माद्वन्तीति विशेषः।

(1068) “प्रथ प्रख्याने” (X-चुरादि:-1553. अक. सेद्. उभ.)[अ]

‘—क्षेपे च।’ इति द्रुमे (शो. 188)।

‘प्रथते प्राथयस्येतत् प्रख्याने द्वितयं प्रथेः।’ (शो. 99) इति देवः।

प्राथकः-यिका, पिप्राथयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकक्षाप्यतिवत् (282) ज्ञेयानि। ‘नान्ये मितोऽहेतौ’ (ग. सू. भवादौ) इति सम्भवद्वेतुमणिंचां चुरादिणिचि मित्वनिषेधात् घटादिकार्यमत्र नेति ज्ञेयम्। ^६प्राधितः।

1. षित्वात् स्त्रियां भावादावङ् इति हेयम्।
  2. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञ्। प्रासः=शब्दवित्रम्।
  3. ‘इयाऽऽद्व्यध—’ (3-1-141) इत्यादिना कर्तृरि णप्रत्यये युगागमः।
  4. शतपि, शपि, ‘अदिप्रभृतिभ्यः—’ (2-4-72) इति शपो छुकि, ‘पदान्तस्य’ (8-4-37) इति निषेधात् णत्वं नेति हेयम्।
  5. ‘संयोगदेरातो धातोर्यण्वतः’ (8-2-43) इति निष्ठानत्वे, णत्वे च रूपम्।
  6. ‘हगुपधज्ञाप्रीकिरः कः’ (3-1-135) इति कर्तृरि कप्रलयः। एतच्च आत्रेयादीनां मतेनोक्तम्। काशिनायां तु ‘प्रीणातीति प्रियः।’ इति कैयादिकस्यैव कप्रलयः प्रोक्तः।
- A. ‘गोपीघटा: प्रव्यथितास्तदानीं पृथृपतापप्रस्तुमानविन्ताः।’ धा. का. 2.4.
- B. ‘ख्यान्त्यः कथा: प्राणसुदा प्रतीनां निर्मन्त्य इष्टानि चदूर् वचत्यः।’ धा. का. 2. 50.

(1072) “प्रीज् तर्पणे कान्तौ च” (IX-कथादि:-1474. सक. अनि उभ.)
कान्तिः=कामना। ‘प्रीज् प्रीतौ प्रीयतेऽप्रीणात् प्रीणीते तर्पणे जितः ॥
अणौ यौ नित्वसाकल्यात् प्रीणयेत् प्रयते प्रयेत् ।’ (क्लो. 19.20) इति देवः ।
प्रायकः-यिका, ^१प्रीणकः-णिका, पिप्रीषकः-षिका, पेप्रीयकः-यिका ; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि कैयादिकक्रीणातिवत् (274) ज्ञेयानि । ^२वत्सप्रीः ।

(1073) “प्रीज् तर्पणे” (X-चुरादि:-1837. सक. सेह. उभ.)

आधृतीयः ।

‘—यौ नित्वसाकल्यात् प्रीणयेत् प्रयते प्रयेत् ।’ (क्लो. 20) इति देवः ।
^३प्रीणकः-णिका, ^४प्रायकः-यिका, ^५पिप्रीणयिषकः-पिप्राययिषकः-षिका,
^६प्रायकः-यिका, ^७पिप्रीषकः-षिका, ^८पेप्रीयकः-यिका ;
प्रीणयिता-त्री, पिप्रीणयिषिता-त्री, प्रेता-त्री, पिप्रीषिता-त्री, पेप्रीयिता-त्री ;
प्रीणयन्-न्ती, पिप्रीणयिषन्-न्ती, ^९प्रयन्-न्ती, पिप्रीषन्-न्ती ; —

1. ‘धून्प्रीजोरुंग् वक्तव्यः’ (वा. 7-3-37) इति एन्नते सर्वत्र तुगागमे णत्वे च
प्रीणकः, प्रीणयिता इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भवन्तीति यथायथमूल्यानि ।
2. वत्सान् प्रीणातीति वत्सप्रीः । किपि रूपमेवम् । काशिकायां (6-4-148)
रूपमेतदुदाहृतम् ।
3. ‘धून्प्रीजोरुंग् वक्तव्यः’ (वा. 7-3-37) इति एन्नते सर्वत्र तुगागमो भवति ।
एतचाविशेषेण एन्नते सर्वत्रेति मतेन लिखितम् ।
4. ‘धून्प्रीजोः—’ (वा. 7-3-37) इति तुगागमः ‘धूज्’ साहचर्येण कैयादिकस्य
प्रीणातेणविवेति, हरदत्तादिमते तु तुगागमात् इद्दौ, आयादेशे च रूपमेवम् ।
एवमेव तृजादिष्वपि प्राययिता-त्री इत्यादीनि रूपाणि यथायथमूल्यानि ।
5. चुरादिप्रीजोऽपि तुगागमवादिनां पक्षे एन्नतात् सनि रूपमेवम् । हरदत्तादिमते
तु पिप्राययिषकः इत्यादीनि रूपाणीति च हेयम् ।
6. ‘आधृषाद् वा’ (ग. सू. चुरादौ) इति वचनेन गिचो वैकल्पिकत्वात्, गिजभावपक्षे
शुद्धारूपमेवम् ।
7. गिजभावपक्षे सनि, ‘एकाच उपदेशे—’ (7-2-10) इतीर्णिषेधे, सनः कित्वे, दीर्घे
च रूपम् । धातोरस्य चुरादिपठितस्य सेद्धत्वेऽपि गिजभावपक्षे भ्वादिपाठेऽनिदर्शनं
शास्त्रवशादिति हेयम् ।
8. गिजभावपक्षे शुद्धात् यद्दन्ते रूपमेवमिति हेयम् ।
9. गिजभावपक्षे शुद्धात्, ‘शेषात् कर्तं—’ (1-3-78) इति शतैव ।
- A. ‘.....स्वैरं तत्र जनान् प्रयन् विगलितश्रन्थान् कचान् ग्रन्थयन् ।’

धा. का. 3. 51.

प्रीणयिष्यन्-पिप्रीणयिष्यन्-न्ती-ती, प्रेष्यन्-न्ती-ती, पिप्रीष्यन्-न्ती-ती ;
मिलप्रीः-मिलप्रियौ-मिलप्रियः ; —
प्रीणितम्-तः, पिप्रीणयिषितः-तवान्, प्रीतम्-तः, पिप्रीषितः,
पेप्रीयितः-तवान् ;
प्रीणः, पिप्रीणयिषुः, प्रियः, पिप्रीषुः, प्रेषियः ;
प्रीणयितव्यम्, पिप्रीणयिषितव्यम्, प्रेतव्यम्, पिप्रीषितव्यम्, प्रेप्रीयितव्यम् ;
प्रीणीयम्, पिप्रीणयिषीयम्, प्रयणीयम्, पिप्रीषीयम्, पेप्रीयीयम् ;
प्रीणम्, पिप्रीणयिष्यम्, प्रेयम्, पिप्रीष्यम्, पेप्रीयम् ;
ईषत्प्रीणः-दुष्प्रीणः-सुप्रीणः, ईषत्प्रयः-दुष्प्रयः-सुप्रयः ; — — —
प्रीणयमानः, पिप्रीणयिष्यमाणः, प्रीयमाणः, पिप्रीष्यमाणः, पेप्रीयमाणः ;
प्रीणः, पिप्रीणयिषः, ^१प्रयः, पिप्रीषः, पेप्रीयः ;
प्रीणयितुम्, पिप्रीणयिषितुम्, प्रेतुम्, पिप्रीषितुम्, पेप्रीयितुम् ;
प्रीणना, पिप्रीणयिषा, प्रीतिः, पिप्रीषा, पेप्रीया ;
प्रीणनम्, पिप्रीणयिषणम्, प्रयणम्, पिप्रीषणम्, पेप्रीयणम् ;
प्रीणयित्वा, पिप्रीणयिषित्वा, प्रीत्वा, पिप्रीषित्वा, पेप्रीयित्वा ;
विप्रीण्य, विपिप्रीणयिष्य, विप्रीय, विपिप्रीष्य, विपेप्रीय ;
प्रीणम् २, } पिप्रीणयिषम् २, } प्रायम् २, } पिप्रीषम् २, }
प्रीणयित्वा २, } पिप्रीणयिषित्वा २, } प्रीत्वा २, } पिप्रीषित्वा २, }
पेप्रीयम् २ ; } पेप्रीयित्वा २. }

(1074) “प्रुड् गतौ” (I-भवादि:-957. सक. अनि. आत्म.)

प्रावकः-विका, प्रावकः-विका, पुप्रूषकः-षिका, पोप्रूयकः-यिका,
^२पिप्रावयिषकः-पुप्रावयिषकः-षिका ;
प्रोता-त्री, प्रावयिता-त्री, पुप्रूषिता-त्री, पोप्रूयिता-त्री, पिप्रावयिषिता-
पुप्रावयिषिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि च्यवतिवत् (558) ज्ञेयानि ।

1. ‘एरुच्’ (3-3-56) इति भावे घजयवादोऽप्रलयः । ‘एरजण्णन्तानाम्’ इति
मतं तु भाष्यासम्मतत्वादप्रामाणिकम् । स्पष्टमिदं कैयदे (3-2-1) ।
2. ‘स्वतिश्चोत्तिश्वतिप्रवति—’ (7-4-81) इत्यनेन एन्नतात् सनि अवर्णयते यगि
च उवण्णन्तस्याभ्यासस्येकारादेशो वा भवति । इयमप्राप्तिविभाषा । एवं एन्नतात्
सनि सर्वत्र रूपद्रव्यं हेयम् ।

^१कटप्रूः-कटप्रूवौ-कटप्रूवः; ^२प्रवकः; ^३प्रवणः; ^४प्रावयन्-प्रावयिष्यन्-न्ती-ती, इति
इमानि रूपाणि अस्य धातोः भवन्तीति विशेषः ।

(1075) “प्रुष स्नेहनसेवनपूरणेषु”

(IX-ऋग्वादि:-1527. सक. सेद्. पर.)

‘—सेचन....’ इति क्षीरस्वामि-पुरुषकार-कविकल्पद्रुमसम्मतः पाठः ।
मैत्रेयस्तु ‘....मोचन....’ इति पपाठ । ‘मोहनदाहनयोरप्याह शङ्करः ।
इति धा. का. व्याख्या (3-12) । अयं ‘प्रुष—’ इति दीर्घोपध इति
बालमनोरमा ।

‘—स्नेहनादिषु । प्रुणाति च, प्रोषति च दाहे—॥’ (श्लो. 172) इति देवः ।
प्रोषकः-षिका, प्रोषकः-षिका, पुप्रोषिषकः-पुप्रुषिषकः-षिका, पोप्रुषकः-
षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपोषतिवत् (1026) ज्ञेयानि ।
‘विप्रुद् । ^५प्रुणन्^६ ।

(1076) “प्रुषु दाहे” (I-ऋग्वादि:-703. सक. सेद्. पर.)

‘—स्नेहनादिषु । प्रुणाति च, प्रोषति च दाहे—॥’ (श्लो. 172) इति देवः ।
प्रोषकः-षिका, प्रोषकः-पुप्रोषिषकः-पुप्रुषिषकः-षिका, पोप्रुषकः-षिका-इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपोषतिवत् (1026) ज्ञेयानि । ^७प्रोषित्वा-प्रुष्टा,

1. कटं प्रवते इति कटप्रूः= कामरूपी कीटश्च । ‘किवचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रूजु-
श्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च’ (वा. 3-2-178) इत्यनेन सोपपदात् किपि
प्रकृतेर्दीर्घं । द्विवचनादिषु उवडादेशः ।
2. ‘प्रुसुल्वः समभिहारे चुन्’ (3-1-149) इति कर्तृरि चुनप्रत्ययः । अनादेशः ।
समभिहारः= साधुकारित्वम् ।
3. ‘चलनशब्दाथर्दिकर्मकाद् युच्’ (3-2-148) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु
युच् प्रत्ययः । गत्वम् । अकर्मकर्त्त्वं विवक्षामेदेनेति ज्ञेयम् ।
4. ‘बुधयुधनशजनेऽपुद्गुभ्यो गेः’ (1-3-86) इति वर्तुगामिन्यपि कियाकले प्यन्तात्
शतैव, न शान्त्व ।
5. किपि षकारस्य जश्त्वेन डकारः । विप्रुद्=पामा ।
6. शतरि कैयादिकत्वात् श्वाप्रत्यये, ‘श्वाऽभ्यस्तयोः—’ (6-4-112) इत्याकारलोपे गत्वे
च रूपम् ।
7. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति कत्वायामिद्विरूप्यः । इदपक्षे ‘न कत्वा सेद्’
(1-2-18) इति कित्वनिषेधात् प्रोषित्वा इति रूपम् ।
- A. ‘प्रुणन् सतां प्रियमयं प्लविताङ्गरागः.....’ धा. का. 3. 12.

^१प्रुष्टम्-प्रुष्टवान् इति रूपाण्यस्माद्वन्तीति विशेषः ।

(1077) “प्रेषृ गतौ” (I-ऋग्वादि:-619. सक. सेद्. आत्म.)

प्रेषकः-षिका, प्रेषकः-षिका, पिप्रेषिषकः-षिका, पैप्रेषकः-षिका ; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।

(1078) “प्रैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु” (I-ऋग्वादि:-458. सक. सेद्. पर.)
‘पैणृ—’ इति धातोः पाठमेदोऽयम् । सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपृथातु-
वत् (261) ज्ञेयानि । ^८प्रैणनम् ।

(1079) “प्रोथृ पर्यासौ” (I-ऋग्वादि:-867. सक. सेद्. उभ.)

‘प्रोथति=सूदति’ इति ‘प्रोथदधो न यवसे—’ (तैति. सं. 4.4.3.8.)
इति मन्त्रव्याख्यायां व्याख्यानात्, ‘अपप्रोथ दुन्दुमै दुच्छुनाम्—’ (तैतिरीय-
संहिता 4.6.6.7) इत्यत्र, ‘अपप्रोथ=मारय—’ इति व्याख्यानाच्च
भद्रभास्करमते हिंसार्थकोऽयं धातुः इति मा. धा. वृत्तिदर्शनाज्ञायते ।
“—पर्यासिगतौ” इत्यपि कचिदर्थनिर्देशः कृतः । ‘अपप्रोथनम्=हुङ्करणम् ।’
इति क्षुरे ।” इत्यपि मा. धा. वृत्तिः । ‘शबदार्थोऽपि । अपपूर्वस्तु मारणे
हुङ्करणे वा’ इति धा. का. व्याख्याने (२.२५) । भाष्यप्रदीपोधोतात्
(1-4-56) नायं धातुरिति ज्ञायते ।

प्रोथकः-थिका, प्रोथकः-थिका, पुप्रोषिषकः-पुप्रुषिषकः-षिका, पोप्रुथकः-षिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि । ^९प्रोथः=
अथादीनां नासारज्जुः ।

(1080) “मुष्टि गतौ” (I-ऋग्वादि:-642. सक. सेद्. आत्म.)

मुष्टकः-हिका, मुष्टकः-हिका, पिप्लिहिषकः-पिप्लेहिषकः-षिका, पैप्लिहकः-हिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षिश्यतिवत् (287) ज्ञेयानि । ^{१०}मुष्टा=

1. निष्ठायाम्, ‘यस्य विमाषा’ (7-2-15) इति इतिनषेधः ।
2. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां करणे घब् ।
3. ‘श्वनुक्षन्—’ [द. उ. 6.5.5.] इत्यादिना कनिन्प्रत्ययान्तो निपातितः । मुष्टा=
कुशिव्याधिः, अध्वगश्च ।
- A. ‘प्रश्लोणितान् प्रैणनविप्रणतिक्षीतीन् अनुल्बणान् वेनुगणान् कन्तस्तनात् ॥’ धा. का. 1. 89.

(1081) “प्ली गतौ” (IX-क्रादि:-1503. सक. अनि. पर.)

प्वादि, ल्वादिश्च ।

‘ल्वी—’इति श्रीरस्वामी पपाठ । ‘—वरणे’ इति इति केचित् ।
मैत्रेयादयस्त्वमुं न पठन्ति । इति मा. धा. वृत्तावृत्तम् ।
प्लायकः-यिका, प्लायकः-यिका, पिप्लीषकः-यिका, पेष्टीयकः-यिका ;
प्लेता-त्री, प्लाययिता-त्री, पिप्लीषिता-त्री, पेष्टीयिता-त्री ;
^१चिलनन्-^Aन्ती, प्लाययन्-न्ती, पिप्लीषन्-न्ती ; —
प्लेष्यन्-न्ती-ती, प्लाययिष्यन्-न्ती-ती, पिप्लीषिष्यन्-न्ती-ती ; —
— प्लाययमानः, प्लाययिष्यमाणः, — पेष्टीयमानः, पेष्टीयिष्यमाणः ;
सुप्ली-सुप्लियौ-सुप्लियः ; — — —
²प्लीनम्-प्लीनः-प्लीनवान्, प्लायितः, पिप्लीषितः, पेष्टीयितः-तवान् ;
प्लयः, प्लायः, पिप्लीषुः, पेष्टीयः ;
प्लेतव्यम्, प्लाययितव्यम्, पिप्लीषितव्यम्, पेष्टीयितव्यम् ;
प्लयनीयम्, प्लायनीयम्, पिप्लीषणीयम्, पेष्टीयनीयम् ;
प्लेयम्, प्लायम्, पिप्लीष्यम्, पेष्टीयम् ;
ईष्टप्लयः-दुष्टप्लयः-सुप्लयः ; — —
प्लीयमानः, प्लाययमानः, पिप्लीष्यमाणः, पेष्टीयमानः ;
प्लयः, प्लायः, पिप्लीषः, पेष्टीयः ;
प्लेतुम्, प्लाययितुम्, पिप्लीषितुम्, पेष्टीयितुम् ;
³प्लीनिः, प्लायना, पिप्लीषा, पेष्टीया ;
प्लयनम्, प्लायनम्, पिप्लीषणम्, पेष्टीयनम् ;

1. ‘क्रधादिभ्यः’ (3-1-81) इति इना विकरणप्रत्ययः । ‘श्राद्भ्यस्तयोरातः’ (6-4-112) इत्याकारलोपे ‘प्वादीनां हस्तः’ (7-3-80) इति हस्ते च रूपमेवम् ।
2. ‘द्वादिभ्यः’ (8-2-44) इति निष्ठानत्वम् ।
3. ‘कृद्वादिभ्यः किं न निष्ठावद्वाच्यः’ (वा. 8-2-44) इति क्तिनस्तकारस्य नकारे रूपमेवम् ।
4. ‘पाश्वं लिनन् गजमचोदयदुन्मदान्धमव्लीनशक्तिमतिघोरजवं प्रिनन्तम् ॥’ धा. का. 3-8.

प्लीत्वा, प्लाययित्वा, पिप्लीषित्वा, पेष्टीयित्वा ;
संप्लीय, संप्लाय, प्रपिप्लीष्य, प्रपेष्टीय ;
प्लायम् २, } प्लायम् २, } पिप्लीषम् २, } पेष्टीयम् २ ; }
प्लीत्वा २, } प्लाययित्वा २, } पिप्लीषित्वा २, } पेष्टीयित्वा २. }

(1082) “प्लुड् गतौ” (I-भादि:-959. सक. अनि. आत्म.)

प्लावकः-यिका, प्लावकः-यिका, पुप्लूषकः-यिका, ^१पोप्लूषकः-यिका,
^२पुप्लावयिषकः-पिप्लावयिषकः-यिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
भौवादिकच्यवतिवत् (558) बोध्यानि । ^३प्लवः-प्लवी, ^४आप्लावः-
^Aआप्लवः, ष्यति-^५आप्लावः, ^६परिप्लू इत्यादीनि रूपाणि अस्य
घातोर्भवन्तीति विशेषः ।

(1083) “प्लुष दाहे” (IV-दिवादि:-1115.1216. सक. सेद्. पर).[अ]

‘.....दाहकर्मणि ॥ प्लोषति प्लुष्यतीति स्तां, प्लुष्णाति स्नेहनादिषु ।’
(छो. 171-172) इति देवः ।

प्लोषकः-यिका, प्लोषकः-यिका, पुप्लूषिषकः-पुप्लोषिषकः-यिका,

1. यज्ञतात् द्वित्वे ‘गुणो यज्ञलुकोः’ (7-4-82) इत्यभ्यस्तथ गुणे ‘अकृत्सार्व-धातुकयोः—’ (7-4-25) इति दीर्घे च रूपमेवम् ।
2. ष्यन्तात् सनि ‘सन्यवोः’ (6-1-9) इति द्वित्वे वृद्धद्यावादेशयोः अवर्णपरयण्परकथा-दभ्यासघटितोकारस्य, ‘नवतिश्छोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा’ (7-4-81)
इति पाक्षिके इकारे रूपद्वयम् । एवं सर्वते ष्यन्तात् सनि प्रक्रिया हेया ।
3. पचादिषु (3-1-134) प्लुवद् इति पाठात् टित्वान्वीपि स्त्रियां प्लवी इति हेयम् ।
4. ‘विभाषाऽऽविष्णुवोः’ (3-3-50) इति विभाषया घञ् भवति । घञभावे अप्प्रत्ययः । एवं रूपद्वयं बोध्यम् ।
5. ‘भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्त्याद्यापात्या वा’ (3-4-68) इति निपातनात् कर्तरि ष्यतप्रत्ययः ।
6. त्यपि ‘युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि’ (6-4-58) इति छन्दसि विषये दीर्घः । लोके तु आप्लुत्य इत्येव ।
- A. ‘दूराप्लावं हनूमन्तं रामः प्रोचे गजाप्लवः॥’ भ. का. 7-47.
- [अ] दिवादिष्वेव प्लुषधातुर्द्विवारं पठयते—उषादावन्यत्र च । तत्र पुषादिपाठाद् अप्लुषत् इति अङ्गसिद्धिः फलम् । अन्यत्र तु, अप्लोषीत् इति सिचस्सिद्धिः फलभिति विशेषः । कृदन्तेषु तु द्वयोऽप्लुत्यतेयतोऽसाभिरेकदैवोभयोहपादानमाहतम् ।

ज्ञेयानि । ^१प्सापयन्-न्ती-ती, [इदमेषां] ^२प्सातम्, इत्यस्माद् धातोः
भवन्तीति विशेषः । ^३प्रणिप्साता, ^४द्रप्सः ।

(1087) “फण नीचैर्गतौ” (I-भवादिः-116. सक. सेद. पर.)

‘नीचैर्गतिः=मन्दगमनम्, असद्वयवहारो वा।’ इति क्षीरस्वामी ।
‘अधोगमनम्।’ इति केशवस्वामी । इति मा. धा. वृत्तिः ।
फक्ककः-किका, फक्ककः-किका, पिफक्किषकः-षिका, पाफक्ककः-किका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्तिवत् (139) ज्ञेयानि । फक्कन्-
न्ती, इति शतरि रूपम् ।

(1088) “फण गतौ” (I-भवादिः-821. सक. सेद. पर.) घटादिः ।

फाणकः-णिका, ^५फणकः-फाणकः-णिका, पिफणिषकः-षिका, पंफणकः-
पम्फणकः-णिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्णतिवत् (157)

1. ‘निगरणचलनार्थेभ्यः—’ (1-3-87) इति ष्यन्तात् कर्तृगामिन्ययि क्रियाफले
परस्मैपदमेव । तेन शान्तं न ।
2. ‘क्लोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः’ (3-4-76) इति अधिकरणे
क्तप्रत्ययः । प्रत्यवसानार्थाः=भक्षणार्थकाः धातवः ।
3. ‘नेगदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्विषातिः—’ (8-4-17) इत्यादिना
उपसर्गस्थानिन्मित्तात् परस्य नेर्णत्वम् ।
4. द्रवणेन प्सानीयो द्रप्सः । ‘घर्यें कविधानम्—’ (वा. 3-3-58) इति क्प्रत्ययः ।
‘आतो लोग इटि च’ (6-4-64) इत्याकारलोपः । पृष्ठोदरादित्वात् (6-3-109)
द्रवणशब्दस्य द्रादेशः ।
5. घटादित्वेन मित्वात् पौ, ‘मितां हस्वः’ (6-4-92) इति उपधाहस्वे रूपमेवम् ।
‘फणः पूर्वे घटादयः।’ इति मैत्रेय-क्षीरस्वाम्यायुपात्तवचनानुसारेण फण-
धातोघटादिर्बन्धे नेति ज्ञायते । तदानीं मित्वाभावात् फाणकः-णिका, इत्यादीन्येव
रूपाणि । किञ्च, धातूनामनेकार्थं श्वतात्, गत्यर्थकस्य फणधातोरेव घटादिषु पाठ
इति ज्ञायते ; यतः ‘अन्यत्र फाणयति=घटं निःस्नेहयतीत्यर्थः।’ इति
क्षीरस्वामी बभाण । ‘.....फण-ए निःस्नेहने—।’ इति कविकर्त्पदुम्
(श्व 176) वाक्यमप्यत्र निःस्नेहनार्थेऽस्य धातोः प्रयोगेऽनुकूलम् ।
- Δ. ‘स्नान्यस्तदा श्राणमुपाश्य चानं निवां गताः पसातिपरास्तथाऽन्याः।’
धा. का. 2.49.

पोप्लुषकः-षिका ; प्लोषिता-त्री, प्लोषयिता-त्री, पुप्लुषिषिता-पुप्लोषिषिता-
त्री, पोप्लुषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि दैवादिककुण्यतिवत् (224)
बोध्यानि । ^Aप्लुष्यन् इति शतरि रूपम् ।

(1084) “प्लुष स्नेहनसेवनपूरणेषु”

(IX-भवादिः-1528. सक. सेद. पर.)

‘—मोहनदाहनयोरप्याह शङ्करः।’ इति धा. का. (3-12.) । ‘सेवन—
इत्यपि कुत्रचिद् दृष्टः पाठः।

‘प्लोषति प्लुष्यतीति स्तां, प्लुष्णाति स्नेहनादिषु।’ (श्व. 172) इति देवः ।
प्लोषकः-षिका, प्लोषकः-षिका, पुप्लोषिषकः-पुप्लुषिषकः, पोप्लुषकः-
षिका ; प्लुष्णन्-ती इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपोषतिवत्
(1026) ज्ञेयानि । निष्ठायाम्-^Bप्लुषितम्-तः, इति एकमेव रूपमिति विशेषः ।

(1085) “प्लुषु दाहे” (I-भवादिः-704. सकृ सेद. पर.)

‘.....दाहकर्मणि ॥ प्लोषति, प्लुष्यतीति स्तां, प्लुष्णाति
स्नेहनादिषु।’ (श्व. 171-172) इति देवः ।

प्लोषकः-षिका, प्लोषकः-षिका, पुप्लोषिषकः-पुप्लुषिषकः-षिका, पोप्लुषकः-
षिका ; ¹प्लुष्टः^C, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपोषतिवत्
(1026) ज्ञेयानि ।

(1086) “पसा भक्षणे” (II-भवादिः-1055. सक. अनि. पर.)

प्सायकः-णिका, प्सापकः-णिका, पिप्सासकः-सिका, पाप्सायकः-
णिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिकदाप्-धातुवत् (833)

1. उदित्तवेन क्त्वायामि द्विकल्पनात् निष्ठायाम्, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इतीन्निषेधः ।
ष्टुत्वम् ।
- A. ‘तं प्लुष्यद् दृष्टिन्द्रियमुष्मपि च गतन्त्रासमुक्तुध्यदङ्गं .....॥’ धा. का. 2.56.
- B. ‘मुण्णन् सतां प्रियमयं प्लुषिताङ्गरागः
मुण्णन् मुदं मुगदशां रिपुधाम मुण्णन्।’ धा. का. 3.12.
- C. ‘.....प्रोभ्यान् प्लुष्टजनान् क्षगमृतपृष्ठद्वीर्णी भवान् दानवान्।’ धा. का. 1.88.

ज्ञेयानि । ^१काण्टः^A, ^२फणितः, ^३फेणिवान् - पेफणिवान्, ^४फणितः । इति हमानि रूपाणि अस्य धातोर्मवन्तीति विशेषः ।

(1089) “फल निष्पत्तौ” (I-भादि:-530. अक. सेद. पर.)
‘निष्पत्तिः=सिद्धिः’ इति क्षीरस्त्रामी ।

‘फलेर्विशरणे फुलं फलितं फलति त्रयम् ॥
आदितो, उनादितस्त्वन्त्ये रूपे निष्पत्तिवाचिनः ।’ (श्लो. 158-159) इति देवः ।
फालकः-लिका, फालकः-लिका, पिफलिषकः-षिका, पाफलकः-लिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककलतिवत् (174) ज्ञेयानि । फलितम्,
‘फलम्’, ^५त्रिफला, ^६संफला-भूषफला-अजिनफला-शणफला-पिण्डफला,

1. ‘क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नमिलष्टविरिष्टकाण्टबादानि मन्थमनस्तमस्सत्त्वाविस्पष्टस्त्व-
रानायासमृशेषु’ (7-2-18) इत्यनेनास्य धातोर्निष्ठायाम्. अनायासाध्यकषा-
यविशेषश्चेत् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेनोच्यते तदानीमिहभावो निपात्यते । ‘अनुनासिकस्य
क्षिङ्गलः विडितः’ (6-4-15) इति दीर्घः । पश्चात्, ‘षट्ना षट्’ (8-4-41) इति
ष्टुत्वेन निष्ठातकारस्य टकारः । अन्यत्र फणितमियेव ।

‘उष्णाम्बुद्यौषधं क्षुण्णं क्षिप्त्वा सयोऽभिषुल्य च ।
पीयते यः कषायोऽसौ फाण्टोऽनायासाधितः॥’ इति प्र. सर्वस्वे ।
माघवस्तु ‘तदै नवनीतं षृतं देवानाम्, फाण्टं मनुष्याणाम्—’ इति शातपथ-
श्रुतिव्याख्यायाम् (3-1-3-8) ‘नवनीतं फाण्टषृतयोरन्तरालवति’, इत्याह ।
तेन नवनीतभावात् प्रगवस्थापनं द्रव्यं फाण्टम् इति लभ्यते । धातुकृतौ तु
‘औषधस्य पञ्च कल्पनाः—रसः, कल्पः, शृतः, शीतः, काथः । शीतो नाम
क्षुण्णमौषधमुदके प्रक्षिप्य रात्रावधिवासितं यदुदकं प्रातः पीयते तत् । तदेवोष्णोदके
प्रक्षिप्य सयोऽभिषुल्य पूर्वा पीयते । स फाण्ट इति तद्विदः ।’ इत्याह ।

2. क्षिनि, ‘तितुत्रेष्वग्रहादीनाम्—’ (वा. 7-2-9) इति वचनात् इडिति ज्ञेयम् ।
धातूनामनेकार्थकत्वाद् अत्र शब्दार्थकत्वमित्यपि ज्ञेयम् ।

3. कर्तरि लिटः क्षसौ, ‘फणां च सप्तानाम्’ (6-4-125) इत्येत्वाभ्यासलोपविकल्पः ।
‘वस्वेकाजादूचसाम्’ (7-2-67) इतीद ।

4. फलतीति फलम्, कर्तरि पचादित्वाद्दृ । लोकप्रयोगात् क्लीबत्वम् ।

5. अजादिषु (4-1-4) दर्शनात् छ्रियां टाप् भवति । छ्रियपवादः ।

6. ‘पाककर्णपर्णपुष्पफल—’ (4-1-64) इति प्रासं छ्रियं बाधित्वा, ‘संभस्त्राजिनशण-
पिण्डेभ्यः फलात्’ (ग. सू. 4-1-4) इति टाप् । भूषफला इत्यत्र ‘छ्रियोः
संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्’ (6-3-63) इति हस्त्वः ।

A. ‘अस्त्रिलष्टनादा निरगुः फाण्टचित्रास्त्रपाणयः ॥’ भ. का. 9.17.

B. ‘दुष्टानपस्त्रादयितुं प्रयाते कृष्णे विलेपुः फणिता विमोहम् ॥’ धा. का. 2.19.

^१फालः, ^२दासीफली इति रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः ।

(1090) “जि फला विशारणे” (I-भादि:-516. अक. सेद. पर.)

‘विशरणम् = विकसनम् ।’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (1-66) ।

‘फलेर्विशरणे फुलम्, फलितम्, फलति लयम् ॥

आदितो, उनादितस्त्वन्त्ये रूपे निष्पत्तिवाचिनः ।’ (श्लो. 158-159) इति देवः ।

फालकः-लिका, फालकः-लिका, पिफलिषकः-षिका, पाफलकः-लिका;

फलिता-त्री, फालयिता-त्री, पिफलिषिता-त्री, पम्फुलिता-त्री ;

फलन्-न्ती, फालयन्-न्ती, पिफलिषन्-न्ती ;

फलिष्यन्-न्ती-ती, फालयिष्यन्-न्ती-ती, पिफलिषिष्यन्-न्ती-ती ; —

— फालयमानः, फालयिष्यमाणः, — पम्फुलयमानः, पम्फुलिष्यमाणः ;

‘फल-फलौ-फलः ; — — —

^५फुलः-^६फुलवान्, ^७प्रफुलतम्-प्रफुलतः-प्रफुलतवान्, ^८फलितम्-फलितवान्, ^९उफुलः-

1. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञ् । फलयते=निष्पायतेऽनेन धान्यादिकमिति
फालः=हलः ।

2. ‘पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल—’ (4-1-64) इति जातिवाचिनः फलोत्तरपदादस्मात्
छ्रियां छ्रिष् ।

3. यहन्ताण्वुलि द्वित्वादिके कृते, ‘उत् परसात्’ (7-4-88) इति उत्तरखण्डस्थाकार-
स्थोकारे, परसर्वार्णविकल्पे च रूपद्वयम् । एवं यहन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।

4. ‘न पदान्ताः परेऽणः सन्ति ।’ इति वचनं तु भाष्यासम्मतमिति, लकारन्तस्यास्य
प्रयोग उपननः ।

5. निष्ठायाम्, ‘आदितश्च’ (7-2-16) इति इणिषेधे, ‘अनुष्टसर्गात् फुलक्षीव—’
(8-2-55) इत्यत्र निपातनात् निष्ठातकारस्य लकारः, प्रकृतिघटिताकारस्योत्त्वं च ।
यद्वा, लत्वस्यासिद्धत्वेन तकारादिप्रत्ययपरकत्वात्, ‘ति च’ (7-4-89) इत्युत्त्वमिति
ज्ञेयम् ।

6. ‘क्लवतोरप्येतलत्वमिष्यते ।’ इति वृत्तिः । तन्मते फुलवान् इत्यपि साधुः ।

7. अनुपसगदिव लत्वस्य निपातनात्, सोपस्त्रात् इणिषेधे, उत्त्वे च रूपमेवम् ।
प्रफुल्लम् इति तु ‘फुल विकसने’ इत्यस्तात् पचायन्ति ज्ञेयम् ।

8. ‘विभाषा भावादिकर्मणोः’ (7-2-17) इति भावे, आदिकर्मणि च या निष्ठा, तत्र
विषये इणिषेधस्य विकल्पनात् फलितम् इत्यपि साधुरिति ज्ञेयम् ।

9. ‘उत्पुल्लस्मफुलयोरुपसंख्यानम्’ (वा. 8-2-55) इति वचनादत्रापि निष्ठातकारस्य
लत्वमिति ज्ञेयम् । क्लवत्वन्तस्यापीदं लत्वमिति वृत्तिकारेष्टः तत्रापि लत्वम् ।

४१४

फुल

उत्फुलवान्,	सम्फुलः-सम्फुलवान्,	फालितः;	पिफलिषितः;
फलम्,	^१ फेलिवान्, फालः,	पिफलिषुः;	पम्फुलः;
फलितव्यम्,	फालयितव्यम्,	पिफलिषितव्यम्;	पम्फुलितव्यम्;
प्रतिफलनीयम्,	फालनीयम्,	पिफलिषणीयम्;	पम्फुलनीयम्;
फाल्यम्,	फाल्यम्,	पिफलिष्यम्;	पम्फुल्यम्;
ईष्टफलः-दुष्टफलः-सुफलः;		—	—
फल्यमानः,	फाल्यमानः;	पिफलिष्यमानः;	^२ पम्फुल्यमानः;
फालः,	फालः;	पिफलिषः;	पम्फुलः;
फलितुम्,	फालितुम्,	पिफलिषितुम्;	पम्फुलितुम्;
^३ कुशितः;	फालना,	पिफलिषा,	पम्फुला;
फलनम्,	फालनम्,	पिफलिषणम्;	पम्फुलनम्;
फलित्वा,	फालित्वा,	पिफलिषित्वा,	पम्फुलित्वा;
प्रफल्य,	प्रफाल्य,	प्रपिफलिष्य,	प्रपम्फुल्य;
फालम् २,	{ फालम् २,	{ पिफलिषम् २,	{ पम्फुलम् २;
फलित्वा २,	{ फालित्वा २,	{ पिफलिषित्वा २,	{ पम्फुलित्वा २;
‘फल्गुः.			

(1091) “फुल सञ्चलने”

(VII-तुदादि:-1390. अक. सेद्. पर.) कुटादि:

धातुरयं सिद्धान्तकौमुद्यां केवलमुपातः। क्षीरतरङ्गिणी-धातुवृत्त्यादिषु
कुलापि नोपलभ्यते। ‘स्फुल—’ इत्यस्य पाठमेदोऽयमिति ज्ञेयम्।
कोलकः-लिका, फोलकः-लिका, पुफुलिषकः-षिका, पोफुलकः-लिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिकुटितिवत् (204) ज्ञेयानि।

- कर्तरि, लिटः क्सौ, ‘तृफलभजत्रपथ’ (6-4-122) इत्येत्वाभ्यासलोपे, ‘वस्त्रे-
काजाद्घसाम्’ (7-2-67) इतीडागमे च रूपम्।
- यडन्तात् यकि, ‘हलो यमां यमि लोपः’ (8-4-64) इति यदो यकारस्य विकल्पेन
लोपः। लोपाभावपक्षे तु ‘फम्फुल्यमानः’ इत्यपि साधुः। एवं यडन्तात् त्यप्यपि
ज्ञेयम्।
- क्लिनि, इग्निषेधे, ‘ति च’ (7-4-89) इत्युत्त्वे रूपमेवम्।
- ‘फलिपाटि-’ (द. ज. 1-103) इत्युप्रत्यये गुगागमे च रूपम्। फल्गुः=असारः।

(1092) “फुल विकसने” (I-भवादि:-532. अक. सेद्. पर.)

फुलकः-लिका, फुलकः-लिका, पुफुलिषकः-षिका, पोफुलकः-लिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचिछ्नितिवत् (528) ज्ञेयानि।
पचायचि—^Aप्रफुलः।

(1093) “फेल गतौ” (I-भवादि:-542. सक. सेद्. पर.)

फेलकः- लिका, फेलकः-लिका, ^१पिफेलिषकः-षिका, ^२पेफेलकः-लिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकफेलतिवत् (262) ज्ञेयानि। ^३फेला,
^Bफेलनम्।

(1094) “बण शब्दार्थः” (I-भवादि:-459. अक. सेद्. पर.) [अ]

बाणकः-णिका, बाणकः-णिका, विवणिषकः-षिका, बभ्वणकः-णिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षणतिवत् (157) ज्ञेयानि। ^Cउल्बणः
^Dबाणः, ^Eगीर्वाणाः।

1. सन्नन्ते द्वित्वे, अभ्यासे, ‘हस्तः’ (7-4-59) इति हस्तः; स च, ‘एव हग्नप्रस्वा-
देशो’ (1-1-48) इति शास्त्रात् एकारस्य इकाररूपः।

2. यडन्ताण्वुलि, अभ्यासस्य हस्ते इकारे, ‘गुणो यच्छुक्षोः’ (7-4-82) इति इकारस्य
गुणेन एकार इति ज्ञेयम्।

3. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति स्त्रियां भावादौ अकारप्रत्ययः। फेला=भुक्तसमु-
च्छितम्। ‘पेला’ इति धातुवृत्तौ पाठः।

4. पचायचि, पृष्ठोदरादित्वात् उल्खलशब्दवत् ‘उत्’ इत्युपसर्गस्य लत्वे रूपमेवम्।

5. बणति=शब्दं करोत्यस्मिन् बाणः=ज्या। अधिकरणे ‘हलश्च’ (3-3-121)
इति संज्ञायां घञ्।

6. गीरेव बाणः येषां ते गीर्वाणाः= देवाः, भूदेवाश्च।

[अ] धातुरयं माधवधातुवृत्त्यादिषु न दृश्यते। ‘ध्रण—’ इत्यस्य पाठमेदोऽयम्,
इति सि. कौमुदी। क्षीरतरङ्गिणां तु धातुरयमुपातः। परं तु तत्र चण
इति मुद्रणाशुद्धिः। उत्तरत्र बाणशब्दस्यादेव धातोनिष्पादनात्।

A. ‘अधिलक्ष्यामिव धातुमत्यां लोघ्रदुमं सानुमतः प्रफुल्म्॥’ रुद्ध. 2.29.

B. ‘फणीश्वरक्षेलहृष्टं प्रवेणितवृत्तं मुहुः पेलववात्फेलनात्॥’ धा. का. 1.69.

C. ‘प्रद्वलोणितान् प्रैणनविप्रणतिक्षतीननुलब्धणान् धेनुगणान् कनत्स्तनान्॥’

धा. का. 1. 59.

(1095) “बद स्थैर्ये” (I-भादि:-51. सक. सेट. पर.)

बादकः-दिका, बादकः-दिका, विबदिषकः-षिका, बाबदकः-दिका,
^१बदरम्-बंदरी, ^२बदन्-न्ती, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक-
खदतिवत् (338) बोध्यानि ।

(1096) “बध बन्धने” (I-भादि:-973. सक. सेट. आत्म.)

‘यतु वीभत्सते तत् स्याद् वैरूप्येऽर्थे बधे: सनि ॥’ (श्लो. 120) इति देवः ।
^३वीभत्सकः-तिका, ^४वीभत्सकः-तिका, ^५वीभत्सिषकः-षिका, ^६बाधकः-घिका;
वीभत्सिता-त्री, वीभत्सयिता-त्री, वीभत्सिषिता-त्री, बाधयिता-त्री;

— वीभत्सयन्-न्ती, वीभत्सयिष्यन्-न्ती-ती;
वीभत्समानः, वीभत्सयमानः, वीभत्सिषमाणः;
वीभत्सिष्यमाणः, वीभत्सयिष्यमाणः, वीभत्सिष्यमाणः;
^७वीभत्सितम्-तः-तवान्, वीभत्सितः, वीभत्सिषितः-तवान्;
वीभत्सुः, ^८वीभत्सनः, वीभत्सयिषुः, वीभत्सिषुः;
वीभत्सितव्यम्, वीभत्सयितव्यम्, वीभत्सिषितव्यम्;

1. बाहुलकादरनप्रत्ययः। ‘विद्वौरादिभ्यश्च’ (4-1-41) इति गौरादियाठात् छिया डीष् ।
  2. ‘मान्बध्यदानशान्म्नो दीर्घश्वाभ्यासस्य’ (3-1-6) इत्यत्र ‘बधेवैरूप्ये’ इति वचनात् वैरूप्यार्थे स्वार्थे नित्यसनि, अभ्यासस्य इत्वे दीर्घे च, ‘एकाचो वशो भष्—’ (8-2-37) इति भज्मावेन भकारे, धकारस्य चत्वें च रूपम्। एवं सर्वत्र प्रक्रिया हेया ।
  3. स्वार्थसञ्जन्तात् एन्ते षुलि, ‘ऐरनिटि’ (6-4-51) इति गिलोपे रूपमेवम् ।
  4. स्वार्थसञ्जन्तादिच्छासनि रूपमेवम्। असरूपप्रत्ययत्वात् इच्छासञ्जन्तस्यापि प्रयोग इष्टः। तदुक्तं भाष्ये (3-1-7) ‘सरुः प्रत्ययो नेष्टः सञ्जन्तात् समिष्यते ॥’ इति ।
  5. ‘अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति।’ (भाष्यम् 3-1-7) इति वचनात् बध इत्यत्रोक्तस्यानुदातेत्वय स्वार्थसनोऽभावे अर्थान्तरे बन्धनादिरूपे चुरादित्वमिति, तत्पक्षे एन्तात् क्रमेण रूपाणि यथायथमूल्यानि ।
  6. ‘अनुदातेतश्च हलादेः’ (3-2-149) इति ताच्छीलिको युच् ।
- A. ‘पलान्यखाद्यानि खदन् बद्द्रपुः गदन्नवाच्यानि रदन् सतां मनः ॥’ धा. का. 1.8.
- B. ‘स खल्वबीभत्सितव्यतिरचा तवारभेतपि कृतां लभेत ॥’ धा. का. 2. 38.

वीभत्सनीयम् ,	वीभत्सनीयम् ,	वीभत्सिषणीयम् ;
वीभत्स्यम् ,	वीभत्स्यम् ,	वीभत्सिष्यम् ;
ईषद्वीभत्सः-दुर्बीभत्सः-सुबीभत्सः ;		—
वीभत्समानः,	वीभत्समानः,	वीभत्सिष्यमाणः ;
वीभत्सः,	वीभत्सः,	वीभत्सिष्यः ;
वीभत्सितुम् ,	वीभत्सितुम् ,	वीभत्सिष्यितुम् ;
वीभत्सा,	वीभत्सायिषा,	वीभत्सिष्यायिषा ;
वीभत्सनम् ,	वीभत्सनम् ,	वीभत्सिष्यनम् ;
वीभत्सित्वा,	वीभत्सित्वा ,	वीभत्सिष्यित्वा ;
प्रवीभत्स्य,	प्रवीभत्स्य,	प्रवीभत्सिष्य ;
वीभत्सम् २, {	वीभत्सम् २, {	वीभत्सिष्यम् २ ; }
वीभत्सित्वा २, {	वीभत्सित्वा २, {	वीभत्सिष्यित्वा २. }

(1097) “बध संयमने” (X-चुरादि:-1547. सक. सेट. उभ.)

‘बन्धे—’ इति चन्द्रः ।

‘बधनाति बन्धने बन्धेबर्धयेदिति संयमे ।’ (श्लो. 120) इति देवः ।
बाधकः-घिका, विबाधयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिक-
चाटयतिवत् (488) बोध्यानि । ^१बाधयन्-न्ती ।

(1098) “बन्ध बन्धने” (IX-क्र्यादि:-1508. अक. अनि. पर.)

‘बधनाति बन्धने बन्धेबर्धयेदिति संयमे ।’ (श्लो. 120) इति देवः ।
बन्धकः-निधिका, बन्धकः-निधिका, ^२विभन्त्सकः-तिका, ^३वाबधकः-घिका;
^४बन्धा-बन्धूत्री, बन्धयिता-त्री, विभन्त्सता-त्री, बाबधिता-त्री;

1. सञ्जन्ताण्डुलि, भज्मावचत्वादिकेषु रूपमेवम्। सर्वत्र सन्नन्तेषु एवमेव प्रक्रियेति हेयम् ।
2. यदन्ते सर्वत्र यज्ञनिमित्तके नकारलोपे, अभ्यासदीर्घे च रूपनिष्पत्तिरिति हेयम् ।
3. तृच्छ, ‘ज्ञषस्तधोः—’ (8-2-40) इति धत्वम्। ‘ज्ञालं जश् ज्ञशि’ (8-4-53) इति धातुधकारस्य दकारः। तस्य, ‘ज्ञरो ज्ञरि—’ (8-4-65) इति पाक्षिको लोपः। एवं तव्यदादिष्वपि प्रक्रिया हेया ।
4. ‘स्वर्गे प्रियं सविष्णु वृक्षस्तं शक्तोऽप्यवाधयन् ॥’ भ. का. 6. 116,

^१बन्धन्-ती, ^२बन्धयन्-न्ती, विभन्तसन्-न्ती; —
^३भन्तस्यन्-न्ती-ती, बन्धयिष्यन्-न्ती-ती, विभन्तिसष्यन्-न्ती-ती; —
— बन्धयमानः, बन्धयिष्यमाणः, — बाबध्यमानः, बाबधिष्यमाणः;
^४भत्-भध्-बधौ-बधः; — — —
बद्धः-बद्धम्-बद्धवान्, ^५चक्रबद्धः-दृष्टबद्धः, बन्धितः, विभन्तिसतः,
बाबधितः-तवान्;
बन्धः, ^६सुतानुबन्धः, ^A बन्धः, विभन्तसुः, बाबन्धः;
बन्धव्यम्, बन्धयितव्यम्, विभन्तिसतव्यम्, बाबधितव्यम्;
बन्धनीयम्, बन्धनीयम्, विभन्तसनीयम्, बाबधनीयम्,
बन्ध्यम्, बन्धम्, विभन्तस्यम्, बाबध्यम्;
ईषद्वन्धः-दुर्बन्धः-सुबन्धः; — —
बध्यमानः, बन्धयमानः, विभन्तस्यमानः, बाबध्यमानः;
बन्धः, ^७पर्यङ्कबन्धः, चक्रबन्धः, दृष्टबन्धः, ^८अनूबन्धः, बन्धः,
विभन्तसः, बाबधः;
बन्धुम्, बन्धयितुम्, विभन्तिसतुम्, बाबधितुम्;

1. ज्ञातरि, क्रचादित्वात् इनप्रत्यये, 'अनिदिताम्—' (6-4-24) इति धारुनकारलोपे, 'श्राद्धयस्योः—' (6-4-112) इत्याकारलोपे च रूपमेवम्।
2. चित्तवत्कर्तृकत्वविवक्षायाम् एयन्तेऽत्र परस्मैपदमेव। अचित्तवत्कर्तृकत्वविवक्षायां तु आत्मनेपदमपि भवतीति ज्ञेयम्।
3. स्यप्रत्ययेऽपि भध्यावचत्वादिकं यथायस्थमूद्यम्।
4. क्रिपि, उपधानकारलोपे, भध्यावचत्वादिकल्पयो रूपम्।
5. क्तप्रत्ययान्तात्, 'सप्तमी—' (2-3-36) इति योगविभागात् समाप्तः।
6. सुतमनुबन्धातीति सुतानुबन्धः। 'कर्मण्' (3-2-1) इत्यण्।
7. पर्यङ्के बन्धः पर्यङ्कबन्धः। 'सिद्धशुक्षपक्वन्धैश्च' (2-1-41) इति सप्तमीतत्पुरुषः। 'तप्तुष्वे कृति—' (6-3-14) इति प्राप्तसालुकः 'नेनसिद्धबद्धातिषु च' (6-3-19) इति निषेधः।
8. अनु बध्यते इत्यनुबन्धः= प्रत्ययगतः कित्वविन्दिविशेषः। 'उपसर्गस्य घन्धमनुष्ये बहुलम्' (6-3-122) इति दीर्घः।
- A. 'ज्ञाताशयस्तस्य ततो व्यतानीत् स कर्मठः कर्म सुतानुबन्धम् ॥' भ. का. 1.11. (अत्र कर्मण्यणि सुतानुबन्धम् इति नपुंसकलिङ्गवृत्तासम्भवात् व्याख्यातुभिः सुतानुबन्ध इति पाठमाश्रित्य, तस्य च सुतमनुबन्धं शीलमस्थेति व्युत्पत्त्या ताच्छीलयेऽर्थे गिनिप्रत्ययान्तत्वमिति समर्थितम्। तदेव च साच्चिति प्रतिभाति।

^१बन्धा, बद्धिः, बन्धना, विभन्तसा, बाबधा;
बन्धनम्, बन्धनम्, विभन्तसनम्, बाबधनम्;
बद्धा, बन्धित्वा, विभन्तिसत्वा, बाबधित्वा;
अनुबन्ध, प्रबन्धय, प्रबिभन्त्य, प्रबाबध्य;
^२चक्रबन्धं बद्धः, ^३अद्वालिकाबन्धं बद्धः;

बन्धम् २, } बन्धम् २, } विभन्तसम् २, } बाबधम् २ ; }
बद्धवा २, } बन्धित्वा २, } विभन्तिसत्वा २, } बाबधित्वा २ ; }

^४बन्धुः, ^५बधिः, ^६ब्रह्म-बुधः, ^७बन्धुरः, ^८बन्धूकः।

(1099) "बर्बे गतौ" (I-भादि:-418. सक. सेह. पर.)

'अयं बन्ध इति नोपधः। इति कौशिकः।' इति मा. धा. वृत्तिः। बर्बकः-विका, बर्बकः-विका, विभिर्षकः-विका, बाबर्बकः-विका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकर्बतिवत् (173) ज्ञेयानि। ^९बर्बरः-बर्बरी, ^Aप्रबर्द्य।

1. धातोः संयोगान्तत्वेन शुरुत्वात्, 'गुरोश्च हलः' (3-3-103) इत्यकारप्रत्यये रूपमेवम्। क्तिनि विवक्षिते तु कित्वेनोपधानकारलोपे बद्धधिः इत्यपि साधुरिति ज्ञेयम्।
2. 'अधिकरणे बन्धः' (3-4-41) इति णमुल्। चक्रे बद्ध इत्यर्थः। कषादित्वात् यथाविद्यनुप्रयोगः।
3. 'संज्ञायाम्' (3-4-42) इति णमुल्। अद्वालिकाबन्ध इति बन्धविशेषस्य संज्ञा। एवं कौश्रवन्धं बद्धः, पद्मबन्धं बद्धः, शरबन्धं बद्धः, इत्यादिषु सर्वत्र णमुलपपत्तिर्यां। अत्र सर्वत्र बन्धः इत्यनेन व्यूहविशेषस्य, काव्यगतस्य बन्धविशेषस्य च तन्नेन ग्रहणमिति ज्ञेयम्।
4. औणादिके [द. उ. 1.95] उप्रत्यये रूपमेवम्।
5. औणादिके [द. उ. 8.26] किरच्चप्रत्यये, प्रत्ययस्य कित्वेनोपधानकारलोपे च रूपमेवम्। बद्धमस्य श्रवणेन्द्रियमिति बधिरः=श्रोत्रेन्द्रियहीनः।
6. 'बन्धेब्रैंधिबुधिं च' (द. उ. ५-३८) इति नक्तप्रत्यये ब्रधि-बुधि-इत्यादेशायोश्च रूपे सिद्धयतः। कित्वादुपधानकारलोपः। ब्रधनः=सूर्यः। बुधनः=सङ्कल्पो मनः, देवो वा।
7. बाहुलकादौणादिके उरच्चप्रत्यये रूपम्। 'बन्धूर बन्धुरौ यातां नप्रसुन्दरयोऽत्रिषु।' इति रचित्वेदेववचनाद् दीर्घमध्यमोऽप्यस्तीति विज्ञायते।
8. औणादिके (द.उ. ३-४६) ऊकप्रत्यये रूपम्। बन्धूकम्=पुष्पविशेषः। [बर्बरी इति।
9. बाहुलकादौणादिके उरच्चप्रत्यये रूपम्। बर्बरः=शिथिलः, प्राणिविशेषश्च। लिया छीपि
- A. 'प्रबर्द्यं शैलानुपमर्द्यं पद्मिनीं प्रकर्बर्यं चाशाः श्रमशोणितैरिव ॥' धा. का. 1.54,

(1100) “बर्ह प्राधान्ये” (I-भवादि:-638. सक. सेद्. आत्म.)
बर्हकः-हिंका, बर्हकः-हिंका, विबर्हिषकः-षिका, बार्हकः-हिंका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगर्हतिवत् (385) ज्ञेयानि ।
१बर्हः, २बर्हिणः, ३बर्हकः इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1101) “बर्ह हिसायाम्” (X-चुरादि:-1665. सक. सेद्. उभ.)
बर्हकः-हिंका, विबर्हयिषकः-षिका, बर्हयिता-त्री, विबर्हयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिकगर्जयतिवत् (378) बोध्यानि । किपि
४बद्-बद्-बहौं-बर्हः ; ५अनिबर्हणीयम् ।

(1102) “बर्ह भाषार्थः” (X-चुरादि:-1770. सक. सेद्. उभ.)
आस्वदीयः ।

‘वृद्धौ भाषार्थविषये वृद्धयेद् बर्हयेदिति ॥’ (श्लो. 198) इति देवः ।
बर्हकः-हिंका, विबर्हयिषकः-षिका, बर्हयिता-त्री, विबर्हयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिकग्रासयतिवत् (439) बोध्यानि ।

(1103) “बल प्राणने धान्यावरोधने च”

(I-भवादि:-840. सक. सेद्. पर.) ज्वलादिः ।

प्राणनम्=जीवनम् । धान्यावरोधनम्=कुसूलादिव्यापारः । प्राणनेऽर्कमकः,
धान्यावरोधने सर्कर्मकः ।

बालकः-लिंका, बालकः-लिंका, विबलिषकः-षिका, बावलकः-लिंका ;

1. बर्हते=प्राधान्येन सर्वेष्ववयवेषु वर्तते इति बर्हः=मयूरादीना शिखण्डकः ।
पचाश्च रूपमेवम् ।
2. ‘फलबर्हभ्यामिनचू वक्तव्यः’ (वा. 5-2-122) इति मत्वर्थीय इनच्प्रत्ययः ।
बर्हिणः=मयूरः ।
3. आशिषि गम्यमानावाम् ‘आशिषि च’ (3-1-150) इति त्रुत् । बर्हताम् इत्याशिषि
गम्यमानावामयं प्रत्ययो भवतीति ज्ञेयम् ।
4. ‘रात् सस्य’ (8-2-24) इति नियमात् हकारस्य संयोगान्तलोपो न । हकारस्य
पदान्तनिमित्तके दत्तवे, चर्त्वविकल्पे च रूपमेवम् ।
5. ‘अम्लेच्छलोकसहिते सदसीह तस्मात्
को ब्रूसयिष्यति शिशूनिबर्हणीयम् ॥’ धा. का. 3. 30.

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तद्वातुपात्तविशेषरूपाणि विना भौवादिक-
कलतिवत् (174) ज्ञेयानि । १बालः-बलः, २बाला, ३बाहुबली-ऊरुबली,
सर्वबली, ४बलिः, ५बलवान्-बली, ६बलूः, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1104) “बल प्राणने” (X-चुरादि:-1629. सक. सेद्. उभ.) ज्ञपादिः ।
बलकः-लिंका, विबलयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिकचहयतिवत् (615) ज्ञेयानि । ८बलयन्-न्ती ।

(1105) “बलह प्राधान्ये” (I-भवादि:-639. अक. सेद्. आत्म.)

बलहकः-लिंहका, बलहकः-लिंहका, विबलिहिषकः-षिका, बावलहकः-लिंहका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगर्हतिवत् (385) ज्ञेयानि ।
९प्रबलहः, १०बाहीकः ।

(1106) “बलह भाषार्थः” (X-चुरादि:-1771. सक. सेद्. उभ.)
आस्वदीयः ।

बलहकः-लिंहका, विबलहयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि

1. ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः’ (3-1-140) इति कर्तृरि वा णप्रत्ययः । तदभावपक्षे
पचाश्च च बलः इति रूपम् ।
2. बालशब्दस्याजादिषु (4-1-4) पाठात् ‘वयसि प्रथमे’ (4-1-20) इति धीष् न,
टाबेव भवति ।
3. ‘बलाद् बाहुरूपूवदात्, सर्वदेश्व’ (वा. 5-2-135) इति वचनात् मत्वर्थीय
इनिप्रत्यये रूपाण्येतानि साधुनि ।
4. ‘इन्’ [द. उ. 1-46] इतीन्प्रत्यये रूपम् ।
5. मत्वर्थीये इनिप्रत्यये, मतुषि मतोर्वकारे च एते रूपे भवतः ।
6. ‘वातदन्तबललाटानमूडू च’ (ग. सू. 5-2-97) इति सिध्मादिषु पाठात्
मत्वर्थीये लक्ष्यप्रत्यये ऊडागमे च रूपमेवम् ।
7. ‘ईकू च’ (वा. 4-1-85) इतनेन वहिस्-बहिल्लाभद्याभ्यामीकूप्रत्यये टिलोपे
च बाहीकः इति रूपसिद्धिः । वेदबाह्यदेशजात इत्यर्थः । ‘गौवाहीकः’
इत्यादिषु बाहीकः इत्येव ओष्ठयादिः प्रयोगः साधुः, न तु दन्त्योष्ठयादिरिति
बोध्यम् ।
- A. ‘युध्यस्व भीतिरहितो बलयन् खलु त्वं
कीर्ति च यस्व च पर्यापि नृप्रसादम् ॥’ धा. का. 3.25.
- B. ‘बर्हप्रवद्वहसमलङ्कृतिरालिलिङ्ग
प्रोत्थाप्य वर्हकनिवलहदुतं तमीशः ।’ धा. का. 1.81.

चौरादिकग्रासयतिवत् (439) ज्ञेयानि । ^Aअवल्लः ।

(1107) “बष्टक दर्शने” (X-चुरादि:-1916. सक. सेंद्र. उभ.) [अ]
बष्टकः-षिका, बिबष्टकयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिकगन्धयतिवत् (375) ज्ञेयानि । ^Bबष्टकयन्, ¹बष्टकयणी ।

(1108) “बस्त अर्दने” (X-चुरादि:-1683. सक. सेंद्र. आत्म.)
आकुस्मीयः ।

‘बस्तु—’ इति मैत्रेयः । तस्य मते उदित्तवाणिं च वैकल्पिकत्वम् ।
‘बस्त—’ इति केचिद् दन्तोष्ट्यादिं पठन्ति ।

बस्तकः-स्तिका, बिबस्तयिषकः-षिका, बस्तयिता-त्री, बिबस्तयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगन्धयतिवत् (375) ज्ञेयानि ।
णिं च वैकल्पिकत्वात् पक्षे शुद्धात्, शुद्धप्रकृतिकसन्नन्तात्, यडन्ताच्च इमानि
रूपाणीति विशेषः । यथा—बस्तकः-स्तिका, बिबस्तिषकः-षिका,
बाबस्तकः-स्तिका ; इति यथायथमूर्खानि । ^Cबिबस्तयिषुः, ²बस्तिः ।

(1109) “बहि वृद्धौ” (I-भवादि:-633. अक. सेंद्र. आत्म.) [आ]

1. बा हुलकात् औणादिकेऽयप्रत्यये बष्टक्यः = तस्तुवत्सः । सोऽय अस्तीति
पामादित्वात् (5-2-100) नप्रत्यये णत्वे छीषि च बष्टक्यणी=चिरप्रसूता गौः ।

2. ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इति णिजमावपक्षे इकप्रत्यये रूपम् ।
बस्तिः=मूत्रकोशः ।

A. ‘नाहं बध्यितास्यबल्हामपि भोः सर्वैरिदं गोध्यते.....॥’ धा. का. 3.44.

B. ‘लोके बष्टक्यतीह चित्रितमहामञ्चे स्थयं चित्रयन्
दोष्णा खज्जमुदंस्य तस्य वटयन् हस्तादगृहादमुम् ।’ धा. का. 3. 61.

C. ‘प्रस्पाश्य मुष्टिमभितर्जयते प्रभस्तर्ये
मलो विश्वस्तयिषुरेनमगन्धनीयम् ।’ धा. का. 3.34.

[अ] ‘कर्तृकरणाद् धात्वयै (ग. सू. चुरादि:) इत्यत्र तद्रणसूत्रनिर्दर्शनार्थमुपातेषु
धातुब्ययमेकः । किंचित् ‘बलक दर्शने’ इत्युपात्तम् । ‘पोटायुवतिस्तोऽकतिपय-
गृष्टिधेनुवशावेह दूषक्यणीप्रवक्तृ श्रोत्रियाध्यापकधूतेजातिः’ (2-1-65) इत्यत्र
बष्टक्यणीशब्दस्योपादानात्, माधव-धातुकार्यकारप्रभुतिभिरुपादाना-
ज्ञासमाभिः बष्टक इति पाठमादत्यैवमत्र लिखितम् ।

[आ] क्षीरस्वामी चुरादिषु (आस्वदीयेषु) भाषार्थकदण्डकेऽयि बहिधारुं पठित्वा
बंहयतीत्युदाहृतवाच् । अन्ये केऽयि नामुं धारुं पठन्ति । अनतिप्रयोजनकत्वात्
बहुत्र तस्यानुपलम्भात् बहिधारोः बहि इति मुद्रणसम्भवाच्चास्माभिरथं परिलक्षः ।

बंहकः-हिका, बंहकः-हिका, विबंहिषकः-षिका, बाबंहकः-हिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (149) ज्ञेयानि ¹बहु ।
शानचि-बंहमानः इति रूपमस्येति ज्ञेयम् ।

(1110) “बाढृ आप्लाठ्ये” (I-भवादि:-286. सक. सेंद्र. आत्म.)

आप्लाठ्यम्=वेगेनोत्क्षिप्य गमनम् । ओष्ठयादिर्यं धातुः । औत्तराः

सर्वेऽपि ग्रन्थकाराः ववयोः प्रयोगं बहुधा विपर्यस्य कुर्वन्ति ।

बाढकः-डिका, बाढकः-डिका, बिबाडिषकः-षिका, बाबाडकः-डिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगाधतिवत् (394) ज्ञेयानि ।

^Aबाडितम्, ²बाढः ।

(1111) “बाधृ लोडने” (I-भवादि:-5. सक. सेंद्र. आत्म.)

—रोटने । रोटनम्=प्रतिघातः । ¹ इति क्षीरस्वामी । लोडनम्=
हिसनमिति यावत् ।

बाधकः-षिका, बाधकः-षिका, बिबाधिषकः-षिका, बाबाधकः-षिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगाधतिवत् (394) ज्ञेयानि ।

³कार्यबाधी^B ।

(1112) “बाहृ प्रयत्ने” (I-भवादि:-645. अक. सेंद्र. आत्म.)

बाहकः-हिका, बाहकः-हिका, विबाहिषकः-षिका, बाबाहकः-हिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकद्राखतिवत् (879) ज्ञेयानि । ⁴बाहः-

^Cबाहा, ⁵बाढम्^D-बाहितम्, ⁶बाहुः ।

1. ‘लङ्घिंश्योर्नलोपथ’ (द. उ. 1-114) इति कुप्रत्यये नकारलोपे च बहु इति रूपम् ।

2. बाहते=वेगेनोत्क्षिप्य गच्छतीति बाढः=अश्वः । पचायचि रूपम् ।

3. ‘सुध्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये’ (3-2-78) इति णिनिप्रत्ययः ।

4. पचायचि, रूपमेवम् । दित्रियामजादिपाठात् टाप् ।

5. ‘शुभधस्वान्तध्वान्तलग्नमिलष्टिरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमस्सक्ताविस्पष्टस्वरा-
नायासभूशेषु’ (7-2-18) इत्यनेनास्माद् धातोर्निष्ठायां भृशार्थे इडभाव-
निषातनात्, धातुहकारस्य ढत्वे धख-षुत्व-दलोप-दीर्घेषु च बाढम् इति रूपम् ।
अन्यत्र बाहितम् इत्येव ।

6. बाहते=प्रयत्ने इति बाहुः=करः । औणादिके उप्रत्यये रूपमेवम् ।

A. ‘अहोडनीयान् पशुपालयानसौ अपश्यदानन्दपयोधिबाडितः ।’ धा. का. 1.38.

B. ‘स गान्दिनीभूरथ गोकुलैषितं स्पर्धालिधीगाधितकार्यबाधितम् ।’ धा. का. 1.2.

C. ‘च्छीहायितासुरभरक्षतिवेहितोर्वैमैषज्यजेहपरया निजबाहयेव ॥’ धा. का. 1.81.

D. ‘प्रमेदिताः सपुत्रास्ते सुत्वान्ता बाढविकमाः ।’ भ. का. 9.17.

(1113) “ बिट आक्रोशे ” (I-भ्वादि:-317. अक. सेह. पर.)
‘ विट—’ इति क्षीरस्वामी पपाठ । ‘ विड—’ इति नन्दी । ‘ पिट—’
इति मळः ।

^Aबेटकः-टिका, बेटकः-टिका, बिबेटिषकः-बिविटिषकः-षिका, बेबिटकः-
टिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककिटतिवत् (190)
ज्ञेयानि । ¹बिढालः ।

(1114) “ बिदि अवयवे ” (I-भ्वादि:-64. अक. सेह. पर.)
‘ अवयवे=एकदेशगतक्रियायाम् ।’ इति क्षीरस्वामी । ‘ भिदि—’ इति
सम्मताकारः ।

बिन्दकः-निंदका, बिन्दकः-निंदका, बिबिन्दिषकः-षिका, बेबिन्दकः-निंदका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककन्दतिवत् (168) ज्ञेयानि ।
²बिन्दुः^B ।

(1115) “ बिल भेदने ” (VI-तुदादि:-1359. सक. सेह. पर.) [अ]
बेललः--लिका, बेलकः-लिका, बिबेलिषकः-बिबिलिषकः-षिका, बेबिलकः-

1. ‘ तमिबिडि— ’ [द. उ. 8.115.] इत्यादिना कालचप्रत्यये पृष्ठोदरादिक्षात् टकारस्य
डकारे च रूपमेवम् । दशपाद्युणादिवृत्तावत्र ‘ विड— ’ इति सौक्रो
धातुर्यन्तः ।’ इति प्रोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । तादशस्य धातोः सूत्रेष्वनुपलम्भात् ।
दन्त्यौष्ठादिं बशन्तं च येऽपि पठन्ति, तेषामपि वयोरभेदोचारणमेव निदानमिति
ज्ञेयम् ।

2. बाहुलकादौणादिके उप्रत्यये रूपम् । मैत्रेयस्तु ‘ बिन्दुरिच्छुः ’ (3-2-169) इति
सूक्ते निपातनादुकारप्रत्ययान्तत्वं मेने । तदप्रामाणिकम् । यतः, काशिकादिषु
“ वेत्तर्नुभि उप्रत्यये निपातनम् विन्दुः वेदनशीलः ” इत्युक्तत्वात् । एतेन,
‘ यद्यभिधानमस्ति—भिन्दुरिति दश्यते ।’ इति भिदिधातुमत्रावयवर्थे पठन,
तस्योप्रत्ययान्ते भिन्दुरिति साधयन्ते सम्मताकारोऽपि प्रतिबोधित इति
ज्ञेयम् ।

A. ‘ चेटैविटैश्चानुगतानबेटकैटेटप्पश्चैटिरजः कटन् मलान् । ’ धा. का. 1.42.
B. ‘ श्रुतान्दुकैश्चित्तगजेन्द्ररोधिनस्तुष्यन्तु सन्तो गुणविन्दुलोऽप्तवाः ॥ ’ धा. का. 1.9.
[अ] ‘ बेलति इति शपि, अयं चुरादौ च । ’ इति मा. धा. बृत्तौ आच्रेय-
वाक्योपादानात् भ्वादिष्वपि कश्चन बिलधातुरस्तीति ज्ञायते । क्षीरस्वामि-
प्रभूतिभिरुपादानादस्मार्भिन लिखितः ।

लिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककिलतिवत् (193) ज्ञेयानि ।
¹बिलम्, ²बिल्वम्, ³बिलम् ।

(1116) “ बिल भेदने ” (X-तुरादि:-1606. सक. सेह. उभ.)

“ भिल—” इति कौशिकः । भेलयति, भेलः, भिलम् । ” इति क्षीरस्वामी ।
‘ बिलम् भिलम् भांसनमिति वा । ’ इति निरुक्ते (1-20) प्रयोगोपलम्भात्
‘ भिल—’ इत्येतस्यापि धातुपाठेषु पाठ उक्तीयते, इति युधिष्ठिरमांसक-
मतम् ।

बेलकः-लिका, बिबेलिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिकचेतयतिवत् (522) ज्ञेयानि । बेलयन्-न्ती, बेलिष्यन्-न्ती-ती,
इति शतरि रूपाणीति विशेषः ।

(1117) “ बिस प्रेरणे ” (IV-दिवादि:-1217. अक. अनि. पर.)

‘ विस—’ इति कुत्रचिद् हष्टः पाठोऽप्रामाणिकः ।
बेसकः-सिका, बेसकः-सिका, बिबेसिषकः-बिबिसिषकः-षिका, बेबिसकः-
सिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिककुस्यतिवत् (234) ज्ञेयानि ।
‘ विस्तः, बिसम् । ^Aबिसितम् ।

(1118) “ बुक्क भषणे ” (I-भ्वादि:-119. अक. सेह. पर.)

भषणम्=श्वरः । क्षीरस्वामी तु ‘ —भाषणे ’ इति पठित्वा, ‘ भषणे
इत्येके ’ इत्याह । ‘ —आभाषणे ’ इति शाकटायनः ।

‘ णिचि बुक्कयतीति स्यात्, भाषणे शपि बुक्ति । ’ (क्षो. 42) इति देवः ।
अत्र देवगतेऽपि भाषणमेवार्थं इति ज्ञायते ।

1. ‘ इगुपधज्ञा— ’ (3-1-135) इति कर्तृरि कप्रत्यये रूपमेवम् ।
2. बाहुलकात् औणादिके वक्तप्रत्यये रूपमेवम् । प्रत्ययस्य कित्वान्न गुणः ।
3. बाहुलकात् औणादिके मक्तप्रत्यये रूपमेवम् ।
4. औणादिके (द. उ. 6-7) तन्प्रत्यये, ‘ तितुत्रतथ— ’ (7-2-9) इत्यादिना इणिषेषे
च रूपमेवम् । केचिच्चु धातोरस्य सेद्यत्वेऽपि, ‘ अपरिमाणबिस्ताचित— ’
(4-1-22) इत्यत्र विस्त इति निपातनाच्छिठायामनिदत्तमिति साधयन्ति ।
शास्त्रस्य सङ्केचे प्रमाणाभावात् तच्चिन्त्यम् ।
- A. ‘ .....वेदव्योष कुद्भुक्षो बिति तथी कुस्यजनांहोबुसम् । ’ धा. का. 2. 66.

बुक्ककः-किका, बुक्ककः-किका, बुबुक्षिकः-षिका, बोबुककः-किका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकरत्तिवत् (141) ज्ञेयानि ।
अप्रत्यये—बुक्का^A इति ।

(1119) “बुक्क भाषणे” (X-चुरादि:-1714. अक. सेद्द. उम.)

‘—भषणे’ इति धा. का. (3-38) व्याख्यादृष्टः प्राठः ।

‘णिचि बुक्यतीति स्यात्, भाषणे शपि बुक्ति ।’ (श्लो. 42) इति देवः ।
बुक्ककः-किका, बुबुक्षिकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-
कुद्यतिवत् (207) ज्ञेयानि । ¹बुक्यिष्णु^B ।

(1120) “बुगि र्जने” (I-भ्वादि:-158. सक. सेद्द. पर.)

‘बुगि—’ इत्यस्य पाठमेदोऽयम् । ‘भुगि र्जने इत्येके ।’ इति क्षीरस्वामी ।
बुज्जकः-ज़िका, बुज्जकः-ज़िका, बुबुज्जिषकः-षिका, बोबुज्जकः-ज़िका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । प्यति—
‘बुज्जयम् ।

(1121) “बुध अवगमने” (I-भ्वादि:-858. सक. सेद्द. पर.)

ज्वलादि ।

‘बुध्यते बोधतीत्येवं बुधेरवगमे द्रव्यम् ।

बुधिरो बोधनार्थस्य बोधते बोधतीत्यपि ॥’ (श्लो. 119) इति देवः ।
अवगमनम्=उद्घोधः, ज्ञानं च । आद्ये-अर्कमकः, द्वितीये-सर्कमकः ।
बोधकः-धिका, बोधकः-धिका, बुबुधिषकः-बुबुधिषकः-षिका, बोबुधकः-
षिका इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककोलतिवत् (231) ज्ञेयानि ।

- छान्दसा अपि प्रत्ययः क्वचिद् भाषायां क्षस्वादिवत् भवन्तीति, ‘णेश्छन्दसि’ (3-2-137) इति ताच्छीलिक इष्णुप्रत्यये जेरयादेशो च रूपमेवमिति ज्ञेयम् ।
- ‘अफक्ताऽतक्यगुणेन तङ्कता खलश्शुक्कापरुषे पुरेऽमुना ।’ धा. का. 1.17.
- ‘सञ्चर्चयन् अपनयानथ बुक्यिष्णुः
श्वेषोग्रशब्दनपरः करुद्धकाणः ।’ धा. का. 3-38.
- ‘विजुज्जय बुज्जयं गुणसंघदह्वका क्षलह्वितानन्दरसात्तर्घनाः ।’ धा. का. 1.22.

¹बोधयन् शिष्यं धर्मम् । ²प्रबोधी-प्रतिबोधी । राजां ³बोधितः-बुधितो वा ।
⁴विबुधः^A-बोधः, ^Bअविबोधयन् ।

(1122) “बुध अवगमने”

(IV-दिवादि:-1172. अक. अनि. आत्म.) [अ]

‘बुध्यते बोधतीत्येवं बुधेरवगमे द्रव्यम् ।’ (श्लो. 119) इति देवः ।

- ‘बुधयुधनशजनेऽप्रुद्धुभ्यो णेः’ (1-3-86) इति प्यन्तादस्मात् परस्मैपदमेव ।
यदाऽयं चित्तवत्कर्तृकः, तदाऽपि, ‘अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्’ (1-3-88)
इति प्यन्तात् परस्मैपदमेवेति ज्ञेयम् । अत्र, ‘गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ—’
(1-4-52) इत्यनेन बुध्यर्थत्वात् अप्यन्तावस्थायां कर्तुः, प्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञेत्यपि
ज्ञेयम् ।
- ‘भविष्यति गम्यादयः’ (3-3-3) इति सूत्रे, प्र—प्रतिपूर्वकस्यास्य णिनिप्रत्ययान्त-
त्वेन गणपाठात् भविष्यत्यर्थं णिनिः ।
- ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ (3-2-188) इति वर्तमाने आदिकर्मणि च क्तप्रत्ययः ।
‘उदुपधाद् भावादिकर्मणोऽ—’ (1-2-21) इति कित्तविकल्पः । ‘क्तस्य च
वर्तमाने’ (2-3-67) इति षष्ठी । अत्र क्षीरतरक्षिण्यां बोजा, बुद्धः इति
इद्वरहितप्रयोगौ प्रदर्शितौ । अनिद्वकारिकामु (7-2-10) बुध्यात् इति श्यना
निर्देशात् देवादिकस्यैवानिदत्त्वयिति, अस्य भौवादिकत्वेन सेङ्ग्रहाण्येव भवन्तीति
च युक्तमुत्पश्यामः ।
- ‘ज्वलितिक्षनतेभ्यो णः’ (3-1-140) इति कर्तरि णप्रत्ययविकल्पः । तस्य
वैकल्पिकत्वात्, कर्तरि पक्षे इगुपथलक्षणकप्रत्यये बुधः, विबुधः इत्यादीनां
सिद्धिः । ‘अभिधानलक्षणः कृतद्वितसमासान्ताः, (भाष्यम्-3-3-1) इति
वचनात् सामान्येन विद्वितानामपि कृतां क्वचित् संज्ञायामपि सम्भव इति, अत्र
कप्रत्ययः संज्ञायामपि । तेन बुधः इति प्रहविशेषस्य, जातिविशेषस्य च संज्ञा ।
- ‘.....तमहमितो विलोक्य विबुधैः कृतोत्तमायोधनम् ।’ भ. का. 10.37.
- ‘ततः प्राकारमारोहत् क्षपाटानविबोधयन् ।’ भ. का. 8.56.
- [अ] ‘तत्वं बुध्यते’ इति धर्मस्त्रीर्ति प्रयोगत्, ‘क्षपादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥’
(शि. व. 1.3) इति माघप्रयोगाच्च सर्कमकत्वमप्यस्यास्तीति ज्ञायते । परं तु
‘अत्र बुधादीनां चतुर्णाम्, ‘अणावकर्मकात्—’ (1-3-88) इत्येव सिद्धे,
वचनमिदम् अचित्तवत्कर्तृकार्थम् ।’ इति प्रतिपादयतो वृत्तिकाराद्वैरेतदनभिमत-
मिति ज्ञायते । मा. धा. वृत्तौ तु ‘अयमर्थमेदेन सर्कमकोऽकर्मकश्च ।’ इति
समाहितम् ।

बोधकः-धिका, बोधकः-धिका, ^१बुभुत्सकः-सिका, बोबुधकः-धिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षुध्यतिवत् (315) ज्ञेयानि । ^२बुद्धः,
^३बुधानः, ^४बुबुधानः ।

(1123) “ बुधिर् बोधने ” (I-भादि:-875. सक. सेद्. उभ.)

‘ बुधिरो बोधनार्थस्य बोधते बोधतीत्यपि ॥ ’ (श्लो. 119) इति देवः ।
चान्द्राः, क्षीरस्वामी च ‘ बुध—’ इत्यनिरितं पठन्ति ।
बोधकः-धिका, बोधकः-धिका, बुबोधिषकः-बुबुधिषकः-धिका, बोबुधकः-धिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककोलतिवत् (281) ज्ञेयानि ।
^५बोधयमानः, ^६विबोधः, ^७तत्त्वबोधिनी ।

(1124) “ उ बुन्द्र निशामने ”

(I-भादि:-876. सक. सेद्. उभ.)

‘ उ बुन्द्र^८—’ इति नन्दी । ‘ उ वेदिर्—’ इत्यन्ये ।’ इति क्षीरस्वामी ।
‘ उ चुन्द्र—’ इति काशकृत्सनचन्द्रौ पेठुरिति क्षीरतरज्जिणीटीका ।

1. सञ्चन्ताण्णनुलि, ‘हलन्ताच्च’ (1-2-10) इति सनः कित्वे, भषमावे चर्त्वे च रूपम् ।
2. ‘क्तिच्छौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायाम् क्तप्रत्ययः । बुध्यतीति
^{बुद्धः}=सिद्धार्थः ।
3. ‘युधिबुधिद्वयः किच्च’ (द. उ. 5-33) इत्यानचप्रत्ययः, किच्च । कित्वाच्च गुणः ।
बुधानः=आचार्यः ।
4. ‘मुचिबुधिभ्यां सन्वच्च’ इति मा. धा. वृत्त्युपात्तेन औणादिकसूत्रेण
आनच्चरत्यये, तस्य सन्वद्धावात् द्वित्वे, कित्वे च रूपम् । बुबुधानः=
बोद्धुमिच्छुः ।
5. ‘बुधयुध—’ (1-3-86) इत्यत्र, अकर्मकैः युध-नश-जनैः साहचर्यति तादशस्या-
कर्मकस्त्वयै प्रहणमिति, सकर्मकोऽयं न तत्र विवक्षितः । तेनास्मात् ‘णिचक्ष’
(1-3-74) इत्यस्य प्रवृत्त्या यथासम्भवं ष्यन्तात् शता शानच्च भवतीति विशेषः ।
6. ‘कर्मण्’ (3-2-1) इत्यणि रूपमेवम् ।
7. ताच्छीलये णिनिप्रत्यये रूपमेवम् । खियां ढीप् ।
8. “...आचार्यप्रवृत्तिज्ञपियति—‘नैवंजातीयकानामिदिद्विधिर्भवति’ इति; यद्यमि-
रितः कांश्चिन्नुमनुषष्टान् पठति—‘उ बुन्द्र निशामने’ ... ।” इति भाष्य-
(1-3-7) वचनप्रामाण्यात् धकारपाठोऽप्रामाणिक इति ज्ञेयम् । अनेनैव भाष्य-
वाक्येन कुत्रिष्ठातुषु अर्थनिर्देशः पाणिनीय एवेत्यपि बोध्यम् ।
- A. ‘या नेदित्वोर्विपरिशर्धिवीक्षिविमृद्वक्षादिविबोध्यशैत्या ॥’ धा. का. 2.26.

बुन्दकः-निदका, बुन्दकः-निदका, बुबुन्दिषकः-षिका, बोबुदकः-दिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकतुम्पतिवत् (742) ज्ञेयानि ।
^१बुन्दमानः-बुन्दिष्यमाणः, ^२बुन्नम्-बुन्नः-बुन्नवान्, ^३बुन्दत्वा-बुन्नवा, ^४बुहुदः
इत्यादीनि रूपाण्यस्य धातोः विशेषण सम्भवन्तीति विशेषः । ^५प्रबुन्द्यः ।

(1125) “ बुल निमज्जने ” (X-चुरादि:-1602. अक. सेद्. उभ.)

‘ चुल समुच्छ्वाये ’ (547) इति चुरादिधातोः क्षीरस्वामिसम्मतः पाठ एवम् ।
इतरे सर्वेऽप्यमुं न पठन्ति । बोलक-लिका, बुबोलयिषकः-षिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचोरयतिवत् (546) ज्ञेयानि ।

(1126) “ बुस उत्सर्गे ” (IV-दिवादि:-1219. सक. सेद्. पर.)

बोसकः-सिका, बोसकः-सिका, बुबुसिषकः-बुबोसिषकः-षिका, बोबुसकः-
सिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिककुस्यतिवत् (234) ज्ञेयानि ।
^६बुसम्, ^B ^७खलेबुसम्, ^८बुस्तः ।

1. अस्य धातोरुभयपदित्वात् शानजपि भवतीति विशेषः ।
2. उदित्वेन क्त्वायामिड्विकल्पनात् ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इति निष्ठा-
यामिणिषेषे, उपधानकारलोपे, निष्ठातकार-धातुदकारयोर्नेत्वे च रूपमेवम् ।
3. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिड्विकल्पः । इदपक्षे ‘न क्त्वा सेद्’
(1-2-18) इति कित्वनिषेधादुपधानकारलोपो न । इडभावपक्षे तु नकारलोपे,
धातुदकारस्य चर्त्वे च बुर्त्वा इति द्वितकारकं रूपमिति ज्ञेयम् ।
4. घवर्थे कप्रत्यये, ‘कृतादीनां के द्वे भवतः’ (वा. 6-1-12) इति द्विर्वचने,
पृष्ठोदरादित्वात् (6-3-109) हलादिशेषाभावे च रूपमेवम् ।
5. इगुपधलक्षणे कप्रत्यये रूपमेवम् । बुसम्=धान्यादीनां निस्सारो भागः ।
6. यस्मिन् काले खले बुसं वर्तते स कालः=खलेबुसम् । तिष्ठदगुपमृतिषु (2-1-17)
पाठात् अव्ययीभावसमाप्तः, सप्तम्या अल्पक च ।
7. औणादिके (द. उ. 6-7) तन्प्रत्यये, ‘तितुत्रत—’ (7-2-9) इत्यादिना इपिनिषेषे च
रूपमेवम् । यद्वा, अर्धवर्त्तिषु (2-4-31) बुस्त इति पाठानिष्ठायामनिरत्वमिति
बोध्यम् ।
- A. ‘प्रबुन्द्यवेणीजववेनमाना खातान्तिका चीवरिभिर्निषादैः’ धा. का. 2.27.
- B. ‘.....वेदव्योषकृदप्लषो विसितधीकुर्यज्ञाहोबुसम् ।’ धा. का. 2.66.

(1127) “बुस्त आदरानादरयोः”

(X-चुरादि:-1591. सक. सेद्. उभ.)

‘—बन्धने’ इति क्षीरस्वाम्युद्गतश्चान्द्रसमतपाठः। ‘मुद्रितचान्द्र-
घातुपाठे तु ‘—बन्धने’ इत्येव दृश्यते।’ इति क्षी. टीका। ‘—दाना-
दरयोः’ इति धा. का. व्याख्यायां (3-20) दृष्टः पाठः।
बुस्तकः-स्तिका, बुबुस्तयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिककुस्मयतिवत् (236) ज्ञेयानि। अस्योभयपदित्वात् शताऽपि
भवतीति विशेषः। ^Aसम्बुस्तितः।

(1128) “बृह बृद्धौ” (I-भवादि:-735. अक. सेद्. पर.)

‘.....बृहति बृहति।

बृद्धौ, भाषार्थविषये बृहयेद् बृहयेदिति॥’ (श्लो. 198) इति देवः।
बृहकः-हिंका, बृहकः-हिंका, बिबृहिषकः-षिका, बरीबृहकः-हिंका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकदर्हतिवत् (866) ज्ञेयानि। ¹परिबृहृः, ^B
परिबृहितः, ²बृहत्।

(1129) “बृहि बृद्धौ शब्दे च” (I-भवादि:-736. अक. सेद्. पर.)

1. परिपूर्वदिसमान्निष्ठायाम्, इडभावः, तकारस्य ढत्वम्, हकारस्य लोपः इति, ‘प्रभौ परिबृहृः’ (7-2-21) इत्यनेन प्रभावभिधेये निपातितः। अन्यत्र परिबृहितः। अत्र बृहतेरेव सानुषज्ज्ञेदं निपातनमिति वार्तिककारपक्ष इति पदमञ्जर्य-
नुसारेण मा. धा. बृत्तावुक्तम्। भाष्ये दर्हतिदृहतिविषय एव प्रकल्पन्तरसद्भावे
प्रमाणं प्रदर्शितमिति बोध्यम्। किञ्च, अत्र सर्वत्र भाष्यकोशेषु ‘प्रभौ परिबृहृः’
(7-2-21) इत्युपादाय परिबृहृः इत्येव रूपसम्पादनं कृतमिति ज्ञायते। अतश्च
दन्तोष्यादिः वर्हतिर्लिलिखिषमानैव भाष्योपातेयपि ज्ञायते। अत्र तत्त्वं विद्वांसो
विभावयन्तु।
2. ‘वर्तमाने वृषद्बृहत्—’ (द. उ. 6.5) इति कतिप्रत्ययः, तस्य शतृवद्धावश्च।
- A. ‘संबुस्तिते गिरिमये परिचोद्य गोपान्
प्रानक्षयद्विमखं मदधक्कनार्थी॥’ धा. का. 3-20.
- B. ‘तान् दृष्टाऽतिवृदान् धृष्टान् प्राप्तान् परिबृहाज्ञया।’ भ. का. 9.18.

अत्र शब्दः-गजशब्द एव, लोके तथैव प्रयोगात्। ‘बृहिर्—’ इति
बृद्धदुर्गौ। ‘.....बृहति बृहति।

बृद्धौ, भाषार्थविषये बृहयेत् बृहयेदिति॥’ (श्लो. 198) इति देवः।

बृहकः-बृहिंका, बृहकः-बृहिंका, बिबृंहिषकः-षिका, बरीबृहकः-हिंका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकदर्हतिवत् (866) ज्ञेयानि।
¹परिबृहृः-^Aउपबृंहितः, ²बृहिः, ³ब्रह्म।

(1130) “बृहि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1769. सक. सेद्. उभ.)

आस्वदीयः। ‘—भासार्थः’ इति क्षीरस्वामी।

‘बृद्धौ, भाषार्थविषये बृहयेद् बृहयेदिति॥’ (श्लो. 198) इति देवः।

बृहकः-हिंका, बिबृंहिषकः-षिका, बृहयिता-त्री, बिबृंहिषिता-त्री;
बृहयन्-न्ती, बिबृंहिषन्-न्ती, बृहयिष्यन्-न्ती-ती, बिबृंहिषिष्यन्-न्ती-ती;
बृहयमाणः, बिबृंहिषमाणः, बृहयिष्यमाणः, बिबृंहिषिष्यमाणः; सुषृद्-
सुषृद्-सुषृहौ-सुषृहः;

बृहितम्-तः-तवान्, बिबृंहिषितः-तवान्, बृहः, बिबृंहिषुः;
बृहयितव्यम्, बिबृंहिषितव्यम्; बृहणीयम्, बिबृंहिषिणीयम्; बृहम्,
बिबृंहिषिष्यम्, ईषद्बृहः-दुर्बृहः-सुषृहः; बृहयमाणः, बिबृंहिषिष्यमाणः;
बृहः, बिबृंहिषः, बृहयितुम्, बिबृंहिषितुम्; बृहणा, बिबृंहिषिषा,
बृहणम्, बिबृंहिषिषणम्, बृहयित्वा, बिबृंहिषित्वा; प्रबृहा, प्रबिबृंहिषिष्य;
बृहम् २, बृहयित्वा २, बिबृंहिषिष्यम् २, बिबृंहिषित्वा २.

1. अत्रापि प्रभावभिधेये, ‘प्रभौ परिबृहृः’ (7-2-21) इति त्तप्रत्ययसानिद्रत्वं तका-
रस्य ढत्वं नकारहकारयोर्लेपश्च निपात्यते। अन्यत्र बृहितम् इत्येव। ‘बृंहितं=
करिगजितम्।’ इति अमरः (2-8-107)।
2. ‘बृंहेनलोपश्च’ (द. उ. 9-31) इतीसिप्रत्यये नलोपे च रूपम्। पश्चात् गुणः।
बृहिः= वेदास्तरणम्।
3. ‘बृंहिनोऽच्च’ (द. उ. 9-74) इति मनिन्प्रत्यये धातृपधानकारस्य अकारे, पश्चाद्
यणि च रूपम्। ब्रह्म= परं तेजः, वेदश्च।
4. ‘यानैरप्युपबृंहितो विहितवान् प्रातः प्रयातुं मनः।’ धा. का. 1.92.

(1131) “बृहू उद्यमने” (VI-तुदादि:-1347. अक. वेद. पर.)
 क्षीरतरङ्गिणी-धातुकाव्यादिषु दृष्टः पाठ एवम् । अन्ये सर्वे दन्तोष्ट्रयादि
 ‘बृहू—’ इत्येव पठन्ति । तत्र क्षीरस्वामी ‘बृहू—’ इति उदितं पषाठ ।
 बर्हकः-हिका, बर्हकः-हिका, विबर्हिषकः-विष्का, बरीबृहकः-हिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिकतर्हतिवत् (777) ज्ञेयानि ।
 णिनिप्रत्यये—^Aजनजीवर्ही इति ।

(1132) “ब्रूज् व्यक्तायां वाचि”

(II-अदादि:-1044. अक. [अनि.] सेद्. उभ.)

¹ वाचकः-चिका, वाचकः-चिका,	² विवक्षकः-क्षिका, वावचकः-चिका ;
वक्ता-वक्त्री, वाचयिता-त्री,	विवक्षिता-त्री, वावचिता-त्री ;
³ ब्रुवन्-ती, वाचयन्-न्ती,	विवक्षन्-न्ती ; —
वक्ष्यन्-न्ती-ती, वाचयिष्यन्-न्ती-ती,	विवक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
ब्रुवाणः, वाचयमानः,	विवक्षमाणः, वावच्यमानः ;
वक्ष्यमाणः, वाचयिष्यमाणः,	विवक्षिष्यमाणः, वावचिष्यमाणः ;
⁴ सुवाक्-सुवाग्-सुवाचौ-सुवाचः ;	— . —
⁵ उक्तम्-उवतः-उक्तवान्, वाचितम्-तः, विवक्षितः, वावचितः-तवान् ;	

1. आर्धधातुके विवक्षिते ‘ब्रुवो वचिः’ (2-4-53) इति वच्यादेशे रूपमेवम् । एवमेव तृजादिषु सर्वत्र शुद्धे, षुलादिषु ष्यन्ते च वच्यादेशे रूपं हेयम् ।
  2. सन्नन्ताण्युलि वच्यादेशे रूपम् । तत्र वच्यादेशस्य ‘पर्चि वच्चिं—’ इत्यनिट्कारिकासु (भाष्ये-7-2-10) वचनादनिट्वम् । कुत्वषत्वयोः रूपमेवम् । एवमेव सन्नन्ते सर्वत्र प्रक्रिया हेया ।
  3. शतरि, अदादिवत् शपो लुकि, शतुः सार्वधातुकत्वेन छित्वात्, ‘अचि इन्द्रातु—’ (6-4-77) इत्यादिनोवचि रूपमेवम् ।
  4. ताच्छीलिके क्षिपि, ‘क्रिव् वचिप्रचिष्ठ—’ (वा. 3-2-178) इति दीर्घोऽसंप्रसारणं च भवति ।
  5. निष्ठायाम्, ‘वच्चिस्वपियजादीनो किति’ (6-1-15) इति वकारस्य संप्रसारणे, ‘सम्प्रसारणाच्’ (6-1-108) इति पूर्वरूपे च रूपमेवम् । एवमेव क्षिपि, क्षत्वायां च रूपनिष्पत्तिर्थिया ।
- A. ‘मुरादिबन्धुः क्षुरघोरचेताः पुरन् खलानां जनजीवर्ही ।’ धा. का. 2.77.

¹ब्रुवः, ब्राह्मणिब्रुवा, ²विदुषिब्रुवा-विदुषीब्रुवा, श्रेयसिब्रुवा-श्रेयसीब्रुवा,
³विद्वद्ब्रुवा, श्रेयोब्रुवा, वाक्-⁴वाचा, ⁵अनूचानः, ^A ⁶वाग्मी, वाचालः-वाचाटः,
 ‘प्रवचनीयः (ब्राह्मणः, अनुवाको वा), ⁸गुणवचनः, वाचः विव क्षुः, वावचः;
 वक्तव्यम्, वाचयितव्यम्, विवक्षितव्यम्, वावचितव्यम् ;
 प्रवचनीयम्, वाचनीयम्, विवक्षणीयम्, वावचनीयम् ;

1. ब्रवीति इति ब्रुवः । कर्तृरि पचायचि रूपम् । ‘घरूपकल्पचेलट्ब्रुव—’ (6-3-43) इति सूते ‘ब्रुव’ इति निपातनात् गुणाभावे, वच्यादेशाभावे च रूपम् । अनेनैव सूत्रेण भाषितपुंस्कात् परस्य ढीपप्रलयान्तस्यानेकाचो हस्तः । काशिकायामेव (8-1-27) सूते ‘ब्रुव इति ब्रुवः कन्, निपातनात् वच्यादेशाभावथ’ इत्युक्त-मध्यन्त्रानुसन्धेयम् ।
  2. ‘उगितश्च’ (6-3-45) इति ब्रुवशब्दे परे हस्तविकल्पः ।
  3. ‘पुंवद्वावोऽप्यत्र पक्षे वक्तव्यः’ (काशिका. 6-3-45) इति वृत्तिकार-वचनादत्र पुंवद्वावे विद्वद्ब्रुवा, श्रेयोब्रुवा इति रूपे भवतः । परंतु भाष्ये नैतादर्शं वचनं दृश्यते ।
  4. क्विवन्तात् स्त्रियां दापि रूपमेवम् । ‘आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा’ । इति भागुरिवचनात् दाप् इति स्त्रि. कौमुदी । भाष्ये तु नैतादर्शं वचनं दृश्यते ।
  5. ‘उपेयिवाननाध्वाननूचानश्च’ (3-2-109) इत्यनेन, ‘अनु’ इत्युपसर्गपूर्वकादस्यात् लिटः कर्तृरि कःनचि, सम्प्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वे सर्वांदीर्घे च ‘अनूचानः’ इति सिद्धयति । अनूचानः= साज्जवेदाध्येता ।
  6. वाक्छब्दात् ‘वाचो गिमनिः’ (5-2-124) इति मत्वर्थीये गिमनिप्रत्यये रूपमेवम् । प्रशस्तवाग्वति प्रत्ययोऽप्यम् । अत्रैव प्रकरणे ‘आलजाटचौ बहुभाषिणे, (5-2-125) इति कुत्सितार्थे मत्वर्थीये आलच्-आटच्चप्रत्ययोः वाचालः-वाचाटः इति रूपे इत्यपि हेयम् ।
  7. ‘भव्यगेयप्रवचनीय—’ (3-4-68) इत्यादिना कर्तृरि अनीयर् प्रत्ययः । प्रवचनीयः=ब्राह्मणः । अत्र कर्मण्येव प्रत्ययो निपात्यते इति मते तु प्रवचनीयः=अनुवाकः ।
  8. गुणम् उक्तवान् इति गुणवचनः । ‘क्षुल्यशुद्धो बहुलम्’ (3-3-113) इति भूते कर्तृरि ल्युद्धप्रत्ययः । अत्र च निदानम्, ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः—’ (5-1-124) इत्यत्र ‘गुणवचन—’ इति निर्देश एवेति हेयम् ।
- A. ‘इदमूरुनूचानाः प्रीतिकण्ठकितत्वचः॥’ कुमारसम्बवे 6.15.

^१वाच्यम्-वाक्यम्, ^२प्रवाच्यम्, अविवाक्यम्, वाच्यम्, वाकोवाक्यम्, विवक्ष्यम्, वावच्यम्;

ईषद्वचः-दुर्वचः-सुवचः ;

उच्यमानः,	वाच्यमानः, विवक्ष्यमाणः,	वावच्यमानः ;
वाचः,	^३ अनुवाकः-प्राद्विवाकः, वाचः, विवक्षः, वावचः ;	
वक्तुम्,	वाचयितुम्, विवक्षितुम्,	वावचितुम् ;
उक्तिः,	^४ निरुक्तम्-पुनरुक्तिः, वाचना, विवक्षा, वावचा ;	
वचनम्,	वाचनम्, विवक्षणम्,	वावचनम् ;
उक्त्वा,	वाचयित्वा,	विवक्षित्वा, वावचित्वा ;
प्रोच्य,	संवाच्य,	प्रविवक्ष्य, प्रवावच्य ;
वाचम् २,)	वाचम् २, } विवक्षम् २, }	वावचम् २ ; }
उक्त्वा २,)	वाचयित्वा २, } विवक्षित्वा २, }	वावचित्वा २; }

- ‘आर्धधातुके’ (2-4-35) इत्यत्र विषयसमीत्वाश्रयणात् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव वच्यादेशे हलन्तलक्षणे एति ‘वचोऽशब्दसंज्ञायाम्’ (7-3-67) इति कुत्वनिषेधे वाच्यम् इति रूपम्। शब्दसंज्ञायां तु कुत्वे वाक्यम् इत्येव। वाक्यम्=वार्तिकाद्विषयः शब्दिकसंज्ञासिद्धः ग्रन्थः।
- ‘यजयाचरुवप्रवच्चर्चश्च’, (7-3-66) इत्यनेन कुत्वनिषेधे प्रवाच्यम् इति रूपम्। ‘प्रवाच्यम्=ग्रन्थविशेषः’ इति वृत्त्यादिषु प्रोक्तम्। परं तु भाष्ये (7-3-66) प्रवच्चिप्रहणप्रत्याख्यानप्रकरणे ‘प्रपूर्वश्च वचिरशब्दसंज्ञायां वर्तते।’ इत्युक्त्वात् ग्रन्थविशेषस्य प्रवाच्यमिति संज्ञेति पक्षः चिन्त्य इति उद्घोते प्रकृतसूत्रे स्फुटम्। अविवाक्यम् इत्यत्र तु पृष्ठोदरादिवात् (6-3-109), न्युक्तादिवात् (7-3-53) वा अहविशेषे कुत्वम्। द्वादशाहे दशरात्रस्य यज्ञविशेषस्य दशममहः अविवाक्यम्, यस्मिन्नान्याज्ञिकाः न विब्रुवते=न नानावाक्यान्युच्चारयन्ति। अन्यत्र अविवाच्यम् इत्येव।
- शब्दसंज्ञात्वात् कुत्वमनेति हेयम्। अनुवाकः=श्रुतौ विभागविशेषः। पृच्छतीति प्राद्। विशेषेण सूक्ष्मेक्षिक्या न्यायादिकं ब्रवीति-इति विवाकः। प्राद् चासौ विवाकश्च प्राद्विवाकः=नीतिस्थले न्यायवादी। अत्रापि ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घणि कुत्वमिति हेयम्।
- पुनरुक्तिः, निरुक्तम् इत्यत्र ‘किञ्चकौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इत्यनेन किञ्चकृत्वं संज्ञायां भवतः। पुनरुक्तिरिति असकृदाम्नानस्य संज्ञा। एवं निरुक्तमिति ग्रन्थविशेषस्य संज्ञा।

^१कृकवाकुः^A, ^२उक्त्यम्, ^३वक्त्रम्, ^४वचः, ^५वचक्तुः।

(1133) “ब्रूस हिंसायाम्” (X-चुरादि:-1664. सक. सेद्र. उभ.) ब्रूसकः-सिका, बुब्रूसयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुत्सयतिवत् (217) ज्ञेयानि। अस्योभयपदित्वात् ब्रूसयन्-न्ती, बुब्रूसयिष्यन्-न्ती-ती, बुब्रूसयिष्यन्-न्ती-ती; इति शतरि रूपाणि भवन्तीति विशेषः।

(1134) “ब्लेषक दर्शने” (X-चुरादि:-1916. सक. सेद्र. उभ.) [अ] ब्लेषककः-षिकका, बिब्लेषकयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगन्धयतिवत् (375) ज्ञेयानि।

(1135) “भक्ष अदने” (I-भ्वादि:-893. सक. सेद्र. उभ.) [आ]

1. ‘कृके वचः कक्ष’ [द. उ. 1.91.] इति धूणप्रत्यये ककारस्यान्तादेशे च रूपमेवम्। कृकेण=गलेन ब्रवीतीति कृकवाकुः=कुक्कुटः।

2. औणादिके (द. उ. 6.32) थक्प्रत्यये सम्प्रसारणे च रूपमेवम्। उक्त्यम्=सामविशेषः।

3. ‘गुधृवीपविवच्चि—’ (द. उ. 8.89) इत्यादिना कर्तरि प्रप्रत्यये रूपम्। ब्रवीत्ययमिति वक्त्रम्=आस्यम्।

4. ‘अुक्त्’ (द. उ. 9.49) इत्यनेनासुन्प्रत्यये वच्यादेशे च रूपमेवम्।

5. ‘स युवच्चिप्रथ्योऽन्यज् आकूज् अङ्गुच्चः’ (द. उ. 10.4) इत्यनेन यथासंख्यमक्तुच्प्रत्यये रूपमेवम्। ब्रवीति इति वचःक्तुः=वाग्मी।

A. ‘अनुनयमगृहीत्वा व्याजमुसा पराची रुतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये।’ शि. व. 11.9.

[अ] ‘बृक दर्शने’ इति पूर्वलिखितस्य (1107) धातोः क्षीरस्वामिसम्मतः पाठ एवम्। अत्र क्षीरतरङ्गिण्याम्, ‘कर्तुरगाढत्वेऽपि ब्लेषको वर्तना इत्येके।’ इत्युक्तम्। एतेन ज्ञायते—‘ब्लेषक दर्शने कर्तृशैथिल्ये’ इति संहितापाठे द्वावपि धातू मेलयित्वा केचित् पठन्ति; तदानीं कर्तुः अगाढत्वे=शैथिल्ये ब्लेषकधातोर्वृत्तिं केचिदिच्छन्ति—इति। एवं दर्शने, कर्त्रगाढार्थे च केचिदिदमुं धातुं पठन्तीति बोध्यम्।

[आ] ‘भलक अदने’ इत्यत्र भवादौ मैत्रेयादयः ‘भक्ष’ इति पठन्ति। तदनुसारेण देवेनापि ‘शपि भक्षति भक्षते।’ (श्ल. 177) इत्युक्तम्। धातुकाव्येऽपि ‘—प्रभलक्य भक्षन्ति यदस्मु नीचाः।’ (2-28) इति शब्दिकरणकः प्रयोगः कृतः। परं तु ‘भक्षरहिंसार्थयः’ (वा. I-4-52) इत्यत्र ‘भक्षयति यिण्डी

‘भक्षयत्यदने भक्षेः, शपि भक्षति भक्षते ।’ (शो. 177) इति देवः ।
भक्षकः-क्षिका, भक्षकः-क्षिका, विभक्षिषकः-क्षिका, वाभक्षकः-क्षिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकतक्षतिवत् (691) ज्ञेयानि ।

(1136) “भक्ष अदने” (X-चुगदि:-1557. सक. सेठ. उम.)

‘भक्षयत्यदने भक्षेः, शपि भक्षति भक्षते ।’ (शो. 177) इति देवः ।
भक्षकः-क्षिका, विभक्षिषकः-क्षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि
चौरादिकपक्षयतिवत् (956) ज्ञेयानि । ^१मांसभक्षः-मांसभक्षा, ^२भक्षयन्
पिण्डी देवदत्तेन याति । ^३इक्षुभक्षिका, ^४भक्ष-भग्न-भक्षी-भक्षः, भक्षणम्,
इत्यादीनि रूपाण्यस्य संभवन्तीति विशेषः ।

(1137) “भज सेवायाम्” (I-भ्वादि:-998. सक. अनि. उम.)

‘—विभागसेवयोः’ इति द्रुमे (शो. 123) ।

‘सेवायां भजते भजेदिति भजेः, विश्राणने भाजयेद्
आमदें तु भनक्ति, भाजयति औ भाजेः पृथक्कर्मणि ॥ (शो. 66) इति देवः ।

- देवदत्तः । भक्षयति पिण्डी देवदत्तेन ।’ इति एन्तादेतुमणिचि प्रयोजयस्य
कर्मसंज्ञाभावप्रतिपादभास्येण भक्षतेः शनिकरणपाठोऽनभिसंहितः । ‘शीलि-
कामिभक्ष्याचरिभ्यो णः’ (वा. 3-2-1) इत्यत्रापि वार्तिक-भाष्य-कैयटोदद्यो-
तादिषु चौरादिकस्य भक्षयतेरेव प्रत्ययविधानप्रदर्शनादपि भवादौ पाठोऽस्यामा-
णिक एवेति हेयम् । स्पष्टमिदं माघवधातुवृत्तौ प्रकृतधातुप्रकरणे इति हेयम् ।
1. ‘शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः’ (वा. 3-2-1) इति कर्मण्युपयदे णप्रत्ययः ।
मांसं भक्षयतीति मांसभक्षः । स्त्रियां णप्रत्ययान्तत्वेन टापि मांसभक्षा इति
रूपम् । ‘स्तुतिशीला हरिकाभा फलभक्षा कानने व्रताचारा’ इति प्र. सर्वस्वे ।
  2. ‘निगणचलनार्थेभ्यः—’ (1-3-87) इति एन्तादस्य नित्यं परस्मैपदमेव ।
अत्रास्य पुनः हेतुमणिचि, ‘गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ—’ (1-4-52) इति
प्रयोजयस्य कर्मत्वम्, ‘भक्षेरहिंसार्थस्य’ (वा. 1-4-52) इति वार्तिकेन
निषिद्धते । हिंसायां तु ‘भक्षयति यवान् बलीवर्दन् ।’ इति भाष्यम् ।
अत्र भक्षयति: ‘सर्वे सचेतना भावाः’ इति न्यायेन हिंसायां वर्तते । यवानां
सचेतनत्वात् हिंसात्वम् ।
  3. ‘पर्याहर्णेत्पत्तिषु—’ (3-3-111) इत्यनेन अहर्थे षुच् प्रत्ययः । इक्षुभक्षणमर्हति
इति इक्षुभक्षिका ।
  4. एन्तादस्मात् क्षिपि, संयोगान्तलोपे जश्वर्त्वयो रूपमेवम् ।

भाजकः-जिका, भाजकः-जिका, ^१विभक्षकः-क्षिका, ^२वाभजकः-जिका ;
^३भक्ता-भक्ती, भाजयिता-त्री, विभक्षिता-त्री, वाभजिता-त्री ;
भजन्-न्ती, भाजयन्-न्ती, विभक्षन्-न्ती ; —
भक्षयन्-न्ती, भाजयिष्यन्-न्ती-ती, विभक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
भजमानः, भाजयमानः, विभक्षमाणः, वाभजयमानः ;
भक्षयमाणः, भाजयिष्यमाणः, विभक्षिष्यमाणः, वाभजिष्यमाणः ;
^४देहमाक्^A-देहमाग्-देहमाजौ-देहमाजः ; —
विभक्तम्-भक्तवान्, भाजितः, विभक्षितः, वाभजितः-तवान् ;
भजः, ^५भागी, ^६भक्तम्-भक्तः, ^७राज्यभाक्-प्रभाक्, ^८भेजिवान्^B, ^९आता,

1. सञ्चन्ताण्णुलि, धातोरनिदत्त्वादिङ्गमाभावे, चर्त्वर्षत्वयोश्च रूपम् । एवं सञ्चन्ते
सर्वत्र प्रक्रिया हेया ।
2. यवन्ते सर्वत्र, अभ्यासे दीर्घः, जश्वर्त्वं चेति हेयम् ।
3. धातोरनिदत्त्वात्, चर्त्वं रूपमेवम् । एवं तव्यदाद्यविषये हेयम् ।
4. ‘भजो णिः’ (3-2-62) इति कर्तृरि णिप्रत्ययः । प्रत्ययस्य णित्वादुपधावृद्धिः ।
किवादिवदर्यं प्रत्ययः सर्वलोपी । कर्तृरि किषोपवादोऽयम् ।
5. तच्छीलादिषु कर्तृषु, ‘सम्पूर्वानुरुद्धाड्यमाच्यस्परिसंसुजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिप-
परिरटपरिवदपरिदहपरिमुहुषदिष्टदुहुद्युजाकीडविवित्यजरजभज—’ (3-2-142)
इत्यादिना घिनुण्प्रत्ययः । णित्वादुपधावृद्धिः । वित्वात्, ‘चजोः कु घिण्णयतोः’
(7-3-52) इति कुत्वभिति च हेयम् ।
6. आशीर्वदे, ‘किञ्चत्तो च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां क्तप्रत्ययः । भक्तम्=
अन्नम् । भजतादिति भक्तः= उपासकः ।
7. ‘भजो णिः’ (3-2-62) इत्यत्र उपसर्गे सुषिं च उपपदे प्रत्ययविधानाश्रयणादत्र,
प्रभाक् इत्यत्र च कर्तृरि णिप्रत्यय इति हेयम् ।
8. कर्तृरि भूतसामान्ये लिटः कसी, ‘तृफलभजत्रवश’ (6-4-122) इति एत्वाभ्यास-
लोपयोः, ‘वर्वेकाजाद्वसाम्’ (7-2-67) इतीडागमे च रूपमेवम् ।
9. ‘तृन्’ (3-2-135) इति ताच्छीलिके तृनप्रत्यये, ‘नप्तुनेष्ट—’ (द. उ. 2.3)
इत्यत्र निपातनात् ब्रादिशे च भ्राता इति सिद्धयतीति मा. धा. वृत्तावृक्तम् ।
द. उ. वृत्त्यादिषु भ्राजतेर्जकालोपे रूपनिष्पादनं कृतम् । ‘शुशुरः शव्वा’
(1-2-71) इत्यत्र भाष्ये तु ‘यादे तावद् बिमर्तीति भ्राता—’ इत्युक्तत्वात्
मृधातोरेव भ्रातुशब्दानेष्टिन्यर्थिति प्रतिभाति ।
- A. ‘देहमाङ्गे ततः केशान् लुहुच्च लुहुठे मुहुः ॥’ भ. का. 14.59.
- B. ‘आज्ञानुग्रहमीमकोमलभुरीपाला फलं भेजुवां
याऽयोध्येल्यपराजितेति विदिता नाकं परेण स्थिता ।’ श्रीगुणरत्नकोश 23.

^१ धनभाजी,	^२ विभक्तिः,	^३ भजमानः;	भाजः, विभक्तुः, बाभजौः;
भक्तव्यम्,	भाजयितव्यम्,	विभक्तिव्यम्,	बाभजितव्यम्;
भजनीयम्,	भाजनीयम्,	विभक्षणीयम्,	बाभजनीयम्;
^४ विभज्यम्,	^५ विभाग्यम्,	भाज्यम्,	विभक्ष्यम्,
ईषद्वजः-दुर्भजः-सुभजः;	—	—	बाभज्यम्;
भज्यमानः,	भाज्यमानः,	विभक्ष्यमाणः,	बाभज्यमानः;
भागः,	^६ भगः,	भाजः,	विभक्षः, बाभजः;
भक्तुम्,	भाजयितुम्,	विभक्तिरुम्,	बाभजितुम्;
^७ भक्तिः- ^A हृदभक्तिः,	भाजना,	विभक्षा,	बाभजा;
^८ भजनम्,	भाजनम्,	विभक्षणम्,	बाभजनम्;

1. ताच्छीलिके जितिप्रत्यये रूपमेवम् ।
2. ‘किञ्च्चौ च—’ (3-3-174) इत्यनेन संज्ञायां किंचि रूपम् । विभक्तिः= प्रथमाद्या विभक्तिः । अत्र सूत्रे (3-3-174) आश्चिषि गम्यमान एव प्रत्यय इत्युक्तम्- विभक्षितमिति केचित् ।
3. ‘ताच्छीलव्यवयोवचनशक्तिषु—’ (3-2-129) इत्यनेन ताच्छील्ये गम्ये चानश्प्रत्ययः । शित्वाच्छबादिकं भवति ।
4. ‘द्विवचनविभज्योपपदे—’ (5-3-57) इति सूत्रे विभज्य इति निर्देशात् हलन्तलक्षण्यदपवादो यत्प्रत्ययोऽत्रेति हेत्यम् ।
5. ‘अवाधकान्यपि निपातनानि’ (परिभाषा-120) इति दर्शने ष्यत्प्रत्यये कुत्वे च रूपमेवम् । विभाग्यम् इति कुत्वाभावरूपं तु सर्वथा अप्रामाणिकमेव । स्पष्टमिदं प्रकृतसूत्रे (5-3-57) पदमञ्जर्याम्, उद्घोते च ।
6. ‘खनो घ च’ (3-3-125) इत्यत्र चकाराद् धात्वन्तरेभ्योऽपि चप्रत्ययो भवतीत्यतो-ऽत्र घप्रत्यये, वित्तवेन कुत्वे च रूपमेवम् । ‘हृदभग—’ (7-3-19) इत्यत्र ‘भग—’ इति निर्देश एवात्र निदानम् ।
7. भजनम्=भक्तिः । भावे किन् । हृदभक्तिरित्यत्र हृदा भक्तिरस्येति विप्रहे । ‘क्लियाः पुंवत—’ (6-3-34) इति पूर्वपदस्य पुंवद्वावे रूपमेवम् । त्रियादिषु (6-3-34) कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य पाठः, न तु भावसाधनस्य । अतः पुंवद्वावः कथमत्रेति न शङ्खयम् ।
8. ल्युटि, अनादेशे रूपमेवम् । क्लियां टित्वेन छीपि भजनी इत्येवं भवति । भजना इति टावन्तप्रयोगो लोके दृश्यते । तस्य शास्त्रं मृश्यमेव । ०४न्तात् स्त्रियधिकारीये युच्चप्रत्ययेऽपि भाजना इत्येवं स्यात्, न तु भजना इति ।
- A. ‘हृदभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृणापराह्मुखः’ । रघुवंशे 12-19.

भक्त्वा,	भाजयित्वा,	विभक्षित्वा,	बाभजित्वा;
विभज्य,	विभाज्य,	प्रविभक्ष्य,	प्रबाभज्य;
भाजम् २,	भाजम् २,	विभक्षम् २,	बाभजम् २;
भक्त्वा २,	भाजयित्वा २,	विभक्षित्वा २,	बाभजित्वा २.)

(1138) “भज विश्राणने” (X-चुरादि:-1734. सक. सेह. उभ.)
विश्राणनम्=दानम् ।

‘सेवायां भजते भजेदिति भजेः, विश्राणने भाजयेद्...’ (श्ल. 65) इति देवः । भाजकः-जिका, विभाजयिषकः-षिका; भाजयिता-त्री, विभाजयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगर्जयतिवत् (378) ज्ञेयानि । Aविभाज्य ।

(1139) “भजि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1760. अक. सेह. उभ.)
आस्वदीयः ।

‘भाषार्थे णिचि भज्जयेद्....’ (श्ल. 66) इति देवः ।

भज्जकः-जिका, विभज्जयिषकः-षिका, भज्जकः-जिका, विभज्जिषकः-षिका, बाभज्जकः-जिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकुंशयतिवत् (282) ज्ञेयानि ।

(1140) “भट भृतौ” (I-भवादि:-307-780. अक. सेह. पर.) घटादिः।
भृतिः=वेतनम् । ‘भृतिः=वेतनप्राप्तिः’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (1-41) । भाटकः-टिका, भाटकः-टिका, ^१भटकः-टिका, विभटिषकः-षिका, बाभटकः-टिका, इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककठतिवत् (148) बोध्यानि । ^२भटितम् ।

1. ‘भट परिभाषणे’ इति घटादिषु पठयते । अस्यैव भृत्यर्थक्य धातोः परिभाषणार्थे मित्वार्थोऽनुवादः । ततश्च परिभाषणार्थे घटादित्वेन मित्वात् णौ, ‘मितो हस्वः’ (6-4-92) इति उपधाहस्वे रूपमेवम् । एवं त्रृजादिष्वपि भटयिता-त्री इत्यादीनि रूपाणि यथायथमूल्यानि ।
2. औणादिके [द. उ. 8.93] इत्रप्रत्यये रूपमेवम् । भटित्रम्=शुल्पकमांसम्-‘वेतनमित्युणादिवृत्तौ—’ इति मा. धा. वृत्तिः ।
4. ‘आज्ञापनामिदं विभज्य चपेण दृष्टौ...,॥’ धा. का. ३. 40,

- (1141) “भडि परिभाषणे” (I-भ्वादि:-273. सक. सेदू. आत्म.)
 ‘परितो भाषणम्=परिभाषणम्।’ इति स्वाम्यादयः । “—‘यः सनिन्द
 उपालम्भस्त्र स्यात् परिभाषणम्।’ (अमरकोशे 1-6-14) इति निथण्डुः ।”
 इति मा. धा. वृत्तिः ।
 ‘कल्याणे भण्डयेद् भण्डेः, परिहासे तु भण्डते ।’ (श्लो. 89) इति देवः । [अ]
 भण्डकः-णिका, भण्डकः-णिका, विभण्डिषकः-षिका, बाभण्डकः-णिका;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (149) ज्ञेयानि । ^१भण्डनः,
^२भाण्डम्, ^३भण्डलः^A ।

- (1142) “भडि कल्याणे” (X-चुरादि:-1588. सक. सेदू. उम.)
 इदित्करणात् णिचो वैकल्पिकत्वम् ।

‘कल्याणे भण्डयेद् भण्डेः परिहासे तु भण्डते ।’ (श्लो. 89) इति देवः ।
 भण्डकः-णिका, विभण्डिषकः-षिका, भण्डकः-णिका, विभण्डिषकः-षिका,
 बाभण्डकः-णिका; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिककुण्ठयतिवत्
 (210) ज्ञेयानि । कर्तरि क्तपत्यये ^Bसुभण्डितः इति भवति ।

- (1143) “भण शब्दे” (I-भ्वादि:-447. अक. सेदू. पर.)
 भाणकः-णिका, भाणकः-णिका, विभणिषकः-षिका, बभणकः-बभणकः-

1. ‘अनुदाचेतश्च हलादेः’ (3-2-149) इति ताच्छीलिके युचि रूपमेवम् ।
  2. भण्डते इति भण्डः । पचाश्च । भण्ड एव भाण्डम्=पात्रादिकम् । स्वार्थिकेऽणि
रूपमेवम् ।
  3. बाहुलकात् औणादिके इलम्प्रत्यये रूपमेवम् । भण्डलः=दूतः ।
  - A. ‘स भण्डलो भोजनप्रालयिष्ठभुक् प्रमुणिष्टांस्तत्र जनानतुण्डकान् ॥’ धा.का.1.36.
  - B. ‘बहीदिमण्डितसुभण्डितविग्रहोऽसौ
ग्रच्छर्दितः किल बकेन च पुस्तितार्तिः ।’ धा. का. 3. 20.
- [अ] यद्यपि, ‘कल्याणे भण्डयेद् भण्डेः, परिहासे तु भण्डते ।’ इति देवश्चोकः
 क्वचित् दैवकोशेषु नोपलभ्यते, पुरुषकारेऽपि न व्याख्यातः । तथापि, ‘परि-
 हासे’ इति देवः । इति माधवधातुवृत्तिवाक्यात्, क्वचित् कोशे मुद्रितत्वाच्चा-
 स्माभिरपीहोपातः इति हेयम् ।

णिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (157) ज्ञेयानि ।
^१भाणः, ^२भणितिः, ^३भाण्डम्, ^Aभणन्-न्तो इतीमानि रूपाण्यविकान्यत्रेति
 विशेषः ।

- (1144) “भदि कल्याणे सुखे च”

(I-भ्वादि:-12. अक. सेदू. आत्म.) [अ]

कल्याणम्=मङ्गलम्, सुखम्=आत्मगुणः, आत्मगुणोदयो वा ।
 भन्दकः-न्दिका, भन्दकः-न्दिका, विभन्दिषकः-षिका, बाभन्दकः-न्दिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककन्दतिवत् (163) ज्ञेयानि । ^४भद्रम्,
^Bनतभन्दिनी । ^५भद्राकः, ^६भदन्तः ।

- (1145) “भन्जो आमर्दने” (VII-रुधादि:-1453. सक. अनि. पर.)

‘—आमर्दे तु भनक्ति..... ॥’ (श्लो. 65) इति देवः ।

^७भञ्जकः-जिका, भञ्जकः-जिका, ^८विभञ्जकः-क्षिका, ^९बभञ्जकः-बभञ्जकः-जिका;

1. भण्यते इति कर्मणि संज्ञार्या घञ्चप्रत्यये रूपम् । भाणः दशसु रूपकेष्वेकः ।
2. ‘तित्रेष्वप्रहादीनाम् —’ (वा. 7-2-9) इति वचनात् इड् भवति ।
3. भणतीति भाण्डम् । ‘पुच्छभाण्ड—’ (3-1-20) इति निर्देशाद्वीर्धः । अथवा
‘जमन्ताङ्गः’ (द. उ. 5-7) इति डप्रत्यये ततः प्रजादित्वात् (5-4-38)
अणि रूपमेवम् । भण्यते इति वा भाण्डम्=पात्रम् ।
4. औणादिके (द. उ. 8-46) रन्प्रत्यये रूपमेवम् । बाहुलकाद्वातुनकारस्य लोपः ।
5. पिनाकादिषु (द. उ. 3-34) दर्शनादाकप्रत्यये नकारलोपे च रूपमेवम् । भद्राकः=
अकुटिलः ।
6. ‘भन्देनलोपश्च’ (पञ्चप्राणादि: 3-130) इति ज्ञन्प्रत्यये, ‘झोडन्तः’ (7-1-3)
इत्यन्तदिशे नकारलोपे च रूपमेवम् । भद्रन्तः=प्रवजितः ।
7. ‘नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ।’ इति अभियुक्तवचनात् उपदेशे नोप-
धोऽयं धातुः । नकारस्य ‘नश्चापदान्तस्य झलि’ (8-3-24) इत्यनुस्वारे परसर्वो
च रूपमेवम् । एवमेवोत्तरत्र तृजादिष्वपि रूपनिष्पत्तिश्चया ।
8. सनन्ताण्णुलि धातुजकारस्य कुर्वते, सनः षट्वे च रूपमेवम् । एवं सन्नन्ते सर्वत्र
प्रक्रिया हेया ।
9. यद्यन्ताण्णुलि, द्विवचनादिकेषु ‘जपजभदहदशभञ्जपशां च’ (7-4-86) इति अभ्यासे
त्रुगागमः । तुकः पदान्तवद्वावचनात् परसर्वणिकल्पः । तेन रूपद्रव्यम् ।
- A. ‘अणहिशः केलिरण्मनोज्ञया वाण्या भणन्तो मणिभूषणोत्कणः ।’ धा. का. 1.58.
- B. ‘प्रश्विन्दिताशं यशसा पुराऽप्यसौ विवन्दिषुस्तं नतभन्दिनं विभुम् ।’ धा.का.1.3.
- [अ] ‘भदि कल्याणे’ इति चुरादावपि दुर्गाः पठतीति द्वीरतरङ्गिण्यामुकम् । दुर्गा-
तिरिक्तेन केनापि तस्य धातोः चुरादिष्वपठितत्वादस्माभिनै लिखित इति हेयम् ।

ईषद्धजः-दुर्भजः-सुभजः ; —
 भज्यमानः, भज्यमानः, विभक्षयमाणः, वभज्यमानः ;
 १भजः-भजा, भजः, विभक्षः, वभजः ;
 भद्रक्षन्-न्ती-ती, भज्यिष्यन्-न्ती-ती, विभक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
 — भज्यमानः, — वभज्यमानः ;
 — भज्यिष्यमाणः, — वभजिष्यमाणः ;
 २विभक्-विभग्-विभजौ-विभजः ;
 ३भग्म-भग्मः-भग्वान्, भज्जितः, विभक्षितः, वभजितः-तवान् ;
 भजः, ४प्रभजनः, ५भद्रगुरः, ६[शनु] भज्जानः, भजः, विभद्रक्षुः, ७भजः ;
 भद्रक्षव्यम्, भज्यितव्यम्, विभक्षितव्यम्, वभजितव्यम् ;
 भज्जनीयम्, ८भजेलिमाः[शालयः], भज्जनीयम्, विभक्षणीयम्, वभजनीयम् ;
 ९भद्रम्, भज्यम्, विभक्ष्यम्, वभज्यम् ;

भद्रक्ता-भद्रक्ती, भज्यिता-त्री, विभक्षिता-त्री, वभजिता-त्री ;
 १भज्जन्-भज्जती, भज्यन्-न्ती, विभक्षन्-न्ती ; —
 भद्रक्षन्-न्ती-ती, भज्यिष्यन्-न्ती-ती, विभक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
 — भज्यमानः, — वभज्यमानः ;
 — भज्यिष्यमाणः, — वभजिष्यमाणः ;
 २विभक्-विभग्-विभजौ-विभजः ;
 ३भग्म-भग्मः-भग्वान्, भज्जितः, विभक्षितः, वभजितः-तवान् ;
 भजः, ४प्रभजनः, ५भद्रगुरः, ६[शनु] भज्जानः, भजः, विभद्रक्षुः, ७भजः ;
 भद्रक्षव्यम्, भज्यितव्यम्, विभक्षितव्यम्, वभजितव्यम् ;
 भज्जनीयम्, ८भजेलिमाः[शालयः], भज्जनीयम्, विभक्षणीयम्, वभजनीयम् ;
 ९भद्रम्, भज्यम्, विभक्ष्यम्, वभज्यम् ;

1. शतरि, 'रुधादिभ्यः—' (3-1-78) इति श्रमि, 'श्रावलोपः' (6-4-23) इति धातुनकारलोपे, 'श्रसोरलोपः' (6-4-111) इति श्रमोऽकारस्य लोपे च रूपमेवम् ।
2. विशेषेण भन्तीति विभक् । किपि नकारलोपे कुत्वे च रूपम् ।
3. 'ओदितश्च' (8-2-45) इति निष्ठानत्वे, तथासिद्धत्वात् पूर्वमेव 'चोः कुः' (8-2-30) इति कुत्वे च रूपमेवम् ।
4. प्रभज्यतीति प्रभज्जनः = वायुः । नन्यादित्वात् (3-1-134) ष्णन्तात् कर्तरि ल्युः ।
5. 'भज्जमासमिदो षुरस्त्' (3-2-161) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु षुरच्चत्यये, धित्वेन 'चजोः कु विष्णयतोः' (7-3-52) इति कुत्वे च रूपमेवम् ।
प्रक्रियाकौसुदीव्याख्याने तु 'भज्जे: कर्मकर्तरि (प्रत्ययः) तथोक्तम् पाणिनीयमतदपर्णे— 'कर्मकर्तरिमेवासादभिधत्ते स्वभावतः । न कर्ममात्रमित्येव प्रत्ययः कर्मकर्तरि ॥' इति ॥' इत्युक्तम् ।
6. 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु—' (3-2-129) इति चानश्प्रत्यये रूपमेवम् । न तु शानन्प्रत्ययः । अत्र ताच्छील्ये शक्तौ वा चानश् ।
7. यडन्तात् पचायचि यजो द्विकि उपधानकारलोपस्य निमित्ताभावात् तस्यानुस्वारपर-सर्वाण्यो रूपमेवम् ।
8. 'केलिमर उपसंख्यानम्' (वा. 3-1-96) इति केलिमरप्रत्यये, तस्य किर्त्वेनोपधान-कारलोपे च रूपमेवम् । कर्मकर्तर्यं प्रत्यय इति वृत्तिः । भाष्ये तु कर्मण्येवाय प्रत्यय इति ज्ञायते ।
9. ष्णति, 'चजोः—' (7-3-52) इति कुत्वम् ।
- A. 'व्यथगच्छन् न च गतं प्रचण्डोऽपि प्रभज्जनः ॥' भ. का. 8. 4.
- B. 'स्वरोऽभद्रुप्रज्ञे गृहीत्वा भासुरं धनुः ।' भ. का. 7.22.

(1146) "भर्त्स तर्जने" (X-चुरादि:-1683. सक. सेट्र. आत्म.)
आकुस्मीयः ।

भर्त्सकः-त्सिका, विभर्त्सयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादि-

1. कर्मणि घणि कुत्वे च रूपमेवम् । स्त्रियां टाप् । भज्जा=कुषुमम् ।
2. 'संज्ञायाम्' (3-3-109) इति स्त्रियामधिकरणे भावादौ षुलु । एवमेव उद्दालक-पुष्पभज्जिका इत्यत्रापि षुलु । उद्दालकपुष्पाणि=ष्णेभातकपुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां कियायां सेति विवरणम् । 'नित्यं कीडाजीविक्योः' (2-2-17) इति समाप्तः ।
3. क्षवायाम्, 'जान्तनशां विभाषा' (6-4-32) इत्यनुनासिकलोपविकल्पः, तेन रूपद्रव्यम् ।
4. 'उपमाने कर्मणि च' (3-4-45) इति कर्मणि, कर्तरि च णमुल् । 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' (3-4-46) इति णमुलप्रयोजकधातोरेव अनुप्रयोगः ।
'इक्षुभज्जं बभज्जासौ गजभज्जं बभज्जं तम् ।
अत्र हीक्षुमिवेत्यर्थस्तथा गज इवेत्यपि ॥' इति. प्र. सर्वस्वे ।
- A. 'धिक् सालभज्जिकाप्रख्यात् विषयान् कक्षणारुचीन् ॥' भ. का. 7. 74.
- B. 'भद्रक्षवा भुजौ विराधाद्यं तं तौ भुवि निचलन्तुः ॥' भ. का. 4. 3.
- C. 'अधिशयितवानछिं नाथो ममन्थ बबन्ध तं हरधनुरसौ वल्लीभज्जं बभज्जं च मैथिलि ।' श्रीगुणरत्नकोशे 54.

ककुत्सयतिवत् (217) ज्ञेयानि । प्यति-^Aप्रभत्स्यः इति । ¹भत्सयमानः ।
(1147) “भर्व हिंसायाम्” (I-भवादिः-580. सक. सेट्. पर.)-

अथमीदिदपि कचित् पठयते इति मा. धा. वृत्तिः ।

^Bभर्वकः-विका, भर्वकः-विका, विभर्विषकः-षिका, बाभर्वकः-विका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकर्वतिवत् (173-A) बोध्यानि ।

(1148) “भल परिभाषणहिंसादानेषु”

(I-भवादिः-495. सक. सेट्. आत्म.)

भालकः-लिका, भालकः-लिका, विभलिषकः-षिका, बाभलकः-लिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि विशेषरूपाणि विना भौवादिकलतिवत्
(174) ज्ञेयानि । ²भालः, प्यति-^Cआभाल्यः इति विशेषः ।

(1149) “भल आभण्डने” (X-चुरादिः-1701. अक. सेट्. आत्म.)

आकुसमीयः । आभण्डनम्=निरूपणम् । ‘मार्जनम्’ इति धा. का. (3-36) ।
भालकः-लिका, विभालयिषकः-षिका, भालयिता-त्री, विभालयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगालयतिवत् (388) ज्ञेयानि ।
ल्युटि-^Dभालनम् ।

(1150) “भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु”

(I-भवादिः-496. सक. सेट्. आत्म.)

भलकः-लिका, भलकः-लिका, विभलिषकः-षिका, बाभलकः-लिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककड्डतिवत् (156) ज्ञेयानि ।

1. ‘आकुसमादात्मनेपदिनः’ (ग.सू. चुरादौ) इति प्यन्तेऽत्रात्मनेपदमेव; तेन शान्त् ।
क्षीरस्वामी तु ‘लक्ष्ये भत्सयति.....इति दश्यते ।’ इत्याह । तेनास्थ
धातोः परस्मैपदमपि भवतीति ज्ञेयम् ।
2. ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ (3-3-19) इति संज्ञायां वच् । भालः=ललाटः ।
- A. ‘प्रस्पाद्य मुष्ठिमभितर्जयते प्रभत्स्ये
मल्लो विबस्तयिषुरेनमगन्धनीयम् ।’ धा. का. 3. 34.
- B. ‘अफर्विताकाङ्क्षितमर्वकं सतां मासादिसंचर्वकदुष्टभर्वकम् ।’ धा. का. 1.74.
- C. ‘मामल्यमानं स्मितमलिकावलीमाभाल्यदैत्याधिपभलनोद्धुरम् ।’ धा. का. 1.64.
- D. ‘.....दुःकीर्तिभालनपराः खल्ल कूटवृत्त्या ।’ धा. का. 3.36..

¹भलः-भली, ²भल्लकः, ³भलनः, ⁴भल्टः, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति
विशेषः । ल्युटि-^Aभलनम् ।

(1151) “भष भत्सने” (I-भवादिः-695. अक. सेट्. पर.)

‘भत्सनम्=धरवः, यत्सत्रैवायं (धातुः) प्रसिद्धः ।’ इति मा.
धा. वृत्तिः । क्षीरस्वामी तु कुत्सितशब्दकरणार्थकृत्वमस्याह ।
‘भष बुके पिशुनोक्तौ .... ॥’ क. क. द्रुमे (क्लो. 320)
भाषकः-षिका, भाषकः-षिका, विभषिषकः-षिका ; बाभषकः-षिका;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकभत्सने, (179) ज्ञेयानि ।
⁵भषः-भषी, ⁶भषकः-भषिका, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः । ^Bभषन् ।

(1152) “भस भत्सनदीप्त्योः”

(III-जुहोत्यादिः-1100. अक. सेट्. पर.) छान्दसः । [अ]

1. भत्यते हिंसातेऽनेनेति, ‘पुंषि संज्ञायाम्—’ (3-3-118) इति घः । ‘हलथ्’,
(3-3-121) इति वा वच् प्रत्यये रूपमेवम् । भलः=आयुषविशेषः । ‘जातेरस्त्री-
विषयादयोपधात्’ (4-1-63) इति विद्यां ढीषूप्रत्यये भल्ली इति रूपम् ।
2. ‘उल्कादयश्च’ (द. उ. 3-16) इति उकप्रत्यये रूपमेवम् । भल्लकः=अक्षः ।
3. ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ (3-2-149) इति ताच्छीलिको युच्च-प्रत्ययः ।
4. बाहुलकादौणादिके अटप्रत्यये रूपमेवम् । भलते=परितो भाषतेऽयमिति भल्टः=
कविविशेषः ।
5. पचादिपु (3-1-134) भषद् इति पाठात् दित्तवेन विद्यां ‘टिड्डण्डू—’
(4-1-15) इति ढीपि भषी इति रूपम् ।
6. ‘कुन् शिल्विसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3-5) इति कुनुर । विद्यां दापि ‘प्रत्ययस्थात्—’
(7-3-44) इतीत्वम् ।
- A. ‘मामल्यमानं स्मितमलिकावलीमाभाल्यदैत्याधिपभलनोद्धुरम्,’ धा. का. 1.64.
- B. ‘....रेषोऽन्यान् भषतो नमोऽस्तु कमलाकोणस्तनं जोषते ॥’ धा. का. 1.87.
- (अ) धातुषाठेषु सर्वत्र ‘—भत्सनदीप्त्योः’ इत्येवास्य धातोरर्थनिर्देशो दृश्यते । परं तु
निःक्ले (5-46) ‘बभ स्त्रिरत्तिरम्भम् ।’ इत्युक्तवात् ; तथा, ‘हरी इवान्धांसि
बप्तवात् ।’ (ऋ. वै. 1-6-28-7) इत्यत्र यास्तेन ‘हरी इवाचानि भुञ्जने ।’
इति व्याख्यानात्, सायणभाष्येऽपि ‘भस भक्षणशीष्योः ।’ इत्येवात्र (ऋ.
वै. 1-6-28-7) धातुस्वरूपोपदानाच्च ‘भक्षणदीप्त्योः’ इत्येव पाठः प्रामाणिक
इति, भस्सन-भक्षणशब्दयोः प्रायस्तुव्यश्रुत्या पाठमेद इति वा प्रतिभाति ।

^१भान्-भान्ती-भाती, ^२भापयन्-न्ती, विमासन्-न्ती ; —
 भास्यन्-न्ती-ती, भापयिष्यन्-न्ती-ती, विमासिष्यन्-न्ती-ती ; —
 अव्यतिप्रभानः, भापयमानः, भापयिष्यमाणः, — बाभायमानः, बाभायिष्यमाणः ;
 भाः-भौ-भाः ; —
 सुप्रभातम्-तः, भापितः, विमासितः, बाभायितः-तवान् ;
^३निभः, ^Bआभः, ^४भम्, ^५विभावरी, ^६भायः, विभासुः, ^७बामाः ;
 भातव्यम्, भापयितव्यम्, विमासितव्यम्, बाभायितव्यम् ;
^८प्रभानीयम्, ^९प्रभापनीयम्, विमासनीयम्, बाभायनीयम् ;
 भेयम्, भाप्यम्, विभास्यम्, बाभायम् ;
 ईषद्रभानः-^{१०}दुर्भानः-सुभानः ; —
 भायमानः, भापयमानः, विमास्यमानः, बाभायमानः ;

भासकः-सिका, भासकः-सिका, विभसिषकः-षिका, बाभसकः-सिका ;
 भसिता-त्री, भासयिता-त्री, विभसिष्यता-त्री, बाभसिता-त्री ; —
^१बप्सत्-बप्सतौ-बप्सतः, ^२भासयन्-न्ती-ती, विभसिष्यन्-न्ती-ती ; —
 भसिष्यन्-न्ती-ती, भासयिष्यन्-न्ती-ती, विभसिष्यष्यन्-न्ती-ती ; —
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिककशतिवत (178) ज्ञेयानि ।
^३नभः, ^४भस्म, ^५भस्त्रम्, ^६भसत् इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1153) “भा दीसौ” (II-अदादिः-1051. अक. अनि. पर.)

^७भायकः-यिका, ^८भापकः-पिका, विभासकः-सिका, बाभायकः-यिका ;
 भाता-भात्री, भापयिता-त्री, विभासिता-त्री, बाभायिता-त्री ;

1. शतरि, शणि, तस्य ‘जुहोत्यादिभ्यः—’ (2-4-75) इति श्लुः । ‘शौ॒’
     (6-1-10) इति द्विर्वचनम् । ‘घसिभसोहैलि च’ (6-4-100) इति उपधा-
     इकारलोपः । ‘खरि च’ (8-4-55) इति भकारस्य चर्त्वेन पकारः । अभ्यासे
     हलादिशेषजर्त्वादिकम् ।
2. भक्षणार्थकवे, ‘निगरणचलनार्थेभ्यः—’ (1-3-87) इति ष्यन्तात् कर्तृगामिन्यपि
     क्रियाफले परस्मैपदमेव । दीत्यायर्थकत्वे, छान्दसत्वात् दृष्टानुविध्याश्रयणे वा
     शानजन्तेऽपि भासयमानः इति रूपं साधेवेत्यपि बोध्यम् ।
3. न बमस्ति इति नभः=आकाशः । न व्यूप्वादिसात् ‘अन्वेष्योऽपि दृश्यते’
     (3-2-178) इति क्रियि सकारस्य स्तवे विसर्गे च रूपमिति आच्चेयादयः
     साथयन्तीति माधवधातुवृक्षौ दृश्यते । अत्र बाहुलकात् नव्यसमासे न लोपाभाव
     इति बोध्यम् ।
4. भावायामिषि, ‘अन्वेष्योऽपि दृश्यन्ते’ (3-2-75) इति मनिन्प्रत्यये ‘नेद् वशि
     कृति’ (7-2-8) इतीपिनषेधे रूपमेवम् । ‘भूतेऽपि दृश्यन्ते’ (3-3-2) इति भूते-
     ऽयं प्रत्ययः । भसितम्=भस्म ।
5. ‘हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्’ (द.उ. 8-84) इति त्रन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
     ‘तितुत्रत—’ (7-2-9) इतीपिनषेधः । बभस्तीति भस्त्रम्=चर्म, उदरं च ।
6. ‘शृद्भसोऽदिः’ (द.उ. 6-42) इत्यदिप्रत्यये रूपमेवम् । बभस्ति, भस्यते वा
     तस्मिन् आहार इति भसत्=आमाशयस्थानम् ।
7. ‘आतो युक्तिष्ठृतोः’ (7-3-33) इति युगागमः । एवं घणि, णमुत्यपि हेयम् ।
8. ष्यन्ते सर्वत्र, आदन्तलक्षणः पुगागमो हेयः ।

1. शतरि शणि, ‘अदिग्रभृतिभ्यः—’ (2-4-72) इति शपो लुकि रूपमेवम् ।
     क्रियाम्, ‘आच्छीनश्चोः—’ (7-1-80) इति त्रुम्बिकल्पः ।
2. दीसौः चित्तवत्कर्तृकत्वे, ‘अणावर्कमकात् चित्तवत्कर्तृकात्’ (1-3-88) इति ष्यन्तात्
     परस्मैपदमेव । अचित्तवत्कर्तृकत्वे तु शानजपि भवतीति विशेषः ।
3. ‘आतञ्चोपसर्गे, (3-1-136) इति कर्तरि कप्रत्ययः । ‘आतो लोप इष्टि च’,
     (6-4-64) इति आकारलोपः । निभः=तुल्यः । अत्र धात्वर्थनुगमाभावस्तु
     उपसर्गवशात् धातोरथान्तरे वृत्तेरिति ज्ञेयम् ।
4. ‘अन्वेष्योऽपि दृश्यत इति वाच्यम्’ (वा. 3-2-101) इति वचनादत्र डप्रत्यये,
     डित्तवसामध्यति भसेज्ञासाभेऽपि टिलोपे रूपमेवम् । भातीति भम्=नक्षत्रम् ।
5. विपूर्वकादस्मात्, ‘अन्वेष्योऽपि दृश्यन्ते’ (3-2-75) इति वनिप्रत्यये, क्रियाम्,
     ‘वनो र च’ (4-1-7) इति डीब्रेकौ भवतः । विभावरी=रात्रिः ।
6. ‘इयाऽदव्यध—’ (3-1-141) इत्यादिना कर्तरि णप्रत्यये युगागमे च रूपम् ।
7. यज्ञन्तात् पचायच्चि यज्ञो लोपे, रूपमेवम् ।
8. ‘न भाभूपू—’ (8-4-34) इत्यनेन, उपसर्गस्थानिमित्तात् परस्याच उत्तरस्य
     कृत्तकारस्य णत्वनिषेधः ।
9. ‘ष्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्’ (वा. 8-4-34) इति वचनात् ष्यन्तेऽपि कृत्त-
     कारस्य णत्वनिषेधः ।
10. ईषदायुपदेषु खलयवादः, आदन्तलक्षणे युच्चप्रत्ययः । ‘दुरः षःवणत्वयोरुप-
     सर्गत्वप्रतिषेधो वाच्यः । (वा. 1-4-60) इति वचनात्त णत्वं षःवै वाऽन्त्रेति ज्ञेयम् ।
- A. ‘अव्यतिप्रभानो विविधस्तदोक्तैः तत्रैषते माङ्गलिकः सम निस्वनः ।’ वा. वि.1.35
- B. ‘मरुत्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमच्यमारादभिवर्तमानम्।’ रघुवंशे 2.10.

भायः, भापः, विभासः, बाभायः ;
 भातुम्, भापयितुम्, विभासितुम्, बाभायितुम् ;
 भातिः, ^१प्रतिभा, प्रभा, विभा, आभा, भा: भापना, विभासा, बाभाया ;
^Aप्रभानम्, भापनम्, विभासनम्, बाभायनम् ;
 भात्वा, भापयित्वा, विभासित्वा, बाभायित्वा ;
 प्रभाय, प्रभाप्य, प्रविभास्य, प्रबाभाय्य ;
 भायम् २, } भापम् २, } विभासम् २, } बाभायम् २ ; }
 भात्वा २, } भापयित्वा २, } विभासित्वा २, } बाभायित्वा २ ; }
^२भातुः, ^३भातुः, ^४भामः.

(1154) “भाज पृथक्कर्मणि” (X-चुरादि:-18-7. अक. सेद्. उम.)

अदन्तः ।

‘आमदे तु भनक्ति भाजयति’ औ भाजे: पृथक्कर्मणि ॥’ (क्षो. 65) इति देवः।
 भाजकः-जिका, विभाजयिषकः-षिका, भाजयिता-त्री, विभाजयिषिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककालयतिवत् (185) ज्ञेयानि।
 यत्पत्त्ये—^Bविभाजयः इति ।

(1155) “भाम क्रोधे” (I-स्वादि:-441. अक. सेद्. आत्म.)

‘भामेर्भामयति क्रोधे तत्रैव शपि भामते ॥’ (क्षो. 149) इति देवः।
 भामकः-मिका, भामकः-मिका, विभामिषकः-षिका, बाभामकः-मिका ;
 भामिता-त्री, भामयिता-त्री, विभामिषिता-त्री, बाभामिता-त्री ;

1. वियाम्, ‘आतश्चोपसर्गे’ (3-3-106) इति भावादावह् प्रत्ययः। सम्पदादित्वात् (वा. 3-3-94) भावे क्रिपि तु भा: इत्यपि भवति ।
2. ‘कमिमन्जनिगाभा—’ (द. उ. 1-125) इत्यादिना तुप्रत्ययः। भातीति भातुः=प्रकाशः ।
3. ‘दाभाश्यां तुः’ (द. उ. 1-143) इति तुप्रत्ययः। भातुः=आदित्यः, किरणश्च ।
4. ‘अतिस्तु—’ (द. उ. 7-26) इति मन्त्रप्रत्ययः। भामः=क्रोधः ।
- A. ‘हरे: प्रगमनं नास्ति न प्रभानं हिमद्वः ।’ भा. का. 9.107.
- B. ‘..... ये ते निर्वासितधियो ह्युभिर्विभाजया; ॥’ भा. का. 3.56.

^१भामयन्-न्ती, भामयिष्यन्-न्ती-ती ; —
^२देवदत्ताय भाममानः, — विभामिषमाणः, बाभाम्यमानः ;
 भामिष्यमाणः, — विभामिष्यमाणः, बाभामिष्यमाणः ;
^३भान्-भामौ-भामः ; — — —
 भामितम्-तः, भामितः, विभामिषितः, बाभामितः-तवान् ;
 भामः, ^४भामनः, भामः, विभामिषुः, बाभाम ;
 भामितव्यम्, भामयितव्यम्, विभामिषितव्यम्, बाभामितव्यम् ;
 भामनीयम्, भामनीयम्, विभामिषणीयम्, बाभामनीयम् ;
 भाम्यम्, भाम्यम्, विभामिष्यम्, बाभाम्यम् ;
 ईषद्भामः-दुर्भामः-सुभामः; — —
 भाम्यमानः, भाम्यमानः, विभामिष्यमाणः, बाभाम्यमानः ;
 भामः, ^५भामिनी^A, भामः ; विभामिषः, बाभामः ;
 भामितुम्, भामयितुम्, विभामिषितुम्, बाभामितुम् ;
 भामा, भामना, विभामिषा, बाभामा ;
 भामनम्, भामनम्, विभामिषणम्, बाभामनम् ;
 भामित्वा, भामयित्वा, विभामिषित्वा, बाभामित्वा ;
 प्रभाम्य, प्रभाम्य, प्रविभामिष्य, प्रबाभाम्य ;
 भामम् २, } भामम् २, } विभामिषम् २, } बाभामम् २ ; }
 भामित्वा २, } भामयित्वा २, } विभामिषित्वा २, } बाभामित्वा २. }

1. ‘अणावकर्मकात् चित्तवत्तर्त्कात्’ (1-3-88) इति ष्यन्तात् परस्पैपदमेव ।
2. ‘कुधूहेष्यसूयाथर्नां यं प्रति कोपः’ (1-4-37) इति देवदत्तस्य सम्प्रदानता ।
3. ‘मो नो धातोः’ (8-2-64) इति पदान्ते नकारादेशो भवति । नत्वया सिद्धत्वात् नलोपो न ।
4. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘अनुदातेतश्च हलादेः’ (3-2-149) इति युच् ।
5. भामः=क्रोधः । सोऽस्याऽस्तीति भामिनी=क्षी । मत्वर्थीय इनिप्रत्यये, ‘कुन्नेभ्यः—’ (4-1-5) इति छीषि रूपमेवम् ।
- A. ‘पणायरूपाः पनिताकृतीन्ययुः भामित्य एवाक्षमया स्वकामुकान् ॥’ भा. का. 1. 57. .

(1156) “भाम क्रोधे” (X-चुरादि:-1873. अक. सेद्. उभ.)

अदन्तः।

‘भामेभामियति क्रोधे तत्रैव शपि भामते॥’ (श्लो. 149) इति देवः। भामकः-मिका, विभामयिषकः-षिका; भामयिता-त्री, विभामयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककालयतिवत् (185) ज्ञेयानि। कर्तरि क्तप्रत्यये-^Aभामितः इति रूपम्।

(1157) “भाष व्यक्तायां वाचि”

(I-भ्वादि:-612. सक. सेद्. आत्म.)

भाषकः-षिका, भाषकः-षिका, विभाषिषकः-षिका, बाभाषकः-षिका; भाषिता-त्री, भाषयिता-त्री, विभाषिषिता-त्री, बाभाषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकभामतिवत् (1155) ज्ञेयानि। ¹व्याभाषकः, ²सुभाषी, सुभाषितम्, भाषा, ³आत्मनेभाषा-परस्मैभाषा, भाष्यम् इतीमानि रूपाणि अस्य धातोः भवन्तीति विशेषः। ^Bभाषितुम्।

(1158) “भासु दीसौ” (I-भ्वादि:-624. अक. सेद्. आत्म.)

भासकः-सिका, भासकः-सिका, विभासिषकः-षिका, बाभासकः-सिका; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककासतिवत् (188) बोध्यानि।

1. ‘निन्दहिंसविलशखादविनाशपरिक्षिपथरिटपरिव्याभाषासूयो दुञ्’ (3-2-146) इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु दुञ् प्रत्यये रूपमेवम्।
2. ‘सुप्यजातौ—’ (3-2-78) इति ताच्छीलये णिनिः।
3. वियाम् ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इत्यकारप्रत्यये भाषा इति सिद्धति। आत्मनेभाषा, परस्मैभाषा इत्यत्र ‘वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः’ (6-3-7) ‘परस्य च’ (6-3-8) इत्यलक्षु। आत्मनेभाषा=आत्मनेपदम्। परस्मैभाषा=परस्मैपदम्। धातुपाठेषु वैयाकरणाख्यायामेते प्रसिद्धे। भाष्ये तु (6-3-7) प्रकृतस्थले आत्मनेभाषः, परस्मैभाषः इति घबन्त एव प्रयुक्तो लक्ष्यते।
- A. ‘यो मत्क्षयं स्पृहयते मयि भामितेऽपि संसूचयत्वरिगुणांश्च मदन्नखेदी।’ धा. का. 3.55.
- B. ‘भाषितुं स खलु हृष्टवर्षितो गेषितुं समुचितं च नाशकत्।’ धा. का. 1.78.

^Aभासुरः, ^Bभास्वरः, ^Cभा:-भासौ-भासः, ^Dभासा, ष्यन्तात् शतरि
उद्धासयन्, ^Eउद्धासी, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः।

(1159) “भिक्ष भिक्षायाम् अलाभे लाभे च”

(I-भ्वादि:-606. सक. सेद्. आत्म.) [अ]

‘याच्जायाम्.....’ इति सर्वेषु कोशेषु दृष्टः पाठः। भिक्षकः-क्षिका, भिक्षकः-क्षिका, विभिक्षिषकः-षिका, वैभिक्षकः-क्षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकधिक्षितिवत् (898) ज्ञेयानि। ^Fभिक्षाकः, ^Gभिक्षुः, ^Hतण्डुलभिक्षः, इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः

1. ‘भज्जभास—’ (3-2-161) इति धुरच्प्रत्ययः तच्छीलादिषु कर्तृषु भवति।
2. ‘स्थेशभास—’ (3-2-175) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच्प्रत्ययः। ‘अनुदातेतश्च हलादेः’ (3-2-149) इति प्राप्तस्य युचोऽपवाहोऽयम्। ‘नेहू वशिकृति’ (7-2-8) इतीणिषेधः।
3. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘भ्राजभास—’ (3-2-177) इत्यादिना क्रिपप्रत्ययः। ‘ताच्छीलिकेषु ताच्छीलिकाः वाऽसरूपेण न भवन्ति, (भाष्यम्. 3-2-150) इति न्यायेनात्र क्रिपप्रत्ययोऽप्यस्य धातोः ताच्छीलिकेष्वेवार्थेषु भवतीति बोध्यम्।
4. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति वियामकारप्रत्यये रूपमेवम्।
5. ग्रह्यादित्वात् (3-1-134) णिनिप्रत्यये रूपमेवम्।
6. ‘जल्पभिक्ष—’ (3-2-155) इत्यनेन तच्छीलादिषु कर्तृषु वाकनप्रत्यये रूपमेवम्। षिष्ठवात् वियाम ढीषि भिक्षाकी इति भवति। ‘अनुदातेतश्च—’ (3-2-149) इति प्राप्तस्य युचोऽपवाहोऽयम्।
7. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘सनाशंसभिक्ष उः’ (3-2-168) इति उप्रत्ययः। ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति। इति, अत्रैव सूत्रे (3-2-168) भिक्षधातोः ‘ताच्छीलिकप्रत्ययविधायकस्थले पुनरुपादानात् ज्ञाप्त्यते इति बोध्यम्।
8. ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इति कर्मण्युपदे अणप्रत्ययः।
- A. ‘सुपरोभुरप्रज्ञो गृहीत्वा भासुरं धनुः।’ भ. का. 7. 22.
- B. ‘अभीरवसं स्त्रीभिर्मास्वरः भिरहेश्वरः।’ भ. का. 7.25. [शि. व. 3.60.]
- C. ‘कला दधानः सकलाः स्वभाभिः उद्धासयन् सौधसिताभिराशाः।’
- D. ‘वज्रप्रभोद्धासिसुरायुधश्रीः या देवसेनेव परैलङ्घया।’ शि. व. 3.64.
- E. ‘.....संवृक्ष्यवेदमतशिक्षकभिक्षुगम्यम्।’ धा. का. 1.77.
- [अ] क्षीरस्वामी तु ‘भिक्ष याच्जायाम्, अलाभे लाभे च, क्लेशे च, व्यक्तायां वाचि’ इत्युपादाय, ‘तत्तदेशादिप्रसिद्धार्थानां पृथग्निर्देशः।’ इति तत्रोपपत्तिमप्याह। प्रसिद्धेषु धातुपाठकोशेषु क्लेशधातुः पृथगेव पठयते, न तु भिक्षधातोर्यत्वेन। स्पष्टमिदं भाष्यवधातुवृत्त्यादिषु प्रकृतस्थले। अतोऽत्रास्माभिरपि क्लेशार्थकत्वमस्य नोपक्षितमिति ज्ञेयम्।

विशेषेण भवन्तीति विशेषः । ^Aभिक्षमाणः ।

(1160) “भिदि॒र् विदारणे” (VII-रुधादि:-1439. सक. अनि. उभ.)
 भेदकः-दिका, भेदकः दिका, ¹विभित्सकः-त्सिका, ²बेभिदकः-दिका ;
 भेता-भेत्री, भेदयिता-त्री, विभित्सिता-त्री, बेभिदिता-^Bत्री ;
³भिन्दन्-^Cती, भेदयन्-न्ती, विभित्सन्-न्ती ; —
 भेत्यन्-न्ती, भेदयिष्यन्-न्ती-ती, विभित्सिष्यन्-न्ती-ती ; —
 भिन्दानः, भेदयमानः, विभित्समानः, बेभिद्यमानः ;
 भेत्यमानः, भेदयिष्यमाणः, विभित्सिष्यमाणः, बेभिद्यमाणः ;
⁴गोत्रभिद्, काष्ठभिद्, उद्धित्, प्रभित्-प्रभिदौ-प्रभिदः ;
⁵भित्स [शकलम्], भित्तः, ⁶भित्स-भित्तवान्, भेदितम्-तः,
 विभित्सितः, बेभिदितः-तवान् ;

1. सन्नन्ताऽनुवलि, ‘हलन्ताच्च’ (1-2-10) इति सनः नित्ये, द्विर्वचनादिषु कृतेषु धातुदारय चर्वेन तकारः । एवमुत्तरत्रापि प्रक्रिया हेया ।
2. यज्ञते द्विर्वचनादिकेषु कृतेषु, ‘गुणो यज्ञकोः’ (7-4-82) इत्यभ्यासे गुणः सर्वत्र बोध्यः ।
3. शतरि, ‘रुधादिभ्यः—’ (3-1-78) इति श्रम् विकरणप्रत्ययः । स च अन्यादचः परो भवति । ‘श्वसोऽलोपः’ (6-4-111) इति इनमोऽकारय लोपः । एवमेव शानजन्तेऽपि प्रक्रिया हेया ।
4. ‘सत्सूद्विषद्वहुयुजिविदभिद—’ (3-2-61) इत्यादिना कर्मण्युपपदे, उपसर्गे उपषदेऽपि क्रिप्रत्ययः । गोत्रं भिनतीति गोत्रभित्=इन्द्रः । उद्धित्=लतागुल्मादिः ।
5. क्षप्रत्यये शक्तेऽभिधेये ‘भित्तं शकलम्’ (8-2-59) इत्यनेन निष्ठानत्वाभावो निपात्यते । भित्तमिति शकलपर्यायो रूढिशब्दः । अत्र भिदिक्रिया शब्दव्युत्पत्ते-निमित्तम् । स्पष्टमिदं प्रकृतसूत्रे भाष्यादिषु ।
6. शकलादन्यत, ‘रदाभ्यां निष्ठातो नः, पूर्वय च दः’ (8-2-42) इत्यनेन निष्ठात-कार-धातुदकारयोनत्वे रूपमेवम् ।
- A. ‘संदृश्य शरणं शरयं भिक्षमाणो वनं प्रियाम् ।’ भ. का. 6.9.
- B. ‘आत्मायुधाहितजनैः सह संयतिन्नी शत्रोर्मनोरथशतान्यथ बेभिदित्री ।’ वा. वि. 3.51.
- C. ‘निहतश्च स्थितिं भिन्दन् दानवोऽसौ बलद्विषा ।’ भ. का. 7.68.

¹उद्धिदः, ²भिदेलिमाः, ³भिदुरम्^A, ⁴भिद्यः^B [नदः], ⁵कर्णभेदी^C,
⁶काष्ठभेदः, ⁷बिभिद्रान्, ⁸भेदनः-भेदः, विभित्सुः, बेभिदः ;
 भेतव्यम्, भेदयितव्यम्, विभित्सितव्यम्, बेभिदितव्यम् ;
 भेदनीयम्, भेदनीयम्, विभित्सनीयम्, बेभिदनीयम् ;
 भेद्यम्, भेद्यम्, विभित्स्यम्, बेभिद्यम् ;
 भिद्यमानः, भेद्यमानः, विभित्स्यमानः, बेभिद्यमानः ;
 ईषद्वेदः-दुर्भेदः-सुभेदः ; —
 भेदः, उद्धेदः, भेदः, विभित्सः, बेभिदः ;
 भेतुम्, भेदयितुम्, विभित्सितुम्, बेभिदितुम् ;

1. ‘इगुपथ—’ (3-1-135) इत्यादिना कर्तरि क्रप्रत्ययः । कित्वान् गुणः ।
2. ‘केलिमर उपसंख्यानम्’ (वा. 3-1-96) इत्यनेन केलिमरप्रत्ययः । धातोरस्य सकर्मकत्वादयं कर्मणि सम्पद्यते । वृत्त्यादिषु तु ‘कर्मकर्तरि चायमिष्यते’ (काशिका. 3-1-96) इत्युक्तम् । ‘भिदेलिमाः सरलाः—सेत्याः ।’ इति भाष्ये (3-1-96) कर्मार्थकेन तत्त्वप्रत्ययेन विवरणात् कर्मार्थकत्वमेवाय प्रत्ययस्येति बोध्यम् ।
3. ‘विदिभिदिक्तिदेः कुरच’ (3-2-162) इति ताच्छीलिकः कुरचप्रत्ययः । कर्म-कर्तरि प्रत्ययोऽयमिति वृत्तौ लक्ष्यते । भेदनकर्तुः वज्रायुधस्य ‘भिदुरम्’ इत्यभिधानात् शुद्धकर्तव्यवायं प्रत्यय इति प्रतिभाति ।
4. भिनति कूलमित्यर्थे नदेऽभिधेये कर्तरि ‘भिद्योऽद्यौ नदे’ (3-1-115) इति क्यप् निपात्यते । भिद्यः=नदः; अधुना ‘जमू’ राज्ये ‘वई’ इति देशभाषया व्यवहितयते ।
5. कर्ण भिनतीति कर्णभेदी=रूक्षध्वनिः, पिशुनश्च । ताच्छीलये णिनिप्रत्यये रूपमेवम् ।
6. कर्मण्युपपदेऽणि रूपमेवम् । ‘कर्मण्यण्’ (3-2-1) इत्यत्र भाष्ये एवं प्रयुक्तम् ।
7. लिटः कसौ द्विर्वचनादिकेषु कृतेषु रूपमेवम् । ‘वस्त्रेकाजादघसाम्’ (7-2-67) इत्यत्र कृतद्विर्वचनस्य एकाच एव ग्रहणादत्र नेडिति हेयम् ।
8. नन्यादेशकृतिगणत्वात्, ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (3-3-113) इति बहुलग्रहणादा कर्तरि ल्युटः ल्युद वा प्रत्ययः । भेदनः=रोगविशेषः, वराहश्च ।
- A. ‘अयशो भिदुरालोके कोपधामरणादते ।’ शि. वा. 19. 58.
- B. ‘तोयदागम इवोद्दयभिद्ययोनमिष्येयसदृशं विचेष्टितम् ॥’ रघुवंशे 11. 8.
- C. ‘तेषां निहन्यमानानां संघृष्टः कर्णभेदिभिः ।’ भ. का. 9. 21.

१भिदा, भित्ति:-भिदिः, भेदना, विभित्सा, वेभिदा ;
 भेदनम्, भेदनम्, विभित्सनम्, वेभिदनम् ;
 भित्त्वा, भेदयित्वा, विभित्सित्वा, वेभिदित्वा ;
 संभिद्य, संभेद्य, प्रविभित्स्य, प्रवेभिद्य, ²प्रवेभिदित्य गतः ;
 भेदम् २, } भेदम् २, } विभित्सम् २, } वेभिदम् २ ; }
 भित्त्वा २, } भेदयित्वा २, } विभित्सित्वा २, } वेभिदित्वा २ ; }
^३भिदुः, ^४भिदिरम्, ^५भिद्रः ।

(1161) “जि भी भये” (III-जुहोत्यादि:-1084. अक. अनि. पर.)
 भायकः-यिका, ^६भायकः-भीषकः-षिका, ^८भायकः-यिका, ^९विभीषकः-षिका,
 वेभीयकः-यिका ;
 भेता-भेत्री, ^Aभापयिता-भीषयिता-भाययिता-त्री, विभीषिता-त्री, वेभीयिता-त्री ;
^{१०}(चोरात्) विभयत्-विभयतौ-विभयतः, [कुञ्जिक्या एन] ^{११}मायथन्-न्ती,
 विभीषन्-न्ती ; —

1. स्त्रियाम्, ‘भिदा विदारणे’ (ग. सू. 3-3-104) इति भिदादिपाठाद् भावादौ अद् । अन्यत्र भित्ति: इत्येव । भित्ति:=कुड्यम् । स्वार्थे कन्पत्यये भित्तिका इति भवति । ‘इक् कृष्णादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इतीकप्रत्यये भिदिः इत्यपि भवति ।
2. यडन्तात् षिचि ल्यपि, ‘ल्यपि लघुपूर्वात्’ (6-4-56) इति ऐरयादेशः। काशि-कायाम् (6-4-56) उदाहृतोऽयम् ।
3. ‘पृभिदि—’ (द. उ. 1-108) इति कुप्रत्ययः । भिदुः=वज्रम् ।
4. ‘इषिमदिसुदिखिदिचिदिभिदि—’ (द. उ. 8-26) इति किरच्चत्यये रूपमेवम् । भिदिरम्=भेदः ।
5. औणादिके (द. उ. 8-31) रक्तप्रत्यये रूपमेवम् । भिद्रः=शरः ।
6. ‘विभेते हेतुभये’ (6-1-56) इति विकल्पेन णावात्वे, आदन्तलक्षणः पुगागमः ।
7. आत्वाभावपक्षे, ‘भियो हेतुभये षुक्र’ (7-3-40) इति पुगागमः ।
8. अहेतुभये तु (करणादिजन्ये भये तु) णिजिनभित्तकवृद्धौ, आयादेशो च रूपमेवम् । एवमेव ष्यन्ते रूपत्रयस्योपपत्तिर्वेया ।
9. सन्नन्तात् षुलि, ‘इको ज्ञल्’ (1-2-9) इति सनः कित्तवाच गुणः । एवमुत्त-रत्रापि सञ्चन्तेषु ज्ञेयम् ।
10. शतरि शपो जुहोत्यादित्वात् ष्ठौ, द्रिवर्वचने, अभ्यासहस्रे, उत्तरखण्डे यणि ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ (7-1-78) इति नुमो निषेधः ।
11. हेतुभये एवात्मनेषदविधानादत्र च अहेतु (करण) भयत्वात् ष्यन्ताच्छतैव ।
- A. ‘विभूषप्तित्री जनसुग्नेतज्ज्ञ द्वाग् भापयित्री भृशमस्य पञ्चताम् ।’ वा, वि. 1. 38.

भेष्यन्-न्ती-ती, भाययिष्यन्-न्ती-ती, विभीषिष्यन्-न्ती-ती ; —
 — (जटिलो)^१भापयमानः, (सुऽडो)^Aभीषयमाणः, — वेभीयमानः ;
 — भापयिष्यमाणः-भीषयिष्यमाणः — वेभीयिष्यमाणः ;
 भीः-भियौ-भियः ; — — — —
 भीतः-भीतवान्, भापितः-भीषितः-भायितः, विभीषितः, वेभीयितः-तवान् ;
^२भीतः, वृकभीतः, ^३भीरुः^B-भीलुकः, ^४भीरुकः, ^५विभीषणः^C
 भापः-भीषः-भायः, विभीषुः, वेभ्यः ;
 भेतव्यम्, भापयितव्यम्-भीषयितव्यम्-भाययितव्यम्, विभीषितव्यम्,
 वेभीयितव्यम् ;
^६प्रनिभयनीयम्-प्रणिभयनीयम्, भापनीयम्-भीषणीयम्-भायनीयम्,
 विभीषणीयम्, वेभीयनीयम् ;
 भेयम्, भाप्यम्-भीष्यम्-भाय्यम्, विभीष्यम्, वेभीय्यम् ;
 भायमानः, भाप्यमानः-भीष्यमाणः-भाय्यमानः, विभीष्यमाणः, वेभीय्यमानः ;
 ईषद्भयः-दुर्भयः-सुभयः ; — — —

1. ‘भीस्योहेतुभये’ (1-3-68) इति ष्यन्तादात्मनेषदम् ।
2. ‘जीतः क्तः’ (3-2-187) इति वर्तमाने कर्तृरि क्तप्रत्ययः। वृकभीतः इत्यत्र ‘भयभीतभीतिभीमिरिति वक्तव्यम्’ (वा. 2-1-37) इति वचनात् समाप्तो बोध्यः ।
3. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘भियः कुक्लुक्नौ’ (3-2-174) इति कुः कुक्लुक्न च प्रत्ययौ भवतः । क्रमेण भीरुः, भीलुकः इति रूपे सिद्धयतः ।
4. ‘कुक्लन्निपि वक्तव्यः’ (वा. 3-2-174) इति वचनात् कुक्लन्न च प्रत्ययौ ताच्छीलिकप्रत्ययः ।
5. विशेषण भीषयत इति विभीषणः। ष्यन्तात् नन्यादित्वात् (3-1-134) कर्तृरि ल्युः। पुगागमः ।
6. ‘शेषे विभावाऽक्खादावशान्त उपदेशे’ (8-4-18) इति उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नेः परस्वविकल्पः ।
- A. ‘शत्रू भीषयमाणं तं रामं विस्मापयेत कः ।’ भ. का. 5-58.
- B. ‘अभीहरवसं ष्वीभिर्भस्वराभिरिहेश्वरः ॥’ भ. का. 7-25.
- C. ‘विभूषुर्बिंडालेशणभीषणाभ्यो वैद्यर्यकुड्येषु शशिद्युतिभ्यः ॥’ शि. व. 3-45.

१भयम्-वृक्भयम्, भापः-भीषः-भायः, विभीषः, वेभीयः ;
 भेतुम्, भापयितुम्-भीषयितुम्-भाययितुम्, विभीषितुम्, वेभीयितुम् ;
 भीतिः, वृक्भीतिः, ^२भीः, भापना-भीषणा-भायना, ^३भीषा-^Aजातभीषा,
 विभीषा, वेभीया ;
 — भापनम्-भीषणम्-भायनम्, विभीषणम्, वेभीयनम् ;
 भीत्वा, भापयित्वा-भीषयित्वा-भाययित्वा, विभीषित्वा, वेभीयित्वा ;
 प्रभीय, प्रभाष्य-प्रभीष्य-प्रभाद्य, प्रविभीष्य, प्रवेभीद्य ;
 भायम् २, } भापम् २-भीषम् २-भायम् २, } विभीषम् २, }
 भीत्वा २, } भापयित्वा २-भीषयित्वा २-भाययित्वा २, } विभीषित्वा २, }
 वेभीयम् २ ; }
 वेभीयित्वा २ ; }

^४भेकः, ^५भयानकः, ^६भीमः-भीष्मः ।

(1162) “भुज पालनाभ्यवहारयोः”

(VII-रुधादि:-1454. सक. अनि. पर.) अभ्यवहारः=भोजनम् ।

‘भुजेद् भुनक्ति भुंक्ते स्युः, कौटिल्ये पालनेऽदने ।’ (श्लो. 65) इति देवः ।

1. ‘अजिवधौ-भयादीनासुपसंख्यानम्, नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्’ (वा. ३-३-५६) इति वचनादत्र ‘एरच्’ (३-३-५६) इति भावेऽच्चप्रत्ययः। अच्चप्रत्ययान्तस्य पुंलिङ्गां तु प्रायिकम् । अतोऽत्र नपुंसकत्वम्। वार्तिकेऽत्र ‘क्तादिनिवृत्त्यर्थम्’ इत्युत्क्त्वात् नपुंसके भावे विहितः ल्युटप्रत्ययोऽप्यस्य धातोर्नेति ह्येयम्। वृक्भयम् इत्यत्र ‘पश्चमी भयेन’ (२-१-३७) इति समाप्तः ।
2. क्विया भावे सम्पदादित्वात् (वा. ३-३-९४) क्रिप् ।
3. हेतुमण्णन्तात् बाहुलकेन ‘अ प्रत्ययात्’ (३-३-१०२) इत्यकारप्रत्ययः, युजपवादः ।
4. ‘इण्मीका—’ (द. उ. ३-२-१) इति कन्पत्यये रूपमेवम् । विभेतीति भेकः ।
5. ‘आनकः शीङ्मियः’ (द. उ. ३-२-६) इत्यानकप्रत्ययः। विभेति तस्मादिति भयानकः=भीषणः। ‘भीमादयोऽपादाने’ (३-४-७४) इति अपादानेऽर्थं प्रत्ययः ।
6. ‘भियः षुग्रू वा’ (द. उ. ७-३५) इति मक्षप्रत्ययः, पक्षे षुगागमश्च। विभेत्यस्माज्जन इति भीमः, भीष्मो वा। ‘भीमादयोऽपादाने’ (३-४-७४) इत्यपादानेऽप्यं प्रत्ययो ह्येयः ।
- A. ‘जगत्पतौ पश्यति ज्ञातभीषा प्रायस्तदालिङ्गनमभ्यनैषीत् ॥’ या. अ. १३-५७.

भोजकः-जिका, भोजकः-जिका, ^१बुभुक्षकः-क्षिका, बोभुजकः-जिका ;
 भोक्ता-भोक्त्री, भोजयिता-त्री, बुभुक्षिता-त्री, बोभुजिता-त्री ;
^२भुज्जन्-ती, देवदत्तं यज्ञदत्तः-^३भोजयन्-ती, बुभुक्षन्-ती ; —
 भोक्ष्यन्-ती-ती, भोजयिष्यन्-ती-ती, बुभुक्षिष्यन्-ती-ती ; —
^४भुज्जानः, भोजयमानः, बुभुक्षमाणः, बोभुज्यमानः ;
 भोक्ष्यमाणः, भोजयिष्यमाणः, बुभुक्षिष्यमाणः, बोभुजिष्यमाणः ;
 हुतसुक्, हव्यसुक्, ^५बलिभुक्-बलिभुजौ-^Aबलिभुजः ; — —
 भुक्तम्-भुक्तवान्, ^६प्रभुकः, भोजितः, बुभुक्षितः, बोभुजितः-तवान् ;

1. सञ्चन्ते सर्वत्र ‘इको ज्ञल्’ (१-२-७) इति सनः कित्वे, धातुजकारस्य षकारे, तस्य ‘षढोः कः सि’ (८-२-४१) इति ककारे च रूपनिष्पत्तिश्चेया ।
2. शतरि, शपो रुधादित्वेन इनमि, ‘इनसोरलोपः’ (६-४-१११) इति इनमोऽकारस्य लोपे नकारस्य श्वत्वेन जकारे च रूपमेवम् ।
3. अभ्यवहारार्थं चातोरस्य ष्यन्तात्, ‘निगरणचलनार्थेभ्यः’ (१-३-८७) इति शतैव । ‘गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ—’ (१-४-५२) इत्यादिना अणौ कर्तुः णौ कर्मसंज्ञाऽत्रेति विशेषः ।
4. ‘भुजोऽनवने’ (१-३-६६) इत्यनेन अत्रनभिजार्थे आत्मनेपदं शानच् । ष्यन्तेऽपि पालनार्थं शानज्ञेयः। सञ्चतेऽपि पालनार्थे ‘पूर्ववत् सनः’ (१-३-६२) इति शानजमवतीति बोध्यम् । धातूनामनेकार्थत्वात्, ‘भुज्जाना मातुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी’ (रामा-अर. ४७-४), ‘बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥’ (रघुवंशो. १५-१) इत्यादिषु, अनुभवार्थेऽपि आत्मनेपदं भवतीति बोध्यम् । स्वष्टमिदं माधवधातुवृत्तौ ।
5. कर्मण्युपपदे ‘क्रिप् च’ (३-२-७६) इति कर्तरि क्रिप् । बलिभुक्=वायसः ।
6. ‘आदिकर्मणि कः कर्तरि च’ (३-४-७१) इति कर्तरि कः । ‘प्रभुक्तो गौरसं कृष्णः प्रभुक्तोऽनेन गौरसः’ । इति प्र. सर्वस्वै । अस्य धातोभक्षणार्थकत्वात् ‘कोऽधिकरणे च ध्रौद्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः’ (३-४-७६) इति अधिकरणेऽपि कत्रत्ययो बोध्यः। प्रत्यवसानार्थकाः=भक्षणार्थका धातवः ।
- A. ‘तूष्णी प्रत्यभिजानते बलिभुजो भीताः स्वयूध्यस्वरान् ॥’ अनर्धराघवे ४.१.

^१भोजः, ^२विश्वभोजः, ^३उष्णभोजी-शीतभोजी, ^४कलहभोजी, ^५अश्राद्धभोजी, कांस्यभोजी, (भोगं) ^६मुख्तानः, भोजः, ^७बुभुक्षुः, बोभुजः; भोक्तव्यम्, भोजयितव्यम्, बुभुक्षितव्यम्, बोभुजितव्यम्; प्रनिभोजनीयम्-प्रणिभोजनीयम्, भोजनीयम्, बुभुक्षणीयम्, बोभुजनीयम्; ^८भोजयम्-मोग्यम्, भोजयम्, बुभुक्ष्यम्, बोभुजयम्; ईषद्वोजः-दुर्भेजः-सुभोजः; — — — सुज्यमानः, भोजयमानः, बुभुक्ष्यमानः, बोभुजयमानः; ^७भुजः-भोगः, ^८भोगः, भोजः, बुभुक्षः, बोभुजः; भोक्तुम्, ^९भोक्तुं शक्नोति, भोजयितुम्, बुभुक्षितुम्, बोभुजितुम्;

1. इगुपथलक्षणं कप्रत्ययं बाधित्वा 'अजिवधिः सर्वधातुभ्यः षठयन्ते च पचादयः।' (का. 3-1-134) इति वचनात् कर्तरि अचप्रत्ययः।
2. विश्वं भुनक्ति इति विश्वभोजः। 'कर्मण्' (3-2-1) इत्यप्रत्ययः।
3. 'सुव्यजातौ जिनिस्ताच्छील्ये' (3-2-78) इति ताच्छील्ये जिनिप्रत्ययः। एवं शीतभोजी, कलहभोजी इत्यत्रापि हेयम्। कलहं भुनक्ति=पालयति इति कलहभोजी=नारदः।
4. 'व्रते' (3-2-80) इति जिनिप्रत्ययः। सति भोजनेऽश्राद्धमेव भुड्के इत्यत्र व्रतं गम्यते। एव कांस्यभोजी इत्यत्रापि व्रते गम्ये जिनिप्रत्यय इति हेयम्।
5. 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (3-2-129) इति चानशप्रत्ययः। ताच्छीलिकोऽयं प्रत्ययः।
6. 'भोजयं भक्षये' (7-3-69) इति ष्यति कुत्वाभावो निपात्यते। 'भक्षये' इत्यत्रोपलक्षणं खादनसामान्यधर्मस्य। तेन 'भोजया यवाग्' इत्यत्र पानार्थकस्यापि भोजया इति सिद्धयति। भक्षणादिभित्तिर्थे तु 'चजोः कु चिष्ण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वे भोगयः=कम्बलः इति सिद्धयति।
7. 'भुज्ञन्युब्जौ पाण्युपतापयोः' (7-3-61) इति पाणावभिषेये घजि कुत्वाभावः, युग्माभावश्च निपात्यते। भुज्यते नेनेति भुजः=याणिः। 'बाहावभिषेये भुज इति प्रयोगो लाक्षणिकः।' इति बृहद्वच्छब्देन्दुशोखरे स्फुटम्। भुजादन्यत्र घजि कुत्वे भोगः=शरीरम्।
8. 'हलहच' (3-3-121) इति संज्ञायां घञ्। भोगः=खीभोगाजातोऽक्षिरोगविशेषः। कारणे कार्येविचारोऽत्र। भोगः=सर्पकायश्च।
9. पूर्वकालत्वाभावेऽपि शक्तोत्यर्थे 'शक्तधृषज्ञा—' (3-4-65) इति तुमुन्प्रत्ययः।
- A. '.....पुरतोऽभवत् कलहभोजिनो मुनेः॥' च. भा. 5.53.
- B. 'बलात् बुभुक्षुणोत्क्षण्य जहे भीमेन रक्षसा॥' भ. का. 4.2.

भुक्तिः, ^१भुजिः, अन्नभोजिका, भोजना, ^२बुभुक्षा, बोभुजा; भोजनम्, भोजनम्, बुभुक्षणम्, बोभुजनम्; भुक्त्वा, भोजयित्वा, बुभुक्षित्वा, बोभुजित्वा; उपभुज्य, उपभोज्य, प्रबुभुक्ष्य, प्रबोभुज्य; ^३अग्रेभोजम्-भुक्त्वा, प्रथमं भोजं-भुक्त्वा, पूर्वं भोजं-भुक्त्वा वा व्रजति। भोजम् २, } भोजम् २, } बुभुक्षम् २, } बोभुजम् २; } भुक्त्वा २, } भोजयित्वा २, } बुभुक्षित्वा २, } बोभुजित्वा २; } ^४भुज्युः, ^५भुजिष्यम्-भुजिष्या.

(1163) "भुजो कौटिल्ये"

(VI-तुदादि:-1417. अक. अनि. पर.)

'भुजेद् भुनक्ति भुड्के स्युः कौटिल्ये पालनेऽदने।' (श्लो.65) इति देवः। भोजकः-जिका, भोजकः-जिका, बुभुक्षकः-क्षिका, बोभुजकः-जिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्थिकरूपाणि विना रौधादिकभुजधातुवत् (1162) ज्ञेयानि। ^५भुगः^B-भुग्वान्, ^६विभुजन्-न्ती-ती, ^७मूलविभुजः,

1. 'इक् कृष्णादिभ्यः' (वा. 3-3-108) इति भावे इक्प्रत्ययः। अज्ञभोजिका इत्यत्र उत्पत्तिरूपर्थे 'पर्यायार्होत्पत्तिषु ष्वुच्' (3-3-111) इति ष्वियां ष्वुच्। 'पाचिका मे त्वया देया प्रोत्पत्ता मेऽन्नभोजिका॥' इति प्र. सर्वस्वे।
2. 'विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु' (3-4-24) इति अग्रेप्रथमपूर्वशब्देषुपयदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले कृत्वाणमुलौ विकल्पेन भवतः।
3. 'भुजिमृद्भ्याम्—' (द. उ. 1-135) इति युक्तप्रत्ययः। भुज्युः=गन्धवे।
4. 'रुचिभुजिभ्यां किष्यत्' (द. उ. 8-15) इति किष्यन्प्रत्ययः। भुजिष्यम्=भोग्यम्। भुजिष्या=दासी।
5. धातोरस्य, ओदित्वेन, 'ओदितश्च' (8-2-44) इति निष्ठानत्वम्।
6. शतरि, तुदादित्वाच्छप्रत्यये तस्य ढिव्द्वद्वावेनाङ्गस्य गुणो न। ष्वियां तुम्बिकल्प इति विशेषः।
7. मूलनि विभुजतीति मूलविभुजः=रथः। 'कप्रकरणे—मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा. 3-2-5) इति कर्मण्योऽपयादः कप्रत्ययः।
- A. 'अस्मानतुमितोऽभ्येति परिग्लानो बुभुक्षया॥' भ. का. 7.84.
- B. 'महाभराभुग्नविरः सहस्रसाहायकव्यग्रभुजं प्रससे॥' शि. व. 3.25.

^१भुजः, ^२भोगः; इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः।

(1164) “भुवोऽवकल्कने” (X-चुरादि:-1748. सक. सेद. उभ.)

“अवकल्कनम्=मिश्रीकरणम्। भावयति दध्नौदनम्। अनिल्यण्यन्तत्वार्था पञ्चमी। ‘विकल्कने’ इति नन्दी। ‘भावयेद् ब्राह्मणं तपः।’—” इति क्षीरस्वामी। “अवकल्कनं=चिन्तनम्। इति काश्यपः। क्वचित् स्वामिग्रन्थेऽनुकल्कनम्-इति पठित्वा, ‘अनुकल्कनम्=मिश्रीकरणम्।’ इति हश्यते। .... विकल्कनम्=विपाचनम् (=^३विपक्वी-करणम्।) तथा च प्रयुज्यते—‘तपो भावितमात्मानम्—’ इति। ‘—अवकल्पने’ इत्यपरे। तथा च धनपालः ...’ इति मा. धा. वृत्तिः।

‘मूलगुद्धिस्त्वत्र कीदृशी? इति न विद्यः।’ इति पुरुषकारः।

‘सत्तायां भवति, प्राप्तौ णिनि भावयते तडि।

भवते शपि, तत्रैव भावयत्यवकल्कने॥’ (श्लो. ३) इति देवः।

भावकः-विका, ^४बिभावयिषकः-षिका, भावयिता-त्री, बिभावयिषिता-त्री;

^५भावयन्-न्ती, बिभावयिषन्-न्ती; भावयिष्यन्-न्ती-ती, बिभावयिष्यन्-न्ती-ती;

1. इगुपधलक्षणे कर्तृरि कप्रलये रूपमेवम्।

2. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञि ‘चजोः कु—’ (7-3-52) इति कुस्ते च रूपमेवम्। ‘भोगः=सर्पकायः।’ इति क्षीरस्वामी। “अथवा भोग-शब्दः शरीरवाच्यपि हश्यते। तथा—‘अहिरिष भोगः पर्येति बाहुम्—’ (ऋ. वे. 6-75-14) अहिरिष शरीरैरिति गम्यते,’ इति भाष्य (५-१-९) वचनप्रामाण्यात् शरीरसामान्ये भोगशब्दस्य वृत्तिरिति गम्यते।

3. ‘प्रभावुकमन्नं भवति।’ इति काशिकायाम् (3-2-154) उदाहृतम्। तस्याच्च-विशेष्यकत्वेन विपक्वीकरणार्थे वृत्तिरस्य धातोः इति काशिकासम्मतिः हैयम्।

4. प्यन्तात् सनि, ‘ओः पुयण्डयपरे’ (7-4-80) इत्यभ्यासे इकारः। एवमुत्तरत्रायि हैयम्।

5. ‘भू अवकल्कने’ इति पठितव्ये सति, ‘भुवोऽवकल्कने’ इति पाठः ‘अनिल्य-ण्यन्तत्वार्थं पञ्चमी।’ इति ज्ञापयतीत्याहुः। तेन णिजभावपक्षे, धातोश्चिन्तनार्थकत्वे अकर्मकत्वेन, चिन्तनस्य च चित्तवत्कर्तृकत्वेन ‘अणावर्कमकात् चित्तवत्कर्तृकात्’ (1-3-87) इति प्यन्तात् परस्मैपदमेव। मिश्रीकरणायथर्वन्तरे तु यथासम्भवमात्म-वैपदमयि धातोरस्य भवतीत्यपि बोध्यम्।

भावयमानः, बिभावयिषमाणः; भावयिष्यमाणः, बिभावयिष्यमाणः, विभावयिट्-यिषौ-यिषः; ^६भावितम्-तः, बिभावयिषितः-तवान्; भावः, ^१भावुकः, ^२भावनः, बिभावयिषुः; भावयितव्यम्, बिभावयिषितव्यम्; भावनीयम्, बिभावयिषणीयम्; भाव्यम्, बिभावयिष्यम्; ईषद्वावः-दुर्भावः-सुभावः; ईषद्विभावयिषः-दुर्भिभावयिषः-सुभिभावयिषः; भाव्यमानः, बिभावयिष्यमाणः; भावः, बिभावयिषः; भावयितुम्, बिभावयिषितुम्; भावना, बिभावयिषा; भावनम्, बिभावयिषणम्; भावयित्वा, बिभावयिषित्वा; प्रभाव्य, प्रविभावयिष्य; भावम् २, भावयित्वा २, बिभावयिषम् २; बिभावयिषित्वा २. इति रूपाण्यस्य भवन्ति।

(1165) “भू सत्तायाम्” (I-भ्वादि:-1. अक. सेद. पर.)

‘सत्तायां भवति, प्राप्तौ णिनि भावयते तडि।

भवते शपि तत्रैव, भावयत्यवकल्कने॥’ (श्लो. ३) इति देवः।

भावकः-भाविका, भावकः-विका, ^३बुभूषकः-षिका, बोभूयकः-यिका;

भविता-त्री, भावयिता-त्री, बुभूषिता-त्री, बोभूयिता-त्री;

परिभवन्-न्ती, ^४सुखमनुभवन् वर्धस्व, शुश्रूषुर्भवन् विद्यामधिकरोति,

1. तच्छीलदर्शनतत्साधुकारिष्वयेषु ‘लषपतपदस्थाभूवृष—’ (3-2-154) इत्यनेन उक्तप्रस्यः। ‘ऐरनिटि’ (6-4-51) इति पिलोपः। ‘न वाचमवमन्यन्ते नर्तकीभिव भावुकाः॥’ (या. अ. 1-7) इत्यत्र, “भावुकाः=भावनाकृतो भगवद्वक्ता॥ ‘भुवोऽवकल्कने’, इति भवतेणिजन्तात् ‘लषपत—’ (3-2-154) इत्यादिना उक्तप्रस्यः। ‘अवकल्कनम्=चिन्तनम्।’ इति व्याख्यातम्।’ इति अप्ययदी-क्षितोक्ते: धातोरस्यैवोक्तिवधायके सूत्रे ग्रहणमित्यपि ज्ञायते।

2. प्यन्तादस्मात् नन्दादेराकृतिगणत्वात् कर्तृरि ल्युः। भावनः=चिन्तकः।

(अत्र भावितम् इति मिश्रीकरणार्थे धातोवृत्तिरिति हैयम्)

3. ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ (7-2-12) इतीणिषेधः। अभ्यासे हस्तः। एवं सञ्चन्ते सर्वत्र प्रक्रिया हैया।

4. सुखमनुभवन्, शुश्रूषुर्भवन् इत्यत्र क्रमेण लक्षणार्थे हेत्वयें च, ‘लक्षणहेत्वोः क्रियायाः॥’ (3-2-126) इति शता।

A. ‘रोषान्धभावितमसुभिरकल्पयत् तं कृष्णोऽपि नाकिजनराकितलाग्यवीर्यः॥’ धा. का. 3.41.

शयनमनुभवन् भुड्के, मा^१भवन्, भावयन्-न्ती, बुभूषन्-न्ती ; —
 २व्यतिभवमानः, भावयमानः, ३व्यतिबुभूषमाणः, बोभूयमानः ;
 व्यतिभविष्यमाणः, भावयिष्यमाणः, व्यतिबुभूषिष्यमाणः, बोभूयिष्यमाणः ;
 ४गान्दिनीभूः-^Aगान्दिनीभुवौ-गान्दिनीभुवः ; —
 ५भूतम्, भूतवान्, भावितः, बुभूषितः, बोभूयितः-तवान् ;
 ६भवः, भावः, ७भव्यः (देवदत्तः), ८अभिभावी^Bपरिभावी, १०अभावी,

1. ‘माड्याकोशो’ (वा ३-२-१२४) इति शता । यथपि लुडोऽपि माड्येव विधानम् ; तथापि वार्तिककारवचनप्रामाण्यात् लटः शत्राऽत्र लुडः समावेश इति हेयम् ।
2. ‘कर्तरि कर्मव्यतीहारे, (१-३-१४) इति कर्मव्यतीहारे शानन् ।
3. ‘पूर्ववत्सनः’ (१-३-६२) इति सञ्चन्तात् कर्मव्यतीहारे गम्ये शानन् ।
4. गान्दिन्याः भवति=उत्पत्यते इति गान्दिनीभूः । ‘क्षिप् च’ (३-२-७६) इति कर्तरि क्षिप् ।
5. ‘श्रयुकः किति’ (७-२-११) इतिहिनेष्ठोऽत्र । एवमेव कत्वा-क्षिनोरपि हिनेष्ठो हेयः ।
6. ‘अजिवधिः सर्वधातुभ्यः—’ (का. ३-१-१३४) इति वचनादस्मादधातोः पचाश्चिन्नि, गुणावादेशयो रूपमेवम् । नियम् ‘इन्द्रवरुणभव्यः’ (४-१-४९) इत्यादिना ढीषातुगौ । ‘भवते श्वेति वक्तव्यम्’ (का. ३-१-१४३) इति वाक्यं काशिकायां कर्तरि विकल्पेन ग्रन्थयविधानप्रकरणे दृश्यते । तेन पक्षे कर्तरि भावः इत्यपि हेयम् । परं तु वाक्यमिदं भाष्ये न दृश्यते ।
7. ‘भद्रयेगेप्रवचनीय—’ (३-४-६८) इत्यादिना कर्तरि यत्प्रत्ययान्तो निपातितः । भवत्यसौ, भव्यमनेनेति वा भद्र्यः ।
8. ‘अभिभावी भूते’ (ग. सू. ३-१-१३४) इति वचनात् भूतार्थे ग्रह्यादित्वाणिनि-प्रत्ययः ।
9. प्रश्नादिष्वेव (३-१-१३४) ‘परिभवी-परिभावी’ इति निपातनात् निनिप्रत्यये, तस्य पाक्षिके वृद्धयभावे च ह्ये एते सिद्धयतः ।
10. ‘अचामचित्कर्तुकाणाम्’ (ग. सू. ३-१-१३४) इत्यत्र पूर्वस्मात् गणसूत्रात् ‘— प्रतिषिद्धानाम्’ (ग. सू. ३-१-१३४) इत्यनुवर्तते । तेनात्र निनिप्रत्यये रूपमेवम् । प्रकृतगणसूत्रसायमर्थः—अचेतनकर्तुकाणाम् अजन्तानां धातूनां नज्युक्तानां (नज्युपदकानाम्) निनिर्भवति—इति । तेनात्र ग्रह्यादित्वात् निनिः ।
- A. ‘स गान्दिनीभूरथ गोकुलैधितं स्पर्धालुधीगायितकार्यबाधिनम् ।’ धा. का. १-२.
- B. ‘परिभावीणि ताराणां पश्य मन्थीनि चेतसाम् ।’ भ. का. ६-७५.
 अत्र नपुंसकलिङ्गे तुमि, ‘प्रातिपदिकान्तनम्—’ (८-४-११) इति गत्वम् ।

^१भावी, ^२अभिभावकः-अभिभविता, ^३भविता, ^४आद्यभविष्णुः^A-
 सुभग्भविष्णुः-स्थूलभविष्णुः-पलितभविष्णुः-नग्भविष्णुः-अन्धभविष्णुः-
 प्रियम्भविष्णुः, आढयम्भावुकः-^Bसुभग्भम्भावुकः-स्थूलभम्भावुकः-
 नग्भम्भावुकः-अन्धभम्भावुकः-प्रियम्भम्भावुकः, ^Cमषीभावुकः, ^५भविष्णुः, ^६भूष्णुः,
^७भावुकः, ^८परिभवी,

1. ‘भविष्यति गम्यादयः’ (३-३-३) इत्यत्र गणे भावी इति पाठात् भविष्यत्यर्थे निनिप्रत्ययः ।
2. वाऽसरूपन्यायेन ‘प्वुलत्तुचौ’ (३-१-१३३) इति यथाकर्मं ष्वुलि, तुचि च रूप-मेवमिति हेयम् ।
3. तच्छीलादिषु कर्तुषु ‘तृन्’ (३-२-१३५) इति तृन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
4. आद्यभुभग्स्थूलपलितनग्नान्धप्रियपदेष्वपदेषु सत्सु च्वर्थेषु गम्येषु अच्यन्तेषु ‘कर्तरि भुवः खिष्णुच्छुकजौ’ (३-२-५७) इत्यनेन खिष्णुच् खुकञ् च प्रत्ययः क्रमेणात्रेति हेयम् । प्रत्यययोः खित्वात्, ‘अरुद्विषदजन्तस्य मुम्’ (६-३-६७) इति मुमागमः ।
5. ‘भुवश्च’ (३-२-१३८) इतीष्णुच्प्रत्ययस्तच्छीलतद्वर्मतत्साधुकारिवर्धेषु भवति । अत्र पूर्वसूत्रात् ‘—छन्दसि’ (३-२-१३७) इत्यनुवृत्तेः छन्दस्येवायं प्रत्यय इति हेयम् । चान्द्रास्तु भाषायामप्यस्य प्रयोगमिच्छन्ति ।
6. ‘ग्लाजिस्थश्च ग्स्तुः’ (३-२-१३९) इति सूत्रे चकारेण तत्पूर्वपूत्रगतभूधातोरप्यनु-षङ्गात् अत्र ग्स्तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्य गित्वात् ‘क्षिति च’ (१-१-५) इत्यत्र गकारस्यापि प्रक्षेपात् गुणो नेति हेयम् । एवं ‘श्रयुकः किति’ (७-२-११) इत्यत्रापि गकारप्रक्षेपणात् इतिहिनेष्ठोऽत्रेत्यपि हेयम् ।
7. ‘लघपतपदस्थाभू-’ (३-२-१५४) इत्यनेन ताच्छीलिके उकञ्चप्रत्यये रूपमेवम् । ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपविधिनस्तिति भाष्यादिषु स्पष्टम् । तेन उत्सर्गेण समावेश एवेतरेषां प्रत्ययानामिति हेयम् ।
8. ‘जिह्विविश्रीणवायथाभ्यमपरिभूतस्यथ’ (३-२-१५७) इत्यनेन ताच्छीलिके इनिप्रत्यये रूपमेवम् । अत्र सूत्रे परिभू इत्युक्ते: अन्योपसर्गे उपपदे प्रत्ययोऽयं न भवतीति हेयम् ।
- A. ‘आढयभविष्णुर्यशसा कुपारः प्रियम्भविष्णुर्न स यस्य नासीत् ॥’ भ. का. ३.१.
- B. ‘हृदयज्ञमूर्तिस्त्वं सुभग्भम्भावुकं वनम् ।’ भ. का. ५-६७.
- C. ‘दलोदरे काञ्चनकैतकस्य क्षणान्मषीभावुकवर्णरेखम् ।’ नैषवे-६.६३.

^१विभूः, ^२स्वयम्भूः-अभिभूः-कच्छभूः-मितभूः-
पवनभूः, ^३विभुः-प्रभुः-संभुः, ^४शम्भुः, ^५भवकः, ^६धेनुभव्या, ^७बभूवान्,
^८भवभूति:-भूतः, भावः, ^९भावनः, ^Aबुभूषुः-¹⁰विभावयिषुः, बोभुवः;
भवितव्यम्, भावयितव्यम्, बुभूषितव्यम्, बोभूयितव्यम्;
¹¹प्रभवनीयम्, ¹²प्रभावनीयम्, बुभूषणीयम्, बोभूयनीयम्;

1. 'भुवः संज्ञाऽन्तरयोः' (3-2-179) इति किप्रत्ययः। विभूः इति कस्यचित् संज्ञा। अत्र सूत्रे अन्तरशब्देन धिनिकाधमर्णयोरन्तरालवर्ती उच्यते। प्रतिभूः= कवविक्रयादिषु कृणादानप्रस्तर्णादिषु च मध्यवर्ती साक्षी।
2. उपसर्गे, पदान्तरे च उपपदे धातुसामान्यविहितः किप्रत्ययोऽत्रेति यथासम्भवमूल्यम्।
3. 'विप्रसंभयोऽङ्गज्ञायाम्' (3-2-180) इति भूधातोरस्य वि-प्र-सं-पूर्वकस्य ड्वप्रत्ययः। प्रत्ययस्य डित्वात् टेलेपः।
4. 'ङ्गप्रकरणे—मि[त्र]तदु-आदिभ्य उपसंख्यामम्—' (वा. 3-2-180) इति ङ्गप्रत्ययः। शं भावयतीति शम्भुः। अन्तर्भावितप्यर्थोऽत्र भवतिरिति हेयम्।
5. भवतात् इति भवकः। आशिषि गम्यमानायाम्, 'आशिषि च' (3-1-150) इति वुन्।
6. 'धेनोर्भव्यायां मुम्—' (वा. 6-3-70) इति मुमागमः। धेनुर्भविष्यतीत्यर्थः। बाहुलकादत्र भविष्यत्यर्थे भुवो यत्प्रत्ययः इति हेयम्।
7. लिंगः कसौ रूपमेवम्। 'वस्वेकाजाद्घसाम्' (7-2-67) इति सूत्रोपात्तनिदानस्यात् लक्ष्येऽत्रावदिङागमो न। माधवधातुवृत्तौ हु कसोभिषायां प्रयोगभावः साग्रहं साधितः। 'विभाषा पूर्वाङ्गापराह्नाभ्याम्' (4-3-24) इत्यत्र भाष्ये, 'पदपुष्ट आगतं परिवद्वृप्यम्—' इति प्रयुक्तत्वात् भाष्यामपि क्वसुप्रयोगो नाप्रामाणिक इति हेयम्।
8. 'क्षिच्छौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति संज्ञायां क्षिच्। पुंलिङ्गोऽयं शब्दः। एवं भूतः इत्यत्रापि संज्ञायां क्तप्रत्ययोऽहेयः।
9. नन्यादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वात् ष्यन्तात् कर्तृरि ल्युप्रत्ययोऽत्रेति हेयम्।
10. ष्यन्तात् सनि, 'ओः पुयण्यपरे' (7-4-80) इत्याभ्यासे इकारः।
11. 'न भाभूपू—' (8-4-34) इत्यादिना उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य कृत्स्थस्य नकारस्य णत्वनिषेधः।
12. 'ष्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्' (वा. 8-4-34) इति उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नकारस्य णत्वनिषेधः।
- A. 'प्रभुबुभूषुभुवनत्रयस्य यः शिरोघिरागददशमं चिर्तिषुः।' शि. व. 1.49.

- भैव्यम्, ^१अवश्यमाव्यम्, ^२ब्रह्मभूयं ^Aमितभूयं वा गतः, भाव्यः, भाव्यम्, बुभूयम्, बोभूयम्;
ईषद्वः-दुर्भवः-सुभवः, ^३ईषदाढ्यम्भवं-दुराढ्यम्भवं-स्वाढ्यम्भवम्, ^Bसुरा-जम्भवः, वा भवता; — — —
भूयमानः-अनुभूयमानम्, भाव्यमानः, बुभूयमाणः, बोभूयमानः;
^४भवः, ^५भावः, प्रभवः, ^Cपरीभावः-परिभवः, भावः, बुभूषः-बोभूयः;
1. 'ओरावश्यके' (3-1-125) इत्यावश्यकार्थे ष्यत्। 'छम्पेदवश्यमः कृत्ये ... ...' (का. 6-1-144) इति अवश्यमो मकारस्य लोपः। आवश्यकार्थे ष्यदत्रेति प्रदर्शनार्थमत्र 'अवश्यम्' इति पदमुपात्तम्; न तु उपपदत्वेन; विनैवावश्यपदमपि प्रयोगः साधुरेव। तथा च प्रयुक्तम्—'विप्रेण शुचिना भाव्यम्—' (प्र. कौमुद्य-पात्तोऽयं श्लोकः) इति।
  2. 'भुवो भावे' (3-1-107) इति भावार्थे क्यप्। ब्रह्मभूयं गतः=ब्रह्मभावं गत इत्यर्थः।
  3. ईषदाशुपदेषु कर्तृरि कर्मणि चोषपदयोः सत्योः चव्यर्थे गम्ये 'कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः' (3-3-127) इति खल्पत्रयः। उपपदद्वयविधानात् भाष्यकारप्रयोगाच्च कर्तृवाचकस्य चोषपदस्य धातोरव्यवहितपूर्वप्रयोग इति हेयम्।
'अर्कमेत्वाद् भुवो भावे कृजः कर्मर्थं एव तत्।
चव्यर्थयोगश्च वाच्योऽत्र भवतेषत्पद्मुभवम्॥'
अपटोस्ते पदुत्वेन भवन्ते लघितीर्थये।
एवं स्वाढ्यम्भवं तेन, तया दुस्सुन्दरिम्भवम्॥" इति प्र. सर्वस्व-श्लोकोऽत्रानुसन्धेयः।
  4. 'ऋदोरप्' (3-3-57) इति भावेऽप्रत्ययः।
  5. 'नपुंसके भावे कः' (3-3-114), 'भावे' (3-3-18), '—भाववचनात्' (2-3-15) 'भाववचनाश्च' (3-3-11) इत्यादिनिर्देशप्रामाण्यात् उवणन्तत्वेन प्राप्तोऽप्रत्ययः पाश्चिकः; तेन, 'अवाधकान्यपि निपातनानि' (परि. 121) इति न्यायेन घञ्प्रत्ययोऽपि भवतीति केचित्। भाष्ये 'वाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति' (भाष्यम् 1-1-27) इत्युक्तत्वात् घञ्प्रत्यय एव भावार्थे न्यायः, न तु ओरप्रत्यय इति परे वदन्ति। सर्वथा रूपमेतदपि साधिति हेयम्।
  6. 'परौ भुवोऽवज्ञाने' (3-3-55) इति विकल्पेन घञ्प्रत्ययोऽत्रावज्ञाने गम्ये। पक्षे औत्सर्गिकोऽप्रत्यय इति हेयम्। परीभावः इत्यत्र 'उपसर्गस्य घञ्यमनुज्ये बहुलम्' (6-3-122) इति दीर्घविकल्पः।
  - A. 'मित्रभूयं गतस्तस्य रिहुह्यां करिष्यसि॥' भ. का. 6.55.
  - B. 'सैन्याच्च यातः समयापि विव्यथे कथं सुराजम्भवमन्यथाऽथवा॥' शि. व. 12-52.
  - C. 'परिभावं सृगेन्द्राणां कुर्वन्तो नगमूर्धसु।' भ. का. 7-54.

भवितुम्, भावयितुम्, बुभूषितुम्, बोभूयितुम्;
^१भूति:, ^२भूः, वर्षाभूः, हन्मूः-करभूः-कारभूः-पुनर्भूः, भावना,
बुभूषा-विभावयिषा, बोभूया;
भवनम्, ^३भुवनम्, आशितभवनम्, आशितभवनः, ^४आशितभवः^A
[ओदनः], भावनम्, बुभूषणम्, बोभूयनम्;
भूत्वा, ^५अग्रे भूत्वा-पथम् भूत्वा-पूर्वं भूत्वा, ^६मुखतो भूत्वा-मुखतोभूय वा
तिष्ठति। ^७नाना भूत्वा-नानाभूय वा गतः। विना भूत्वा-विनाभूय वा
गतः। द्विष्ठा भूत्वा-द्वैष्ठभूय-वा गतः। ^८तूष्णीभूत्वा, तूष्णीभूय^B वा गतः।

1. 'स्त्रियां किन्' (3-3-94) इति किनि, इहिनषेषे च रूपमेवम्। 'मन्त्रे वृषेष-
पचमनविदभूवीरा उदात्' (3-3-96) इत्यत्र भू इत्युपादानात् मन्त्र एव भूति-
शब्दः प्रयोगार्ह इति न मन्तव्यम्; प्रत्ययस्थ नित्वेनाद्युदात्तवे प्राप्ते उदात्तत्वार्थं
सूत्रमिति समाधिः। स्पष्टं चेतत् मा. धा. वृत्तौ।
2. भवत्यस्यां सर्वमिति भूः। बाहुलकेन सम्पदादित्वात् (3-3-94) अधिकरणे
स्त्रियां क्रिप्।
3. ल्युटि रूपमेवम्। बाहुलकाद् गुणभावोऽत्रेति ज्ञेयम्। भद्रिकाव्यव्याख्याने
(1-1) प्राचीनैव्यर्खियाकैरेवमेव समर्थितम्।
4. 'आशिते भुवः करणभावयोः' (3-2-45) इति करणे भावे चार्ये आशित-
शब्दे उपपदे खच्चत्ययः। 'अरुद्दिष्टदजन्तस्य —' (6-3-67) इति सुम्।
आशितो भवत्यनेनेति आशितमभवः=ओदनः। करणेऽत्र प्रत्ययः। आशितस्य
भवनम्-आशितमभवं वर्तते। भावेऽत्र प्रत्ययः।
5. 'विभाषाऽप्रेप्रथमपूर्वेषु' (3-4-24) इत्यनेन कत्वाप्रत्ययोऽत्र विकल्पेन भवतीति
ज्ञेयम्। एवं णमुलाण्युत्तरत्रनेनैव सूत्रेणेति ज्ञेयम्।
6. तस्प्रत्यये स्वाङ्गाचिन्युपदे धातोरस्य, 'स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः' (3-4-61)
इति कत्वाप्रत्ययोऽत्रेति ज्ञेयम्। 'तृतीयाप्रभृतीनि —' (2-2-21) इति समास-
विकल्पः। तेन समासेऽत्र ल्यवीति ज्ञेयम्। णमुलाण्यनेनैव भवतीत्यपि बोध्यम्।
7. 'नाधार्थप्रत्यये च्छ्यर्थे' (3-4-62) इति कत्वाणमुलौ भवतः। च्छ्यर्थकत्वात्
अनाना नाना भूत्वा=नानाभूत्वा गतः, इति वृत्तिरत्र ज्ञेया। तृतीया-
प्रभृतित्वात् (2-2-21) समासविकल्पः। धार्थप्रत्ययः। 'संख्यायाः विधार्थे धा'
(5-3-42), 'द्वित्योश्च धमुक्' (5-3-45) इति सूत्रविहिताः प्रत्ययाः।
8. 'तूष्णीमि भुवः' (3-4-63) इति कत्वाणमुलौ भवतः। अत्रापि समास-
विकल्पः। तेन ल्यबन्तप्रयोगोऽप्युपपत्तः।
- A. 'आशितमभवमुक्तुष्टं विलिंगं शयितं स्थितम्।' भ. का. 6-107.
- B. 'तूष्णीमभूय भयादासाक्षकिरे मृगपक्षिणः॥' भ. का. 5. 95.

^१अन्वग् भूत्वा-अन्वग्भूय वा गतः।
अनुभूय, अनुभाव्य, अनुभुभूय, अनुभोभूय;
अग्रेभावम्-प्रथमंभावम्-पूर्वभावम्, मुखतोभावम् वा गतः। नानाभावं-विना-
भावम् वा गतः। द्वैष्ठमावं-द्विष्ठभावं वा गतः। तूष्णीं भावम् अन्वामावं वा गतः।
भावम् २ } भावम् २ } बुभूषम् २ } बोभूयम् २; }
भूत्वा २ } भावयित्वा } बुभूषित्वा २ } बोभूयित्वा २; }
^२भूमिः, ^३भूरिः, ^४अद्वृतम्, ^५भावित्रम्।

(1166) "भू प्राप्तौ" (X-चुरादि:-1845. सक. सेट. आत्म.) [अ]
आधृषीयः।

1. 'अन्वच्यानुलोम्ये' (3-4-64) इत्यनेनान्वक्षब्द उपपदे धातोरस्यानुलोम्ये योत्ये
कत्वाणमुलौ भवतः। तृतीयाप्रभृतित्वात् (2-2-21) समासविकल्पः। आनु-
लोम्यम्=अनुकूलता।
  2. 'भुवः कित्' (द. उ. 1-16) इति मिप्रत्ययः, स च कित्। तेन गुणो न।
भवन्त्यस्यां भावा इति भूमिः।
  3. 'अदिशादिभू—' (द. उ. 1-34) इति किन्प्रत्ययः। भवतीति भूरिः=
बहुः, सुवर्णं च।
  4. 'अदि भुवो डुतच्' (द. उ. 6-22) इति डुतच्चप्रत्ययः।
  5. 'भूवादि—' (द. उ. 8-91) इत्यादिना णित्रन्प्रत्ययः। भावित्रम्=विधानम्।
- [अ] 'भू प्राप्तौ, आत्मनेपदी' इति चुरादिषु (आधृषीयेषु) पठयते। आधृषी-
यत्वेनास्य णित्रविकल्पः। णिजभावपक्षे आत्मनेपदमेव, परस्मैपदमेव इति चात्र
पक्षद्वयम्। णित्यनियोगेनैवात्मनेपदविधानम्, णिजभावपक्षे तु परस्मैपदमेवेति
पुरुषकारे सप्रमाणं साप्रहं च साधितम्। णिजभावपक्षे आत्मनेपदमेवास्य
धातोरित्यत्र क्षीरस्वामिना 'याचितारश्च नः सन्तु दातारश्च भवामहै'।
इति श्लोकः कश्चिदुदाहृतः। 'मनोरमा मा भवते—' इति श्लोकोऽप्यात्मने-
पदानुकूलत्वेन सुधाकरेण भूवादिसूत्रे (1-3-1) उदाहृत इति मा. धा-तु-
वृत्यादिप्रन्थात् ज्ञायते। 'भवते शपि तत्रैव—' (श्लो. 3) इति वदन्-
देवोऽप्यत्रानुकूलः। 'वर्षाभिवश्च' (6-4-84) इत्यत्र 'वर्षासु भवति, वर्षा वा
भवते' इति कैयटविवरणमप्यत्रानुकूलम्। "अन्ये तु पुराणव्याकरणेषु
'भुवो णिङ्ग' इति स्त्रस्य णिङ्गो डकारः प्रत्ययान्तादात्मनेपदार्थः, प्रकृतौ तु
केवलादिति श्रीभद्रादिभिः व्याख्यानात् तन्त्रान्तरवचनानुरोधेन सञ्चियोगन्यायो बाध्यते इत्याहुः।" इति धातुवृत्तिवचनादात्मनेपदं णिजभाव-
पक्षेऽपि प्रामाणिकम्, बहुवैश्याकरणसम्मतं चेति ज्ञेयम्।

‘सत्तायां भवति, प्राप्तौ णिचि भावयते तडि ।
भवते शपि तत्रैव भावयत्यवकलने ॥’ (श्लो. 3.) इति देवः ।
भावकः-विका, विमावयिषकः-षिका, भावकः-विका, बुभूषकः-षिका,
बोभूयकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि पृथन्तप्रकृतिकसन्नन्तं
विना भौवादिकभूधातुवत् (1165) ज्ञेयानि । अस्य धातोः आधृषीयत्वेन
णिचो वैकल्पिकत्वम् । पृथनात् सनि सर्वाणि रूपाणि अवकल्कनार्थक-
भावयत्वत् (1164) बोध्यानि ।

(1167) “भूष अलङ्कारे” (I-भ्वादिः-682. अक. सेद्. पर.) [अ]

‘.....भूषति भूषयेत् ॥ अलङ्कृतौ..... ।’ (श्लो. 172-3) इति देवः ।
भूषकः-षिका, भूषकः-षिका, बुभूषिषकः-षिका, बोभूषकः-षिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचूषपत्वत् (552) बोध्यानि ।

(1168) “भूष अलङ्करणे” (X-तुरादिः-1731. सक. सेद्. उभ.)

‘.....भूषति भूषयेत् ॥ अलङ्कृतौ..... ।’ (श्लो. 172-3) इति देवः ।
भूषकः-षिका, बुभूषिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिक-
कूटयत्वत् (240) बोध्यानि । विभूषणम्^A ।

(1169) “भूजी भर्जने” (I-भ्वादिः-178. सक. सेद्. आत्म.)

भर्जनम्=पाकविशेषः ।

‘.....भर्जने भर्जते भूजेः ।’ (श्लो. 68) इति देवः ।

भर्जकः-भर्जिका, भर्जकः-जिका, विभर्जिषकः-बरीभूजकः-जिका; इत्यादीनि

[अ] ‘—‘अङ्गः सूनः परिभूषन्त्यथम् ।’ (तै. सं. 4-6-9) इत्यत्र भद्रभासकरः—
—‘सूना=मांसविकर्षणसाधनानि अस्थ्यादीनि, अश्वं परिभूषन्ति=परितो
भवन्ति ।’ भवते: (भूषते: ?) लोटि सिषि रूपमुक्त्वा, “भूषयतेर्वा शपः
‘छन्दस्युभयथा’ (3-4-117) इत्यसार्वधातुकत्वात् णिलोपः ।” इत्याह । तदस्य
धातोरस्मरणात् । न चायं नास्तीति शक्यते वक्तुम्—सर्वेषु डया खण्डनेषु
अविवादेनोपादानात् ।” इति मा. धा. बृत्तिपर्यालोचनया केचनामुं धातुं न
पठन्तीति ज्ञायते । सर्वत्र धातुपाठेषु भवादावपि धातोरस्य पाठदर्शनात्.
देवादिभिः प्राचीनैरुपादानाचास्माभिरप्यसुपात्त इति ज्ञेयम् ।

A. ‘विभूषणान्युन्मुक्तुः क्षमायां पेतुर्बभूजुर्वेलयानि चैव ।’ भ. का. 3-22.

सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगर्जतिवत् (422) बोध्यानि । निष्ठायाम्-^१भृक्तम्^A-
क्तवान्, घणि-^२भर्गः, ^३भृज्यम्, ^४अवश्यमर्ज्यम् इमानि रूपाण्यषि-
कान्यत्रेति विशेषः ।

(1170) “भृज् भरणे” (1-भ्वादिः-898. सक. अनि. उभ.)

‘पूरणेऽपि-इति भद्रिः ।’ इति धा. का. व्याख्याने (2-29) ।

‘भूजो विभर्ति विभृते भरते भरतीत्यपि ।

ऋदन्तस्य भृणातीति भर्त्सने श्वि तथा भरः ॥’ (श्लो. 28) इति देवः ।

भारकः-रिका, भारकः-रिका, ^५विभरिषकः-बुभूषकः-षिका,

^६बेश्रीयकः-षिका;

भर्ता-त्री, भारयिता-त्री, विभरिषिता-बुभूषिता-त्री, बेश्रीयिता-त्री;

भरन्-न्ती, भारयन्-न्ती, विभरिषन्-बुभूषन्-न्ती; —

1. ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’ (7-2-14) इतीणिवेधः । जकारस्य कुत्वम् ।

2. ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ (3-3-19) इति घञ् । निष्ठायामनिदत्त्वात्,
‘चजोः—’ (7-3-52) इति कुत्वम् । भर्गः=शिवः ।

3. ‘ऋदुपधात्—’ (3-1-110) इति कर्मणि क्यप् ।

4. “अवश्यमर्ज्यम् । ‘ण्य आवश्यके’ (7-3-65) इति कुत्वाभावः ।” इति
क्षीरतरङ्गिण्यां दृश्यते । तत्र, ‘कृत्याश्व’ (3-3-171) इत्यनेन सूत्रेण आवश्यकार्थे
कृत्यप्रत्ययस्य सामान्येन विद्यनेऽपि, यथासम्बवं तत्तदातुगतं प्रातिस्विकरूप्य
निमित्तमादायैव कृत्यप्रत्ययानामुत्पत्तिः । ततश्च प्रकृते, भूजीधातोरनुबन्धविनि-
मुक्तस्य क्रकारोपधत्वात्, हलन्तलक्षणं प्यतं वाधित्वा ऋदुपधलक्षणः क्यवेव
प्राप्तः । क्यवश्च कित्त्वात् गुणवृद्धिप्रभृतीनामप्राप्तेः प्रकृतलक्षणे भर्ज्यम् इति
गुणस्य प्राप्त्यभावात् अवश्यभृज्यम् इत्वेव आवश्यकार्थेऽपि रूपं स्यादिति युक्तमुत्प-
श्यामः ।

5. ‘सनीवन्तर्धभ्रस्तदभुषित्वयूर्णभज्ञिसनाम्’ (7-2-49) इत्यनेन सन्नन्ते इड-
विकल्पः । इद्यपक्षे रूपमेवम् । इडमावपक्षे सनो ज्ञालादित्वात् ‘इको ज्ञल्’
(1-2-9) इति कित्त्वे, ‘अज्जवनगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घे,
‘उदोष्ट्वपूर्वस्य’ (7-1-102) इत्युत्वरपरत्वयोः, ‘हलि च’ (8-2-77) इति
दीर्घे च बुभूषकः इति रूपम् । एवं सन्नन्ते सर्वत्र रूपद्वयस्य निष्पत्तिः ।

6. यद्धि, द्विवचनात् पूर्वं, परत्वेन ‘रीङ् ऋतः’ (7-4-27) इति ‘भृ’ इत्यत्र
ऋकारस्य रीढादेशे, द्विवचनादिषु कृतेषु अभ्यासे गुणे च रूपम् । एवं यद्वन्ते
सर्वत्र ज्ञेयम् ।

A. ‘समृजितं कन्दमभृक्तस्तकलान्यदद्विरेकत्र यदेजितं जनैः ॥’ धा. का. 1.24.

^१भरिष्यन्-न्ती-ती, भारयिष्यन्-न्ती-ती, विभरिषिष्यन्-बुमूर्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
भरमाणः, भारयमाणः, विभरिषमाणः-बुमूर्षमाणः, बेरीयमाणः;
भरिष्यमाणः, भारयिष्यमाणः, विभरिषिष्यमाणः-बुमूर्षिष्यमाणः, बेरीयिष्यमाणः;
^२मेदिनीभृत्^A-भृतौ-भृतः ; — — —
भृतम्-तवान्, भृतकी^B भारितः, विभरिषितः-बुमूर्षितः, बेरीयितः-तवान् ;
^३जारभरः, ^४उदकभारः, वंशभारः ^५आत्मम्भरिः, ^६कुक्षिम्भरिः-उदरम्भरिः^D,
^७शाकम्भरी, ^८अङ्गम्,

1. ‘ऋद्धनोः स्ये’ (7-2-70) इतीडागमः। एवं शानजन्तेऽपि हेयम् ।
2. ‘क्रिप् च’ (3-2-76) इति कर्मण्युपदे क्रिप्। ‘हस्वस्य—’ (6-1-71) इति तु कु ।
3. जारं भरतीति जारभरः। ख्रियां जारभरा=कुलटा। पचादिषु ‘जारभरा’ इति पाठात् कर्मण्युपदे अणपवाशेऽच्चरत्यः। चारभरा इति कुत्रचिद् दृष्टः पाठः। स चाप्रामाणिकः।
4. उदकं भरतीति उदकभारः। ‘कर्मण्य्’ (3-2-1) इत्यण्। ‘मन्थौदनसक्तु-विन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च’ (6-3-60) इत्यनेन उदकशब्दस्य उदादेशो विकल्पेन भवति ।
5. ‘फलेप्रहिरात्मम्भरिश्च’ (3-2-26) इत्यनेन, आत्मानं भरतीत्यर्थं आत्मन्-शब्दस्योपपदस्य सुमागमः इन्प्रत्ययश्च भृत्रो निपातयेते। आत्मम्भरिः=उदरैकपराण्यः।
6. ‘भृतः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च’ (वा. 3-2-26) इति वार्तिकात् कुक्षिम्भरिः इत्यपि साधुः। अत्रैव वार्तिके चकारात् उदरम्भरिः इत्यायपि साधुरिति वदन्ति। वस्तुतस्तु ‘स्वे पुषः’ (3-4-40) इत्यत्र यथा स्वशब्देन स्वशब्दपर्याणां है, गोशब्दानां ग्रहणम्, तद्वदत्रापि (3-2-26) आत्मशब्देन शरीरावयववाचकेन शरीरावयववाचकानां उदर-कुक्षिप्रभृतीनामपि ग्रहणमित्यज्ञीकृत्य उदरम्भरिः कुक्षिम्भरिः इत्यादिग्रयोगाणां साधुवै साध्यमिति हेयम् ।
7. शारं भरतीति शाकम्भरी=पार्वती। ‘भृतः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च’ (वा. 3-2-26) इत्यत्र चकारात् मुम् इन् च भवति। ख्रियाम्, ‘कृदिकारदक्षिनः’ (ग. सू. 4-1-45) इति ढीष् ।
8. अपो भरतीति अङ्गम्। कर्मण्युपदे ‘मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्’ (वा. 3-2-5) इति कप्रत्ययः। ‘इको यणचि’ (6-1-77) इति यण्।
- A. ‘प्रायेण नीचानपि मेदिनीभृतो जनः समेनैव पथाऽधिरोहति।’ शि. व. 12-46.
- B. ‘घूर्जान् पारशीकांश्च प्रागेव भृतकीकृतान्।’ या. अ. 22-89.
- C. ‘आत्मम्भरिश्चरति यूथमसेवमानः।’ इति भाष्ये (3-2-26) उपात्तम्।
- D. ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोरा;॥ अनर्घावे 2.83.

^१मालभारी-उत्पलमालभारी, ^२विश्वम्भरः-विश्वम्भरा,
^३ग्रामभर्ता, ^४बन्धिः, भारः, विभरिषुः-बुमूर्षु^A, ^५बेश्रियः ;
भर्तव्यम्, भारयितव्यम्, विभरिषितव्यम्-बुमूर्षितव्यम्, बेरीयितव्यम्;
भरणीयम्, भारणीयम्, विभरिषणीयम्-बुमूर्षणीयम्, बेरीयणीयम्;
^६भृत्यः, भार्या: (क्षत्रियाः), ^७संभृत्यः-संभार्यः, ^८सम्भर्यम्, भार्यम्,
विभरिष्यम्-बुमूर्ष्यम्, बेरीयम्;

ईषद्वरः-दुर्भरः-सुभरः ; — —
^९त्रियमाणः, भार्यमाणः, विभरिष्यमाणः-बुमूर्ष्यमाणः, बेरीयमाणः ;
^{१०}भारः, भारः, विभरिषः-बुमूर्षः, बेरीयः;
भर्तुम्, भारयितुम्, विभरिषितुम्-बुमूर्षितुम्, बेरीयितुम् ;

1. ‘सुष्यजातौ—’ (3-2-78) इति गिनिः। ‘इष्टेकीकामालानां चिततूलभारिषु’ (6-3-65) इति पूर्वपदस्य हस्तः। ‘पदाज्ञाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च’ (परिभाषा-30) इत्यनेन तदुत्तरपदस्य च हस्तः। तेन ‘उत्पलमालभारी’ इत्यपि साधुः।
2. ‘संज्ञायां भृत्—’ (3-2-46) इति खच्। ‘खिल्यनव्ययस्य’ (6-3-66) इति वर्तमाने, ‘अरुद्विषद्वजन्तस्य—’ (6-3-67) इति मुम्। विश्वम्भरः=विष्णुः। ख्रियां टापि विश्वम्भरा=भूमिः। ‘विश्वम्भरा, साम रथन्तराख्यं पतिवरा चापि धनज्ञयश्च।’ इति प्रक्रियासर्वस्वे ।
3. ‘तृन्’ (3-2-136) इति ताच्छील्ये सृन्। यजकादित्वात् (2-2-9) समासः।
4. तच्छीलादिषु कर्तृषु, ‘आदगमहनजनः किंकिनौ लिद् च’ (3-2-171) इत्यनेन किः किन् वा प्रत्ययः। तस्य च लिङ्गद्वावेन द्विर्वचनादिके कृते, ‘इको यणचि, (6-1-77) इति यणादेशः। बन्धिः=अपुष्विशेषाणां भरणशाली।
5. यवन्तात् पचायचि, यज्ञो छुकि संयोगपूर्वकत्वात् यणं बाधित्वा, इयडादेशे रूपमेवम्।
6. ‘भृत्रोऽसंज्ञायाम्’ (3-1-112) इत्यत्र ‘असंज्ञायाम्’ इत्युक्तः, संज्ञायां क्यपि तुकि भृत्यः=कर्मकरः। असंज्ञायां तु भार्यः इत्येव। भार्या: नाम क्षत्रियाः।
7. ‘संपूर्वद्वा’ (वा. 3-1-112) इत्यनेन वा क्यप्। पक्षे पृष्ठत्।
8. अत्र बाहुलकात् यतप्रत्यये, गुणः। सम्भर्यम् गवामयनरूपः सत्रविशेषः। क्षचित्, ‘सम्भार्यम्’ इत्येव गवामयनस्य नाम दृष्टम्।
9. यकि, ‘रिङ् शयग्लिङ्कु’ (7-4-28) इति रिङ्कादेशः।
10. धातोरस्य हस्वत्कारान्तत्वात् घजेव न्यायः; क्षीरस्वामी तु “‘ऋदोरप्’ (3-3-57) भरः।” इत्युक्तवान्। तच्चिन्त्यम्।
- Δ. ‘स्वां जिज्ञापयिषु शर्किं बुमूर्षु तु जगन्ति किम्?’ भ.का. 9.37.

भृतिः-सम्भृतिः, ^१उपभृत्, ^२भृत्या^A-भार्या, ^३पङ्क्तभारिका, भारणी, विमरिषा-बुभूषी, वेशीया; भरणम्-^४आभरणम्, भारणम्, विमरिषणम्-बुभूषणम्, वेशीयणम्; भृत्वा, भारयित्या, विमरिषित्वा-बुभूषित्वा, वेशीयित्वा; सम्भृत्य, सम्भार्य, प्रविभरिष्य-प्रबुध्य, प्रवेशीयय; ^५अग्रेभारं व्रजति, अग्रे भृत्वा व्रजति।

भारम् २, } भारम् २, } विमरिषम् २-बुभूषम् २, } वेशीयम् २; } भृत्वा २, } भारयित्वा २, } विमरिषित्वा २-बुभूषित्वा २, } वेशीयित्वा २; } ^६भरुः, ^७बशुः, ^८भरतः, ^९अवभृथः, ^{१०}भर्म्.

(1171) “हु भृत् धारणपोषणयोः”

(III-जुहोत्यादिः-1087. सक. अनि. उभ.)

1. उप श्रियतेऽनेनेत्यें ‘सम्पदादिभ्यः—’ (वा. ३-३-१०८) इति भावे क्रिप् भवति। अश्वत्थकाष्ठनिर्मितः दर्शपूर्णमासिको यज्ञपात्रविशेषः=उपभृत्।
2. ‘संज्ञायां समजनिषदनिपत्तमनविद्युच्चीड्भृत्जिणः’ (३-३-९९) इति क्यप् लियां भवति, तुक्त च। असंज्ञायां तु भार्या इत्येव। ‘क्तिन्नीष्यते’ (काशिका ३-३-९४) इति वचनात्, ‘कर्मणि भृत्वै’ (३-२-२२) इति निर्देशाच्च क्तिन्निपि साधुः। तेन भृतिः-सम्भृतिः इत्यपि सिद्ध्यति।
3. ‘पर्याहर्णीत्पत्तिषु षुच्’ (३-३-१११) इति अहर्णार्थं षुच्प्रत्ययो भवति। पङ्क्तभारिकामर्हति गौः।
4. आ-समन्तात् भ्रियते इत्याभरणम्। ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (३-३-११३) इत्यत्र बहुलग्रहणात् कर्मणि लयुद्।
5. ‘विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु’ (३-४-२४) इति वा णमुल्। पक्षे क्तवाऽपि। एवं प्रथमं-भारं-प्रथमं भृत्वा, पूर्वम्भारं-पूर्वं भृत्वा इत्यपि बोध्यम्।
6. ‘भृम्—’ [द. उ. १.९२.] इति उप्रत्ययः। प्राणिनो भरतीति भरुः=समुदः।
7. ‘कुर्मश्च’ [द. उ. १.१०७] इति कुप्रत्ययः, चकारात् द्वित्वं च। बभृः=कपिलो वर्णः, नकुलो वा।
8. ‘भृद्—’ (द. उ. ६-१४) इत्यतच्प्रत्यये रूपमेवम्।
9. ‘अवे भृत्यः’ (द. उ. ६-२८) इति अवोपपदादस्मात् कथनप्रत्ययः। अवभृयः= यज्ञान्तस्नानम्।
10. ‘मनिन्’ (द. उ. ६-७३) इति मनिनप्रत्ययः। भर्म्=भरणम्।
- A. ‘कुमारभृत्याकुशलैरनुष्टिते भिषमिमरात्सैरथ गर्भभर्मणि।’ रघु. ३-१२.

‘भृतो विभर्ति विभृते भरते भरतीत्यपि।

ऋदन्तस्य भृणातीति भर्त्सने श्वि तथा भरः॥’ (छो. २८) इति देवः। भारकः-रिका, भारकः-रिका, ^१बुभूषकः-रिका, वेशीयकः-रिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकभरतिवत् (११७०) ज्ञेयानि। ^२विभ्रत्-विभ्रतौ-विभ्रतः, विभ्राणः, ^३भृत्रिमम्, ^४भरथुः, [कवचं] ^५विभ्राणः, ^६विश्वंभरः-^Aविश्वम्भरा, ^७भार्यम्, ^८इषुभृत्-देहभृत्, ^Bउदरंभरिः, ^९भृतिः, ^{१०}भृजारः इत्यादीनि रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः।

1. ‘सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुत्रिष्वयूर्णुभरज्ञपिसनाम्’ (७-२-४९) इत्यत्र भर इति शपा निर्देशात्, अस्य न ग्रहणम्। तेनात्र नेत्रविकल्पः। ‘इको ज्ञल्’ (१-२-९) इति सनः कित्वात्, ‘अज्ञनगमां सनि’ (६-४-१६) इति दीर्घः। ‘उदोष्यपूर्वस्य’ (७-१-१०२) इत्युत्वम्। एवं सन्नन्ते सर्वत्र ज्ञेयम्।
2. शतरि शपः, ‘जुहोत्यादिभ्यः—’ (२-४-७५) इति इहः। ‘श्लौ’ (६-१-१०) इति द्विर्वचनम्। ‘भृजामित्’ (७-४-७६) इत्यभ्यासस्यैकारः। उत्तरखण्डे यणादेशः। ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ (७-१-७८) इति तुम्निषेधः। एवयेव शानजन्तेऽपि प्रक्रियोद्या।
3. भावे, ‘द्वितः कित्रः’ (३-३-८८) इति क्वित्रप्रत्ययः। तस्य, ‘तेन’ इति वर्तमाने निर्वृत्तार्थं, ‘क्वर्त्रमिन्नत्यम्’ (४-४-२०) इति निल्यं मप् तद्वितः।
4. धातुमुं द्रमिडा: ‘हु भृत्’ इति पठन्तीति क्षीरस्वामिवाक्यादवगम्यते। तदानीम्, ‘द्वितोष्युच्’ (३-३-८९) इति भावेऽषुच्प्रत्ययः। भरथुः=भारः। ‘सुधाकरः उनरथुजिवधौ ‘हु भृत्’ इत्युक्त्वा, ‘हु भृत्’ इति द्रमिडा: पठन्ति। तेन भृत्रिमम्, भरथुः इति द्रयमिच्छति नन्दी।’ इति। ‘हु हु भृत्’ इत्युक्त्वन्धद्यमिति शाकटायनः।’ इति पुरुषकारवचनमिह ध्येयम्।
5. ‘ताच्छुल्यवयोवचनशक्तिषु चानश्’ (३-२-१२९) इत्यनेनात्र वयोवचने चानश-प्रत्ययः। कवचधारणयोग्यं वयः प्राप्तवान् इत्यर्थः।
6. ‘संज्ञायां भृत्—’ (३-२-४६) इत्यादिना खन्प्रत्ययः। विश्वं विभर्तीति विश्वंभरः विष्णुः।
7. ‘ऋहलोः—’ (३-१-१२४) इति कर्मणि ष्यत्।
8. ‘क्रिप् च’ (३-२-७६) इति कर्मण्युपदे क्रिप्। तुगागमः।
9. ‘क्तिक्तौ च संज्ञायाम्’ (३-३-१७४) इति संज्ञायां क्तिच्। भृतिः=वेतनम्।
10. ‘शङ्करभृजारौ’ (द. उ. ८-६६) इति आरन्प्रत्ययः, तुगागम-गुगागमौ गुणाभावश्च निपात्यन्ते। विभर्युदकं मङ्गलार्थिभिरिति भृजारः=उदककलशः।
- A. ‘ततो बलिन्दमप्रख्यं कपिर्विश्वम् राधिपम्।’ भ. का. ६.१०८.
- B. ‘उच्छ्रृतिरुदरम्भरिरासीत् ताद्वेन तपसैव कृतान्तः॥’ या. अ. २१.६३.

(1172) “भृड निमज्जने” (VI-तुदादि:-1395. अक. सेट. पर.)
कुटादिः ।

आत्रेयमैत्रेयादीनां मतेन मा. धा. वृत्ति-सि.कौमुद्यादिषु पठितोऽयं
धातुः । तत्र मा. धा. वृत्तिर्यालोचनया मैत्रेयः धातुमसु संवरणार्थकमेव
पठतीत्यपि ज्ञायते ।

भर्दकः-र्दिका, भर्दकः-र्दिका, बिभुडिषकः-षिका, बरीबृडकः-डिका;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि तौदादिककृडतिवत् (२४७) ज्ञेयानि ।

(1173) “भृशि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1788. सक. सेट. उभ.)
आस्वदीयः ।

भाषार्थानामकर्मकत्वमेव न्यायम् । तथापि ‘आस्वदः सकर्मकात्’ (ग. सू.
चुरादौ) इति वचनात्, सम्भवत्कर्मणामेव णिजुत्पत्तेरत्वापि सकर्मकत्वमस्य
धातोः कथञ्चिदुत्तेयम् । चुरादिषु भाषार्थकधातुदण्डके स्वामि-काश्यपानुसारेण
लिखितेषु पञ्चदशसु धातुषु मध्येऽयमप्येकः मा. धा. वृत्तौ पठितः । इदि-
त्करणादस्य णिजिकल्पः ।

भृशकः-शिका, बिभृशयिषकः-षिका, भृशकः-शिका, विभृशिषकः-षिका,
^१बरीभृशकः-शिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुशयतिवत्
(२३२) ज्ञेयानि ।

(1174) “भृशु अधःपतने” (IV-दिवादि:-1224. अक. सेट. पर.)
भर्षकः-र्शिका, भर्षकः-र्शिका, बिभर्षिषकः-षिका, बरीभृशकः-शिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि विशेषरूपाणि विना, दैवादिककृशयतिवत् (२५४)
ज्ञेयानि । ^२भृशम्, ^३भर्षित्वा-भृष्टा,

1. णिजभावपक्षे यद्दन्ते सर्वत्राभ्यासे, ‘रीण् अद्वत इति वक्तव्यम्’ (वा. 7-4-90) इति
रीगागमो हैयः ।
2. ‘इगुपधज्ञा—’ (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्ययः । यद्यपि कप्रत्ययान्तानां
मुङ्लिङ्गत्वमेव न्यायम्, तथापि लिङ्गस्य लोकांश्रयत्वात् नपुंसकलिङ्गत्वमत्रेति
हैयम् । अत एवास्य ‘भृशम्’ इति शब्दस्य कियाविशेषणत्वे, अव्ययत्वमप्याहुः ।
3. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति वक्तव्यामिङ्गिकल्पः । इदपक्षे, ‘न वक्त्वा सेद्’
(1-2-18) इति किञ्चनिषेधाद् गुणः । इडभावपक्षे पत्वे च भृष्टा इति रूपमिति
हैयम् ।

^१भृषम्-भृष्टः-भृषवान्, ^२भृशाया, ^३भृश्यन्-न्ती, इत्यादीन्यस्य रूपाण्यधिकानि
भवन्तीति विशेषः ।

(1175) “भृषु हिंसासंघातयोः” (I-भ्वादि:-707. सक. सेट. पर.)
भ्वादिषु ‘पृषु वृषु मृषु सेचने’ इत्यत्र क्षीरस्वामिसंमतः पाठोऽयम् ।
मा. धा. वृत्तावप्यत्र प्रकरणे काश्यपसम्मतपाठत्वेनोद्घृतः—‘मृषु हिंसा-
संक्लेशनदानेषु’ इति पाठः ‘भृषु—’ इत्येव स्यादिति प्रतिभाति ।
क्षीरस्वामिग्रन्थादन्यत्र कुत्राप्ययं धातुर्नोपलभ्यते ।

भर्षकः-र्षिका, भर्षकः-र्षिका, बिभर्षिषकः-षिका, बरीभृषकः-षिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकपूर्षतिवत् (1054) ज्ञेयानि ।

(1176) “भृ भर्त्सने” (IX-क्र्यादि:-1491. अक. सेट. पर.)
प्वादिः, ल्वादिश्च ।

‘—भरणे’ इत्यप्येके । ‘भृ भर्जने च’ इति क्षीरस्वामी ।
‘ऋदन्तस्य भृणातीति भर्त्सने श्वि, तथा भरः ॥’ (श्लो-28) इति देवः ।
तत्र भरणार्थे, भर्जनार्थे च सकर्मकोऽयमिति ज्ञेयम् । [बोभुरकः-रिका;
भारकः-रिका, भारकः-रिका, बुभूर्षकः-र्षिका, बिभर्षिषकः-विभरीषकः-षिका,
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना जौहोत्यादिकपिपर्तिवत्
(1055) ज्ञेयानि । ^३भृणन्^B-ती, ^४भृणम्-भृणः-भृणवान्, भावेऽप्यत्यये भरः
इति रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः ।

1. वक्त्वायामस्य धातोविकल्पितेदकत्वात्, निष्ठायाम्, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15)
इतीर्णिषेषः । षष्ठ्यद्वृत्वयो रूपमेवम् ।
2. अभृशो भृशो भवतीत्यर्थे, ‘भृशादिभ्यो भुव्यच्चेः—’ (3-1-12) इत्यनेन क्यद् ।
‘सनायन्ता धातवः’ (3-1-32) इति धातुसज्जा । ‘अकृत्सार्वधातुकयोः—’
(7-4-25) इति दीर्घः । लियाम्, ‘अ प्रत्ययात्’ (3-3-102) इति भावादौ
प्रत्ययान्तत्वनिमित्तकोऽकाप्रत्ययः ।
3. शतरि, ‘क्षव्यादिभ्यः—’ (3-1-81) इति श्वा विकरणप्रत्ययः । तस्य शित्वेन
सार्वधातुकत्वम् । तेन वित्वात् गुणवृद्धिनिषेषः । ‘श्वाऽभ्यस्तयोरातः’ (6-4-112)
इत्याकारलोपः । ‘प्वादीनां हस्तः’ (7-3-80) इति प्रकृतेः हस्तः । ‘अद्वर्णा-
न्नस्य—’ (वा. 8-4-1) इति णत्वम् ।
4. निष्ठायाः कित्वात्, ‘श्वुकः क्षिति’ (7-2-11) इतीर्णिषेषे, ‘उदोष्टवूर्वस्य’
(7-1-102) इत्युकारे, रपरस्वे, दीर्घे णत्वे च रूपमेवमिति हैयम् ।
- A. ‘..... भृश्यद्वृश्नवर्णकाकृशदयः तुणाहरो हृष्य मे ।’ धा. का. 2.66.
- B. ‘तत्र स्परीतुमनसं रूपमावृणन्तम् अम्बष्टमुन्मदभर्तु स भृणन् वमाषे ।’ धा.का.3.7.

(1177) “भेषृ भये” (I-भादि:-883. अक. सेद्. उभ.)
 ‘—गतौ’ इति मैत्रेयः । ‘—अगतौ इत्येके’ इति धा. का. (2-27) ।
 भेषकः-षिका, भेषकः-षिका, ^१विभेषिषकः-षिका, ^२वेभेषकः-षिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षेपतिवत् (261) ज्ञेयानि । अस्यो-
 भयपदित्वात् शतरि भेषन्-न्ती, भेषिष्यन्-न्ती-ती, किपि-^३भेद्-भेद्-भेषौ-
 भेषः इति रूपाणि सम्भवन्तीति विशेषः ।

(1178) “भ्यस भये” (I-भादि:-628. अक. सेद्. आत्म.)
 “—‘भेषृ—’ इति चन्द्रः ।” इति क्षीरस्वामी ।
 भ्यासकः-सिका, भ्यासकः-सिका, विभ्यसिषकः-षिका, बाभ्यसकः-सिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिकक्षतिवत् (178) ज्ञेयानि । अस्य
 भौवादिकत्वाच्छानचि भ्यसमानः इति, किपि, सुभ्यः-सुभ्यसौ-सुभ्यसः इति,
 युचि—^४भ्यसनः इति च रूपाणीति विशेषः । ^५भ्यसितः ।

(1179) “भ्रक्ष अदने” (I-भादि:-892. सक. सेद्. उभ.) [अ]
 भ्रक्षकः-क्षिका, भ्रक्षकः-क्षिका, विभ्रक्षिषकः-षिका, बाभ्रक्षकः-क्षिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकत्वतिवत् (691) ज्ञेयानि ।

1. सबन्ते सर्वत्र, द्वित्वे, अभ्यासस्य हस्तः । स च, ‘पच इग्निस्वादेशो’ (1-1-48) इति शास्त्रात् इकारलूपः ।
2. यवन्ते द्वित्वे, अभ्यासस्य हस्ते, ‘गुणो यद्गुणोः’ (7-4-82) इत्यभ्यासस्य गुणेन पुनरेकार इति हेयम् ।
3. किपि, षकारस्य जश्टवेन डकारः, तस्य चत्वंविकल्पः ।
4. ‘अनुदातेतश्च [हलादेः]’ (3-2-149) इति तच्छीलतद्वर्मतत्साधुकारिष्वर्थेषु युन्नप्लयेऽनादेशः ।

[अ] भादिषु क्षीरस्वामिप्रस्तुतिभिः भ्रक्ष इत्यात्म धातुरदनार्थकः पठित इति
 मा. धा. बृत्ति-पुरुषकार (स्त्र. 177) ग्रन्थाभ्यामवगम्यते । परंतु मुद्रित-
 क्षीरतरङ्गिण्यां भादिषु भलक्ष इत्येव पाठो दृश्यते । सोऽपि पाठो मुद्रणाशुद्धया
 स्यादिति भाति ; यतः चुरादिषु क्षीरस्वामिनैव भक्षधातुं प्रकृत्य, ‘भक्षतेर्घव्
 भक्षः’ इत्युक्तम्, भादिषु भक्षधातुस्तेन न पठितश्च । अतोऽत्र क्षीरतर-
 ङ्गिण्यां भवादौ अदनार्थको धातुः, पुरुषकारधातुवृत्तिकारपक्षानुसारेण
 भ्रक्ष इति वा स्यात्, अथवा क्षीरस्वामिनैव चुरादिषुनूथमानेन पाठेन भक्ष
 इति वा स्यात् । नतु भलक्ष इति—इति युक्तमुत्पश्यामः । सिद्धान्तकौमुद्या-
 वनुसारेण धातुरयमस्माभिन्न विलिखितः ।

(1180) “भ्रण शब्दार्थः” (I-भादि:-452. अक. सेद्. पर.)
 भ्राणकः-णिका, भ्राणकः-णिका, विभ्रणिषकः-षिका, बभ्रणकः-वभ्रणकः-
 णिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षतिवत् (293)
 ज्ञेयानि । ^६भ्रणितम् ।

(1181) “भ्रन्शु अवसंसने” (I-भादि:-756. अक. सेद्. आत्म.)
 भ्रंशकः-शिका, भ्रशकः-शिका, विभ्रंशिषकः-षिका, ^१बनीभ्रंशकः-बाभ्रशकः-
 शिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकध्वंसतिवत् (942) ज्ञेयानि ।
 निष्ठायाम् ^२भ्रष्टम्-भ्रष्टः-भ्रष्टवान्, क्तिनि-भ्रष्टः, कत्वायाम्-भ्रंशित्वा-
 भ्रष्टा, किपि-^३वाहाभ्रट्-वाहभ्रट्-भ्रशौ-भ्रशः, इति च रूपाणीति विशेषः ।

(1182) “भ्रन्शु अधःपतने” (IV-दिवादि:-1225. अक. सेद्. पर.)
 भ्रंशकः-शिका, भ्रंशकः-शिका, विभ्रंशिषकः-षिका, बाभ्रशकः-शिका ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्थिकरूपाणि विना भौवादिकध्वंसतिवत्
 (942) ज्ञेयानि । ^४भ्रश्यन्-न्ती, वाहभ्रट्-वाहाभ्रट्, ^५भ्रष्टम्-भ्रष्टः-भ्रष्टवान्,

1. भादिषु ‘सन्सु ध्वन्सु भ्रन्शु अवसंसने’, इति पठते । अत्र ‘भ्रन्शु’ इत्यस्य स्थाने मैत्रेय-क्षीरस्वामि-बोधिन्यास-सम्मताकार-कविकल्पद्रुमकार-प्रस्तुतिभिः ‘भ्रन्शु’ इति पाठोऽङ्गीकृतः । सिद्धान्तकौमुद्यादिषु पक्षमेदेन पाठोऽप्यसुररीकृतश्च । एवमेव, ‘नीग् वन्नुसंसुध्वंसुभ्रंशु—’ (7-4-84) इत्यत्रापि एतैस्सर्वैरपि भ्रन्शु इत्येव पाठोऽङ्गीकृतः । एवत्रात्र यवन्ते, एतेषां मते नीगागमे, यद्वनिमित्तक उपधानकारलोपे च रूपमेवम् । अन्येषां मते तु ‘दीर्घोऽक्षितः’ (7-4-83) इत्यभ्यासस्य दीर्घे बाभ्राशकः इत्यादीनि रूपाणि यवन्ते सर्वत्र ज्ञेयानि ।
2. उदित्वेन कत्वायामिद्विकल्पनाचिष्ठायामिन्नेष्वः । उपधानकारलोपः, शकारस्य पत्वम्, निष्ठातकारस्य षुट्वेन टकारे इति चात्र प्रक्रिया ज्ञेया । एवमेव क्तिनादिध्वपि प्रक्रियोद्या ।
3. वाहोऽश्वः । तस्माद् भ्रंशते इत्यर्थे ‘क्रिपूच’ (3-2-76) इति किपि शकारस्य ‘वश—’ (8-2-36) इत्यादिना षकारे, तस्य जश्टवेन डकारे चत्वंविकल्पे, ‘अन्येषामपि दृश्यते’ (6-3-137) इति पूर्वपदस्य दीर्घे च वाहाभ्रट् इति रूपम् । क्वचिद् वाहभ्रट् इति पाठो दृष्टः, तदानीं दीर्घः पूर्वपदस्य नेति हेयम् ।
4. ‘दिवादिभ्यः श्यन्’ (3-1-69) इति श्यन् विकरणप्रत्ययः ।
5. कत्वायामिद्विकल्पनाचिष्ठायामिन्नेष्वे, षट्वे षुट्वे च रूपमेवम् ।
- A. ‘वनात् कुमाराः कणिताग्यवेणवो व्रणद्विषणभ्रणिताग्न्याययुः॥’ धा.का. 1.58.

^१अंशित्वा-ब्रष्टा । ^२अंशनः, इमानि रूपाणि विशेषेण संभवन्तीति विशेषः ।
^अंशनम् ।

(1183) “भ्रन्सु अवसंसने” (I-भ्वादिः-756. अक. सेट्ट. आत्म.)

अंसकः-सिका, अंसकः-सिका, विभ्रंसिषकः-षिका, ^३बनीअसकः-सिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकध्वंसतिवत् (942) ज्ञेयानि । किपि
“पर्णभ्रः-पर्णभ्रसौ-पर्णभ्रसः इति रूपमिति विशेषः । ^४अस्तः ।

(1184) “भ्रमु चलने” (I-भ्वादिः-850. अक. सेट्ट. पर.) ज्वलादिः ।

‘चलने भ्रमति भ्रम्येत् शमादेभ्राम्यति भ्रमेत् ॥’ (क्षो. 147) इति देवः ।
^५अमकः-मिका, ^६अमकः-मिका, विभ्रमिषकः-षिका, वभ्रमकः-बभ्रमकः-
मिका, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्लाम्यतिवत् (283)
बोध्यानि । शतरि-^७अमन्-^८अम्यन्,

1. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्षत्रायामिद्विकल्पे रूपद्रव्यं बोध्यम् ।
2. तच्छीलादिषु कर्तृषु, ‘चलनशब्दार्थात्—’ (3-2-148) इति युच् ।
3. काशिकावृत्त्यादिषु प्राचीनग्रन्थेषु, मा. धा. वृत्त्यादिषु धातुविषयक-
ग्रन्थेषु च सर्वत्र, ‘नीग वञ्चुसंसुध्वंसुभ्रंसु—’ (7-4-84) इत्यत्राविगीतपाठः
भ्रंसु इत्येव । तेनात्र यज्ञन्ते नीगागमे, उपधानकारलोपे च बनीभ्रसकः इत्यादीनि
रूपाणि इति ज्ञेयम् ।
4. विष्पि, उपधानकारलोपे, धातुसकारस्य स्तवविसर्गयोश्च रूपमेवम् ।
5. ‘नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमे’ (7-3-34) इति वृद्धिनिषेधः ।
6. ‘जनीजृष्टकसुरजोऽमन्ताश्च, (ग. सू. भ्वादौ) इत्यमन्तत्वेन मित्वात् ‘मितां
हस्तः’ (6-4-92) इति औ परतः उपधायाः हस्तः ।
7. शतरि ‘वा भ्राशभ्लाशभ्रमु—’ (3-1-70) इत्यनेन वा श्यन् । तेन रूपद्रव्यं बोध्यम् ।
- A. ‘..... मृश्यदभ्रंशनवर्षकाकृशदयस्तृणाहरो हृष्य मे ॥’ धा. का. २. 66.
- B. ‘अभ्रस्तविष्वम्भजुषा बलेन सर्वं प्रवृत्तो भुवनाभिवृद्धै ।’ धा. का. २. ३.
- C. ‘तापं मथन्ती कणिका वमन्ती भ्रम्यत्तरङ्गा क्षरति स्फुटं या ॥’ धा. का. २. 23.
(अत्र धातुकाव्ये, क्षीरतरङ्गिण्यां च शतरि, भ्राम्यन् इत्येव दीर्घपाठः
परिहृश्यते । परं तु दैवादिकस्त्यैव भ्रमुधातोः ‘शमामष्टानां दीर्घः श्यनि’
(7-3-74) इति दीर्घविधानाद् भौवादिकस्याय दीर्घप्रिसक्तेः मुदणाशुद्धिरेव
ग्रन्थद्वयेऽपि प्रकृतस्थले इति मनीषयाऽस्मामिः भ्रम्यन् इति शास्त्रीयपाठ एवादत
इति ज्ञेयम् ।)

^१भ्रमः-भ्रमः, युचि-^२अमणः, किपि-^३अग्रेभ्रः-सुभ्रूः-सुभ्रौ-सुभ्रवः, ^४अमिः,
^५उत्रभ्रः, ^६भृमिः, ^७अमरः, इत्यादीनि रूपाण्यस्य विशेषेण भवन्तीति विशेषः ।

(1185) “भ्रमु अनवस्थाने”

(IV-दिवादिः-1205. अक. सेट्ट. पर.) शमादिः ।

अनवस्थानम्=देशान्तरगमनम् ।

‘चलने भ्रमति भ्रम्येत्, शमादेभ्राम्यति भ्रमेत् ॥’ (क्षो. 147) इति देवः ।
अमकः-मिका, अमकः-मिका, विभ्रमिषकः-षिका, वभ्रमकः-बभ्रमकः-मिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्लाम्यतिवत् (283) ज्ञेयानि । ^८अमी^A,

1. ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः’ (3-1-140) इति कर्तृरि वा णप्रत्ययः । पक्षेऽन्तर्य-
यश्च | णप्रत्ययपक्षेऽपि, ‘नोदात्तोपदेश—’ (7-3-34) इति वृद्धिनिषेधः । क्षीरस्वामी
तु “ऐ भ्रामः । भ्रमः इति दुर्गः ।” इति रूपे प्रदर्शितवान् । ‘निषेधाश्च बली-
यांसः’ (परिभाषा 122) इति न्यायेन वृद्धिनिषेध एवात्र णप्रत्ययपक्षेऽपि न्याय
इति प्रतिभाति ।
2. ‘चलनशब्दार्थाद्व—’ (3-2-148) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् । णत्वम् ।
3. किपि, ‘ऊँ च गमादीनामिति वक्तव्यम्’ (वा. 6-4-40) इति वचनेन
अनुनासिकलोपे, धात्वकारस्य ऊकारादेशे च रूपमेवम् । काशिकादिषु अग्रेभ्रः
इत्युदाहृतम् । भ्राम्ये तु प्रकृतसूत्रे (6-4-40) भ्रूः इत्येवोदाहृतम् ।
4. ‘इक्षु कृष्यादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इति भावे स्त्रियाभिकप्रत्ययः ।
5. उरसा भ्रमतीति उरभ्रः = मेषः । ‘अनग्नेव्यपि हृश्यते’ (3-2-101) इति
दप्रत्यये, पृष्ठोदरादित्वात् (6-3-109) उरशब्दसकारस्य लोपे च रूपमेवम् ।
केचिच्चन्तु उरु भ्रमतीति व्युत्पत्तिं कृत्वा, पृष्ठोदरादित्वादेव उरुशब्दस्थरेकोत्तरो-
कारसाकारे च रूपं साधयन्ति ।
6. ‘भ्रमेः सम्प्रसारणं च’ (द. उ. 1-49) इतीन्प्रत्यये, प्रत्ययस्य किर्त्वेन सम्प्रसारणे
च रूपमेवम् । भृमिः= वायुः ।
7. ‘अर्त्तिकमिभ्रमि—’ (द. उ. 8-62) इत्यरन्प्रत्यये रूपमेवम् । भ्रमरः=अलिः ।
8. तच्छीलादिषु, कर्तृषु, ‘शमित्यष्टाभ्यो विनुण्’ (3-2-141) इति विनुण्प्रत्ययः ।
“अत्र आत्रेयः—” ‘अभिधानवशात् अकर्मकादेव अयमिष्यते । तेन, ‘भ्रमिता
वनम्’ इत्यत्र ‘तृन्’ (3-2-135) इति सूत्रेण तृत्येव ।” इति । एवत्र अयं सकर्मको-
ऽकर्मकरचेत्यनेनासूचि ॥” इति मा. धा. वृत्तावुक्तमिहानुसन्धेयम् ।
9. ‘भ्रमी कदम्बसंभित्रः पवनः शमिनामपि ।’ भ. का. 7.5.

^१अमन्-प्राम्यन्-न्ती-ती, ^२वभ्रमिवान्-व्रेमिवान्, इति रु पाण्यस्य भवन्तीति विशेषः ।

(1186) “भ्रस्ज पाके” (VI-तुदादि:-1284. सक. अनि. उभ.)

‘भृजते भृजति भ्रस्जे: भर्जने भर्जते भृजे: ।’ (क्षो. 68) इति देवः ।

^३भर्जकः-र्जिका, भ्रजकः-जिका, भर्जकः-र्जिका, भ्रजकः-जिका, ^४विभर्जिषकः-विभर्क्षकः-विभ्रजिषकः-विभ्रक्षकः-विभ्रजिषकः-जिका, ^५बरीभृजकः-जिका;

1. ‘वा भ्राशभ्लाशभ्रम्—’ (3-1-70) इति इयन्विकल्पः । तेन पक्षे औत्सर्गिकः ‘कर्तरि शप्’ (3-1-68) इति शप् । इयन्पक्षे, ‘शमामष्टानां दीर्घः श्यनि’ (7-3-74) इति दीर्घः । तेन रूपद्वयम् ।
2. कर्तरि लिटः कसौ, ‘वा जृभ्रमुत्रसाम्’ (6-4-124) इत्येत्वाभ्यासलोपै विकल्पेन भवतः । पक्षे, द्विर्वचने ‘वस्वेकाजाद्घसाम्’ (7-2-67) इतीडागमे वभ्रमिवान् इति रूपम् । तेन रूपद्वयं हेयम् ।
3. गुलि, ‘भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्’ (6-4-47) इति रेफोपधावर्णयोर्निः वृत्तिः, रमागमश्च विकल्पेन भवतः । रमागमे रेफोत्तराकार उच्चारणार्थस्सन इत्संज लब्ध्वा लुप्यति । रमागमाभावपक्षे, उपधाभूतस्य सकारस्य इच्छुत्वेन शकारे, तस्यां ‘झलां जश् झशि’ (8-4-53) इति जश्त्वेन जकारः । एवमेव रूपद्वयं तुजादिषु, ष्णन्ते च हेयम् ।
4. सञ्चन्ते सर्वत्र, ‘सनीवन्तर्द्धभ्रस्ज—’ (7-2-49) इत्यादिना इड्डिकल्पः । इट्पक्षे इडभावपक्षे च रमागमस्य वैकल्पिकत्वम् । तेन सञ्चन्ते चात्मलयं सर्वत्रेति हेयम् । इडभावपक्षे रमागम-रेफोपधानिवृत्तिपक्षे च, ‘वश्वभ्रस्ज—’ (8-2-36) इत्यादिना धातुजकारस्य षकारे, ‘षढोः कः सि’ (8-2-41) इति षकारस्य ककारे, सनः पृथ्वे च विभर्क्षकः इति रूपम् । इडभावपक्षे एव रेफोपधानिवृत्ति-रमागमाभावपक्षे, ‘स्कोः संयोगाद्योरन्ते च’ (8-2-29) इत्यनेन झल्परक्तवेन सकारस्य निवृत्तिः, पृथ्वक्त्वादिकं चेति हेयम् ।
5. यडन्ते, ‘भ्रहस्जदेशात् सम्प्रसारणं (पूर्व) विप्रतिषेधेन, (वा. 6-4-47) इति वचनात्, ‘ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिभृजतीनां विति च’ (6-1-16) इति सम्प्रसारणे पूर्ववृष्टे, द्विर्वचने, अभ्यासे ‘उरत्’ (7-4-60) इत्यनेनाकारः, स च रपरः । ‘रीं ऋत्वत इति वक्तव्यम्’ (वा. 7-4-90) इति रीगागमः । उत्तरखण्डे सकारस्य जश्त्वेन दकारः, तस्य इच्छुत्वेन जकारः इति काशिका (6-1-16) “न च इच्छुत्वे दत्त्वमसिद्धम्; —भृजतीनाम्—” (6-1-16) इति निर्देशात् ।” इति व्याख्यातारोऽवाहुः । मा. धा. वृत्तौ तु “... सकारस्यैव इच्छुत्वे शकारः, तस्य, ‘झलां जश् झशि’ (8-4-53) इति जश्त्वेन जकारेऽपि रूपं सेत्यति ।” इत्युक्तम्; एतदेव साध्विति प्रतिभाति । यडन्ते द्विजकारविशिष्टं रूपमेव सर्वत्रेति हेयम् । स्पष्टमिदं भाष्यप्रदीपोद्योते (6-4-47) ।

^१भर्षा-भर्षी-भ्रष्टा-भ्रष्टी, भर्जयिता-भ्रजयिता-त्री, विभर्जिषिता-विभ्रजिषिता-

विभ्रजिषिता-विभ्रक्षिता-त्री, वरीभृजिता-त्री;

^२भृजन्-न्ती-ती, भर्जयन्-भ्रजयन्-न्ती, विभर्जिषन्-विभर्क्षन्-विभ्रजिषन्-

विभ्रक्षन्-न्ती;

भर्ष्यन्-भ्रक्ष्यन्-न्ती-ती, भर्जयिष्यन्-भ्रजयिष्यन्-न्ती-ती, विभर्जिष्यन्-

विभर्क्ष्यन्-विभ्रजिष्यन्-विभ्रक्षिष्यन्-ती-ती;

भृजमानः, भर्जयमानः-भ्रजयमानः, विभर्जिषमाणः-विभर्क्षमाणः-विभ्रजिषमाणः-

विभ्रक्षमाणः, वरीभृजयमानः;

भर्ष्यमाणः-भ्रक्ष्यमाणः, भर्जयिष्यमाणः-भ्रजयिष्यमाणः, विभर्जिष्यमाणः-

विभर्क्षिष्यमाणः-विभ्रजिष्यमाणः-विभ्रक्षिष्यमाणः, वरीभृजिष्यमाणः;

धानाभृद् ^३प्रभृद्-प्रभृद्-प्रभृजौ-प्रभृजः;

^४भृष्टम् ^A-भृष्टवान्, भर्जितः-भ्रजितः, विभर्जिषितः-विभर्क्षितः-विभ्रजिषितः-

विभ्रक्षितः, वरीभृजितः-तवान्;

1. तृचि, रेफोपधानिवृत्तौ रमागमे च जकारस्य षकारे छुत्वे भर्षा इति रूपम् । रमभावपक्षे तु, ‘स्कोः—’ (8-2-29) इति सकारलोपे षत्वषुत्वयोश्च भर्षी इति रूपमिति हेयम् । एवमेव तव्यदादिविषये प्रक्रियोद्या ।

2. शतरि, तुदादित्वेन कर्तरि शप्रसाये, तस्य सार्वधातुकत्वेन, ‘सार्वधातुकमपित्’ (1-2-4) इति छिद्रद्वावः । तेन सम्प्रसारणादिषु रूपमेवम् । एवं शानचयपि प्रक्रिया हेया ।

3. किपि, पदान्तनिमित्तके संयोगादिलोपे, सम्प्रसारणे, जकारस्य षत्वे जदत्वचर्चवयोश्च रूपमेवम् । धानाभृद् = भ्राष्टम् । काशिकायाम् (8-2-36) उदाहृतमेतत् पदम् ।

4. निष्ठायाम्, सम्प्रसारणे पूर्ववृष्टे षत्वषुत्वयोश्च रूपम् । एवमेव क्त्वा-किन्त्रभृतिष्वयिपि प्रक्रिया हेया । क्षीरतरक्षिण्यां ‘प्रसारणविषये नेष्यते—भृष्टलुचि (च्छिः?) तलिङ्गात् ।’ इति वाक्यं लक्ष्यते । तस्यायमर्थः— संप्रसारणयोग्यस्थले ‘भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्’ (6-4-47) इति सूत्रस्य प्रवृत्तिनैः तत्र निदानं तु राजदन्तादिगणे (2-2-31) भृष्टलुचि (च्छिः?) तपदस्य निर्देशरूपात् लिङ्गात्—इति । अत्र गणे (2-2-31) काशिकादिषु मृष्टलुचितम् इत्येव पदं पठितम्, गणरत्नमहोदधौ राजदन्तादिगणे (पु 120-121) ‘पूर्वं लुचितम्=अपनी-तम्, पश्चाद् भृष्टम्=पक्वम् भृष्टलुचितम् । यथा—‘यद्भृष्टलुचितशशेव शशाङ्कपात्री ।’ इत्युक्तमिहावधेयम् ।

A. ‘.....प्रभृष्टप्रललान् क्षिपन् अरिमर्ति कृष्णन् माधवः ।’ धा. का. 2. 72.

भर्जः-अज्जः, भर्जः-अज्जः, विभर्जिषुः-विभर्क्षुः-विभ्रजिषुः-^Aविभ्रक्षुः, ¹बाभ्रजः ;
भर्षव्यम्-अष्टव्यम्, भर्जयितव्यम्-अज्जयितव्यम्, विभर्जिषितव्यम्-विभर्क्षितव्यम्-
विभ्रजिषितव्यम्-विभ्रक्षितव्यम्, बरीभृजितव्यम् ;
भर्जनीयम्-अज्जनीयम्, भर्जनीयम्-अज्जनीयम्, विभर्जिषणीयम्-विभर्क्षणीयम्-
विभ्रजिषणीयम्-विभ्रक्षणीयम्, बरीभृजनीयम् ;
²भर्गः-अद्ग्रः, भर्ग्यम्-अज्ज्यम्, विभर्जिष्यम्-विभर्क्ष्यम्-विभ्रजिष्यम्-
विभ्रक्ष्यम्, बरीभृज्यम् ;
ईषद्वर्जः-दुर्भजः-सुभर्जः, ईषद्व्रजः-दुर्भजः-सुभर्जः ;
भृज्यमानः, भर्यमानः-अज्ज्यमानः, विभर्जिष्यमाणः-विभर्क्ष्यमाणः-विभ्रजि-
ष्यमाणः-विभ्रक्ष्यमाणः, बरीभृज्यमानः ;
भर्गः-अद्गः, भर्जः-अज्जः, विभर्जिषः-वि�भर्क्षः-विभ्रक्षः, बरीभृजः ;
भर्टुम्-अट्टुम्, भर्जितुम्-अज्जितुम्, विभर्जिषितुम्-विभर्क्षितुम्-
विभ्रजिषितुम्, बरीभृजितुम् ;
भृष्टः, भर्जना-अज्जना, विभर्जिषा-वि�भर्क्षा-विभ्रजिषा-विभ्रक्षा, बरीभृजा ;
भर्जनम्-अज्जनम्, भर्जनम्-अज्जनम्, विभर्जिषणम्-विभर्क्षणम्-
विभ्रजिषणम्, बरीभृजनम् ;
भृष्टा, भर्जित्वा-अज्जित्वा, विभर्जिषित्वा-विभर्क्षित्वा-
विभ्रजिषित्वा, बरीभृजित्वा ;
³प्रभृज्य, प्रभर्ज्य-प्रभर्ज्य, प्रविभर्जिष्य-प्रविभर्क्ष्य-प्रविभ्रजिष्य-प्रविभ्रक्ष्य,

1. यडन्तात् पचायचि, 'यडोऽचि च' (2-4-74) इति यडो लुकि, लुका छुते स्थले
स्थानिवत्वप्रतिषेधेन यडनिमित्तकिंत्वानाश्रयानात् सम्प्रसारणादिकं न भवति।
आर्धातुकपरत्वाभावात् रमागमरेकोपधानिवृत्यादिकमणि न भवति। तेनात्र
यथाशास्त्रम्, अभ्यासे 'दीर्घोऽकितः' (7-4-83) इति दीर्घः। उत्तरखण्डे सकारस्य
शुत्वजश्वे च भवत इति ह्येयम् ।
  2. धातोरस्य निष्ठायामनिदृत्वेन, प्यति, रोपधनिश्चतिरमागमपक्षे, 'चजोः कु चिण-
ण्यतोः' (7-3-52) इति जकारस्य कुत्वे भर्ग्यम् (:) इति रूपम्। रमा-
गमायभावपक्षे तु, 'पूर्वत्रसिद्धम्' (8-2-1) इति शास्त्रात् जश्त्वात् पूर्वं 'चजोः—'
(7-3-52) इति कुत्वे, पश्चात् सकारस्य जश्वेन दकारे च भर्दूयम् (:) इति
रूपमिति ह्येयम्। एवमेव घञ्यपि रूपद्वयस्य निष्पत्तौ निदानं ह्येयम्।
  3. ल्यपः स्थानिवत्वेन कित्वात् सम्प्रसारणे, सकारस्य शुत्वे च रूपमेवम्।
- A. 'आश्वास्याक्षः क्षणालोकान् विभ्रक्षुरिव तेजसा ।
रुषा विभ्रजिषुप्रखं कपि वाणैरवाकिरत् ॥' भ. का. 9. 34.

प्रबरीभृज्य ;

भर्जम् २-अज्जम् २, } भर्जम् २-अज्जम् २, } विभर्जिषम् २-
भृष्टा २, } भर्जयित्वा २-अज्जयित्वा २, } विभर्जिषित्वा २-
वि�भर्क्षम् २-विभ्रजिषम् २-विभर्क्षम् २, } बरीभृजम् २ ; } बरीभृजित्वा २ ; }
विभर्क्षित्वा २-विभ्रजिषित्वा २-विभर्क्षित्वा २, } बरीभृजित्वा २ ; }
¹भृगुः, ²भृजनम्, ³आष्टम् ।

(1187) "दु भ्राजृ दीसौ" (I-भादि:-181. 823 अक.सेट्, आत्म.) [अ]

आजकः-जिका, आजकः-जिका, विभ्रजिषकः-षिका, बाभ्राजकः-जिका ;

1. 'प्रथिमदिभ्रस्त्रां सम्प्रसारणं सलोपश्च' (द. उ. 1. 113) इत्यनेन कुप्रत्यये
सम्प्रसारणे सकारलोपे, न्यूक्वादित्वात् (7-3-53) कुत्वे च रूपमेवम्। भृजति=
परिपक्वविज्ञानो भवतीति भृगुः=महर्षिविशेषः।
2. 'भूसूधूभ्रस्त्रिभ्यश्चन्दसि' (द. उ. 5.25) इति अयुनप्रत्यये सम्प्रसारणे च रूपम्।
बाहुलकात् लोकेऽपि प्रयोगः।
3. 'भ्रस्त्रिगमि—' [द. उ. 8-80] इत्यादिना शून्प्रत्ययः वृद्धिश्च, बाहुलकात्
रमागमो न । उपधासकारस्य लोपस्तु भवत्येव । धातुजकारस्य जत्वे शुत्वे च
रूपमेवम्। आष्टम्=भर्जनसाधनीभूतः पात्रविशेषः।

[अ] भवादौ प्रथमतः, 'भ्राजृ दीसौ' इति पठित्वा, पुनर्घटादौ 'दु भ्राजृ
दीसौ' इति पठ्यते । इमौ उभावयि दीप्त्यर्थकौ ऋदितौ चेति ज्ञायते ।
न्यासकारस्तु 'भ्राजृ दीसौ' इत्येव 'भ्राजृभासधृविं—' (3-2-177)
इत्यत्र पषाठ । पदमञ्चयामिपि (7-4-3) 'भ्राजृ दीसौ' इत्येव पाठो लक्ष्यते ।
'भ्राजधातोः ऋदित्करणमपाणिनीयम्' इति काशिका (7-4-3) अत्र ज्ञेया ।
'.... ऋदित्वमनुदातेच्चमात्रफलम् ।' इति मा. धा. वृत्तिः । ऋदित्वस्य
तिष्ठन्त एकोपयोगादस्माभिरुभावपि धातू समुच्चित्योपातौ । घटादिष्वेव फणादयः
सप्त धातोऽन्ते पठिताः । तत्र 'दु भ्राजृ—' इत्येव पाठः न्यासकार-मैत्रैय-
रक्षित-पुष्टकार-सायण-सिद्धान्तकौमुद्यादिसम्मतः । क्षीरस्वामी तु
'भ्राजृ, दु भ्राष्ट—' इत्यादि पठित्वा, 'दुरुमयस्य—इत्येके । 'ट्रितोऽ-
थुच्' (3-3-89) भ्राजयुः ।" इत्याह । चान्द्राणां काशकृतस्नीयानां
च धातुपाठे भ्राज इत्येव घटादौ पठितः न तु 'दु भ्राजृ' इति क्षी. टीकायां
प्रतिपादितम् । एतत् सर्वमत्रानुसन्धेयम् । 'अवश्यपठितव्येन फ[फा ?]णादिकैन
भ्राजते इत्यादीनां सिद्धेः इह (=घटादिभ्रस्त्रले भवादिषु) पाठोऽनार्थ इव ।'
इति न्यासकारवचनं मा. धा. वृत्तौ उपात्तमप्यत्रावधेयम् ।

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना, भौवादिककाशतिवत् (186) ज्ञेयानि । किपि—^१विभ्राक्^A-विभ्राग्-विभ्राजौ-विभ्राजः, ^२भ्राजिष्णुः^B, ^३विभ्राट्-विभ्राह्-विभ्राजौ-विभ्राजः, ^४भ्राजशुः, ^५वभ्राजिवान्, वभ्राजिवान्-भ्रेजिवान्, ^६भ्राता, ^७नभ्राट्, भ्राष्टः, इति रूपाण्यस्य सम्भवन्तीति विशेषः ।

1. ‘भ्राजभासभुवि—’ (3-2-177) इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तुषु क्रिप्रत्ययः । ‘चोः कुः’ (8-2-30) इति पदान्ते कुत्वम् । एतच्च घटादिष्वपर्याठतस्य ‘भ्राजृ दीसौ’, इति भौवादिकस्य भ्राजते: किपि रूपमिति हेयम् ।
2. ‘भुवश्च’ (3-2-138) इत्यत्र चकारेणास्मादविधातोः इण्णुच्प्रत्यय इति काशिकादिषुच्यते । अत्रपि भ्राजिष्णुरिति द्विविधस्यापि भ्राजते: सम्पद्यते इति बहवः । ‘भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन—’ इति काशिकामुपादाय पदमञ्जर्याम्—‘नैतद् भ्राष्ट्ये समाध्रितम्’ इत्युक्तम् । इदानी भ्राष्ट्यकोशेषु ‘भुवश्च’ (3-2-138) इति सूत्रस्य भ्राष्ट्यमेव नोपलभामहे । धातुकाढयव्याख्याने तु (2-20) घटादिकस्य ‘दु भ्राजृ—’ इति धातोः इण्णुच्प्रत्यय इति प्रतिपादितम् ।
3. ‘दु भ्राजृ—’ इत्यस्य ताच्छीलिके क्रिपि, ‘व्रश्च भ्रस्जसुजमृजयनराजभ्राज—’ (8-2-36) इत्यनेन षट्वे, जश्वत्वत्वयोश्च रूपमेवम् । किञ्चिवधायके सूत्रे काशिकायाम् (3-2-177) विभ्राह् इत्युदाहृतवेऽपि, सूत्रे घटादिपठितयोः तदितरयोरुभयोरपि भ्राजधात्वोर्ग्रहणमेव ; षट्वं तु ‘व्रश्च भ्रस्ज—’ (8-2-36) इत्यत्र राजधातुसाहर्यात् फणादि (घटादि) भ्राजतेरेव इत्यादिकं प्रकृतस्थले मा. धा. वृत्तौ स्फुरम् ।
4. ‘द्वितोऽथुच्’ (3-3-89) इति भावेऽथुच्प्रत्यये रूपमेवम् ।
5. कर्तरि लिटः क्सौ घटादेरन्यत्र पठितस्य भ्राजते रूपमेवम् । घटादिकस्य क्सौ तु, ‘फणां च सप्तानाम्’ (6-4-125) इत्येत्वाभ्यासलोपविकल्पः । तेन रूपद्वयमिति हेयम् ।
6. ‘भ्राजते इति भ्राता’ इति रूपं क्षीरतरङ्गिण्यां, दशपाद्युणादिवृत्तौ च (द. उ. 2.3) भ्राजतेस्तृनि, तृचि वा, पृष्ठोदरादित्वात् (6-3-109) जकारलोपे च साधितम् । भ्राष्ट्ये (1-2-68) तु ‘यदि तावद् बिमर्तीति भ्राता’ इत्युक्तत्वात् विमर्तीधतोरेव भ्रातृशब्दनिष्पादनं न्यायमिति प्रतिभाति ।
7. ‘न भ्राजते इति न भ्राह् । न ज्ञसमासे, ‘न भ्राणपात्—’ (6-3-75) इत्यादिना नजः प्रकृतिमावः ।
- A. ‘अभ्रेजि विभ्र रिभ्र नीजितैश्च यत् कद्यप्यशोचन्निरशेषजन्तुभिः ।’ धा. का. 1.25.
- B. ‘कृष्णोऽपि रेजे पथि गोगबालैभ्रजिष्णुभिर्भृशितपार्श्वदेशः ।’ धा. का. 2.20.

(1188) “दु भ्राशृ दीसौ” (I-भ्रादिः-824. अक. सेट्. आत्म.) ‘भ्राशते भ्राशते दीसौ भ्राशयते भ्राशयते तथा ॥’ (क्षो. 167) इति देवः । भ्राशकः-शिका, भ्राशकः-शिका, विभ्राशिषकः-षिका, वभ्राशकः-शिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककाशतिवत् (186) ज्ञेयानि । ^१भ्राशयमानः-भ्राशमानः, इति शानचिं रूपमिति विशेषः । ^२भ्राशशुः, ^Aभ्राशितः ।

(1189) “भ्री भये” (IX-क्यादिः-1505. सक. अनि, पर.)
प्वादिः, ल्वादिश्च ।

‘— भरणे’ इति मैत्रेयक्षीरस्वामिप्रभृतयः पठन्ति । भ्रायकः-यिका, भ्रायकः-यिका, विभ्रीषकः-षिका, वेभ्रीयकः-यिका ; भ्रेता-त्री, भ्राययिता-त्री, विभ्रीयिता-त्री, वेभ्रीयिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कैयादिकप्लिनाशतिवत् (1081) ज्ञेयानि । ^३भ्रीणम्-णः-णवान्, भ्रीतम्-तः-तवान्, ^४भ्रिणन्^B-न्ती इति विशेषः ।

(1190) “भ्रुड संवरणे” (VI-तुदादिः-1395. सक. सेट्. पर.)
कुटादिः ।

मैत्रेयक्षीरस्वामिमतेनायं लिख्यतेऽस्माभिः । यद्यपि सिद्धान्तकौषुद्यादिषु, मा. धा. वृत्तौ च न पठ्यते, तथापि मा. धा. वृत्तौ चुडधातुप्रकरणे (तुदादौ) उद्धृतेन मैत्रेयक्षितसम्भतपाठेन संवाददर्शनादृद्यते इत्यपि ज्ञेयम् । ओडकः-डिका, ओडकः-डिका, बुम्रुडिषकः-षिका, बोभ्रुडकः-डिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककुटतिवत् (204) ज्ञेयानि ।

1. शानचि, ‘वा भ्राश—’ (3-1-70) इत्यादिना श्यन् विकल्पेन भवति ।
2. धातोरस्य द्वित्वात्, भावादौ ‘द्वितोऽथुच्’ (3-3-89) इति अथुच्प्रत्ययः ।
3. ‘अस्य ल्वादित्वमप्यस्ति इति द्रुमे’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (3-9) उपादानात् ‘ल्वादिभ्यः’ (8-2-44) इति निष्ठानत्वे नकारस्य णत्वे च रूपमेवम् । ल्वादित्वाभावे भ्रीतम् इति, अत्र निष्ठानत्वं नेति हेयम् ।
4. शतरि, ‘क्यादिभ्यः—’ (3-1-81) इति श्ना विकरणप्रत्ययः । ‘श्नाऽभ्यस्तं योरातः’ (6-4-112) इत्याकारलोपे ‘पत्रादीनां हस्तः’ (7-3-80) इति हस्ते णत्वे च रूपमेवम् ।
- A. ‘कृष्णोऽपि रेजे पथि गोगबालैभ्रजिष्णुभिर्भृशितपार्श्वदेशः ।’ धा. का. 2.20.
- B. ‘व्रीताशबृहितजुषाऽन्निगता गजेन प्रक्षेतुमज्जनसा समनुद्वेन ।’ धा. का. 3.9.

(1191) “भ्रूण आशायाम्” (X-चुरादि:-1691. अक. सेट. आत्म.)
आकृस्मीयः ।

‘—आशाविशङ्कयोः’ इति धातुपाठे पठयते । ‘—आशंसायाम्’ इति मैत्रेयः ।

भ्रूणकः-णिका, बुभ्रूणयिषकः-षिका, भ्रूणयिता-त्री, बुभ्रूणयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिककूटयतिवत् (240) ज्ञेयानि । भ्रूणः^A ।

(1192) “भ्रेजृ दीसौ” (I-भ्वादि:-180. अक. सेट. आत्म.)

भ्रेजकः-जिका, भ्रेजकः-जिका, बिभ्रेजिषकः-षिका, बेभ्रेजकः-जिका, भ्रेजिता-त्री, भ्रेजिता-त्री, बिभ्रेजिषिता-त्री, बेभ्रेजिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि । किपि-विभ्रेक्-विभ्रेग्-विभ्रेजौ-विभ्रेजः, इति रूपमिति विशेषः ।

(1193) “भ्रेषृ गतौ” (I-भ्वादि:-884. अक. सेट. उभ.)

‘भ्रेषृ—इत्यपि’ इति मैत्रेयः । ‘—भये, चलने च’ इति क्षीरस्वामी पपाठ । ‘भ्लेषृ—’ इत्यन्ये इति धा. का. (२-२७) ।

भ्रेषकः-षिका, भ्रेषकः-षिका, बिभ्रेषिषकः-षिका, बेभ्रेषकः-षिका ; भ्रेषिता-त्री, भ्रेषिता-त्री, बिभ्रेषिता-त्री, बेभ्रेषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगेपतिवत् (429) बोध्यानि । अस्य धातोः उभयपदित्वात् शतरि भ्रेषन्^B-न्ती, भ्रेषिष्यन्-न्ती-ती ; इत्यादीनि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1194) “भ्लक्ष अदने” (I-भ्वादि:-893. अक. सेट. उभ.)

‘भक्ष’ इति क्षीरस्वामी इति मा. धातुवृत्तावुक्तम् । पुरुषकारेऽप्येवमेव । ‘भक्ष’ इति मैत्रेयः । ‘भ्लक्ष’ इति दुर्गः । मुद्रितक्षीरतराङ्गिण्यां तु ‘भ्लक्ष—’ इत्येव पाठो दृश्यते । चुरादिषु भक्ष (२१) धातौ क्षीरस्वामिनैव ‘भक्षतेर्घव्-भक्षः ।’ इत्युक्तत्वात् अदनार्थकस्य भक्षतेर्घव्यादिषु कुत्राण्यपाठात्, एनमेव

A. ‘आकृणिताक्षमपि च स्मिततूणितास्यं

भ्रूणस्य शाठयजनयक्ष्यमवेक्ष्य गात्रम् ।’ धा. का. 3-35.

B. ‘चाण्या व्ययदूदाशविलोकभेषभ्रेषज्ञव्यायासादधं स्पशन्ती ॥’ धा. का. 2.27.

भक्षति मनुते इति भाति । दुर्गादयस्तु धातुमसु ‘पुक्ष—’ इति पठन्ति । “तस्य शिरः छित्वा मेघं प्राक्षारयन्, स प्रक्षोऽभवत् । तत् प्रक्षस्य प्रक्षत्वम्-यत् पुक्षशाखा—” (मैत्रायणीयसहिता-6-3-10-2) इति श्रुत्यनुसारेण प्रपूर्वकात् क्षरते: पचाद्यचि कपिलकादेराकृतिगणत्वात् (वा. 8-2-18) उपसर्गस्थरेफस्य लत्वे च पुक्षशब्दव्युत्पादनं कृतवतो भाष्यकारस्य न सम्मतमिति, अन्यथा (पुक्षधातुसद्वावे) अस्मादेव पचाद्यचि पुक्षशब्दसिद्धेः, श्रौतनिर्वचनस्याप्रसक्तेरिति मनीषया च सुहूरं विचार्य माधवधातुवृत्तौ पाठोऽयं निरस्त इति ज्ञेयम् । शतपथब्राह्मणे (3-8-3-12) ‘प्रख्यो हवै नामैतत् यत् पुक्षः ।’ इत्युक्तमपीह ध्येयम् ।

भ्लक्षकः-क्षिका, भ्लक्षकः-क्षिका, बिभ्लक्षिषकः-षिका, बाभ्लक्षकः-क्षिका; भ्लक्षिता-त्री, भ्लक्षिता-त्री, बिभ्लक्षिता-त्री, बाभ्लक्षिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकप्रज्ञतिवत् (926) ज्ञेयानि । अस्य धातोः उभयपदित्वात् शानचि-भ्लक्षमाणः, भ्लक्षिष्यमाणः, इति विशेषः । लघ्विपि-^Aप्रभ्लक्ष्य इति ।

(1195) “दु भ्लाशृ दीसौ” (I-भ्वादि:-825. अक. सेट. आत्म.)

‘भ्राशते भ्लाशते दीसौ भ्राशयते भ्लाशयते तथा ॥’ (श्लो. 167) इति देवः । भ्लाशकः-शिका, भ्लाशकः-शिका, बिभ्लाशिषकः-षिका, बाभ्लाशकः-शिका; ¹भ्लाशमानः-भ्लाशयमानः, कसुप्रत्यये ²बभ्लाशिवान्-भ्लेशिवान्, ³भ्लाशशुः ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककाशतिवत् (186) ज्ञेयानि । कर्तरि क्षप्रत्यये-^Bभ्लाशितः इति रूपम् ।

(1196) “भ्लेषृ गतौ” (I-भ्वादि:-885. अक. सेट. उभ.)

अयं केवलं सि, कौमुद्यामेव उपातः । अन्येषु सर्वेषु ग्रन्थेषु ‘भ्रेषृ’ इत्यत्र ‘भ्लेषृ इति अन्ये’ इत्युक्तम् ।

1. कर्त्रथं शानचि, ‘वा भ्राशभ्लाश—’ (3-1-70) इति इयम् वा भवति । तेन रूपद्वयं बोध्यम् ।

2. कसौ ‘फणां च सप्तानाम्’ (6-4-125) इत्येकाराभ्यासलोपयोर्विकल्पे रूपद्वयमिति ज्ञेयम् ।

3. ‘द्वितोऽयुक्’ (3-3-89) इति द्वित्त्वात् अथुच्प्रत्यये रूपमेवम् ।

A. ‘लाषेण चाण्यांश्छितान् ज्ञायित्वा प्रभ्लक्ष्य भक्षन्ति यदम्बु नीचाः ।’ धा. का. 2.28.

B. ‘विभ्लाशितेऽकूरथे सरामः स्यमत्ययोदस्वनभाजि तिष्ठन् ॥’ धा. का. 2.20.

भ्लेषकः-षिका, भ्लेषकः-षिका, विभ्लेषिषकः-षिका, बेभ्लेषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) वोध्यानि ।

(1197) “मकि मण्डने” (I-भ्वादि:-89. सक. सेट. आत्म.)

मङ्ककः-ङ्किका, मङ्ककः-ङ्किका, मिमङ्किषकः-षिका, मामङ्ककः-ङ्किका ; मङ्किता-त्री, मङ्कियिता-त्री, मिमङ्किषिता-त्री, मामङ्किता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) ऊद्धानि । ¹मङ्कनः, मङ्कणः, ²प्रमङ्कनम्, ^Aमङ्कितम्-तः-तवान्, ³मङ्कः, ⁴मङ्किः ; इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः भवन्तीति विशेषः ।

(1198) “मख गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-132. अक. सेट. पर.)

माखकः-खिका, माखकः-खिका, मिमखिषकः-षिका, मामाखकः-खिका ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककखतिवत् (141) ज्ञेयानि । शतरि-मखन्-न्ती इति विशेषः ।

(1199) “मखि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-133. अक. सेट. पर.)

मङ्ककः-ङ्किका, मङ्ककः-ङ्किका, मिमङ्किषकः-षिका, मामङ्ककः-ङ्किका ; मङ्किता-त्री, मङ्कियिता-त्री, मिमङ्किषिता-त्री, मामङ्किता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) ज्ञेयानि । णिनिप्रत्यये मङ्की^B इति ।

(1200) “मगि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-148. अक. सेट. पर.)

मङ्ककः-ङ्किका, मङ्ककः-ङ्किका, मिमङ्किषकः-षिका, मामङ्ककः-ङ्किका;

1. ‘कुधमण्डार्थेभ्यश्च’ (3-2-151) इति ताच्छीलिको युच्प्रत्ययः । बाहुलकादत्रैव णवे^A मङ्कणः=ऋषिविशेषः ।

2. ‘कुल्यचः’ (8-4-29) इति प्राप्तस्य णत्वस्य ‘इजादेः सनुमः’ (8-4-32) इति इजादेरेवेति नियमात् णत्वं न ।

3. औणादिके (द. उ. 1-46) इनप्रत्यये रूपमेवम् ।

4. ‘वङ्कथादयश्च’ (द. उ. 1-35) इति किनप्रत्यये रूपम् । मङ्किः = शवः ।

A. ‘फलाङ्कितान् वङ्कितवलिलमङ्कितान् वनप्रदेशानुरुकाकोकिलान् ।’ धा. का. 1-13.

B. ‘मखत्कपोतं मदमङ्किवहिं लखतिपंकं नङ्कितखञ्जनोत्करम् ।’ धा. का. 1-19.

मङ्किता-त्री, मङ्कियिता-त्री, मिमङ्किषिता-त्री, मामङ्किता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) वोध्यानि । ¹मङ्कलम्^A

(1201) “मघि गत्याक्षेपे कैतवे च”

(I-भ्वादि:-111. अक. सेट. आत्म.)

‘गत्याक्षेपः=वेगतिः, गमनारम्भो वा, कैतवम्-न्याजः’ इति श्वीरस्वामी । ‘आक्षेपो निन्दा, गतौ गमनारम्भे चेति स्वामी’ इति मा. धा. वृत्तिः । मङ्ककः-ङ्किका, मङ्ककः-ङ्किका, मिमङ्किषकः-षिका, मामङ्ककः-ङ्किका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) ज्ञेयानि । ल्युटि-विमङ्कनम्^B इति ।

(1202) “मघि मण्डने” (I-भ्वादि:-160. अक. सेट. उभ.)

मङ्ककः-ङ्किका, मङ्ककः-ङ्किका, मिमङ्किषकः-षिका, मामङ्ककः-ङ्किका ; मङ्किता-त्री, मङ्कियिता-त्री, मिमङ्किषिता-त्री, मामङ्किता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) ज्ञेयानि । ²मङ्कनः, ^Cसुम-ङ्कितः-तवान् इतीमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1203) “मच कल्कने” (I-भ्वादि:-171. सक. सेट. आत्म.)

‘कल्कनम्=दम्भः शाठं चेति मैत्रेयः’ इति मा. धा. वृत्तिः । ‘—कथनं च’ इति स्वामी । ‘—कथनं च’ इति पुरुषकारः (छो. 47) । ‘—कथनम् इत्यन्ये’ इति सि. कौमुदी । ‘लोकरञ्जनार्थं साध्वाचारो दम्भः ।’ इति धा. का. (1.23) ।

माचकः-चिका, माचकः-चिका, मिमचिषकः-षिका, मामाचकः-चिका ; मचिता-त्री, माचियिता-त्री, मिमचिषिता-त्री, मामचिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककचतिवत् (144) ज्ञेयानि । ल्युटि-^Dमचनम् इति ।

1. ‘मङ्करलच्’ (द. उ. 8-123) इत्यलच्प्रत्यये रूपम् ।

2. ‘कुधमण्डार्थेभ्यश्च’ (3-2-151) इति ताच्छीलिको युच्प्रत्ययः ।

A. ‘विलङ्गदेणं शबराङ्गनाजनप्रवङ्गितं मङ्कलघेनुतङ्गितम् ॥’ धा. का. 1-20.

B. ‘प्रवङ्गमानस्य च तथा सत्वरं विमङ्कनस्याधिकराधितात्मनः ।’ धा. का. 1.16.

C. ‘सुमङ्किताः शिङ्किपुष्पसौरभा यदर्चमानाः पश्चाः प्रसेचिरे ॥’ धा. का. 1.22.

D. ‘सरुङ्कुलः काव्यं रुचिमूषेणा व्रजाहना निर्मवेन नर्मगा ॥’ धा. का. 1.23.

(1204) “मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु”

(I-भवादि:-173. अक. सेह. आत्म.) [अ]

मच्चकः-चिका, मच्चकः-चिका, मिमच्छिष्कः-षिका, मामच्चकः-चिका, इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककञ्चतिवत् (145) बोध्यानि । पचायचि मच्चः, क्तप्रत्यये-^Aमच्चितः, ¹मच्चिका, इतीमानि रूपाण्यषिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1205) “मठ मदनिवासयोः” (I-भवादि:-332. अक. सेह. पर.)

‘मठ निवासे’ इति काशकृतस्नधातुपाठ इति क्षी. टीका ।
‘मण्ठते शपि शोकार्थे, मठेन्मदनिवासयोः॥’ (श्लो. 82) इति देवः ।
माठकः-ठिका, माठकः-ठिका, मिमठिष्कः-षिका, मामठकः-ठिका; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रातिस्थिकरूपाणि विना भौवादिककठतिवत् (148) ऊह्यानि ।
मठः—बाहुलकादौणादिकेऽप्रत्यये रूपम् । मठः=अधमः ।

(1206) “मठि शोके” (I-भवादि:-263. अक. सेह. आत्म.)

‘मण्ठते शपि शोकार्थे, मठेन्मदनिवासयोः॥’ (श्लो. 82) इति देवः।
शोकः=आध्यानम्—उत्कण्ठापूर्वकस्मरणम् । उत्कण्ठामत्रे तु अकर्मकः ।
उन्मण्ठकः-षिका, मण्ठकः-षिका, मिमण्ठिष्कः-षिका, मामण्ठकः-षिका;
मण्ठिता-त्री, मण्ठिता-त्री, मिमण्ठिता-त्री, मामण्ठिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (149) ज्ञेयानि । क्रिपि-^Bप्रमन्-प्रमण्ठो-प्रमण्ठः इति ।

1. पचायजन्तात् स्वार्थे कनप्रत्यये रूपमेवम् । मच्चिका=खट्टवा ।

A. ‘अमुच्चनैर्मच्चितचित्पच्चितत्रयीमतप्रस्तुचितैः शुभार्जकैः ।’ धा. का. 1.24.

B. ‘अनन् कुमारेषु शुभाध्वनैव वन् प्रमन् भृशोत्कण्ठितगोपिके हरौ ।’ धा. का. 1.35.

[अ] कैचित्तु धातुममुं न पठन्ति । शाकटायन-धनपालादयस्तु भज्ञन्तरेणामुं पठन्ति । तद् यथा—‘मच्चुङ्—’ इति शाकटायनः । तस्य शास्त्रे उदितामेव धातुनां तुमागमः ‘उदितः’ (शा. सू. (4-2-197) इत्यनेन प्रतिपादितः । डित्वादात्मनेपदम् ।

(1207) “मडि विभाजने” (I-भवादि:-272. सक. सेह. आत्म.) [अ]

‘भूषार्थे मण्ठतीति स्यात् तत्र मण्ठयतीति णौ ।

मण्ठते वेष्टने.....॥’ (श्लो. 84) इति देवः ।

मण्ठकः-णिका, मण्ठकः-णिका, मिमण्ठिष्कः-षिका, मामण्ठकः-णिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (149) ज्ञेयानि ।

¹मण्ठिता, ²मण्ठूकः, ³मण्ठलम्, इत्यादीन्यस्माद् भवन्तीति विशेषः। ^Aमण्ठितः ।

(1208) “मडि भूषायाम्” (I-भवादि:-321. अक. सेह. पर.)

‘भूषार्थे मण्ठतीति स्यात्, तत्र मण्ठयतीति णौ । (श्लो. 84) इति देवः ।

मण्ठकः-णिका, मण्ठकः-णिका, मिमण्ठिष्कः-षिका, मामण्ठकः-णिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (146) ज्ञेयानि । अस्य

1. ताच्छीलिके तुनि रूपमेवम् । ‘कुधमण्ठार्थैर्भ्यश्च’ (3-2-151) इत्यत्र युजिवधौ भूषार्थकस्यैव मण्ठधातोर्ग्रहणमिति वृत्त्यादिषु प्रतिपादितत्वादत्र न युजिति ज्ञेयम् । स्पष्टमिदं मा. धा. वृत्तौ ।

2. ‘शलिमण्ठिभ्यामूकण्’ [द. उ. 3-47] इत्यूकण्प्रत्ययः । मण्ठते क्षितिमिति मण्ठूकः=भेकः ।

3. औगादिके [द. उ. 8-107] कलप्रत्यये रूपमेवम् । मण्ठयते=वेष्टयते इति मण्ठलम्=परिवारः ।

A. ‘प्रहुण्डितानैक्षत चारुकृण्डलान् प्रविण्डितार्थान् अविमण्डिताशयान्।’ धा. का. 1.36.

[अ] धातुपाठे ‘वडि विभाजने; मडि च’ इति पाठ्यते । तत्र ‘वडि मडि विभाजने’ इत्येकदैव पठितव्ये पृथक् सूत्रकरणात् [अथन्तरेऽपि मडिधातुवर्तते इति क्षीरस्वाम्यादयः प्रतिपादयन्ति । तद् यथा मण्ठः=रसायम् । अत्र तण्डुलादीनां पचनावसरे कथनानन्तरं य ऊर्ध्वं रसस्यावरणलपेणाविर्भावः स रसाप्रभित्युच्यते; अत्रापि धातोरस्य वृत्तिरित्यर्थः । एवम्, मण्ठरम् (=लोहमलम्) मण्ठलम्, मण्ठपः इत्यादिध्वयस्य धातोरथान्तरवृत्तिज्ञेया । काशकृत्सन्धातुपाठीयव्याख्यायां (कञ्जभाषामध्यां) ‘वडि मडि वेष्टने’ इति पव्यते इति क्षी. टीका (पृ. ४९) । “नन्दी तु ‘मडि वेष्टने’ इति पठति।” इति धातुवृत्तिः । परं तु क्षीरतरङ्गिण्यां—“नन्दी तु ‘वडि विभाजने, वडि वेष्टने’ इति भवेण्या पठति।” इत्येव दश्यते । इदशस्थलेषु शुद्धपाठः कीदृश इति ग्रन्थैर्निर्धारयितुं न शक्यते । सर्वथा मडिधातुरनेकार्थक इति सारः ।

ताच्छीलिके युचि—^१मण्डनः^A इति रूपमिति विशेषः। ^२मण्डयित्नुः।

(1209) “मडि भूषायाम्, हर्षे च”

(X-चुरादि:-1587. सक. सेद्. उभ.) [अ]

‘भूषार्थे मण्डतीति स्यात्, तत्र मण्डयतीति ज्ञौ। (क्षो. 84) इति देवः। मण्डकः-पिंडका, मिमण्डयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुण्ठयतिवत् (210) ज्ञेयानि।

(1210) “मण शब्दार्थः” (I-भवादि:-448. अक. सेद्. पर.)

माणकः-णिका, माणकः-णिका, मिमणिषकः-षिका, मम्मणकः-मंमणकः-णिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठयतिवत् (157) ज्ञेयानि। ‘रण मण कणां गतौ मित्त्वं सर्वते।’ इति क्षीरस्वाम्याह। क्षीरस्वामिनं विना अन्ये सर्वेऽपि घटादिषु न पठन्ति। प्रकरणान्तरे अर्थान्तरे च पठितानां धातूनामर्थविशेषे घटादिषु पाठस्य सर्वैर्यथाप्रमाणमभ्युपगमात्, अस्यापि घटादिपाठः स्यान्नाम। घटादिपाठपक्षे ज्ञौ ‘मितां हस्तः’ (6-4-92) इति मित्त्वेन उपधाया हस्तः। तेन मणकः-णिका, मणिता-त्री, मणम् २-माणम् २, मणित्वा २, इत्यादीनि रूपाणि एवं यथायथमूल्यानि। ^३मणितम्,

1. तच्छीलादिषु कर्तुषु ‘कुधमण्ड(र्थेभ्यश्च)’ (3-2-151) इति युच्चप्रत्ययः। मण्डार्थः=भूषणार्थका धातवः।
2. एवन्नात् औणादिके [द. उ. 1-140] इत्युच्चप्रत्यये, ‘अयामन्ताल्वाग्येन्विष्णुषु’ (6-4-55) इति ऐरेगादेशो च रूपमेवम्।
3. धातोरस्य शब्दार्थत्वेऽपि शब्दविशेष एव रुदिः। “मणितं सुरत्कूजिते रुदम्, एवं कणितम् आर्ते....” इत्यादि सुदूरै शब्दार्थकानामेव धातूनां अर्थभेदं निरूप्य “इत्यादि प्रतिधातुस्थं कियद् व्याचक्षमहे वयम्। लोकात् सूरभिरित्यूद्यं लक्ष्यमूलं हि लक्षणम्॥” इति क्षीरस्वामिना प्रतिपादितमिहानुसन्धेयम्। एवमेव धातुपाठे कर्सिमश्चिदर्थविशेषे पठितानामपि धातूनां लोकप्रयोगतोऽथान्तरे वृत्तिरित्यूद्यमिति प्रदर्शनायास्माभिरेतदत्रोपात्तम्।
- A. ‘कुर्वन्ति कोपनं तारा मण्डना गगनस्य माम्॥’ भ. का. 7.16.
- [अ] “—‘मडि भूषायाम्’ इति भूवारौ पाठदेव मण्डति इति सिद्धेः, अस्येदित्वं नुमात्रार्थम्, न तु णिजिवकल्पार्थम्; तेन हर्षे मण्डति इति न भवति।” इति मा. धा. वृत्तिः। कच्चित् कोशे अत्र ‘हर्षे च’ इति न पश्यते। पाठ-शुद्धिरत्र कीदर्शीति न विद्यते।

^१मणिः, ^२मणिकम्, मणिकः इत्यादीनि रूपाण्यसाम् भवन्तीति विशेषः।

(1211) “मत्रि गुप्तपरिभाषणे”

(X-चुरादि:-1680. अक. सेद्. आत्म.) आकुस्मीयः।

‘—गुप्तभाषणे’ इत्येव प्रायशःपाठः। ‘मन्त्रि—’ इति कुत्रचिद् दृष्टपाठः। मन्त्रकः-त्रिका, मिमन्त्रयिषकः-षिका; मन्त्रयिता-त्री, मिमन्त्रयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकतन्त्रयतिवत् (698) ज्ञेयानि।

^३मन्त्री, ^४मन्त्रः।

(1212) “मथि हिंसासंक्लेशनयोः” (I-भवादि:-46. सक. सेद्. पर.)

‘मन्थ—’ इति क्षीरस्वामी।

‘हिंसासंक्लेशयोर्मन्थेत् मथेन्मथनाति लोडने।’ (क्षो. 98) इति देवः।

मन्थकः-निका, मन्थकः-निका, मिमन्थिषकः-षिका, मामन्थकः-निका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुन्थतिवत् (220) ज्ञेयानि। सन्नन्तादुप्रत्यये-^Aमिमन्थिषुः, ^५खड्गोपमन्थम्-खड्गोनोपमन्थम् वा शत्रुं मारयति, खड्गोनोपमन्थय वा। ^६मन्थी^B।

1. ‘इक् कृष्णादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इति भावादौ ख्याम् इक्प्रत्यये रूपमेवम्।
2. मणिरेव, मणिरिव इत्यादिव्यर्थेषु तद्विते कन्प्रत्यये रूपमेवम्। ‘मणिकः=महा-कुम्भः।’ इति क्षीरस्वामी।
3. ग्रहादिषु (3-1-134) ‘मन्त्री’ इति पाठात् णिनिप्रत्ययः।
4. ‘एर्च्’ (3-3-56) इति भावेऽन्प्रत्ययः।
5. ‘हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्’ (3-4-48) इति णमुल्। अत्रानुप्रयोगधातुना मारयतिना समानकर्मक्त्वादस्य धातोर्णमुल् इति हेयम्। ‘तृतीयप्रभृतीनि—’ (2-2-21) इति समासविकल्पः। वासरूपन्यायेन क्त्वाऽप्यत्र हेयः। तेन ल्य-बन्तस्यापि प्रयोगः प्रदर्शितः।
6. ग्रहादित्वात् (3-1-134) कर्त्तरि णिनिप्रत्यये रूपमेवम्। ग्रहादिराकृतिगणः।
- A. ‘स भोजराडय हर्ति मिमन्थिषुः प्रमान्थनं सेधतु को निषेत्यति ?॥’ धा. का. 1.7.
- B. ‘परिभावीणि ताराणां पश्य मन्थीनि चेतसाम्।’ भ. का. 6.75.

(1213) “मथे विलोडने” (I-भादि:-848. सक. सेद्. पर.)

ज्वलादिः । [अ]

‘हिंसासङ्केशयोर्मन्थेत्, मथेन्मन्थनाति लोडने ।’ (श्लो. 98) इति देवः ।
माथकः-थिका, माथकः-थिका, मिमथिषकः-षिका, मामथकः-थिका ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षयतिवत् (294) ज्ञेयानि ।
^१मन्मथः, ^२मथः-माथः, ^३दण्डमाथः, ^४प्रमाथी^A, ^५मथुरा ।

(1214) “मद तृसियोगे”

(X-चुरादि:-1706. अक. सेद्. आत्म. आकुरसमीयः)

‘स्तुत्यादौ मन्दते, हर्षे मादेत्, मादयते णिचि ॥’ (श्लो. 112) इति देवः ।
‘—तृसिशोधने, शोधनम्=सम्पत्तिः ।’ इति क्षीरस्वामी । ‘तृसि-
शोधने=तर्पणशुद्धौ ।’ इति पुरुषकार-माधवाभ्यां क्षीरस्वामिसमतपाठत्वे-
नोपातं वाक्यम् । ततु मुद्रितक्षीरतरङ्गिणीकोशो न दृश्यते ।
मादकः-दिका, मिमादयिषकः-षिका ; मादयिता-त्री, मिमादयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगालयतिवत् (388) ज्ञेयानि ।

1. मनो मथतीति मन्मथः । पचादिषु पाठात् बाहुलकेन अत्राच्चरत्ययः । कर्मण्यो-
ऽपवादः ।
2. ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः’ (3-1-140) इति कर्तृरि विकल्पेन णप्रस्तयः । पक्षे
पचायच् । तेन रूपद्रव्यम् ।
3. मथ्यतेऽनेन इति माथः=पन्थाः । दण्डमाथः=ऋजुः पन्थाः ।
4. ‘प्रे लपसदुमथवदवसः’ (3-2-145) इत्यनेन तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वर्धेषु
घिनुणप्रस्तयः ।
5. ‘मन्दिवाचिमथि—’ [द. उ. 8-21] इत्युरच्चरत्यये रूपमेवम् । मथ्यतेऽसौ जनैरिति
मथुरा । मथितावस्यां मधुलवणाविति मथुरा इत्यपि क्वचिद् व्युत्पादितम् ।
- A. ‘प्रमाथिनो वियुक्तानां हिंसकाः पापदुरुराः ॥’ भ. का. 7.12.
- [अ] ‘—विलोटने’ इति पुरुषकारे (श्लो. 98) पाठः । विलोटनम्=क्षोभणम् ।
“गथे विलोडने...गथति....गथ कः..... इत्यादिकाशाकृत्स्नीयधातुपाठे,
तटीकायां च पाठः ।” इति क्षी. टीकायामत्र प्रकरणे पाठान्तरमस्य धातोः
प्रदर्शितम् । तत्र गथकः इति दर्शनात् काशाकृत्स्नीयाः घटादिपाठमप्य-
स्यानुमेनिरे इति ज्ञायते ।

(1215) “मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु”

(I-भादि:-13. अक. सेद्. आत्म.)

‘स्तुत्यादौ मन्दते, हर्षे मादेत्, मादयते णिचि ॥’ (श्लो. 112) इति देवः ।
“मोदो=हर्षः, मदो=गर्वः, स्वप्नः=आलस्यम् । चन्द्रस्तु ‘मदि जाड्ये’
इत्येव पपाठ । स्तुतिगतिभ्यामन्यत्राकर्मकः ।” इति मा. धा. वृत्तिः ।
‘स्वप्नेनालस्यमपि लक्ष्यते ।’ इति क्षीरस्वामी । धातोरस्य कान्त्यर्थकत्वं
केषाङ्गिदसम्मतम् ।

मन्दकः-निदका, मन्दकः-निदका, मिमन्दिषकः-षिका, मामन्दकः-निदका ;
मन्दिता-त्री, मन्दियिता-त्री, मिमन्दिषिता-त्री, मामन्दिता-त्री ; इत्यादीनि
समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकक्षयतिवत् (163) ज्ञेयानि । ^१मन्दनः,
इदमेषां ^२मन्दितम्, ^३मन्दुरा, ^४मन्दिरम्, ^५मन्द्रः, ^६मन्दारः, ^७मन्दाकः ।

(1216) “मदी हर्षग्लेपनयोः”

(IV-दिवादि:-[815] 1208. अक. सेट. पर.)

शमादिः, घटादिश्च । ‘ग्लेपनम्=दैन्यम्’ इति मा. धा. वृत्तिः ।
‘ग्लपने’ इति क्षीरतरङ्गिण्यां पाठः ।
‘स्तुत्यादौ मन्दते, हर्षे मादेत्, मादयते णिचि ॥’ (श्लो. 112) इति देवः ।

1. ‘चलतशब्दाशदिकर्मकात्—’ (3-2-148) इति ताच्छीलिके युचि रूपमेवम् ।
2. ‘क्ल॒धिकरणे च भ्रौ॒दयगतिप्रलयवसानोर्थेभ्यः’ (3-4-76) इति गत्यर्थकत्वात्,
अर्कमक्त्वाच्च अधिकरणे क्लप्रलयः ।
3. ‘मन्दिवशि—’ [द. उ. 8-21] इत्युरच्चरत्ययः । मन्दन्तेऽस्यां वाजिन इति
मन्दुरा=वाजिशाला ।
4. ‘इषिमदिषुदिखिदिष्विदिमन्दि—’ (द. उ. 8-26) इति किरच्चरत्यये रूपमेवम् ।
मन्दिरम्=आलयः ।
5. ‘स्फायितश्चि—’ (द. उ. 8-31) इत्यादिना रक्प्रत्यये रूपमेवम् । मन्द्रः=
मधुरस्वरः, मन्दगतिश्च ।
6. ‘अङ्गिमदिमन्दिभ्यः—’ (द. उ. 8-64) इत्यारन्प्रत्यये रूपमेवम् । मन्दारः=
देववृक्षविशेषः ।
7. बाहुलकादौणादिके आक्षर्यत्वये रूपमेवम् । मन्दाकशब्दात् मत्वर्थीये इनिप्रत्यये
मन्दाकिनी इति सिद्धचति । मन्दाकिनी=नदीविशेषः ।

मादकः-दिका, ^१मदकः-निमादकः-मादकः-दिका, मिमदिषकः-षिका,
मामदकः-दिका ;
मदिता-त्री, मदयिता-त्री, मिमदिषिता-त्री, मामदिता-त्री ;
^२माध्यन्-न्ती, मदयन्-न्ती, मिमदिष्यन्-न्ती ; —
मदिष्यन्-न्ती-ती, मदयिष्यन्-न्ती-ती, मिमदिषिष्यन्-न्ती-ती ; —
— मदयमानः, मदयिष्यमाणः, — मामधमानः, मामदिष्यमाणः ;
सुमत्-सुमद्-सुमदौ-सुमदः ; — — —
^३मत्तम्-मत्तः-मत्तवान्, मदितः, मिमदिषितः, मामदितः-तवान् ;
मदः, ^४प्रमद्रः, ^५प्रमादी, ^६इरमदः^A, ^७उन्मदिष्णुः^B, मदः,
^८मदनः, मिमदिषुः, मामदः;
मदितव्यम्, मदयितव्यम्, मिमदिषितव्यम्, मामदितव्यम् ;

1. ‘घटादयो भितः’ (ग. सू. भवादौ) इति मित्वात् ‘भितां हस्वः’ (6-4-92) इति औं उपधाया हस्वो भवति । एवं ज्यन्ते सर्वत्र हेयम् । ‘मदी हर्षे’ इति दिवादिषु पठितस्यैव धातोभित्वार्थं घटादिषु (भवादौ) अनुवादः । तेन हर्षपलेपन-रूपार्थविशेष एव घटादिषितात् मित्वेन मदकः इत्यादीनि ज्यन्ते रूपाणीति हेयम् । अन्यतारेषु निमादकः [= अक्षरव्यञ्जनानां स्पष्टमुच्चारणिता], मादकः [= चित्तविकारोत्पादयिता] इत्यादिषु भित्वं नेति हेयम् ।
2. श्यनि, ‘शामामष्टानाम्’ (7-3-74) इति दीर्घे रूपमेवम् ।
3. ‘श्वीदितो निष्ठायाम्’ (7-2-14) इति निष्ठायामिषिनेषेऽन ध्याख्यापूर्णिष्ठ-मदाम्’ (8-2-57) इति निष्ठानत्वनिषेषेऽन रूपमेवम् ।
4. ‘स्थेशमास-’ (3-2-175) इत्यत “प्रमद्वरोऽपि इति केचित् ।” इति प्रक्रियाकौमुदी ।
5. ‘शमित्यष्टाभ्यः—’ (3-2-141) इति ताच्छीलये घिनुण्यतये रूपमेवम् ।
6. इरया मायतीति इरमदः=मेघज्योतिः । इरा=उदकम् । ‘उग्रप्यश्येरमद-पाणिन्धमाश्च’ (3-2-37) इति कर्तरि तृजायपवादतया खश् निषात्यते । निषातनादेव इयन् न । ‘इरया=वारिणा मायन् वैयुतामिरिरमदः’ । इति प्र. सर्वस्वे ।
7. ‘अलंकृत्निराकृत्प्रजनोत्पत्तोन्मद—’ (3-2-136) इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तुषु इष्णुत्प्रत्ययः ।
8. ज्यन्तात् ‘नन्दिग्रहि—’ (3-1-134) इति नन्द्यादित्वात् कर्तरि ल्युप्रत्यये रूपमेवम् । मदयतीति मदनः ।
- A. ‘इरमदं ज्योतिरमुश्चदब्धं शनैश्चनैः प्रावृषिकं ररास ॥’ वा. वि. 3.6.
- B. ‘व्यालदिष्या यन्तुभिरुन्मदिष्यवः कथंचिदारादपथेत निन्यिरे ॥’ शि. व. 12.28.

मदनीयम्, मदनीयम्, मिमदिषणीयम्, मामदनीयम् ;
मायम्-^१मद्यम्, मद्यम्, मिमदिष्यम्, मामद्यम् ;
ईषन्मदः-दुर्मदः-सुमदः ; — — —
मद्यमानः, मद्यमानः, मिमदिष्यमाणः, मामद्यमानः ;
मादः, ^२विद्यामदः-धनमदः, कुलमदः, [कन्यानाम्] ^३प्रमदः, [कोकिलानाम्]
सम्मदः, प्रमादः-सम्मादः-उन्मादः-विमादः, मदः, मिमदिषः, मामदः ;
मदितुम्, मदितुम्, मिमदितुम्, मामदितुम् ;
मतिः, मदना, मिमदिषा, मामदा ;
मदनम्, मदनम्, मिमदिषणम्, मामदनम् ;
मदित्वा, ^Aमदित्वा, मिमदिषित्वा, मामदित्वा ;
प्रमद्य, प्रमद्य, प्रमिमदिष्य, प्रमामद्य ;
मादम् २, } ^४मादम् २-मदम् २, } मिमदिषम् २, } मामदम् २ ; }
मदित्वा २, } ^Aमदित्वा २, } मिमदिषित्वा २, } मामदित्वा २ ; }
^५मदित्वनुः, ^६मदिरा, ^७मत्सरः, ^८मत्स्यः-मत्सी ।

1. “मदसाधनम्—मद्यम् । बाहुलकात् करणे यत् ।” इति प्र. सर्वस्वे ।
2. ‘मदोऽनुपसर्गे’ (3-3-67) इति अनुपसर्गेऽप्रत्ययः । घोऽपवादः । कुलमदः, धनमदः, इत्यादिषु चैव हेयम् ।
3. ‘प्रमदसम्मदौ हर्षे’ (3-3-68) इति हर्षेऽभिषेये एतौ शब्दौ निषात्यते । हर्षदिन्यत, उपसर्गे च प्रमादः, संमादः इत्यादिषु घञ् इति हेयम् । ‘सध माद-स्थयोऽश्चन्दसि’ (6-3-96) इत्यत्र माद् इति निर्देशबलात् केवलादव्यस्माद्-धातोर्धञ् भवतीति हेयम् ।
4. घटादिषु पाठसामव्यार्ति ‘चिणमुलोः—’ (6-4-93) इति औं परतः दीर्घे विकल्पेन भवति । तेन रूपद्वयं हेयम् ।
5. ‘स्तनिहृषिपुषिगदिमदि—’ [द. उ. 1-140] इति ज्यन्तात् इत्युच्चप्रत्यये रूपमेवम् । मदित्वनुः=मदिरा ।
6. ‘इषिमदि—’ [द. उ. 8-26] इत्यादिना किञ्चलये रूपमेवम् । मायन्तेऽनयेति मदिरा=सुरा ।
7. ‘कृधूमदिष्यः कित्’ (द. उ. 8-53) इति सरन्प्रत्ययः, तस्य च कित्वम् । मायत्यसौ परव्यसनैरिति मत्सरः=ईष्णी ।
8. ‘कृतन्यच्चि—’ (द. उ. 10-12) इत्यादिना खन्प्रत्यये रूपमेवम् । मायत्युदकं प्राप्य इति मत्स्यः । स्तियाम् गौरादिषितात् (4-1-41) छीष् । ‘मत्स्यस्य छ्याम—’ (वा. 6-4-149) इति यकारलोपः ।
- A. ‘कपितोयनिधीत् प्लवङ्गमेन्दुर्मदिष्यत्वा मधुरेण दर्शनेन ।’ भ. का. 10. 28.

(1217) “मन ज्ञाने” (IV-दिवादि:-1176. सक. अनि. आत्म.)
 ‘स्तम्भे मानयते, ज्ञाने मन्यते मनुते पदम् ॥ [इति देवः ।
 पूजायाम् मानयेन्मानेत्, यौ मीमांसेत तद्गुणोः ।’ (श्लो. 125-126)
 मानकः-निका, मानकः-निका, ^१मिमंसकः-सिका, ^२ममनकः-ममनकः-निका;
 मन्ता-त्री, मानयिता-त्री, मिमंसिता-त्री, ममनिता-ममनिता-त्री;
 —मानयन्-न्ती, मानयिष्यन्-न्ती-ती; — — —
^३मन्यमानः, मानयमानः, मिमंसमानः, मंमन्यमानः;
 मंस्यमानः, मानयिष्यमागः, मिमंसिष्यमाणः, मंमनिष्यमाणः;
^४सुमत्-सुमतौ-सुमतः, हरिमत्; — — —
 मतम्-^५राज्ञां मतः-मतवान्, मानितः, मिमंसितः, मंमनितः-तवान्;
 मनः, ^६दर्शनीयमानी [भार्यायाः], ^७पण्डितमन्यः, ^८पण्डितमानी,

१. सन्तन्तात् षुलि, द्विर्वचनादिकेषु कृतेषु ‘नश्चापदान्तस्य ज्ञालि’ (8-3-24) इत्यनेन धातुनकारस्यानुस्वारे रूपमेवम्। एवमेव सन्नन्ते सर्वत्र प्रक्रिया होया।
२. यद्गते सर्वत्र द्विर्वचनादिकेषु कृतेषु, अभ्यासे, ‘नुगोऽनुनासिकान्तस्य’ (7-4-85) इति नुगागमः, तस्य च पदान्तवद्वावचनात् परसर्वांविकल्पः। तेन रूपद्रव्यम्।
३. शतरि, दिवादित्वात् शपोऽपवादः श्यन्प्रत्ययोऽत्रेति होयम्।
४. क्विपि, ‘अनुदात्तोपदेशवनतिनोल्यादीनामनुनासिकलोपो ज्ञालि किङ्गति’ (6-4-37) इत्यनुनासिकलोपः। ‘हस्तस्य पिति कृति—’ (6-1-71) इति तुक्।
५. अनुदात्तोपदेशत्वादस्य धातोर्निष्ठायामनुनासिकलोपे, रूपाण्यूद्यानि। राज्ञां मतः इत्यत्र ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः—’ (3-2-188) इति बुद्ध्यर्थकत्वादस्य वर्तमाने कर्तृरिक्तः। ‘क्तय च वर्तमाने’ (2-3-67) इति कर्तृरि षष्ठी।
६. दर्शनीयां मन्यते इत्यर्थे कर्मणुपषदे ‘मनः’ (3-2-82) इत्यनेनात्र णिनिः। ‘भार्यायाः’ इत्यत्र कर्मणि षष्ठी। भायशब्दसापेक्षस्यापि दर्शनीयशब्दस्य गमकत्वात् समाप्तः। ‘क्यङ्मानिनोऽच्च’ (6-3-36) इत्यनेन मानिनशब्द उत्तरपदे दर्शनीयाशब्दस्य पुंवद्वावः।
७. पण्डितमात्मानं मन्यते इत्यर्थे, ‘आत्ममाने खश् च’ (3-2-83) इति पाक्षिकः खश्। पक्षे णिनिः। खशः शित्वात् विकरणप्रत्ययः श्यन्प्रवृत्तः। ‘अहृद्विषद-जन्तस्य—’ (6-3-67) इति पूर्वपदस्य सुम्।
८. ‘अखण्ड्यमानं परिखण्ड्य शक्तं पण्डितमन्यमुदीर्णदण्डः।’ भ. का. 12. 17.

^Aशूरमानी, ^१कालिमन्या, ^२दिवामन्या-दोषामन्यम्, ^३गामन्यः,
^४स्त्रियमन्यः-स्त्रीमन्यः, ^५नरमन्यः, ^६भुवमन्यः, ^७श्रिमन्यं
 [कुलम्], ^८उपकुम्भमन्यः, ^Bश्रियमन्या, श्रीमन्यमन्यः, रजनिमन्यः,

१. कालीमात्मानं मन्यते इत्यर्थे खशप्रत्यये, श्यनि च कृते, ‘ख्रियाः पुंवत्—’ (6-3-34) इति प्राते पुंवद्वावं परत्वाद् बाधित्वा, ‘खिलयनव्ययस्य’ (6-3-66) इति हस्तः। तेन कालिमन्या इति सिद्धयति।
२. ‘दिवा’ इत्यधिकरणशक्तिप्रधानमव्ययम्। एवम्भूतस्याप्यस्य वृत्तिविषये कर्मत्वं बोध्यम्। तेन दिवा मन्यते इत्यर्थेऽत्र खशि, अव्ययत्वादुपपदस्य सुम्, हस्तश्च नेति होयम्। एवमेव दोषामन्यम् इत्यत्रापि होयम्।
३. अत्रापि पूर्ववत् गाम आत्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि, ‘इत्र एकाचोऽप्त्रत्ययवच्च’ (6-3-68) इत्यनेन खिदन्ते परे एकाचः पूर्वपदस्य ‘गो’। इत्यस्य अम् इत्यागमो भवति, स च ‘—प्रत्ययवच्च’ (6-3-68) इति वचनात् स्वादिप्रत्ययवद् भवति। तेन ‘अौतोऽम्शासोः’ (6-1-93) इत्यनेन प्रत्ययाश्रित आकारोऽत्र भवति। तेन गाममन्यः इति रूपं सिद्धयति।
४. ख्रियमात्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि, पूर्ववत् ‘इत्र एकाचः—’ (6-3-68) इति अमागमे, ‘वाऽम्शासोः’ (6-4-80) इति विकल्पेन इयम्। इयल्पस्त्रे ख्रियमन्यः इति रूपम्। इयल्पभावपक्षे ‘अमि पूर्वः’ (6-1-107) इति पूर्वल्पे ख्रीमन्यः इति रूपम्।
५. नरं आत्मानं मन्यते- इत्यर्थे खशि, अमागमे, ‘अहतो छिसर्वनामस्थानयोः’ (7-3-110) इति गुणे नरमन्यः इति रूपम्। अत्र ‘—प्रत्ययवच्च’ (6-3-68) इति वचनात् सुमपवादतया प्रवृत्तस्यामः प्रत्ययत्वम्। प्रत्ययत्वादेव सर्वनामस्थान-संज्ञा, तदाश्रितो गुणश्चात्रेति होयम्।
६. भुवमात्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि, अमि, ‘अवि शुधातु—’ (6-4-77) इत्यादिना उवडत्रेति होयम्।
७. श्रियमात्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि, श्रियमन्यं [ब्राह्मणकुलम्] इत्येव न्याय्यम् इति ‘इत्र एकाचः—’ (6-3-68) इति सूत्रभाष्यवाक्यम् ‘तस्मात् श्रियमन्य-मित्येव भवितव्यम्।’ इत्याकारकमवलम्ब्य सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम्। प्रकृतसूत्रे उद्घोते नागेशभृस्तु उपात्माष्यवाक्यस्य एकदेश्युक्तिवं प्रसाध्य, श्रियमन्यम् इत्येव प्रामाणिकं रूपमिति स्थापितम्। भट्टिकाव्येऽपि (5-71) श्रियमन्यपदस्य प्रयुक्तत्वात् नागेशपक्ष एव ज्यायानिति भावति।
८. कुम्भस्य समीपे उपकुम्भम्। ‘अव्ययं विभक्तिः—’ (2-1-6) इत्यादिना सामीप्ये अव्ययीभावसमाप्ते, ‘अव्ययीभावश्च’ (1-1-41) इत्यनेन अव्ययी-भावसमाप्तस्याव्ययस्वम्। ‘अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचारा:’ (वा. 1-1-41) इति वचनात् उपकुम्भमात्मानं मन्यते इत्यर्थेऽव्ययत्वाभावात् सुमागमोऽत्रेति होयम्। स्पष्टमिदं प्रकृतसूत्रे (1-1-41) भाष्यादौ।
- A. ‘राममुच्चैरुपालब्ध शूरमानी कपिप्रभुः।
 ब्रणवेदनया गलायन् सांख्यमन्यमसाहुवत् ॥’ भ. का. 6. 128.
 B. ‘मिथ्यैव श्रीः श्रियमन्या श्रीमन्यमन्यो मृषा हरिः।’ भ. का. 5. 71.

साखुमन्यः;	^१ पदुमानिनी,	^२ मेनका,	मानः, मिमंसुः, ममनः;
मन्तव्यम्,	मानयितव्यम्,	मिमंसितव्यम्,	ममनितव्यम्;
मननीयम्,	माननीयम्,	मिमंसनीयम्,	ममननीयम्;
मान्यम्,	मान्यम्,	मिमंस्यम्,	ममन्यम्;
ईषन्मनः-दुर्मनः-सुमनः;	—	—	
मन्यमानः,	मान्यमानः,	मिमंस्यमानः,	ममन्यमानः;
मानः,	मानः,	मिमंसः,	ममनः;
मन्तुम्,	मानयितुम्,	मिमंसितुम्,	ममनितुम्;
^३ मन्या, ^A सुमत, मतिः, ^४ मन्तिः, अनुमतिः, मानना, मिमंसा, ममना;			
मननम्,	माननम्,	मिमंसनम्,	ममननम्;
मत्वा;	मानयित्वा,	मिमंसित्वा,	ममनित्वा;
अनुमत्य,	अनुमान्य,	अनुमिमंस्य,	अनुममन्य;

1. पट्टीमात्मां मन्यते इत्यर्थे, पाक्षिके गिनिप्रत्यये 'स्त्रियाः पुंवत्—' (6-3-34) इति पुंवद्धावे रूपमेवम्। पक्षे पदुमन्या इत्यपि भवति।
2. 'आशिषि च' (3-1-150) इति बुन्प्रत्यये, 'प्रत्ययस्थात्—' (7-3-44) इति प्राप्तस्येत्वस्य 'आशिषि तु ज्ञानं न' (वा. 7-3-45) इति निषेधः। 'आशीर्वदेऽके मने: एवं वाच्यम्' इति वचनेन एकारः इति प्र. कौमुद्यामुक्तम्। मेनका=अप्सरोविशेषः।
3. स्त्रियाम्, 'संज्ञायां समजनिषदनियतमन—' (3-3-99) इत्यादिना संज्ञायां क्यपि रूपमेवम्। 'मन्या=गलपार्श्वशिरा (सिरा), मन्यन्तेऽनयेति कृत्वा। तथा हि कुद्धो ज्ञायते।' इति पदमञ्जरी। न्यासकारस्तु 'संज्ञायाम्' इत्युक्त्वात् अज्ञालादित्वेऽपि प्रत्ययस्थं कित्वम! श्रित्यानुनासिकलोपे तुक्ति च मत्या इति रूपमनुभेने। 'मन्या=पश्चाद्यीवासिरा।' इति मा. धा. वृत्तिः। 'सुमत्' इति सम्पदादित्वात् (3-3-94) क्षिपि अनुनासिकलोपे, तुक्ति च रूपम्। सुमत्=लक्ष्मीः।
4. क्षिपि रूपमेवम्। 'न क्षिपि दीर्घश्च' (6-4-39) इत्यनेन क्षिपि अनुनासिकलोपदीर्घयोनिषेधः। मतिः हस्यत्र तु क्षिपि अनुनासिकलोपो भवत्येव। 'मन्त्रे वृषेषपचमन—' (3-3-96) इत्यनेन मन्त्रे एव मन्यते: क्षिपिवधानात् लोके न मतिरित्यस्य प्रयोग इति न मन्तव्यम्। उदात्तस्वरार्थं सूत्रस्यास्य (3-3-96) प्रवृत्तेः।
- A. 'पुरोहिताऽमात्यमुखाश्च योधा विवृद्धमन्युप्रतिपूर्णमन्याः॥' भ. का. 3.28.

मानम् २, } मानम् २, } मिमंसम् २; }
मत्वा २, } मानयित्वा २, } मिमंसित्वा २; }
^१मुनिः, ^२मनुः-मनुष्यः-मनुषी, ^३मनुः, ^४मन्युः, ^५मन्तः, ^६मठः,
^७मांसम्, ^८मधु, ^९मनः।

(1218) "मन स्तम्भे" (X-तुरादि:-1710. अक. सेदू. आत्म.)

आकुस्मीयः। 'स्तम्भः=गर्वः ..... | पक्षे मनतीति चन्द्रः' इति श्रीरस्वामी।

'स्तम्भे मानयते, ज्ञाने मन्यते मनुते पदम्॥' (छो. 125) इति देवः। मानकः-निका, मिमानयिषकः-षिका; मानयिता-त्री, मिमानयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगालयतिवत् (388) ज्ञेयानि।

1. 'मनेरूच' (द. उ. 1-51) इति ईन्प्रत्यये अकारस्य उकारादेशे च रूपमेवम्। मुनिः=ऋषिः।
2. औणादिके उप्रत्यये रूपमेवम्। मन्यते मनुते वा मनुः। मनुशब्दात् 'मनोर्जातावृज्यतौ बुक्त च' (4-1-161) इति अज् यत् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः; तत्सञ्चियोगेन बुगागमश्च। मानुषः, मनुष्यः इति जातिशब्दौ एतौ। लियाम्, 'हयगवयसुक्यमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधः' (वा. 4-1-63) इति प्रतिप्रसवेन दीपि, 'हलस्तद्वितस्य' (6-4-150) इति यलोपे मनुषी इति रूपम्।
3. 'कमिमनि—' (द. उ. 1-125) इति तुप्रत्यये रूपमेवम्। 'मन्तुः पुंस्यपराधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ' इति मेदिनी इति अमरकोशाच्याख्याने (2.26)।
4. 'यजिमनि—' (द. उ. 1-134) इति युच्चप्रत्यये रूपमेवम्। मन्युः=दैन्यम्, यागः, अन्तर्गतः क्रोधश्च।
5. 'गुध्वीपचिवचियमिमनि—' (द. उ. 8.89) इति त्रप्रत्यये रूपमेवम्। 'वेदमेदे गुह्यावादे मन्त्रः—' इति अमरः (3.167)।
6. 'वनिमनिभ्याम्—' (द. उ. 8.99) इति अरप्रत्यये ठकारे चान्तादेशे रूपमेवम्। मठरः=ज्ञानी, गोत्रं च। मूढः इति श्रीरस्वामी।
7. 'मनेर्दीर्घश्च' (द. उ. 9.23) इति सप्रत्यये दीर्घे च रूपमेवम्। मन्यते तदिति मांसम्=पिशितम् इत्यर्थः।
8. 'फलिपाटिनमिमनि—' (द. उ. 1.103) इति उप्रत्यये धकारादेशे च रूपम्। मन्यते तदतिशयेन इति मधु=माध्वी।
9. 'असुन्' (द. उ. 9. 49) इति असुनप्रत्यये रूपमेवम्।

(1219) “मनु अवबोधने” (VIII-तनादि:-1471. सक.सेट. आत्म.)

‘स्तम्भे मानयते, ज्ञाने मन्यते मनुते पदम् ॥’ (श्लो. 125) इति देवः ।
‘—बोधने इति मैत्रेयः ।’ इति मा. धा. वृत्तिरीका ।

मानकः-निका, मानकः-निका, ^१मिमनिषकः-षिका, ममनकः-ममनकः-निका; मनिता-त्री, मानयिता-त्री, मिमनिषिता-त्री, ममनिता-ममनिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि दैवादिकमन्यतिवत् (1217) ज्ञेयानि । किपि ^२हरिमत्-हरिमतौ-हरिमतः; ^३मतः-तम्-तवान्, ^४मनितम्-तः-तवान्, ^५मनित्वा-मत्वा, ^६मेनका, ^७अभिमत्य, ^८मन्तिः, ^९मन्वानः इतीमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण संभवन्तीति विशेषः ।

1. अस्य धातोः सेऽत्वात् सनि रूपमेवम् । एवं सञ्चन्ते सर्वत्र बोध्यम् । शुद्धात् तृजादिषु च एवमेव ऊर्ध्वम् ।
  2. ‘गमः कौ’ (6-4-40) इत्यत्र ‘गमादीनामिति वक्तव्यम्’ इति वचनात् किपि अनुनासिकलोपे, ‘हस्य—’ (6-1-71) इति तुकि च रूपमेवम् ।
  3. निष्ठायाम्, ‘अनुदातोपदेशवनतितनोत्यादीनाम्—’ (6-4-37) इति अनुनासिकलोपे रूपमेवम् ।
  4. निष्ठायाम्, ‘यस्य विमाषा’ (7-2-15) इति निषेधस्यानित्यत्वादित् । तदनित्यत्वे च, ‘कृती छेदने’ (तु. से. पर.) इतीदिक्करणं लिङ्गम् । अन्यथा, ‘सेऽसिचि—’ (7-2-57) इति वेदकत्वात् सिद्धे किं तेन? इति अमरव्याख्यायाम् (1-107) प्रतिपादितत्वात् मनितम् इत्यपि साक्षुरिति हेयम् । तथा—‘बुद्धं बुधिं मनितम्’ इत्यमरः । ‘एवमेव स्वामी’ इति प्र. सर्वस्वे ।
  5. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति कत्वायामिद्विकल्पः । इदपक्षे मनित्वा । इडभावपक्षे, अनुनासिकलोपे मत्वा इति रूपद्वयं बोध्यम् ।
  6. ‘आशिषि च’ (3-1-150) इति चुन् । ‘नविमन्योरलिङ्गेत्वं वक्तव्यम्’ (वा. 6-4-120) इति वचनात् एत्वे रूपमेवम् । “—‘मेनका’ इत्यपि भाषायां न प्राप्नेति । यदि तु इत्यते पृष्ठोदरादित्वाद्विष्यति । … … … ‘आशिषि चोपसंरूपानम्’ (वा. 7-3-45) इति इत्वाभावः ।” इति प्रकृतसूत्रभाष्ये (6-4-120) कैर्यटे प्रतिपादितम् ।
  7. ल्यपि, ‘वा ल्यपि’ (6-4-38) इत्यस्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणाद् अत्र नान्तानिटां नित्यम् अनुनासिकलोपः । तेन अभिमत्य इत्येकमेव रूपम् ।
  8. तनोत्यादित्वात् क्षिति ‘न क्षिति दीर्घश्च’ (6-4-39) इति दीर्घनिनासिकलोप-निषेधे रूपमेवम् ।
- A. ‘कंपस्तृणीकृतरिपुः धृणिमान् वतास्मि मन्वान् एकमथ मक्षमलक्षकार ॥’ धा.का.3.4.

(1220) “मन्थ विलोडने” (I-भवादि:-42. सक. सेट. पर.) [अ]

‘विलोडनम्=क्षोमणम्’ इति मा. धा. वृत्तिः । अयं द्विकर्मकः ।
‘हिसासंक्षेपयोर्मन्थेत्, मथेन्मधनाति लोडने ।’ (श्लो. 98) इति देवः ।
मन्थकः-निका, मन्थकः-निका, मिमनिषकः-षिका, मामथकः-थिका ;
मनिता-त्री, मन्थयिता-त्री, मिमनिषिता-त्री, मामथिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि कुरुतेनातिवत् (223) बोध्यानि । किपि-मत्-
मथ्-मथौ-मथः ; ^१मन्थन्-न्ती, ^२मन्थः, मन्थनम्-^३मन्थनी, ^४मथित्वा-
मनित्वा, ^५मन्थानः इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषः ।

(1221) “मन्थ विलोडने” (IX-कथादि:-1511. सक. सेट. पर.)

‘—विलोटने’ इति पुरुषकारे (श्लो. 98) पाठः ।
‘हिसासंक्षेपयोर्मन्थेत्, मथेन्मधनाति लोडने ।’ (श्लो. 98) इति देवः ।
मन्थकः-निका, मन्थकः-निका, मिमनिषकः-षिका, मामथकः-थिका ;
मनिता-त्री, मन्थयिता-त्री, मिमनिषिता-त्री, मामथिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि कैवादिकग्रथनातिवत् (437) बोध्यानि ।
६मन्थाः इति रूपं विशेषः ।

1. अस्य धातोः भ्रादित्वाद् औत्सग्निके शणि रूपमेवम् ।
  2. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति करणे संज्ञायां घन् ।
  3. ‘करणाधिकरणयोश्च’ (3-3-117) इति अधिकरणे ल्युडन्तात् लिंगाम्,
‘टिड्डाणज्—’ (4-1-15) इति ढीपि रूपमेवम् ।
  4. कत्वायाम्, ‘नोपधात् थक्कान्ताद्वा’ (1-2-23) इति कित्वनिकलपनात् पक्षे
नलोपः । तेन रूपद्वयं हेयम् ।
  5. बाहुलकात् आनन्दप्रत्यये रूपम् ।
  6. ‘मन्थः’ (द. उ. 6-62) इति इनिप्रस्तुः किच्च। मधनातीति मन्थाः=वायुः,
वैशाखः, वज्रश्च । ‘पथिमथि—’ (7-1-85) इत्याकारे ‘इतोऽत्—’ (7-1-86)
इत्याकारे च प्रथमैकवचने रूपमेवम् । ‘वैशाखो मन्थमन्थनमन्थानो मन्थदण्डके,
इत्यमरः (2.74) ।
- [अ] “अत्राय धारुर्यथपि क्षीरस्वाम्यादिभिः न पव्यते, तथापि मैत्रेय-चन्द्र-दुर्गः
पठितत्वात्, ‘शमीगर्भादिभिं मन्थति’, ‘ततो यथा प्राशु मन्थति । यदि
मथ्यमानो न जायेत् इत्यादिदर्शनाच्चास्त्येव ।’ इति मा. धा. वृत्तिः ।

(1222) “मभ्र गत्यर्थः” (I-भादि:-558. सक. सेट्. पर.)

मभ्रकः-श्रिका, मभ्रकः-श्रिका, मिमश्रिष्कः-^१मिमव्युष्रिष्कः-षिका, मामभ्रकः-श्रिका ; मश्रिता-त्री, मभ्रयिता-त्री, मिमश्रिष्ता-त्री, मामश्रिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्वतिवत् (173) बोध्यानि । कर्मणि क्षपत्यये-^२मश्रितः इति ।

(1223) “मय गतौ” (I-भादि:-477. सक. सेट्. आत्म.)

मायकः-यिका, मायकः-यिका, मिमयिष्कः-षिका, मामयकः-यिका ; मयिता-त्री, माययिता-त्री, मिमयिष्ता-त्री, मामयिता-त्री ; ^२प्रमत-प्रमतौ-प्रमतः, ^३मयिता, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक-चयतिवत् (502) ज्ञेयानि । ल्यपि-^४प्रमय इति ।

(1224) “मर्च शब्दार्थे” (X-चुरादि:-1650. अक. सेट्. उभ.)

अयं धातुः क्षीरतरज्जिण्यां, सि. कौमुद्यादिषु च स्वतन्त्रेण पठ्यते । अन्ये तु पाठान्तरत्वेनाहुः । ‘मर्ज—’ इत्यपि क्षीरस्वामी । मर्चकः-चिका, मिमर्चयिष्कः-षिका ; मर्चयिता-त्री, मिमर्चयिष्ता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगर्जयतिवत् (378) बोध्यानि । शतरि मर्चयन्-^५न्ती इति ।

1. सनि ‘अनचि च’ (8-4-47) इति भकारस्य पक्षे द्विवेचने ‘ज्ञलं जश् ज्ञशि’ (8-4-53) इति भकारस्य जश्वते रूपमेवम् । द्विवेचनाभावे मिमश्रिष्कः इति सञ्चन्ते सर्वत्र रूपद्वयं बोध्यम् ।
2. किपि ‘लोपो व्योर्वलि’ (6-1-66) इति यकारलोपे ‘हस्तस्य पिति —’ (6-1-71) इति तुकि च रूपमेवम् ।
3. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘अनुदातेतश्च हलादेः’ (3-2-149) इति प्राप्तस्य युचः, ‘न यः’ (3-2-152) इति निषेधात् ‘तृन्’ (3-2-135) इत्यौत्सर्गिकस्तुत्रेव ।
- A. ‘वंसरन मनोर्दुर्गममभ्रमेचकं ब्रह्मद्वयिभ्रमशृष्टिमभ्रितम् ॥’ धा. का. 1.71.
- B. ‘पयः प्रदोहादिरतः प्रमय तं प्रैक्षन्त नूनाचयितं कुतूहलात् ॥’ धा. का. 1.61.
- C. ‘इत्थं सुगाजितमृदज्जिमार्जनानि संवार्थं मर्चयति धारितशङ्कमस्मिन् ।’ धा. का. 3.28.

(1225) “मर्व गतौ” (I-भादि:-419. सक. सेट्. पर.)

मर्वकः-विका, मर्वकः-विका, मिमर्विषकः-षिका, मामर्वकः-विका ; मर्विता-त्री, मर्वयिता-त्री, मिमर्विषिता-त्री, मामर्विता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्वतिवत् (173) बोध्यानि । ल्यपि-उपमब्धे^A इति ।

(1226) “मर्व पूरणे” (I-भादि:-578. सक. सेट्. पर.)

‘गतौ च द्रुमे’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (1.73.) । ^Bमर्वकः-विका, मर्वकः-विका, मिमर्विषकः-षिका, मामर्वकः-विका ; मर्विता-त्री, मर्वयिता-त्री, मिमर्विषिता-त्री, मामर्विता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककर्वतिवत् (173A) ज्ञेयानि । किपि-^१मः-मरौ-मरः इति रूपमिति विशेषः ।

(1227) “मल धारणे” (I-भादि:-493. सक. सेट्. आत्म.)

मालकः-लिका, मालकः-लिका, मिमलिषकः-षिका, मामलकः-लिका ; मलिता-त्री, मालयिता-त्री, मिमलिषिता-त्री, मामलिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिककलतिवत् (174) ज्ञेयानि । ^२मलम्, ^३कमलम्, ^४परिमलम्, ^५माला-माली,

1. ‘राक्षोपः’ (6-4-21) इति वकारस्य लोपः । रुत्विसगाँ च भवतः ।
2. शरीरं मल्यते धार्यते इत्यर्थे अन्प्रत्यये एवं रूपम् ।
3. केन मल्यते इति ‘धर्यते कविधानम्—’ (वा. 3-3-58) इति कः । ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ (2-1-32) इति समाप्तः ।
4. मल्यते=धार्यते इति ‘अकर्तृत च कारके संज्ञायाम्’ (3-3-19) इति कर्मणि संज्ञायां विषये धब्धप्रत्ययः । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धयमावः । ‘घनो घ च’ (3-3-125) इति घो वा । चकारात् घ च । यद्वा मलते धारयतीत्यर्थे अचि रूपमेवम् । ‘विमदेत्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।’ इत्यमरः (1.10) ।
5. ‘मल्यते धार्यते इति माला, घच् । संज्ञायां पुंश्वं प्रायिकम्’ इति प्र. सर्वस्वे । व्रीह्यादित्वात् (5-2-116) इनिप्रत्यये माली इति ।
- A. ‘प्रबर्द्धं शैलानुपमवर्द्धं पद्मिनीं प्रकर्बद्धं चाशाः श्रमशोणितैरिव ॥’ धा. का. 1.54.
- B. ‘अफर्विताकाङ्क्षितमर्वकं सतां मांसादिसंचर्वकदुष्टभर्वकम् ।’ धा. का. 1.74.

^१मालभारी ^२माल्यम्, ^३मलिनः-मलीमसः, ^४आमलकम्-आमलकी, ^५मलयः; इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण भवन्तीति विशेषः। यदन्तात् शानचि-^Aमामल्यमानः इति ।

(1228) “मल्ल धारणे” (I-भादि:-494. सक. सेह. आत्म.)

मलकः-लिका, मलकः-लिका, मिमलिषकः-षिका, मामलकः-लिका; मलिता-त्री, मलिता-त्री, मिमलिषिता-त्री, मामलिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुत्तिवत् (156) बोध्यानि । ^६मलिका, ^A ^७मलकः, ^८मलमल्लम् इमानि रूपाण्यषिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1229) “मव बन्धने” (I-भादि:-599. सक. सेह. पर.)

मावकः-विका, मावकः-विका, मिमविषकः-षिका, मामवकः-विका; मविता-त्री, मावयिता-त्री, मिमविषिता-त्री, मामविता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि विशेषरूपाणि विना भौवादिककसतिवत्

1. ‘इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु’ (6-3-65) तति भारिनशब्दे उत्तरपदे मालाशब्दस्य हस्ते रूपमेवम्=मालभारिणी=कन्या। ‘तदन्तस्यापि ग्रहणम्’ इति वचनात् उत्पलमालभारिणी=कन्या इत्यपि भवति ।
2. ‘कुद्दलोर्ण्यत्’ (3-1-124) इति ष्यति रूपमेवम् ।
3. ‘ज्योत्स्नातमिसाशृङ्खिणोर्जिवनूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः’ (5-2-114) इति मत्वर्थे संज्ञायां विषये एते शब्दाः निपाल्यन्ते। इनच्चत्रत्यये—मलिनः, ईमसप्रत्यये-मलीमसः इति ह्येयम् ।
4. ‘क्वुन् शिलिपसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3.5) इति क्वुनप्रत्यये, ख्रियाम्, ‘षिद्गौरादिभ्यश्च’ (4-1-41) इति वीषि च रूपमेवम् ।
5. ‘वलिमलितनिभ्यः कथन्’ (द. उ. 8. 10) इति कथनप्रत्यये रूपमेवम्। मलयः=भूधरविशेषः ।
6. ‘संज्ञायाम्’ (3-3-109) इति संज्ञायां विषये ख्रियां ष्वुलि रूपमेवम्। ‘मलिका तृणशूर्येऽपि’ इति मेदिनी ।
7. संज्ञायां क्वुनप्रत्यये मल्लकः इति रूपम् ।
8. मलं मल्लते धार्थते इति मलमल्लम्=कौपीनम्। ‘कर्मण्’ (3-2-1) इत्यण्।
- A. ‘मामव्यमानं स्मितमलिकावलीमाभाल्यदैत्याधिपसल्लनोद्धुरम्।’

धा. का. 1.64.

(180) बोध्यानि । किपि ^१मूः-सुवौ-सुवः, निष्ठायाम्-^२मवितम्-तः-तवान्, मूतम्-मूतः-मूतवान्, किनि^Aमूतिः; इमानि रूपाण्यस्य धातोः विशेषेण भवन्तीति विशेषः ।

(1230) “मव्य बन्धने” (I-भादि:-508. सक. सेह. पर.)

मव्यकः-विका, मव्यकः-मव्यिका, मिमव्यिषकः-षिका, ^३मामव्यकः-विका; मव्यिता-त्री, मव्ययिता-त्री, मिमव्यिषिता-त्री, ^४मामविता-मामव्यिता-त्री; ^Bमव्यन्-न्ती, मव्ययन्-न्ती, मिमव्यिषन्-न्ती; — — मव्यिष्यन्-न्ती-ती, मव्ययिष्यन्-न्ती-ती, मिमव्यिषिष्यन्-न्ती-ती; — व्यतिमव्यमानः, मव्ययमानः, व्यतिमिमव्यिष्यमाणः, मामव्ययमानः-मामव्यमानः; व्यतिमव्यिष्यमाणः; मव्ययिष्यमाणः, व्यतिमिमव्यिष्यमाणः, मामव्यिष्यमाणः; ^५मौः-मावौ-मावः; — — — मव्यितम्-तः, मव्यितः, मिमव्यिषितः, मामव्यितः-तवान्; मव्यः, मव्यः, मिमव्यिषुः, मामव्यः; मव्यितव्यम्, मव्ययितव्यम्, मिमव्यिषितव्यम्, मामव्यितव्यम्; मव्यनीयम्, मव्ययनीयम्, मिमव्यिषणीयम्, मामव्यनीयम्; ^६मव्यम्-मव्यम्, मव्यम्, मिमव्यिष्यम्, ^७मामव्यम्-मामव्यम्;

1. कौ परतः ‘ज्वरत्वर[श्रियविम्बवामुपधायाश्च’ (6-4-20) इति उपधायाः वकारस्य च स्थाने ऊठादेशे सर्वांदीर्घे विसर्गे च रूपमेवम्। एवं किन्यपि ह्येयम्।
2. धातोरस्य सेदत्वात् मवितम् इति रूपम्। काशिकायां तु (6-4-20) मूतम्-तः-तवान् इति ह्यते ।
3. यदन्तात् ष्वुलि अलोपयलोपयो रूपमेवम् ।
4. यदन्तात् तृजादिषु अलोपयलोपयोः, ‘हलो यमां यमि लोपः’ (8-4-64) इति यकारलोपे च मामविता इति रूपम्। ‘हलो यमाम्—’ (8-4-64) इति लोपस्य पाक्षिकत्वात्, तदभावे मामव्यिता इति रूपमिति ह्येयम्।
5. किपि, ‘लोपो व्योर्वलि’ (6-1-66) इति धातुवकारलोपे धातुवकारले ऊठि, ‘एत्येधत्यूठसु’ (6-1-80) इति वृद्धौ च रूपमेवम् ।
6. ष्यति, ‘हलो यमाम्—’ (8-4-64) इति यलोपस्य पाक्षिकत्वादूपद्रव्यम्। एवमेव यकि, ल्यपि च रूपद्रव्यं ह्येयम् ।
7. यदन्तात् यत्प्रत्यये ‘हलो यमां यमि—’ (8-4-64) इति लोपस्य वैकल्पिकत्वाद् रूपद्रव्यम्। एवमेव यकि, ल्यपि शानजन्तेऽपि ह्येयम् ।
- A. ‘कृष्णन्तमाश्चर्यंगतीरमूतिदं जगन्त्यवन्तं लिदशोपधावितम्॥’ धा. का. 1.76.
- B. ‘प्रस्त्रेवितं रेवितवत्समण्डलीं मव्यद्विराभीरजनैरपूर्ख्यैकः॥’ धा. का. 1.65.

ईषन्मव्यः-दुर्मव्यः-सुमव्यः ; — — —
 मव्यमानः-मव्यमानः, मव्यमानः, मिमव्यिष्यमाणः, मामव्यमानः ;
 मव्यः, मव्यः, मिभव्यिषः, मामव्यः ;
 मव्यितुम्, मव्यितुम्, मिमव्यिषितुम्, मामव्यितुम् ;
^१मव्या, मव्यना, मिमव्यिषा, मामव्या ;
 मव्यनम्, मव्यनम्, मिमव्यिषणम्, मामव्यनम् ;
 मव्यित्वा, मव्यित्वा, मिमव्यिषित्वा, मामव्यित्वा ;
 प्रमव्य-प्रमव्य, प्रमव्य, प्रमिमव्यिष्य, प्रमामव्य-प्रमामव्य ;
 मव्यम् २, } मव्यम् २, } मिमव्यिषम् २, } मामव्यम् २; }
 मव्यित्वा २, } मव्यित्वा २, } मिमव्यिषित्वा २, } ममव्यित्वा २; }
^२मवाका.

(1231) “मश शब्दे रोषकृते च”

(I-भादि:-724. अक. सेट. पर.)

‘शब्दने, रोषक्रियां चार्थे—’ इति क्षीरस्वामी। “शब्दकोपयोः-इति द्रुमोक्त्या रोषकृतम्=रोष एव।” इति धा. का. व्याख्यायाम्(1-90)। माशकः-शिका, माशकः-शिका, मिमशिषकः-षिका, मामशकः-शिका ; मशिता-त्री, माशिता-त्री, मिमशिता-त्री, मामशिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिकक्षतिवत् (178) ज्ञेयानि। शतरि—कशन्नती, किपि-^३मूङ्ग-मङ्ग-मशौ-मशः ; इत्यादीनि रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः। ^४मशकः। ^५मशनः।

(1232) “मष हिसार्थः” (I-भादि:-692. सक. सेट. पर.)

माषकः-षिका, माषकः-षिका, मिमषिषकः-षिका, मामषकः-षिका ; मषिता-त्री, माषिता-त्री, मिमषिता-त्री, मामषिता-त्री ; इत्यादीनि

1. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इत्यादिना प्रत्यये रूपमेवम्।
2. ‘बलाकादयश्च’ (द. उ. 3.32) इति आकप्रत्यये यलोपे च निपात्यते।
मवाका=करेणुबन्धनम्।
3. किपि, ‘व्रश्च—’ (8-2-36) इत्यादिना घट्वे जश्वचर्त्वयोश्च रूपमेवम्।
4. ‘क्वुन् शिलिपं संज्ञयोः—’ (द. उ. 3.5) इति संज्ञायां क्वुनप्रत्यये रूपमेवम्।
5. ‘चलनशब्दार्थात्—’ (3-2-148) इति ताच्छीलिके युचि रूपमेवम्।

सर्वाण्यपि रूपाणि^६ भौवादिकखषतिवत् (346) ज्ञेयानि। ^१दण्डोपमाषम-दण्डेनोपमां वा गा: कालयति। ^२माषः, ^३मषी।

(1233) “मसी परिणामे” (I-V-दिवादि:-1221. अक. सेट. पर.)
परिणामः—विकारः।

‘— परिमाणे’ इति कविकल्पद्रुम-माधवीयधातुवृत्त्योः पाठः। ‘समी—’ इति क्रचित् पाठः।

मासकः-सिका, मासकः-सिका, मिमसिषकः-षिका, मामसकः-सिका ; मसिता-त्री, मासिता-त्री, मिमसिता-त्री, मामसिता-त्री ; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिकग्रसतिवत् (440) ज्ञेयानि। ^४मस्तः-मस्तवान्, मस्तकम्, ^५मासः, ^६मस्तन्-न्ती-त्री, ^७मः-मसौ-मसः, इतीमानि रूपाण्यस्मात् सम्भवन्तीति विशेषः।

(1234) “मस्क गत्यर्थे” (I-भादि:-102. सक. सेट. आत्म.)
मस्ककः-स्त्रिका, मस्ककः-स्त्रिका, मिमस्त्रिकषकः-षिका, मामस्ककः-स्त्रिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकर्जतिवत् (169) ज्ञेयानि। किपि ^८मकू-मस्कौ-मस्कः इति रूपम्। ^९मस्कनः। अस्य आत्मनेपदित्वात् शानचि मस्कमानः इति भवति।

1. ‘हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्’ (3-4-48) इति णमुल्। ‘तृतीयाप्रमुतीनि—’ (2-2-21) इति समासविकल्पः।
2. मष्यते = हिंसते बुद्धिर्ब्रंशसम्पादनेन इति माषः = धान्यविशेषः। संज्ञायाम्, ‘हलश्च’ (3-3-121) इति करणे घञ्।
3. ‘इक्ष कृष्णादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इतीकप्रत्यये, ‘कृदिकारादक्षिनः’ (ग. स. 4-1-45) इति वीषि च मषी इति सिद्धयति। मषी = स्याही।
4. इदित्वात्, ‘श्वीदितो निष्ठायाम्’ (7-2-14) इति निष्ठायामिणिषेषे रूपमेवम्। निष्ठान्तात् संज्ञायां कन्पत्यये मस्तकम् इति भवति।
5. मस्यते = परिमीयतेऽनेनेति मासः = त्रिंशिद्वावधिकः कालविशेषः। एतच्च धातोरस्य परिमाणार्थकत्वे ज्ञेयम्। परिणामार्थकत्वे तु मस्यति = पदार्थन् परिणमयतीत्यर्थे बाहुलकात् संज्ञायां घञि मासः इति सिद्धयति। मासूशब्दस्तु प्रकृत्यन्तरम्, नास्माद्गातोः सिद्धमिति ज्ञेयम्।
6. शतरि दिवादित्वात् दृश्यनि रूपमेवम्।
7. किपि धातुसकारस्य रुत्वे विसर्गे च रूपमेवम्।
8. ‘स्कोः संयोगाद्योरन्ते च’ (8-2-29) इति सकारस्य पदान्तनिमित्तको लोपः।
9. ‘अनुदातेतश्च हलादेः’ (3-2-149) इति ताच्छीलिके युचि रूपम्।

(1235) “दु मस्जो शुद्धौ” (VI-तुदादि:-1415. अक. अनि. पर.)
‘शुद्धया स्नानम्, व्रुडनं च लक्ष्यते ।’ इति क्षीरस्वामी । त्रुडनम्=संवरणम् ।
^१मज्जकः-जिका, मज्जकः-जिका, ^२मिमङ्गकः-क्षिका, मामज्जकः-जिका ;
^३मङ्गक्ता-मङ्गक्ती, मज्जयिता-त्री, मिमङ्गक्षिता-त्री, मामज्जिता-त्री ;
^४मज्जन्-ती, मज्जयन्-न्ती, मिमङ्गक्षन्-न्ती ; —
मङ्गक्षयन्-न्ती-ती, मज्जयिष्यन्-न्ती-ती, मिमङ्गक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
— ^५मज्जयमानः, — मामज्जयमानः ;
— मज्जयिष्यमाणः, — मामज्जिष्यमाणः ;
^६सुमक्-सुमग्-सुमज्जौ-सुमज्जः ; —
^७मग्नः-मग्नवान्, मज्जितः, मिमङ्गक्षितः, मामज्जितः-तवान् ;
मज्जः, मज्जः, मिमङ्गक्षुः, मामज्जः ;
मङ्गक्तव्यम्, मज्जयितव्यम्, मिमङ्गक्षितव्यम्, मामज्जितव्यम् ;
मज्जनीयम्, मज्जनीयम्, मिमङ्गक्षणीयम्, मामज्जनीयम् ;

- एवुलि, ‘झलां जश् ज्ञाशि’ (8-4-53) इति सकारस्य दकारे, तस्य शुद्धयेन जकारः । एवमेव ष्णन्तेषु, यडन्तेषु, शुद्धे अजादिप्रत्ययेषु च रूपनिष्ठत्तिरिति हेयम् ।
- सच्चन्तात् एवुलि, धातोरनिदृत्वेन झलादिप्रत्ययप्रकृत्वात्, ‘मस्त्तिनशोक्षिलि’ (7-1-60) इति तुमागमः । अत्र च ‘मिद्योऽन्यात् परः’ (1-1-47) इति नियमं बाधित्वा, ‘मस्त्तेरन्यात् पूर्वं तुममिच्छन्ति अनुषङ्गादिलोपार्थम्’ (वा. 1-1-47) इति भाष्याच्युत्क्रारेण धातुजकारात् पूर्वं तुम् । तेन सकारस्य संयोगादिलोपे, कुत्वे च रूपमेवम् । एवमेव सच्चन्ते सर्वत्र प्रक्रियोद्या ।
- तृतीय अन्यात् पूर्वं तुमि, ‘स्कोः संयोगायोरन्ते च’ (8-2-29) इति संयोगादिलोपे रूपमेवम् । एवमेव तव्यदादिष्वपि हेयम् ।
- शतरि, तुदादित्वात् शपोऽपवादवृत्वेन शप्रत्यये जश्वशुत्वयो रूपमेवम् ।
- शुद्धेन्द्रेतनकर्तृकृत्वे, ष्णन्तात्, ‘अणावकर्मकात्—’ (1-3-88) इति परस्मैपदमेव । अचित्तवकर्तृकृत्वे तु आत्मनेपदमपीत्यतोऽन्नात्मनेपदम् ।
- क्रिपि, संयोगादिलोपे, जकारस्य कुत्वे च रूपमेवम् ।
- निष्ठायाम्, ‘मस्त्तिनशोः—’ (7-1-60) इति तुमि, सकारस्य संयोगादिलोपे, तुमो नकारस्य ‘अनिदिताम्—’ (6-4-24) इति लोपे, ‘ओदितश्च’ (8-2-45) इति निष्ठानत्वे, नत्वस्यासिद्धत्वेन झल्परकृत्वात् ‘चोः कुः’ (8-2-30) इति कुत्वे च रूपमेवम् ।

^१मदूयम्-मदूयः, मज्जयम्, मिमङ्गक्षयम्, मामज्जयम् ;
ईषन्मज्जः-दुर्मज्जः-सुमज्जः ; — — —
मज्जयमानः, मज्जयमानः, मिमङ्गक्षयमाणः, मामज्जयमाणः ;
मदूयः, ^२मज्जथुः^A मज्जः, मिमङ्गक्षः, मामज्जः ;
मङ्गक्तुम्, मज्जयितुम्, मिमङ्गक्षितुम्, मामज्जितुम् ;
^३मज्जा, मज्जना, मिमङ्गक्षा, मामज्जा ;
मज्जनम्, मज्जनम्, मिमङ्गक्षणम्, मामज्जनम् ;
^४मङ्गव्या^B-मव्या, मज्जित्वा, मिमङ्गक्षित्वा, मामज्जित्वा ;
प्रमज्जय, प्रमज्जय, प्रमिमङ्गक्षय, प्रमामज्जय ;
मज्जम् २ } मज्जम् २ } मिमङ्गक्षम् २ } मामज्जम् २ ; }
मङ्गव्या २ } मज्जित्वा २ } मिमङ्गक्षित्वा २ } मामज्जित्वा २ ; }
मव्या २
^५मदूगुः, ^६मज्जः-मज्ज नौ-मज्ज.नः, ^७मङ्गूषा, ^८मदूगुरः ।

- एति, ‘चजोः कु घिष्यतोः’ (7-3-52) इति धातुजकारस्य कुत्वे सकारस्य जश्वेन दकारे च रूपमेवम् । घञ्यध्येवमेव रूपनिष्ठत्तिरिति हेयम् ।
- भावे, ‘ट्रितोऽथुच्’ (3-3-89) इत्यथुच्प्रत्यये रूपमेवम् ।
- ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति व्यिधामकारप्रत्यये रूपमेवम् । केचिच्चु क्तिनि, तुमि नलोपे च मक्तिरिति साधयन्ति । ‘प्रसज्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते’ (परि. 65) इति न्यायानुसरणे तु मज्जा इत्यकारप्रत्ययान्तं रूपमेव न्यायमिति प्रतिभाति ।
- कत्वाप्रत्यये, ‘जान्तनशां विभाषा’ (6-4-32) इत्यनुनासिकलोपनिषेधविकलः । निषेधविकलये विधिविकलपर्यवसानात् अनुनासिकलोपे विभाषा भवतीति हेयम् । तेन रूपद्रव्यम् ।
- ‘भूमशीतूनरित्सरितनिमिस्त्तिभ्य उः’ (द. उ-1-92) इत्युप्रत्यये रूपमेवम् । मज्जत्वमसीति मदूगुः=जलपक्षिविशेषः । न्यव्यादि (7-3-53) पाठात् जकारस्य कुत्वेन गकारः ।
- ‘श्वन्त्वश्वन्—’ (द. उ. 6-55) इत्यादिना कनिनप्रत्यये रूपमेवम् । मज्जत्वस्थिष्ठिति मज्जा=अस्थ्यन्तसारः । नकारान्तोऽयं शब्दः ।
- ‘मस्त्तेर्हुम् च’ (द. उ. 9-18) इत्यूषन्प्रत्यये, तुमागमे च रूपमेवम् । मज्जत्वस्थिष्ठिति मज्जूषा=पेटिका ।
- बाहुलकादौणादिकेऽरप्रत्यये न्यव्यादित्वात् (7-3-53) कुत्वे च रूपम् । मदूगुरः=जलपक्षिविशेषः ।
- ‘तत्पे कान्तान्तरैः सार्धं मन्येऽहं धिष्ठ निमज्जथुम् ॥’ भ. का. 5.20.
- ‘अध्यास्त यं नक्कुलं स्थवीयो द्विपोऽप्यमङ्गव्या न यमुत्तरार ॥’ वा.वि. 3.38.

(1236) “मह पूजायाम्” (I-भवादि:-730. सक. सेद्व. पर.)
‘महयेन्महतीत्येते पूजायां णौ शपि क्रमात्।’ (श्लो. 196) इति देवः।

क्षीरस्वामी नामुं धातुं पठति ।

माहकः-हिका, माहकः-हिका, मिमहिषकः-षिका, मामहकः-हिका;
महिता-त्री, माहयिता-त्री, मिमहिषिता-त्री, मामहिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचहतिवत् (514) बोध्यानि ।
^१मही, ^२महिषः-महिषी, महिष्मान्, ^३महत्-महान्-महान्तौ-महान्तः;
^४माहिनम्-महिनम्, महिमा, इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण
संभवन्तीति विशेषः। कर्मणि त्तप्रत्यये ^५महितम्-तः इति ।

(1237) “मह पूजायाम्” (X-चुरादि:-1868. सक. सेद्व. उभ.)
अदन्तः, कथादित्रि ।

‘महयेत् महतीत्येते पूजायां णौ शपि क्रमात्।’ (श्लो. 196) इति देवः।
^६महकः-हिका, मिमहयिषकः-षिका; महयिता-त्री, मिमहयिषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचहयतिवत् (515) बोध्यानि ।
^७महः-मही, ^८मधवन्, इति रूपाणि विशेषेण भवन्ति इति ज्ञेयम् ।

1. पचायजन्तात् महशब्दात् गौरादित्वात् (4-1-41) ख्रियां छीषि रूपमेवम् ।
2. ‘अविमह्योषिष्व’ (द. उ. 9-3) इति टिष्चप्रत्यये महिषः इति रूपम्। दिश्वात् ख्रियां महिषी इति भवति । महिषा अस्मिन् सन्तीति महिष्मान्=देशः। ‘महिषाचेति वक्तव्यम्’ (वा. 4-2-87) इति ‘तदस्मिन्नस्तीति देशे तचात्रि’ (4-2-67) इति विषये इमतुप्रत्यये डित्वाद्विलोपे च रूपमेवम् ।
3. ‘वर्तमाने पृष्ठद्वृहन्महद्—’ (द. उ. 6-5) इति वर्तमानकाले कर्तिप्रत्यये शतृव-दिल्लितिदेशान्तुमि, ‘सान्तमहृतः संयोगस्य’ (6-4-10) इत्यसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परतः उपधायाः दीर्घे च महान् इति रूपं विद्यति ।
4. ‘महेन्द्रिनण् च’ (द. उ. 5-19) इति इनणप्रत्यये माहिनम् इति, चकारात् इनप्रत्यये महिनम् इति च रूपम्। महिनम्=राज्यम् ।
5. अस्य धातोः अदन्तेषु पाठसामर्थ्यात् अलोपस्य स्थानिवद्वावेन णिच्चरत्वा-भावात् ‘अत उपधायाः’ (7-2-116) इति वृद्धिनैति ज्ञेयम् ।
6. ‘पुंसि संज्ञायां धः—’ (3-3-118) इति घप्रत्यये रूपमेवम्। ख्रियां गौरादिपाठात् (4-1-41) छीषि मही इति सिद्धयति ।
7. ‘श्वनुक्षन्.... ...’ (द. उ. 6-55) इति कनिनप्रत्यये घकारेऽन्तादेशे बुगागमे च निपातिते रूपमेवम् ।
- A. ‘चाहेनामहितस्य चास्य निधनोयोगं रहस्यचिवान् ....॥’ धा. का. 1.91.

ण्मुलि महम् २, महयित्वा २, इत्येकमेव रूपम् ।

(1238) “महि वृद्धौ” (I-भवादि:-634. अक. सेद्व. आत्म.)

मंहकः-हिका, मंहकः-हिका, मिमंहिषकः-षिका, मामंहकः-हिका;
मंहिता-त्री, मंहयिता-त्री, मिमंहिषिता-त्री, मामंहिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककण्ठतिवत् (149) ज्ञेयानि ।
कर्तरि त्तप्रत्यये मंहितः^A इति, युचि-मंहनः इति च विशेषः ।

(1239) “महि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1800. सक. सेद्व. उभ.)

आस्वदीयः। ‘—भासार्थः’ इति क्षीरस्वामी ।

मंहकः-हिका, मिमंहिषकः-षिका, मंहकः-हिका, मिमंहिषकः-षिका,
मामंहकः-हिका; मंहयिता-त्री, मिमंहिषिता-त्री, मंहिता-त्री, मिमं-
हिषिता-त्री, मामंहिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंश-
यतिवत् (232) ज्ञेयानि ।

(1240) “मा माने” (II-अदादि:-1062. सक. अनि. पर.)

‘मिमीते मायते माने माति तत्रैव शब्दुकि ।’ (श्लो. 9) इति देवः।

‘मानम्=वर्तनम्’ इति क्षीरस्वामी। ‘—अन्तर्भावः’ इति मा. धा. वृत्तिः।

‘आधेयस्याधाराद् अनधिकपरिमाणताऽत्र मानम् ।’ इति पुरुषकारः।

^१मायकः-यिका, ^२मापकः-पिका, ^३मित्सकः-त्सिका, ^४मेमीयकः-यिका;
माता-त्री, मापयिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री;

1. ज्ञुलि ‘आतो युक्त विष्कृतोः’ (7-3-33) इति युगागमः। एवं घञ्जमुलादिव्यपि ज्ञेयम् ।
2. प्यन्ते सर्वत ‘अर्तिंहीव्ली—’ (7-3-36) इति आदन्तलक्षणे पुगागमे रूपमेवम् ।
3. ‘सनि मीमांशु—’ (7-4-54) इत्यादिना इस्मावे, ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ (7-4-58) इत्यभ्यासलोपे, ‘सः स्यार्धधातुके’ (7-4-49) इति सकारस्य तकारे, ‘हलन्ताच्च’ (1-2-10) इति सनः कित्वेन गुणाभावे च रूपमेवम्। एवं सञ्चन्ते सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया ।
4. यदन्ते सर्वत्र, ‘ब्रुमास्था—’ (6-4-66) इतीकारे, ‘गुणो यद्गुलकोः’ (7-4-82) इत्यभ्यासे गुणः।
- A. ‘अक्तूर एत्य बहुधागतमंहितांदा:.... ...॥’ धा. का. 1.80.

१निर्मान्-^Aन्ती-ती, मापयिष्यन्-न्ती-ती, मित्सिष्यन्-न्ती-ती ; —
— मापयमानः, मापयिष्यमाणः, — मेमीयमानः, मेमीयिष्यमाणः ;
प्रमीः-प्रम्यो-प्रम्यः ; — — —
२मित्स्-तः-तवान्, मापितः, मित्सितः, मेमीयितः-तवान् ;
३प्रमः, ⁴मायः, माया-मायाची-मायिकः-मायी, ⁵धान्यमायः, मापः,
मित्सुः, ⁶मेम्यः ;
मातव्यम्, मापयितव्यम्, मित्सितव्यम्, मेमीयितव्यम् ;
७प्रनिमानीयम्-प्रणिमानीयम्, मापनीयम्, मित्सनीयम्, मेमीयनीयम् ;
८मेयम्, ⁹पाययम्, माप्यम्, मित्स्यम्, मेमीय्यम् ;
ईषन्मानः-दुर्मानः-सुमानः ; — — —

1. शतरि, अदादित्वेन शपो लुकि, सर्वर्णदीर्घे, 'आच्छीनयोर्जुम्' (7-1-80) इति क्षियां तुम्बिकल्पे च निर्मान्ती-निर्माती इति रूपद्रव्यम् इति ह्येयम् ।
2. 'यतिस्यतिमास्थाम् इति ति किति' (7-4-40) इति वतप्रत्यये परतः प्रकृतेः इकारः । गुणनिषेधः । एवं वत्वाक्तिन्प्रभृतिष्वपीकारो बोध्यः ।
3. 'आतश्चोपसर्गे' (3-1-136) इति कर्तरि कप्रत्ययः । 'आतो लोप इटि च' (6-4-64) इत्याकारलोपः ।
4. 'इयाऽद्वयध—' (3-1-141) इत्यादिना कर्तरि आदन्तलक्षणो णप्रत्ययः । 'आतो युक्त चिणक्तोः' (7-3-33) इति युगागमः । क्षियां टापि माया इति सिद्धयति । मायाशब्दात् मत्वर्थीये विनिप्रत्यये मायाची इति, त्रीयादित्वात् (5-2-116) इनिठन्प्रत्यययोऽत्व मायी-मायिकः इति च रूपाणि सिद्धयन्ति ।
5. कर्मण्युपदे कर्तरि, 'ह्वावामश्च' (3-2-2) इत्यण्प्रत्यये युगागमे च रूपमेवम् । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (3-2-3) इति प्राप्तये कप्रत्ययसापवादः ।
6. यदन्तात् पचायचि (3-1-134), 'यडोऽचि च' (2-4-74) इति यडो लुकि ईकारे, उत्तरखण्डे यथि च रूपमेवम् ।
7. 'शेषे विभाषा—' (8-4-18) इति नेर्णत्वविकल्पः । 'नेर्णदनदपतपदघुमा—' (8-4-17) इत्यत्र नास्य धातोर्ग्रहणम्, अपि तु माहसेडोरेव ग्रहणम् इति बहवः ।
8. यति परे, 'ईद् यति' (6-4-65) इति ईकारे गुणे च रूपमेवम् ।
9. माने=परिमाणेऽभिधे 'पाचयसाचाच्यनिकाच्यधाच्या मानहविनिवाससामिधे-नीषु' (3-1-129) इत्यनेन प्रदायादेशौ आदेः पकारश्च निपात्यन्ते ।
- A. 'रुयान्त्यः कथा: प्राणसुदां पतीनां निर्मान्त्य इष्टानि चदून् वचत्यः ।' धा. का. 2-50.

¹मीयमानः, माप्यमानः, मित्स्यमानः, मेमीयमानः ;
मायः, ²आमः, मापः, मित्सः, मेमीयः ;
मातुम्, मापयितुम्, मित्सितुम्, मेमीयितुम् ;
³प्रमा-उपमा-अनुमा, प्रमिति:, मापना, मित्सा, मेमीया ;
प्रमाणम्, मापनम्, मित्सनम्, मेमीयनम् ;
मित्वा, मापयित्वा, मित्सित्वा, मेमीयित्वा ;
⁴प्रमाय, प्रमाप्य, प्रमित्स्य, प्रमेमीय्य ;
मायम् २, } मापम् २, } मित्सम् २, } मेमीयम् २ ; }
मित्वा २, } मापयित्वा २, } मित्सित्वा २, } मेमीयित्वा २ ; }
⁵मेरुः, ⁶माता, ⁷मासः ।

1. यगन्ताच्छानशि ईकारे मीयमानः इति सिद्धयति । क्षीरस्वामी तु 'घुमास्था—' (6-4-66) इति सूत्रे नास्य धातोर्ग्रहणमिति 'सर्वत्र हि पामाग्रहणं लुभिकरणस्य जत्वर्जम्' इति वचनं किञ्चिदुपादाय मायते इति यक्ति रूपं साधित्वान् भाष्यादिषु नैतादशै वचनमुपलभ्यते । प्रक्रियाकौमुदीकारं वर्जयित्वा सर्वेषि 'गामादग्रहणेष्वविशेषः' (परि. 116) इति परिभाषामवलम्ब्य 'घुमास्था—' (6-4-66) इत्यादिषु सर्वत्र माग्रहणेष्वस्यापि ग्रहणमिच्छन्ति । स्पष्टमिदं माधवधातुवृत्त्यादिषु ।
2. आ = समन्तात् मीयतेऽत्रेति आमः = अपक्षपदार्थः । अधिकरणे 'घर्ये कविधानम्—' (वा. 3-3-58) इति कप्रत्यये, आकारलोपे रूपमेवम् ।
3. क्षियां भावादौ, 'आतश्चोपसर्गे' (3-3-106) इति क्षिनपवादोऽप्रत्ययः । 'आतो लोप इटि च' (6-4-64) इत्याकारलोपे अदन्तत्वेन टापि प्रमा, उपमा इत्यादिकं सिद्धयति । प्रमिति:, उपमिति:, अनुमिति: इत्यादयस्तु बाहुलकात् क्षिनि सिद्धयन्तीति ह्येयम् ।
4. समासे वर्खाप्रत्ययस्य ल्यबादेशे, 'न ल्यपि' (6-4-69) इतीकारनिषेधः ।
5. 'मापो सरी च' (द. उ. 1-157) इति सप्रत्यये ईकारे चान्तादेशे गुणे रूपमेवम् । माति सूर्येन्दुभ्यामिति मेरुः = सुरगिरिः ।
6. 'हुयमा—' (द. उ. 8.84) इति त्रप्रत्यये रूपमेवम् । मीयतेऽनेनेति मात्रा = अल्पपरिमाणम् ।
7. मातोल्ये 'मासश्च' (द. उ. 9.27) इति सप्रत्ययो निपात्यते । मासः= त्रिशङ्किनपरिच्छिन्नः कालविशेषः ।

(1241) “माक्षि काङ्क्षायाम्” (I-भवादि:-669. सक. सेट. पर.)
माङ्क्षकः-क्षिका, माङ्क्षकः-क्षिका, मिमाङ्क्षिषकः-षिका, मामाङ्क्षकः-
क्षिका; माङ्क्षिता-त्री, माङ्क्षिता-त्री, मिमाङ्क्षिता-त्री, मामाङ्क्ष-
क्षिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककाङ्क्षतिवत् (183)
ज्ञेयानि। ^Aण्यति माङ्क्षयः।

(1242) “माङ् माने शब्दे च”

(III-जुहोत्यादि:-1038. सक-अक. अनि. आत्म.)

‘मिमीते मायते माने माति तत्रैव शब्लुकि ।
मयते प्रणिदानेऽर्थे—॥’ (श्लो. 9) इति देवः।
मायकः-यिका, मापकः-पिका, मित्सकः-त्सिका, मेमीयकः-यिका;
माता-त्री, मापयिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिकमातिवत् (1240) बोध्यानि। ¹मिमानः,
²वातप्रमीः-वातप्रम्यौ-वातप्रम्यः, ³प्रणिमानम्-प्रणिमापनम्, मेयम्, पाय्यम्,
^Bव्योममायः, ⁴चन्द्रमाः इमानि रूपाण्यषिकान्यत्रेति विशेषः। अस्य
धातोः आत्मनेपदित्वात् शानचि-अनुमिमानः, मित्समानः, मास्यमानः,
मित्समानः, इति विशेषः।

1. शानचि, ‘जुहोत्यादिभ्यः—’ (2-4-75) इति शपः शुः। ‘शौ’ (6-1-10) इति
हिंवेचने, ‘भूजाभित्’ (7-4-76) इत्यभ्यासस्येकारः। ‘श्राङ्ग्यस्त्योरातः’
(6-4-112) इत्याकारलोपः।
  2. वातं प्रमिमीते इत्यर्थे ‘क्षिप् च’ (3-2-76) इति कर्मण्युपयदे किपि ‘घुमास्थागा-
पाजहातिसां हलि’ (6-4-66) इतीकारे रूपमेवम्। ‘ईत्वे वकारप्रतिषेधः—’
(वा. 6-4-66) इति वचनं तु श्रूयमाणवकारादिग्रत्ययिष्यकमिति नात्र प्रवर्तते।
वातप्रमीः शमीवृक्षः, पक्षिविशेषश्च।
  3. ‘नर्णदनदपतपदघुमा—’ (8-4-17) इत्यादिना उपसर्गस्थाचिमित्तात् परस्य
नेर्णत्वम्। एवं ष्यन्तेऽपि णत्वं हेयम्।
  4. ‘चन्द्रे मो डित्’ (द. ३. 9-88) इत्यनेन चन्द्रशब्दं उपयदे धातोरस्यासिग्रत्यये
तस्य च डिद्वद्वावेन टिलोपे च रूपमेवम्।
- A. ‘सूर्य! त्वदीक्षा चिरकाङ्क्षिता नो वाङ्क्षाम्यमङ्क्षश्चात् न तु नीचलोकान्।’
धा. का. 1.85.
- B. ‘जगाम सपरीवारो व्योममायमिवोरियतम्॥’ भ.का. 6.88.

(1243) “माङ् माने” (IV-दिवादि:-1142. सक. अनि. आत्म.)
‘मिमीते मायते माने माति तत्रैव शब्लुकि ।’ (श्लो. 9) इति देवः।
दुर्गादयः केचिदेवासुं धातुं पठन्ति। क्षीरस्वाभिप्रभृतयस्तु न पठन्ति।
मायकः-यिका, मापकः-पिका, मित्सकः-त्सिका, मेमीयकः-यिका;
माता-त्री, मापयिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
रूपाणि आदादिकमातिवत् (1240) ज्ञेयानि। शानचि, ¹मायमानः इति रूपम्।

(1244) “मान पूजायाम्”

(I-भवादि:-972. सक. सेट. आत्म.) [अ]

‘पूजायां मानयेत् मानेत् यौ, मीमांसेत तङ्सनोः।’ (श्लो. 126) इति देवः।
²मीमांसकः-सिका, मीमांसकः-सिका, मीमांसयिषकः-षिका, ³मानकः-
निका; मीमांसिता-त्री, मीमांसयिता-त्री, मीमांसयिषिता-त्री, मान-
यिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकदीदांसतिवत्
(832) ज्ञेयानि। अस्यात्मनेपदित्वात् शानजेव, न शतेति विशेषः। ⁴माता।

1. शानचि, ‘दिवादिभ्यः—’ (3-1-69) इति शयनि, रूपमेवम्। अत्र श्यनोऽपि-
त्सार्वधातुकवेन डिद्वद्वावात् ‘घुमास्था—’ (6-4-66) इति ईकारे सति मीयमानः
इत्येव न्यायम्। ‘गामादाग्रहणेऽविशेषः’ (परि. 116) इति वचनमप्यस्य ईकारे
ऽनुकूलम्। तथापि सर्वैरपि वैयाकरणैः ‘घुमास्था—’ (6-4-66) सूत्रे भौवादिका-
दादिकजौहोत्यादिकमाधातूनामेव ग्रहणस्योक्तत्वात् अत्र न ईकार इति ज्ञेयम्।
  2. ‘मान्वधदान्शान्म्यो दीर्घश्वाभ्यासस्य’ (3-1-6) इति स्त्रीर्थे सन्। अभ्यासकार्येषु
प्रवृत्तेषु दीर्घश्वाभ्यासस्य भवति। एवमेवोत्तरत्र सर्वत्रापि ज्ञेयम्।
  3. ‘अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषं भवति’ (भाष्यम् 3-1-6) इति वचनात्
स्त्रार्थं सञ्चान्तादेवास्यात्मनेपदित्वम्, अर्थान्तरे तु चुरादिपाठ उन्नेयः। तदानीं
‘शेषात् कर्तरि—’ (1-3-78) इति परस्मैपदम्। स्वार्थसञ्चयि अर्थान्तरे न
भवति इत्यतः मानकः-निका, मानयिता-त्री, मानयन्-न्ती इत्यादीनि
रूपाण्यूद्यानि।
  4. ‘नस्त्रेषु —’ (द. उ. 2-3) इत्यादिना तृन्तृचोः प्रत्ययोः नकारलोपेच रूपमेवम्।
माता = जननी।
- [अ] ‘मानेजिज्ञासायाम्’ इति (काशिका 3-1-6) वचनात् पूजितविचारे
धातोरस्य नित्यसञ्चन्तत्वम्। न तु इच्छार्थकः सन्। ‘नित्यसञ्चन्तत्वसाधनाच्च धातोः
पृथक् प्रयोगाभावात् पूजाद्यर्थपाठो व्यर्थः’ इति हरदत्तादयः। स्वार्थसञ्चन्तात्
क्रमेण ष्यन्तस्य, इच्छासन्नन्तस्य च प्रयोगः प्रदर्शित इति ज्ञेयम्।

(1245) “मान पूजायाम्” (X-चुरादि:-1844. सक. सेह. उभ.)
आधृषीयः ।

‘पूजायां मानयेत् मानेत् यौ, मीमांसेत तड्सनोः ।’ (श्ल. 126) इति देवः ।
मानकः-निका, मिमानयिषकः-षिका, मानकः-निका, मिमानिषकः-षिका,
मामानकः-निका; मानयिता-त्री, मिमानयिषिता-त्री, मानिता-त्री, मिमानि-
षिता-त्री, मामानिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकच्चीक्रयति-
वत् (529) ज्ञेयानि । धातोरस्याधृषीयत्वेन ‘आधृषाद्रा’ (ग. सू.
चुरादौ) इति णिज्विकल्पः । तेन णिजभावपक्षे क्रमेण शुद्धात्, शुद्धप्रकृतिक-
सञ्चन्तात्, शुद्धप्रकृतिक्यडन्तादपि रूपाणि विलिखितानीति ज्ञेयम् ।

(1246) “मान्थ हिंसासंक्षेशनयोः”

(I-भ्वादि:-46. सक. सेह. पर.)

“—‘मथि—’ इत्यपि दौर्गाः” इति क्षीरस्वामी । सिद्धान्तकौमुद्यादिषु,
धातुरयं न पठ्यते । ‘हिंसा=प्राण्युपधातः, संक्षेशः=बाधा ।’ इति
क्षीरस्वामी । मान्थकः-निका, मान्थकः-निका, मिमानिषकः-षिका,
मामाथकः-षिका; मान्थिता-त्री, मान्थयिता-त्री, मिमान्थिषिता-त्री,
मामाथिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि कैयादिककुरुनातिवत्
(223) ज्ञेयानि । ^१मान्थित्वा-माथित्वा, ^२प्रमान्थनम् ।

(1247) “मार्ग संस्कारगत्योः”

(X-चुरादि:-1618. सक. सेह. उभ.) [अ]

1. यडन्ते सर्वत्र यडनिमित्तकः, ‘अनिदिताम्—’ (6-4-24) इत्युपधानकारलोपः ।
क्षीरस्वाम्युपात्तदौर्गमते तु धातोरिदित्वात् नोपधानकारलोपस्य प्रसक्तिः,
तदानीम्, मामान्थकः-निका, मामान्थिता-त्री, इत्यादीनि रूपाणि
यथायथमूद्यानि ।
2. क्त्वायाम्, ‘नोपधात् अफान्ताद् चा’ (1-2-23) इति कित्वविकल्पनाद्
उपधानकारलोपक्षे माथित्वा इति, तदभावपक्षे मान्थित्वा इति च रूपद्रव्यम् ।
दौर्गमते तु मा[म]न्थित्वा इत्येकमेव रूपमिति ज्ञेयम् ।
- A. ‘स भोजराडय हरि मिमन्थिषुः प्रमान्थनं सेधतु, को निषेत्यति ॥’

धा. का. 1-7.

[अ] चुरादिषु ‘ब्रज मार्ग संस्कारगत्योः’ इति पठ्यते । तत्र ‘मार्ग’ इति पृथग्धातु-
रिति बहुनां पक्षः । तन्मतानुसारेणास्माभिरयमत्र किल्यते ।

‘अन्वेषणेऽर्थे मृगयेत णौ यो मार्गेभवेन्मार्गति मार्गयेच ॥’
(श्ल. 44) इति देवः ।

मार्गकः-र्गिका, मिमार्गयिषकः-षिका; मार्गयिता-त्री, मिमार्गयिषिता-त्री,
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगर्जयतिवत् (378) ज्ञेयानि ।
यति—^Aमार्गम् ।

(1248) “मार्ग अन्वेषणे”

(X-चुरादि:-1847. सक. सेह. उभ. आधृषीयः)

‘अन्वेषणेऽर्थे मृगयेत णौ यो मार्गेभवेन्मार्गति मार्गयेच ॥’
(श्ल. 44) इति देवः । आधृषीयत्वादस्य धातोर्णिज्विकल्पः । णिजभावपक्षे
धातोरस्य भौवादिकत्वमिति ज्ञेयम् ।

मार्गकः-र्गिका, मिमार्गयिषकः-षिका, मार्गकः-र्गिका, मिमार्गिषकः-
षिका, मामार्गकः-र्गिका; मार्गयिता-त्री, मिमार्गयिषिता-त्री, मार्गिता-त्री,
मिमार्गिषिता-त्री, मामार्गिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-
चर्पयतिवत् (554) ज्ञेयानि ।

(1249) “मार्ज शब्दार्थः” (X-चुरादि:-1649. अक. सेह. उभ.)

‘शौचालङ्घारयोर्वा णौ मृजेमर्जिति मार्जयेत् ॥

मार्षिं शुद्धौ तथा मार्जेः शब्दार्थाद् मार्जयेणिणचि ।’ (श्ल. 60.61) इति देवः ।
‘शुद्धौ च इति द्रुमे ।’ इति धा. का. व्या. (3-28) ।
मार्जकः-र्जिका, मिमार्जयिषकः-षिका; मार्जयिता-त्री, मिमार्जयि-षिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगर्जयतिवत् (378) ज्ञेयानि ।
^Bविमार्जनम् ।

(1250) “माह माने” (I-भ्वादि:-895. सक. सेह. उभ.)

‘मानम्=वर्तनम् ।’ इति क्षीरस्वामी ।

माहकः-हिका, मुहाहकः-हिका, मिमाहिषकः-षिका, मामाहकः-हिका;
माहिता-त्री, माहयिता-त्री, मिमाहिषिता-त्री, मामाहिता-त्री; इत्यादि-

A. ‘युवाजितेन मनसा परिमार्ग्यं एषां तोषं व्यशुल्कयदसौ नयनप्रचम्पैः’॥ धा. का. 3.23.

B. ‘इत्थं सुगाजितमृदङ्गिमार्जनानि —’ धा. का. 3.28.

कानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककाशतिवत् (186) ज्ञेयानि । क्षिपि प्रमाट-प्रमाडः-प्रमाहौ-प्रमाहः इति रूपमिति विशेषः । अस्योभयप्रदित्वात् प्रमाहन्-न्ती-ती, माहिष्यन्-न्ती-ती, हत्यादीन्यपि रूपाणि शतरि स्यप्रत्यये च सम्भवन्ति । एति-^Aअमाह्यः ।

(1251) “मिच्छ उत्कृशे” (VI-त्रुदादि:-1297. सक. सेष्ट. पर.)

‘उत्क्षेशः=बाधनम्’ इति क्षीरस्वामी। अस्य मते सकर्मकत्वम्। उत्क्षेशः=पीडा।’ इति धातृवृत्तिः। तदानीमकर्मकत्वम्।

^१मिच्छकः-च्छिका, मिच्छकः-च्छिका, ^२मिमिच्छषकः-षिका, मेमिच्छकः-
च्छिका; मिच्छता-त्री, मिच्छयिता-त्री, मिमिच्छषिता-त्री,
मेमिच्छता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचिलुतिवत् (५२८)
ज्ञेयानि । शतरि-स्त्रियाम्, मिच्छन्-न्ती-ती, इति नम वा ।

(1252) “મિજિ ભાષાર્થીઃ” (X-ચુરાદિ:-1757. સક. સેટૂ. ઉમ.)

आस्वदीयः । इदित्करणात् णिचो वैकल्पिकत्वम् ।

धातुरयं श्रीरस्वामिना नोपातः ।

^३मिञ्चकः-ज्ञिका, मिमिञ्चयिषकः-षिका, मिञ्चकः-ज्ञिका, मिमिञ्चयिषकः-षिका, मेमिञ्चकः-ज्ञिका ; मिञ्चयिता-त्री, मिमिञ्चयिषिता-त्री, मिज्ञिता-त्री, मिमिज्ञिषिता-त्री, मेमिज्ञिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंशयतिवत् (२३२) ज्ञेयानि ।

(1253) “ ਡੂ ମିଜ୍ ପ୍ରକ୍ଷେପଣେ ” (V-ସ୍ଵାଦି:-1250. ସକ. ଅନି. ଉଥ.)

‘मिनोति मिनुते स्वादेः गतौ मयति माययेत् ।’ (क्लो. 17) इति देवः ।

- ‘मिछ’ इत्येव धातुरूपदेशे पठयते। तस्य, ‘छे च’ (6-1-73) इति तुकि, श्चुत्वे च मिच्छु इति सम्पवयते। एवमेव सर्वत्रास्य तुग्रहेयः।
  - सञ्चन्ते गुणात् पूर्वम्, अन्तरङ्गत्वात् तुकि लघूपृथग्वाभावात् न गुणः। एवमेव सर्वत्र हैयम्।
  - इदित्वान्तुभिः, अनुस्वारे परसवर्णे च रूपमेवम्। एवमेव सर्वत्र हैयम्।
  - ‘या दासते भोदमध्याहाधामनां गूढाशयानामयि तापसानाम् ॥’ धा. का. 2.28.

^१ मायकः-पिका,	^२ मापकः-पिका,	^३ मित्सकः-त्सिका,	^४ मेमीयकः-यिका;
माता-त्री,	मापयिता-त्री,	मित्सिता-त्री,	मेमीयिता-त्री;
^५ मिन्वन्-न्ती,	मापयन्-न्ती,	मित्सन्-न्ती;	—
मास्यन्-न्ती-ती,	मापयिष्यन्-न्ती-ती,	मित्सिष्यन्-न्ती-ती;	—
मिन्वानः,	मापयमानः,	मित्समानः,	मेमीयमानः;
मास्यमानः,	मापयिष्यमाणः,	मित्सिष्यमाणः,	मेमीयिष्यमाणः;
प्रमा:-प्रमौ-प्रमा:-;	—	—	—
^६ मित्स- ^A तः-तवान्,	मापितः,	मित्सितः,	मेमीयितः-तवान्;

1. एवुलि वृद्धौ सत्यां एजन्तत्वेन ‘मीनातिमिनोतिदीक्षाम्—’ (6-1-50) इत्यनेन आत्वे, ‘आतो युक्त्विष्कृतोः’ (7-3-33) इति युगागमः। एवं घजादिष्वपि बोध्यम्।
  2. णिच्प्रत्ययोत्पत्तेन वृद्धौ कृतायाम् एजन्तत्वात् आत्वे, आदन्तलक्षणे पुगागमे च रूपमेवम्। यथन्ते सर्वत्र एवमेव प्रक्रिया हेत्या।
  3. ‘इको ज्ञाल्’ (1-2-9) इति सनः कित्वे, ‘अज्ञानगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घे ‘सनि मीमां—’ (7-4-54) इति इस्मावे ‘सः स्यार्थातुके’, (7-4-49) इति सकारस्य तत्वे, ‘अत लोपोऽभ्यासस्य’ (7-4-58) इत्थभ्यासलोपे च रूपम्। एवं सञ्चन्ते सर्वत्र बोध्यम्। माधवधातुवृत्तौ सञ्चन्तरूपप्रदर्शनावसरेऽत्र, “—मित्सति, मित्सते, ‘इको ज्ञाल्’ (1-2-9) इति सनः कित्वात्, ‘अज्ञानगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घे—” इत्याद्युक्तम्। अस्यार्थं भावः। अनैमित्तिक आकारः प्रथमतो न प्रवर्तते। धातोः इगन्तत्वेन ‘इको ज्ञाल्’ (1-2-9) इत्यादिसूत्रे सनः कित्वात्, एजिवषय एवाकारविधानात् इति।
  4. यदन्ते ‘अकृत्सनार्वधातुकयोः—’ (7-4-25) इति दीर्घे द्विर्वचनादिकेषु च कृतेषु, ‘गुणो यद्गुल्मोः’ (7-4-82) इति गुणः।
  5. शतरि, ‘स्वादिभ्यः—’ (3-1-73) इति इनुप्रत्यये, ‘हुश्नुवोः सार्वधातुके’ (6-4-87) इति यणि च रूपमेवम्। शानजन्नन्तेऽयेवमेव।
  6. निष्ठायामाकारो न प्रवर्तते; आकारविधायके सूत्रे (6-1-50) ‘आदेच उपदेशे ऽशिति’ (6-1-45) इत्यतः ‘एचः’ इनुवर्तनात्, तस्य च गुणयोग्यप्रत्ययेष्वेव परेषु आत्वमिति ज्ञापनात्। अतश्च निष्ठाप्रत्ययस्य कित्वात् न गुणः, तेन रूपमेवम्। स्पष्टमिदं प्रकृतसूत्रे (6-1-50) भाष्ये। एवमेव क्तवक्तिन्प्रभृतिष्वपि हेत्यम्।
  - A. ‘सुन्वतिप्रियं तमथ रागसिताविताग्रम् आरोन्मितात्त्वनिचयास्त्रूतमानसान्ता।’ धा का. 2.68.

^१ मयः,	^२ मायी, मापः,	मित्सुः;	^३ मेष्यः;
मातव्यम्,	मापयितव्यम्,	मित्सितव्यम्;	मेमीयितव्यम्;
^४ प्रणिमानीयम्,	प्रणिमापनीयम्,	मित्सनीयम्,	मेमीयनीयम्;
^५ मेयम्,	माप्यम्,	मित्स्यम्,	मेमीयम्;
^६ द्वैष्ट्वमयः-दुष्प्रमयः-सुप्रमयः;	—	—	—
मायमानः,	माप्यमानः,	मित्स्यमानः;	मेमीयमानः;
^७ मयः,	मापः,	मित्सः;	मेमीयः;
मातुम्,	मापयितुम्,	मित्सितुम्,	मेमीयितुम्;
मितिः,	मापना,	मित्सा,	मेमीया;
मानम्,	मापनम्,	मित्सनम्,	मेमीयनम्;
मित्वा,	मापयित्वा,	मित्सित्वा,	मेमीयित्वा;
^८ प्रमाय,	प्रमाप्य,	प्रमित्स्य,	प्रमेषीय;
मायम् २, } मापम् २, }	मित्सम् २, }	मेमीयम् २; }	मेमीयित्वा २ ; }
मित्वा २, }	मापयित्वा २, }	मित्सित्वा २, }	मेमीयम् २ ; }

1. पचायचि, 'निमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधः' (वा. 6-1-50) इति आकार-प्रतिषेधः। गुणेऽयादेशे च रूपमेवम्। अत्र वार्तिके 'अच्' पदेन पचायचः (3-1-134), एरच (3-3-56) श्व ग्रहणमिति कैयटादौ प्रतिपादितम्। अत्र वार्तिके निपूर्वकस्यैव मिनोते: ग्रहाणाद्, उपसगन्तरे, उपपदे शुद्धे च आकार एव भवेदिति ज्ञायते। तदानीम्, 'आतश्चोपसर्गे' (3-1-136) इति कप्रत्यये, 'आतो लोप इति च' (6-4-64) इत्याकारलोपे च प्रमः इति रूपमपि साधिति प्रतिभाति।
2. नन्यादित्वात् कर्तवि णिनिप्रत्यये युगागमे च रूपमेवम्।
3. यडन्तात् पचायचि यद्यो लुकि 'एरनेकाचः—' (6-4-82) इति यणि च रूपमेवम्।
4. 'नेर्गदनदपतपदषुमा—' (8-4-17) इति नेर्गस्ये रूपमेवम्।
5. यस्त्रत्यये, अनैमित्तिक आकारे, 'ईदू यति' (6-4-65) इतीकारे गुणे च रूपम्।
6. धातोरस्य सकर्मकत्वात् कर्मणि खलप्रत्यये, 'निमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधः' (वा. 6-1-50) इति आकारप्रतिषेधे गुणायादेशयो रूपमेवम्।
7. धातोरस्येवणन्तात्वत्, धमपवादतया 'एरच' (3-3-56) इति भावेऽच्चप्रत्यये आकारप्रतिषेधे च रूपमेवम्।
8. ल्यपि, 'मीनातिमिनोतिदीर्घा ल्यपि च' (6-1-50) इति आकारे रूपमेवम्। अन्यथा कत्वाप्रत्ययादेशभूतस्य ल्यप एजिवषयत्वाभावेन आकारो न स्यात्, तदर्थमेव '—ल्यपि च' (6-1-50) इत्युक्तमिति ज्ञेयम्।

^१वातप्रमीः, ^२मायुः-गोमायुः, ^३मयुः, ^४जामाता, ^५मीरः।

(1254) "मिथृ मेघाहिंसनयोः"

(I-भादि:-868. सक. सेद्व. उभ.)

उत्तरत्र विलेखिष्यमाणस्य मेघधातोः क्षीरस्वामिसम्मतः पाठ एवम्। मेथकः-थिका, मेथकः-थिका, मिमिथिषकः-मिमेथिषकः-षिका, मेमिथकः-थिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेटतिवत् (190) ज्ञेयानि। पचायचि-मेथः। स्त्रियां गौरादित्वात् डीषि मेथी=पशूनां पाशविशेषः। मेथिः इत्यपि तस्य क्वचिन्नाम। 'मेथीबद्धोऽपि हि भ्राम्यन् घासग्रासं करोति गौः।'

(सुभाषितावलि: 2958) इति क्षीरस्वामिना उद्धृतम्।

(1255) "जि मिदा स्नेहने" (I-भादि:-743. सक. सेद्व. आत्म.)

'मेदते मेयतीत्येते स्नेहने, मिन्दयेणिंचि।

ऋदितो मेदते मेदेन्मेघाहिंसनयोद्द्रव्योः॥' (श्लो. 104) इति देवः।

हरदत्तस्तु धातोरस्य भ्वादिषु पाठं नानुमेने इति 'निष्ठा शीङ्—' (1-2-19) इति सूते पदमञ्जर्या व्यक्तम्।

मेदकः-दिका, मेदकः-दिका, मिमेदिषकः-मिमिदिषकः-षिका, मेमिदकः-दिका; मेदिता-त्री, मेदयिता-त्री, मिमेदिषिता-मिमिदिषिता-त्री; मेमिदिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षेदतिवत् (326) ज्ञेयानि।

1. 'वातप्रमीः' (उ. उ-1-85) इति सूत्रेण प्रपूर्वकात् वातशब्दे उपपदे वातं प्रमिणोतीत्येऽप्येवं निष्पञ्चोऽयं शब्दः। वातप्रमीः=शमीवृक्षः, पक्षी च।

2. 'कृवापाजिमि—' (द. उ. 1-86) इत्युप्रत्यये युगागमः। मीयतेऽनेनेति मायुः मानम्। गं मिनोति = हिनस्तीति गोमायुः=श्वगालः।

3. 'भूमशीतृचरितसरितनिमि—' (द. उ. 1-92) इत्युप्रत्यये बाहुलकादाकाराभावे गुणायादेशयोऽपि रूपमेवम्।

4. 'नसृनेष्ट—' (द. उ. 2-3) इति तुन्प्रत्यये तृचरितये वा जायां मिनोतीत्येऽप्येवं जायाशब्दस्य जादेशे च निपातितोऽयं शब्दः। जामाता=दुष्टितुः पतिः।

5. 'शुषिचिमिभ्यो दीर्घश्च' (द. उ. 8-43) इति कृन्प्रत्यये प्रकृतेदीर्घे च रूपमेवम्। मिनोति इति मीरः=देशसीमा।

निष्ठायाम्—^१मित्रः, ^२प्रमेदितम्-प्रमित्रम्-[अनेन], प्रमित्रः, ^३प्रमेदितः, ^४मेदुरः, ^५मेदः, ^६मेदिनी, ^७मित्रम्-मित्रा, ^८मेदः, इतीमानि धातोरस्माद् विशेषेण भवन्ति । अस्यात्मनेपदित्वात् शानचि मेदमानः, मेदिष्यमाणः, इत्यादीनि रूपाणि भवन्तीति ज्ञेयम् ।

(1256) “जि मिदा स्नेहने” (IV-दिवादि:-1243. सक. सेट् पर.) ‘मेदते मेद्यतीत्येते स्नेहने, मिन्दयेणिचि ।’ (श्लो. 104) इति देवः । मेदकः-दिका, मेदकः-दिका, मिमेदिषकः-मिमिदिषकः-षिका, मेमिदकः-दिका; मेदिता-त्री, मेदयिता-त्री, मिमेदिषिता-मिमिदिषिता-त्री, मेमिदिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षित्यतिवत् (327) ज्ञेयानि । शतरि-^१प्रमेद्यन्-^२न्ती, मेदिष्यन्-न्ती-ती, इति रूपाणि भवन्त्यस्येति विशेषः ।

1. ‘जीतः कः’ (3-2-187) इति वर्तमाने कर्तृरि क्तप्रत्यये, ‘आदितश्च’ (7-216) इति इनिषेधे च, ‘रदाभ्यां निष्ठातो नः, पूर्वस्य च दः’ (8-2-42) इति निष्ठातकारधातुदकारयोर्नेत्वे च रूपमेवम् ।
  2. अस्यैव धातोर्निष्ठायाम् भावे आदिकर्मणि च, ‘विभाषा भावादिकर्मणोः’ (7-2-17) इतीहिवक्षे, इत्पक्षे, ‘निष्ठा शीलस्त्रिदिमिदिक्षिदिधृषः’ (1-2-19) इति सेटो निष्ठायाः कित्वनिषेधाद् गुणे प्रमेदितम्, प्रमेदितः इति भवतः । इडभावपक्षे तु कर्त्रथक्तप्रत्ययान्तवत् प्रक्रिया ज्ञेया ।
  3. ‘भज्जभासमिदो द्वुरच्’ (3-2-161) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु द्वुरचप्रत्यये गुणे च रूपमेवम् । मेदुरः=वसाविशेषवान् पश्चादिः ।
  4. कर्तृरि पचायचि गुणे च रूपमेवम् । मेदः=अपुरविशेषः ।
  5. प्रत्यादित्वात् (3-1-134) कर्तृरि णिनिप्रत्यये लियाम्, ‘कृननेभ्यः—’ (4-1-5) इति डीपि च रूपमेवम् । मेदिनी=भूमिः ।
  6. ‘अभिन्निमिदिशसिभ्यः क्वतः’ (द. उ. 8.86) इति क्वतप्रत्यये रूपमेवम् । मेदतीति मित्रम्=सुहृत् । सुहृदि अभिधेये नपुंसकलिङ्गत्वम्, सूर्ये तु पुँलिङ्गता, गन्धद्रव्ये तु स्त्रीलिङ्गत्वमस्यैव पदस्येति ज्ञेयम् ।
  7. ‘असुर्’ (द. उ. 9-49) इत्यस्मादसुन्प्रत्यये गुणे च रूपमेवम् । मेदः=वसा ।
  8. शतरि, ‘दिवादिभ्यः—’ (3-1-69) इति विकरणप्रत्यये श्यनि, तस्यापित्सार्व धातुक्तवेन द्विद्वाद्वाद् अङ्गस्य गुणनिषेधे प्राप्ते सति, ‘मिदेर्गुणः’ (7-3-86)-इति गुणो विधीयते, तेन रूपमेवमिति ज्ञेयम् ।
- A. ‘उद्वृत्तनयनो मित्रान् मन्त्रिणः स्वान् व्यसर्जयत् ॥’ भ. का. 9.16.
- B. ‘प्रमेदिताः सपुत्रास्ते सुस्वान्ता बाढविक्रमाः ।’ भ. का. 9.17.
- C. ‘प्रयोतनस्योदयमाध्य गोपाः खेतंशुकोन्मेद्वुरचाहवेषाः ।’ धा. का. 2.1.
- D. ‘नभ्यांस्तुभ्य विभो जगेति तुवते क्षियत् प्रमेद्यद्वुजम्—॥’ धा. का. 2.67.

(1257) “मिदि स्नेहने” (X-चुरादि:-1541. सक. सेट् उभ.)

‘मेदते मेद्यतीत्येते स्नेहने, मिन्दयेणिचि ।’ (श्लो. 104) इति देवः । इदित्करणात् णिचो वैकल्पिकत्वम् । “—‘मिद—’ इति कौशिकः ।” इति क्षीरस्वामी । मिन्दकः-निदका, मिमिन्दयिषकः-षिका, मिन्दकः-निदका, मिमिन्दिषकः-षिका, मेमिन्दकः-निदका; मिन्दयिता-त्री, मिमिन्दयिषिता-त्री, मिन्दिता-त्री, मिमिन्दिषिता-त्री, मेमिन्दिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचिन्तयतिवत् (523) ज्ञेयानि । ^Aमिन्दितः ।

(1258) “मिद्व मेधाहिसनयोः” (I-भ्वादि:-868. सक. सेट् उभ.)

‘ऋदितो मेदते मेदेन्मेधाहिसनयोर्द्वयोः ॥’ (श्लो. 104) इति देवः । क्षीरस्वामी तु ‘मिथृ—’ इति तवर्गद्वितीयान्तं पपाठ । ‘षिद्धिदादिभ्योऽङ्’ (3-3-104) इत्यत्र न्यासकारस्तु ‘मिधृ—’ इति तवर्गत्वुर्थान्तं पपाठ—मेधाशब्दनिष्पादनार्थम् । दैव-पुरुषकार-दुर्ग-मा. धा. वृत्ति-सिद्धान्तकौमु-द्याद्यनुसारेण तवर्गत्वुर्थान्तपाठ एव प्रामाणिक इति कृत्वा अस्माभिरपि विलिख्यते । मेदकः-दिका, मेदकः-दिका, मिमेदिषकः-मिमिदिषकः-षिका, मेमिदकः-दिका; मेदिता-त्री, मेदयिता-त्री, मिमेदिषिता-मिमिदिषिता-त्री, मेमिदिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षेत्रतिवत् (190) ज्ञेयानि ।

(1259) “मिल श्लेषणे” (VI-तुदादि:-1364. सक. सेट् पर.) [अ]

A. ‘.....तत्रास कुन्दकपुलालितमिन्दितश्रीः ॥’ धा. का. 3.13.

[अ] चुरादिषु ‘बहुलम्; एतचिदिर्शनम्’ (ग. सू) इति पठयते । तस्यायमर्थः—भवादिगणपठिता धातवो निदर्शनार्थाः । धातूनामसङ्ख्येत्वात् बहुलमुपलभाच, अनुकूल अपि धातवो यथासम्बवं तत्तद्विकरणेषु शिष्टप्रयोगानुसारेणोचेयाः इति । अत्रानुकूले अपठितेषु धातुष्वयमर्थेक इति मत्वा भोजप्रभृतिभिः ‘मिलन्त्याशासु जीमूताः, विळवन्ते दिवि प्रहाः ।’ इत्यादीनां बहूनां धातूनां सङ्ग्राहकाः श्लोकाः पठिताः । परं तु मिलधातोरस्य दुशादावेव द्विवारं पाठोऽध्युनोपलभ्यते । क्षीरस्वामी तु भवादावपि मिलधातुं ‘मील—’ धातुस्थाने पाठान्तरत्वेन पपाठ । काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ (5-2-2) धामनोऽपि—“तत्र मिलि क्षिक्षयिप्रभृतीनां कथं

‘श्लेषे मिलेत्, संगमे तु मिलते मिलतीति च ।’ (श्लो. 160) इति देवः । मेलकः-लिका, मेलकः-लिका, मिमिलिषकः-मिमेलिषकः-षिका, मेमिलकः-लिका ; मेलिता-त्री, मेलयिता-त्री, मिमिलिषिता-मिमेलिषिता-त्री, मेमिलिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककिलतिवत् (193) ज्ञेयानि ।

(1260) “मिल संगमे” (VI-हुदादि:-1429. सक. सेद्. उभ.)
 ‘श्लेषे मिलेत्, संगमे तु मिलते मिलतीति च ।’ (श्लो. 160) इति देवः । मेलकः-लिका, मेलकः-लिका, मिमिलिषकः-मिमेलिषकः-षिका, मेमिलकः-लिका ; मेलिता-त्री, मेलयिता-त्री, मिमिलिषिता-मिमेलिषिता-त्री, मेमिलिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककिलतिवत् (193) ज्ञेयानि । “—‘मिल संक्षेपणे’ इति पठितस्येह पुनःपाठः—कर्त्रभिप्राये तट्ठर्थः । इति आत्रेयः ।” इति मा. धा. वृत्तिः । क्षीरस्वामी त्वमुं धातुं न पठति । अस्य धातोरुभयपदित्वात् शानचि—¹मिलमानः, ^Aमिलिष्यमाणः, मिमिलिषमाणः, मिमेलिषमाणः, मिमिलिषिष्यमाणः, इत्यादीनि तत्त्वप्रत्यये रूपाण्यूद्घानि । ²मेलनम् । ³मेला-कुम्भमेला ।

धातुत्वम् ? गणपाठात्, गणपठितानामेव धातुसंज्ञविधानात् । तत्राह धातुगणस्यासमासेः । ‘वर्धते धातुगणः’ इति हि शब्दविद् आचक्षते । तेनैवां गणपाठोऽनुमतः, शिष्टप्रयोगात्—इति ।” इत्युक्तवान् । एतेन ज्ञायते—मिलप्रभृतीनां धातुपाठे औपदेशिकः पाठः प्राङ् नासीत् इति । भोजवामनप्रन्थदर्शिभिः पाश्चात्यैः पुनः एकस्यैव धातोः एकविकरणकेऽपि गणे द्विवारमपि पाठोऽत्यल्पप्रयोजनकः प्रक्षिप्त इति । विद्वांसोऽत्र प्रमाणम् ।

1. शानचि, ‘तुदादिभ्यः—’ (3-1-77) इति विकरणप्रत्ययः शः । तस्य विद्वद्वावेनाङ्गस्य गुणो न ।
2. ल्युटि अनादेशे गुणे च रूपमेवम् । ‘परिमिलनमप्राप्य हरितम्’, ‘मुक्तांशुज्जाल-मिलनाद् स्त्रिरैः प्रवालैः विम्बाधरं स्त्रिमतविशेषयुतं प्रियाणाम् ।’ (पादुकासहस्रे 552 श्लो.) इत्यादिषु ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ (परि: 95) इति गुणनिषेधः इति तत्तद्वायामु प्रतिपादितम् । बोपदेवव्याकरणे सुग्रथवोधे तु मिलधातोः (लिख-धातोश्च) कुटादित्वमङ्गीकृत्य, ल्युटि ‘गाङ्कुटादिभ्योऽविनवित्’ (1-2-1) इति छिद्रद्वावेन गुणनिषेधः साधितः । अत एव ‘लिखनसंक्षेपनिर्बन्धवतो दीधितिकारस्य—’ इत्यादिकानि गदाधरादिवाक्यान्यपि साधून्येवेति ज्ञेयम् ।
3. ख्वियां भावादौ, भिदादैः (3-3-104) आकृतिगणतवेन अव्यप्रत्ययः, उपधागुणश्च । मिलन्त्यत्रेति अधिकरणेऽह्न ।
- A. ‘मित्रैः समिलमान एत्य नगरोद्यानं विमुच्यत् भियम्.... ।’ धा. का. 2.85.

(1261) “मिवि सेवने” (I-भ्वादि:-589. सक. सेद्. पर.)

‘—सेचने’ इति क्षीरतरङ्गिणी । ‘संसने इति मैत्रेयः ।’ इति धातुवृत्तिटीका । धातुवृत्तौ तु “—‘सेवने’, इति क्षीरतरङ्गिण्याम् । ‘सेचने’ इति पाठो मैत्रेयस्य च ।” इत्युक्तम् ।

मिन्वकः-न्विका, मिन्वकः-न्विका, मिमिन्विषकः-षिका, मेमिन्वकः-न्विका ; मिन्विता-त्री, मिन्वयिता-त्री, मिमिन्विषिता-त्री, मेमिन्विता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकजिन्वतिवत् (604) ज्ञेयानि ।

(1262) “मिश शब्दे रोषकृते च” (I-भ्वादि:-723. अक. सेद्. पर.)

‘शब्दने रोषक्रियायाञ्चार्थे’ इति क्षीरस्वामी । “—‘शब्दकोपयोः’ इति द्रुमोक्त्या रोषकृतम्=रोष एव ।” इति धा. का. व्या. (1-90) । मेशकः-शिका, मेशकः-शिका, मिमेशिषकः-मिमिशिषकः-षिका, मेमिशकः-शिका ; मेशिता-त्री, मेशयिता-त्री, मिमेशिषिता-मिमिशिषिता-त्री, मेमिशिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेटतिवत् (190) ज्ञेयानि । कप्रत्यये मिशः = व्याजः । ^Aमेशः ।

(1263) “मिश्र संपर्के” (X-चुरादि:-1921. सक. सेद्. उभ.)

अदन्तः ।

“—संपर्चने’ संपर्चनम् = श्लेषः ।” इति क्षीरस्वामी ।

मिश्रकः-श्रिका, मिमिश्रिषकः-षिका, मिश्रियिता-त्री, मिमिश्रियिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचित्रयतिवत् (525) बोध्यानि । ¹गुडमिश्रः ।

(1264) “मिष्ठ स्पर्धायाम्” (VI-हुदादि:-1352. सक. सेद्. पर.)

‘सेचने मेषतीति स्यात् स्पर्धायां मिषतीति शे ।’ (श्लो. 174) इति देवः ।

1. गुडेन मिश्रः इत्यर्थे ‘पूर्वसदशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्र—’ (2-1-31) इति तृतीयान्तेन समस्ते ।

A. ‘.....मेशोदधुतारिमशकस्य नृपस्य वृत्तम् ॥’ धा. का. 1-90,

‘—अयमुन्मीलनार्थोऽपि’ इति धा. का. (2.78)।

मेषकः-षिका, मेषकः-षिका, मिमेषिषकः-मिमिषिषकः-षिका, मेमिषेकः-षिका ; मेषिता-त्री, मेषिता-त्री, मिमेषिषिता-मिमिषिषिता-त्री, मेमिषिता-त्री; इत्यादीनि रूपाणि तौदादिककिलतिवत् (193) ज्ञेयानि । ^१मेषः-मेषी, ^२निमेषः-^३निमिषः, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1265) “मिषु सेचने” (I-भादि:-699. सक. सेद्. पर.)

‘—सेवने’ इति धा. का. (1-87)।

‘सेचने मेषतीति स्यात्, स्पर्धायां मिषतीति शे ।’ (श्लो. 174) इति देवः। मेषकः-षिका, मेषकः-षिका, मिमेषिषकः-मिमिषिषकः-षिका, मेमिषकः-षिका ; मेषिता-त्री, मेषिता-त्री, मिमेषिषिता-मिमिषिषिता-त्री, मेमिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकजेमतिवत् (602) ज्ञेयानि । ^४मेषः-मेषी, शतरि-मेषन्, इत्यादीनि रूपाणि विशेषेण भवन्ति । एवं अथ अभ्यम् ।

(1266) “मिह सेचने” (I-भादि:-992. सक. अनि. पर.)

मेहकः-हिका, मेहकः-हिका, मिमिषकः-क्षिका, मेमिहकः-हिका; मेदा-

1. पचादिषु ‘मेष’ इति पाठात् कर्त्तव्यप्रत्यये रूपमेवम् । ‘येषां धातूनां प्रयोगे गुणादिकं वृष्टं ते धातवः पचादेराकृतिगणव्येन तत्र पाठादूह्याः’ इति प्रक्रियास-वर्वस्यम् । वस्तुतोऽत्र पचादिषु पाठो दृश्यत एवेत्यस्मिन् विषये आकृतिगणव्येन समाधिनिर्दर्शया । स्त्रियो जातिलक्षणे (4-1-63) छीषि मेषी इति भवति ।
2. ‘घञ—निमेषः’ इति क्षीरतरङ्गिणी । एवमेव धातुवृक्षावयि ।
3. ‘घञर्थे कविधानम्—’ (वा. 3-3-58) इत्यत्र परिगणनानादरेण भावे घञर्थवाद-तथा बाहुलकात् कप्रत्यये निमिषः, आमिषम् इत्यादयोऽपि साधवः । एवमेव निमेष इत्यपि बाहुलकादेव, यतोऽयं कप्रत्ययो घञर्थवादस्ततोऽत्रैव घञोऽप्रसक्ते रिति ज्ञेयम् ।
4. ‘नन्दिग्रहिष्यचादिभ्यः’ (3-1-134) इति अच्चप्रत्यये रूपमेवम् । मेषद् इति पचादिषु पाठात् द्वित्वात् स्त्रियां छीषि-मेषी इति भवति ।
5. ‘वैष्मेष्यतमैः प्रपोषदशुनप्रश्रेष्ठिभिः श्लेषति……।’ धा. का. 1.88. ....

मेढी, मेहयिता-त्री, मिमिषिता-त्री, मेमिहिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना आदादिकदेविधिवत् (842) ज्ञेयानि । ^५मेषः, ^६मेढम्, ^७मीढवान्, ^८मेहः, ^९मिहिरः इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण संभवन्तीति विशेषः ।

(1267) “मी गतौ” (X-चुरादि:-1825. सक. सेद्. (अनि.) उम.)

आधृषीयः ।

‘—गतौ, मनने’ इति क्षीरस्वासी ।

‘मीजो मीनाति मीनीते हिंसायां मीयते डितः ॥

मिनोति मिनुते स्वादेः, गतौ मयति माययेत् ।’ (श्लो. 16-17) इति देवः ।

मायकः-यिका, मिमाययिषकः-षिका, मायकः-यिका, ^{१०}मिमीषकः-षिका,

1. धातोः इषुप्रभत्वेऽपि पचादिषु (3-1-134) पाठात् अच्चप्रत्यये, गुणे, ‘न्यव्यक्तादीनां च’ (7-3-53) इत्यत्र गणे पाठात् हकारस्य कुत्वेन घकारे च मेष इति सिद्धयति । मेहति=वर्षति इति मेषः ।
2. ‘दाम्नीशासयुजस्तुतवसिसिचमिहृपतशशनहः करणे’ (3-2-182) इति करणे घटन्प्रत्यये गुणे, ‘हो ठः’ (8-2-31) इति धातुहकारस्य ढत्वे, धत्वादुत्वदलोपेषु च प्रवृत्तेषु ‘पर्जन्यवलक्षणं प्रवर्तते’ (परि. 121) इति न्यायेन दीर्घे च रूपमेवम् मिद्यतेऽनेति मेढम् ।
3. धातोरसात् कर्तरि लिटः क्सौ वेदे भाषायां चाविशेषणं ‘दाश्वान् साह्वान् मीढवां-श्व’ (6-1-12) इति निपातनात्, द्वित्वाभावः, अनिद्वत्वम्, दत्वम्, उपधादीर्घ-श्वेति ज्ञेयम् । ‘मीढस्तोकाय तनयाय मृडय—’ इति वैदिकः प्रयोगः ।
4. ‘हलश्व’ (3-3-121) इति संज्ञायां घनि गुणे च रूपमेवम् । मेहः=मधुमेहः, रोगविशेषः ।
5. मेहति, मेहयति वाऽयमिति मिहिरः=सूर्यः । ‘इषिमदिमिदिखिदिलिङ्गिदिभिदि-मनिद्वचिदितमिमिहि—’ (द. उ. 8-26) इत्यादिना किरच्चप्रत्यये रूपमेवम् ।
6. ‘सनि मीमा—’ (7-4-54) इत्यत्र अचौरादिकैर्धार्तुभिः सह साहचर्यात् नास्य ग्रहणम् । अतोऽत्र न ‘इस्’ भावादिकमित्यतः, ‘इको ज्ञल्’ (1-2-9) इति सनः कित्वम्, ‘अजज्ञनगमां सनि’ (6-4-16) इत्यनेन (पर्जन्यन्यायेन) दीर्घः । ‘शिङ्गिडिवर्णेष्व शीढिश्रियावयि’ (व्याघ्रभूतिकारिका, भाष्य, 7-2-10) इति नियमाणिनजभावपक्षे इडागमो नेत्यादिकं यथायथमूद्यम् ।

मेमीयकः-यिका ; माययिता-त्री, मिमाययिषिता-त्री, ^१मेता-त्री, मिमीषिता-त्री, मेमीयिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि पूर्णतात् पूर्णतप्रकृतिकसच्चन्ताच्च गोमयतिवत् (433) ज्ञेयानि । आधृषीयत्वेन णिजिव-कल्पः । तेन णिजभावपक्षे शुद्धात्, शुद्धप्रकृतिकसच्चन्तात्, शुद्धप्रकृतिक-यडन्ताच्च भौवादिकनयतिवत् (680) सर्वाण्यपि रूपाणि (नयते: प्रातिस्थिकरूपाणि विना) ज्ञेयानि । णिजभावपक्षे तु—शतरि—^२मयन्-न्ती इति रूपम् ।

(1268) “मीढ़ हिंसायाम्”

(IV-दिवादि:-1137. सक. अनि. आत्म.)

‘मीजो मीनाति मीनीते, हिंसायां मीयते डितः ॥’ (श्ल. 16) [इति देवः] ‘हिंसाऽत्र मृतिः ।’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (2.58) । मायकः-यिका, मायकः-यिका, मिमीषकः-षिका, ^३मित्सकः-तिसका, मेमीयकः-यिका ; मेता-त्री, माययिता-त्री, मिमीषिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि सौवादिकमिनोतिवत् (1253) ज्ञेयानि । ^५मीनन्-प्रमीणन्-ती, प्रमीणानः, इति शतरि शानचि च रूपम् । मीतम्-मीतः-मीतवान्, मीत्वा, ^६प्रमाय, ^७ईषत्प्रमयः-दुष्प्रमयः-सुमयः, मयः-प्रमयः, इत्यादीन्यस्य प्रातिस्थिकरूपाणीति ज्ञेयानि ।

(1269) “मीढ़ हिंसायाम्” (IX. कथादि:-1476. सक. अनि. उभ.) ‘मीजो मीनाति मीनीते, हिंसायां मीयते डितः ॥’ (श्ल. 16) इति देवः । ^१मायकः-यिका, ^२मापकः-पिका, ^३मित्सकः-तिसका, ^४मेमीयकः-यिका ; माता-मात्री, मापयिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि सौवादिकमिनोतिवत् (1253) ज्ञेयानि । ^५मीनन्-प्रमीणन्-ती, प्रमीणानः, इति शतरि शानचि च रूपम् । मीतम्-मीतः-मीतवान्, मीत्वा, ^६प्रमाय, ^७ईषत्प्रमयः-दुष्प्रमयः-सुमयः, मयः-प्रमयः, इत्यादीन्यस्य प्रातिस्थिकरूपाणीति ज्ञेयानि ।

(1270) “मीमृ गतौ” (I-स्वादि:-468. सक. सेद्. पर.)

‘—शब्दे च’ इति श्वीरस्वामी । शब्दार्थे त्वर्कमकः । ‘मीम—’ इत्यपि धातुकाच्ये (1-60) पाठः ।

मीमकः-मिका, मीमकः-मिका, मिमीमिषकः-षिका, मेमीमकः-मिका ; मीमिता-त्री, मीमयिता-त्री, मिमीमिषिता-त्री, मेमीमिता-त्री ;

1. ‘मीनातिमिनोतिदीदां ल्यपि च’ (6-1-50) इति एजिवषये आकारः । युग-गमः । एवमेव णमुल्प्रमृतिष्वपि हेयम् ।
2. पूर्णतेऽच्येजिवषयत्वेनाकारे, आदन्तलक्षणे पुगागमे च रूपमेवं सर्वत्र हेयम् ।
3. ‘सनि मीमा—’ (7-4-54) इत्यनेन इस्, अभ्यासलोपतकारादिकं यथयथं सञ्चन्ते सर्वत्र हेयम् ।
4. यठ एजिवषयत्वाभावेन आकारो न । अभ्यासे गुणः । एवमेव यद्यन्ते सर्वत्र हेयम् ।
5. शतरि, ‘ऋथादिभ्यः—’ (3-1-81) इति श्वा विकरणप्रलयः । प्रलयस्य शित्तवेन छिद्रद्वावदज्जस्य गुणो न । ‘आऽभ्यस्तयोरातः’ (6-4-112) इत्याकारलोपः । प्रमीणन् इत्यत्र ‘हितुमीना’ (8-4-15) इति णत्वम् । “.....परनिभित-कस्य आलोपस्य (च) पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वाद् ‘एकदेशविकृतस्थानन्यत्वात्’ (परि. 37) वा णत्वम् ।” इति भाध्यबोक्तमिहानुसन्धेयम् । एवमेव प्रमीणानः इत्यत्रापि हेयम् ।
6. ‘मीनातिमिनोतिदीदां ल्यपि च’ (6-1-50) इत्यनेन ल्यप्यप्याकारः ।
7. ‘निमिमीलियां खल्चोरात्वं न’ (वा. 6-1-51) इति खल्प्रलये, अच्चप्रलये चाकारनिषेधः । तेनैवं रूपम् । अत्र धार्तिके ‘अच्’ इत्यनेन पचायचः (3-1-134), एरचः (3-3-57) च प्रहणमिति हेयम् । दुष्प्रमयः=रिपुः ।
- A. ‘.....सांस्क्रिया प्रमयङ्गत् सितपीतचेलः ।’ धा. का. 3. 5.

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षीजतिवत् (309) ज्ञेयानि । किपि
‘प्रमीन्-प्रमीमौ-प्रमीमः इति रूपमिति विशेषः । ^प्रमीमितः ।

(1271) “मीलु निमेषणे” (I-भ्वादिः-517. अक. सेद्. पर.)

निमेषणम्=सङ्कोचः ।

मीलकः-लिका मीलकः-लिका, मिमीलिषकः-षिका, मेमीलकः-लिका ;
मीलिता-त्री, मीलयिता-त्री, मिमीलिषिता-त्री, मेमीलिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककीलतिवत् (195) ज्ञेयानि ।

(1272) “मीव स्थौत्ये” (I-भ्वादिः-564. सक. सेद्. पर.)

मीवकः-विका, मीवकः-विका, मिमीविषकः-षिका, मेमीवकः-विका ;
मीविता-त्री, मीवयिता-त्री, मिमीविषिता-त्री, मेमीविता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकजीवतिवत् (606) ज्ञेयानि ।
Bप्रमीवितः । ^प्रमीवरः ।

(1273) “मुच्च प्रमोचने” (X-चुरादिः-1744. अक. सेद्. उभ.) [अ]

‘—मोदने च’ इति माधवधातुवृत्ति-सिद्धान्तकौमुद्यादिषु पाठः ।

‘कल्कने मुञ्चते मुञ्चेमेक्षे मुञ्चति मुञ्चते ।

प्रमोचने चुरादेणौ मोचयत्येष न त्वलदित् ॥’ (श्लो. 47) इति देवः ।
मोचकः-चिका, मुमोचयिषकः-षिका ; मोचयिता-त्री, मुमोचयिषिता-त्री ;
इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिकच्योसयतिवत् (560) ज्ञेयानि ।

1. किपि ‘मो नो धातोः’ (8-2-64) इति पदान्तनिमित्तको नकारः ।
2. बाहुलकादौणादिकेऽप्रत्यये रूपमेवम् । ‘प्रमीवरः=मानी’ इति मा. धा. वृत्तिः ।
A. ‘वनाद् वनं सानुममन् द्रमन् गृहं
व्याघोत्करोऽहमतिमीमिताशयः’ धा. का. 1.60.
- B. ‘अपीवितां नाप्यतिमीवितां त्रितं तनुं सुतीवोरुमनीवमध्यमाम् ॥’
धा. का. 1.72.

[अ] अत्र प्रमोचनम्=शरादीनां सन्धानरूपं कायिकं कर्मेति क्षीरतरज्जिण्यां
‘मोचयति शरान्’ इत्युदाहरणदानेन ज्ञायते । मा. धा. वृत्तौ तु ‘ऋणं
निर्मोचयति प्रतिददातीत्यर्थः’ इत्युदाहृतत्वात् मानसिकव्यापारविशेष इति
प्रतीयते । उभयथाऽपि सर्कर्मकर्वं हेयम् ।

(1274) “मुच्चि कल्कने” (I-भ्वादिः-172. अक. सेद्. आत्म.)

‘कल्कने मुञ्चते मुञ्चे; मोक्षे मुञ्चति मुञ्चते ।’ (श्लो. 47) इति देवः ।
‘मुच्च—’ इति चन्द्रसंसतः पाठः । ‘कल्कनम् = दम्भः, कथनं च ।’
इति क्षीरतरज्जिणी । ‘शात्वम्’ इति मैत्रेयः । “कथनम् इत्यन्ये ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ।
एवम् बहुर्थकत्वं कल्कनशब्दस्येति ज्ञेयम् ।

मुञ्चकः-चिका, मुञ्चकः-चिका, मुमुञ्चिषकः-षिका, मोमुञ्चकः-चिका ;
मुञ्चिता-त्री, मुञ्चयिता-त्री, मुमुञ्चिषिता-त्री, मोमुञ्चिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षीजतिवत् (209) ज्ञेयानि । अस्यात्मनेपदित्वात् शानचि-मुञ्चमानः, मुञ्चिष्यमाणः,
मुञ्चयमानः, मुञ्चयिष्यमाणः, मुमुञ्चिष्यमाणः, मुमुञ्चिष्यमाणः,
मोमुञ्चयमानः, मोमुञ्चिष्यमाणः ; इति रूपाणि यथायथं सम्भवन्तीति
विशेषः । लयुटि-^मुञ्चनम् ।

(1275) “मुच्छ मोक्षणे” (VI-तुदादिः-1430. सक. अनि. उभ.)

मुचादिः ।

‘कल्कने मुञ्चते मुञ्चे; मोक्षे मुञ्चति मुञ्चते ।

प्रमोचने चुरादेणौ मोचयत्येष न त्वलदित् ॥’ (श्लो. 47) इति देवः ।

मोचकः-चिका, मोचकः-चिका, ^मुमुक्षकः-मोक्षकः-क्षिका, मोमुचकः-चिका;
मोक्षा-मोक्ती, मोचयिता-त्री, मुमुक्षिता-मोक्षिता-त्री, मोमुचिता-त्री ;
^मुञ्चन्-न्ती, मोचयन्-न्ती, मुमुक्षन्-मोक्षन्-न्ती ; —

1. सन्नन्ते, ‘हलन्ताच्च’ (1-2-10) इति सनः कित्वे, गुणनिषेधे च रूपमेवं हेयम् ।
कर्मकर्ता एव, कर्मणोऽविक्षितत्वे वा मुच्चिरथमकर्मको भवति । तदानीम्, ‘मुच्छो-
ऽकर्मकस्य गुणो वा’ (7-4-57) इति सकारादौ सनि परतः गुणे, ‘अत्र लोपो-
ऽभ्यासस्य’ (7-4-58) इत्यभ्यासस्य लोपे च मोक्षकः-क्षिका इत्यादीनि रूपाणि
यथायथं सर्वत्र भवन्तीति हेयम् ।
2. शतरि, ‘तुदादिभ्यः—’ (3-1-77) इति शाप्रत्यये ‘शे मुचादीनाम्’ (7-1-59)
इति नुमि च मुञ्चन् इति रूपम् । एवमेव शानजन्तेऽपि मुञ्चान इत्यत्र
प्रक्रियोद्या ।

A. ‘अमुञ्चनैर्मक्षितचित्तपञ्चितत्रयीमतप्रस्तुचितैः शुभार्जकैः ।’ धा. का. 1-24.

मुच्यमानः, मोच्यमानः, मुमुक्ष्यमाणः-मोक्ष्यमाणः, मोमुच्यमानः ;
मोकः-निर्मोकः, मोचः, मुमुक्षः-मोक्षः, मोमुचः ;
मोक्तुम्, मोचयितुम्, मुमुक्षितुम्-मोक्षितुम्, मोमुचितुम् ;
मुक्तिः, मोचना, मुमुक्षा-मोक्षा, मोमुचा ;
मोचनम्, मोचनम्, मुमुक्षणम्-मोक्षणम्, मोमुचनम् ;
मुक्त्वा, मोचयत्वा, मुमुक्षित्वा-मोक्षित्वा, मोमुचित्वा ;
विमुच्य, विमोच्य, विमुक्ष्य-विमोक्ष्य, विमोमुच्य ;
मोचम् २, } मोचम् २, } मुमुक्षम्-मोक्षम् २, } मोमुचम् २ ; }
मुक्त्वा २, } मोचयित्वा २, } मुमुक्षित्वा-मोक्षित्वा २, } मोमुचित्वा २ ; }
‘मुचिः-नमुचिः, २मुचिरः, ३मूलम् ।

(1276) “मुज शब्दार्थः” (I-भादि:-250. अक. सेह. पर.) [अ]

मोजकः-जिका, मोजकः-जिका, मुमोजिषकः-मुमुजिषकः-षिका,
मोमुजकः-जिका ; मोजिता-त्री, मोजयिता-त्री, मुमोजिता-मुमुजिता-त्री,
मोमुजिता-त्री ; इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिककुचधातुवत् (200)
ज्ञेयानि । यद्गलुकि शता-मोमुजन्^A इति । ^Aमुजितम् अनेनमोजितम्, इति वा ।

- ‘इगुपधात् कित्’ [द. उ. 1-48] इति इन्प्रत्यये, तस्य कित्त्वेन गुणनिषेधे च रूपमेवम् । न मुश्तीति नमुचिः । ‘न भ्राणपञ्चवेदानासस्यानमुचिः—’ (6-3-75) इत्यादिना नवः प्रकृतिभावे रूपमेवम् ।
- मुच्यन्तेऽनेन दुःखेभ्य इति मुचिरः = मोचकः । ‘इषिमदि—’ [द. उ. 8.26] इत्यादिना किरच्प्रत्यये रूपमेवम् ।
- ‘षिविमुच्योषेह च’ [द. उ. 8.83] इति इन्प्रत्यये टेहकारे च रूपमेवम् ।
- मुच्यते तदिति मूत्रम् । मनोरमायां तु मूत्रधातोरेव प्रकृतरूपे चिदेऽत्रैवं साधनं स्वरार्थमित्युक्तम् ।
- निष्ठायाम् ‘उदुपधात्—’ (1-2-21) इति कित्वविकल्पनात् रूपद्रव्यम् ।
- ‘गर्जत्वरं गृजितधेनुमोमुजद्रसोत्करं मुजदर्जं वजन् वजम् ॥’ धा. का. 1-33.
- [अ] ‘मज्ज मुजि’ इति क्षीरस्वामी, चन्द्रश्च । ‘मृज मृजीत्यप्याहुः’ इति पुरुषकारः (श्ल. 59) । क्षीरतरङ्गिण्यां तु ‘मृज मृजीत्यप्याहुः’ इति पाठ उपलभ्यते । “मुदिते चान्द्रधातुपाठे तु ‘मृज मुजि’ इति पाठ उपलभ्यते (चा. धा. सू. 1-80)” इति क्षी. टीका । माधवीयधातुवृत्तौ तु स्वामिचन्द्रयोर्मते ‘मृज मृजीति’ पाठः प्रदर्शितः । मूलशुद्धिस्तत्र कीदर्शीति न विद्यः । युक्तायुक्तवे खत सूरयः प्रसाणम् ।

मोक्ष्यन्-न्ती-ती, मोचयिष्यन्-न्ती-ती, मुमुक्षिष्यन्-मोक्षिष्यन्-न्ती-ती ;—
मुश्चमानः, मोचयमानः, मुमुक्ष्यमाणः-मोक्षमाणः, मोमुच्यमानः ;
मोक्ष्यमाणः, मोचयिष्यमाणः, मुमुक्षिष्यमाणः-मोक्षिष्यमाणः, मोमुचिष्यमाणः ;
विमुक्त-विमुचौ-विमुचः ; — — —
मुक्तम्-मुक्तः-मुक्तवान्, ^१चक्रमुक्तः, ^२स्तोकान्मुक्तः-अल्पान्मुक्तः-कृच्छान्मुक्तः,
मोचितः, मुमुक्षितः-मोक्षितः, मोमुचितः-तवान् ;
मुचः, ^३जलमुक्-पयोमुक्, ^४नखमुचानि (घनूषि), ^५मुक्तः-मुक्ता, ^६मोचनः,
मोचः, ^७मुमुक्षुः-मोक्षुः, मोमोचः ; —
मोक्तव्यम्, मोचयितव्यम्, मुमुक्षितव्यम्-मोक्षितव्यम्, मोमुचितव्यम् ;
मोचनीयम्, मोचनीयम्, मुमुक्षणीयम्-मोक्षणीयम्, मोमुचनीयम् ;
^८मोक्यम्-मोक्यम्, मोक्यम्, मुमुक्ष्यम्-मोक्ष्यम्, मोमुच्यम् ;
इष्यन्मोचः-दुर्मोचः-सुमोचः ; — — —

- चक्रान्मुक्त इत्यर्थे ‘अपेतापोदमुक्त—’ (2-1-38) इति पञ्चमीतत्पुरुषसमासः ।
- अत्रापि पञ्चमीतत्पुरुषसमासे सति, ‘सुषो धातुप्रातिपदिकयोः’ (2-4-71) इति प्राप्तस्य सुब्लुकोऽपवादतया, ‘पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः’ (6-3-2) इति अल्पकृत्ये एवमेव अल्पान्मुक्तः इत्यादिष्वपि हैयम् ।
- जर्न मुश्तीत्यर्थे ‘किप् च’ (3-2-76) इति कर्मण्युपदे किप् । कर्मण्यण् अत्र न भवति ।
- नखानि मुश्तीत्यर्थे कर्मण्योऽपवादतया, ‘कप्रकरणे—मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्’ (वा. 3-2-5) इति कप्रलये किरवात् गुणनिषेधे च रूपमेवम् । मूलविभुजादिराकृतिगणः । नखमुचानि=मुष्टेवं भूतानीत्यर्थः ।
- ‘क्षिच्छौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां क्षप्रलये रूपमेवम् । मुक्तः=प्रकृतिवन्धादुर्थित इत्यर्थः । मुक्ता इति तु संज्ञायां क्षप्रलयान्तात् टापि रूपमिति हैयम् । मुक्ता=मौक्तिकोत्पत्तिस्थानम् ।
- चलनार्थकत्वादस्य ‘चलनशब्दार्थाद्—’ (3-2-148) इति ताढ़ीलिके युचि रूपमेवम् । अकर्मकत्वमिति विवक्षातोऽत्रेति हैयम् ।
- निष्ठायामनिदृत्वादस्य, ‘चजोः कु धिष्यतोः’ (7-3-52) इति ण्यति कुत्वे रूपमेवम् । एवमेव घबन्तेऽपि कुत्वमिति बोध्यम् । आवश्यकार्थे ण्यत्प्रत्यये तु कुत्वन् । ततः मोक्ष्यम् इत्यपि साधुः । “—‘अमोक्ष्यमश्च यदि मन्यसे.....’” (रघुवंशे 3-65) इत्यत्रावश्यके ण्यः । ‘ण्य आवश्यके’ (7-3-65) इति कुत्वनिषेधः ।” इति मा. धा. वृत्तिवचनमिहानुसन्धेयम् ।
- ‘वाचंयमान् स्थपिदलशायिनश्च युयुक्षमाणाननिश्च मुमुक्षून्’ भा. का. 3-41.

(1277) “मुजि शब्दार्थः” (I-भादि:-251. अक. सेट्. पर.)

मुञ्जकः-जिका, मुञ्जकः-जिका, मुमुञ्जिषकः-षिका, मोमुञ्जकः-जिका ; मुञ्जिता-त्री, मुञ्जयिता-त्री, मुमुञ्जिषिता-त्री, मोमुञ्जिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । पचाद्यचि मुञ्जः=तृणविशेषः । घञि-मुङ्गः, निष्ठायां सेहत्वात्, न्यङ्कादित्वात् कुत्वमन्वेति ज्ञेयम् ।

(1278) “मुट प्रमद्दने” (I-भादि:-सक. सेट्. पर.)

‘प्रमद्दने चाक्षेपे च मुटेद् आदे तु मोटति ॥’ (श्ल. 71) इति देवः ।

दुर्गसंमतः पाठोऽयम् इति क्षीरस्वामी । “—‘मुड’ इति धनपालः । ‘पुड’ इति.....शाकटायनः । क्षीरस्वामी तु द्वावपि इदितौ पपाठ । मैत्रेयस्तु असुं टान्तमेव पठित्वा.....” इति मा. धा. वृत्तिः । दैवश्लोकात् (श्ल. 71) मा. धा. वृत्तौ ‘मुट सञ्चूर्णने’ (चुरादौ) इत्यत्र ‘मोटति इति मर्दने शपि’ इत्युक्तत्वाच्च अयं धातुः स्वतन्त्र इति ज्ञायते । युक्तायुक्तत्वे त्वत्र सूर्यः प्रमाणम् । ‘पुड प्रुड’ इति असुं केचित् पठन्ति । सि. कौमुद्यादिषु न पठितोऽयम् ।

मोटकः-टिका, मोटकः-टिका, मुमोटिषकः-मुमुटिषकः-षिका, मोमुटकः-टिका ; इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिककोचतिवत् (200) ज्ञेयानि । प्रमुटितः-प्रमोटितः, आमोटनम्, इतीमानि रूपाण्यधिकान्यन्वेति ज्ञेयम् ।

(1279) “मुट आक्षेपप्रमद्दनयोः” (VI-हुदादि:-1374. सक. सेट्. पर.)

कुटादिः ।

‘प्रमद्दने चाक्षेपे च मुटेत्, आदे तु मोटति ॥’ (श्ल. 71) इति देवः ।

मोटकः-टिका, मोटकः-टिका, मुमुटिषकः-षिका, मोमुटकः-टिका ; मुटिता-त्री, मोटयिता-त्री, मुमुटिषिता-त्री, मोमुटिता-त्री ; इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि तौदादिककुटतिवत् (204) ज्ञेयानि ।

(1280) “मुट सञ्चूर्णने” (X-चुरादि:-1614. सक. सेट्. उभ.)

‘सञ्चूर्णने चुरादेणौ मोटयेदत्तज्ञयः ।’ (श्ल. 72) इति देवः ।

क्षीरस्वामिनं विना इतरे सर्वेऽपि ‘मुट’ इत्यस्यानुकूलः । पुट इति क्षीरस्वामी इति मा. धा. वृ. टिष्पण्याम् ।

मोटकः-टिका, मुमोटिषकः-षिका ; मोटयिता-त्री, मुमोटिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककोट्यतिवत् (205) ज्ञेयानि । विमोटितः^A ।

(1281) “मुठि पालने” (I-भादि:-265. सक. सेट्. आत्म.)

‘—पलायने’ इति क्षीरस्वामी । ‘काशकृत्सन्दौ च’ इति क्षीटीका । मुण्ठकः-णिठका, मुण्ठकः-पिठका, मुमुण्ठिषकः-षिका, मोमुण्ठकः-णिठका ; मुण्ठिता-त्री, मुण्ठयिता-त्री, मुमुण्ठिषिता-त्री, मोमुण्ठिता-त्री ; इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । अस्य धातोः आत्मनेपदित्वात् शानचि-मुण्ठमानः, मुण्ठिष्यमाणः, मुमुण्ठिषमाणः, मुमुण्ठिषिष्यमाणः, इति रूपाणीति विशेषः । किपि-पापमुन्^B-पापमुण्ठो पापमुण्ठः इति ।

(1282) “मुडि मार्जने” (I-भादि:-275. सक. सेट्. आत्म.)

मार्जनम्=शुद्धिर्न्यग्मावश्च । ‘—मज्जने’ इति क्षीरस्वामी । “—‘मज्जने’ इति काशकृत्सनधातुपाठीयकन्डटीकायां (पृष्ठ 100) पाठः । मज्जनम्=स्नानम् इत्यपि तत्रैव ।” इति क्षीटीका ।

‘मुण्डते मार्जने खण्डेः, खण्डने शपि मुण्डति ॥’ (श्ल. 83) इति देवः । मुण्डकः-णिडका, मुण्डकः-पिडका, मुमुण्डिषकः-षिका, मोमुण्डकः-णिडका ; मुण्डिता-त्री, मुण्डयिता-त्री, मुमुण्डिषिता-त्री, मोमुण्डिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि । अस्य धातोः आत्मनेपदित्वात् मुण्डमानः, मुण्डिष्यमाणः, मुमुण्डिषमाणः, मुमुण्डिषिष्यमाणः; इति शानचि रूपाणि इति विशेषः ।

(1283) “मुडि खण्डने” (I-भादि:-326. सक. सेट्. पर.)

‘मुण्डते मार्जने मुण्डेः, खण्डने शपि मुण्डति ॥’ (श्ल. 83) इति देवः ।

A. ‘इत्यादिवादिषु जनेषु विमोटितारिः..... ।’ धा. का. 3-23.

B. ‘स पापमुनिभः बुधहेदभिस्तमदैः अनेष्ठितां क्षमा पुनरर्थ्यहिष्ठत ॥’

धा. का. 1.35.

अर्थभेदात् पुनः पाठः । “ अत एव, ‘ मुडि खण्डनप्रमर्दनयोः ’ इति भोजदेवः । ‘ मुटि ’ इति कौशिकदुर्गौ—सुष्टिति । ” इति शीरतरङ्गिण्याम् । ‘ मुड ’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (1-42) ।

मुण्डकः-णिका, मुण्डकः-पिण्डिका, मुमुणिषकः-षिका, मोमुण्डकः-पिण्डिका; मुण्डिता-त्री, मुण्डयिता-त्री, मुमुणिषिता-त्री, मोमुणिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) बोध्यानि । ^१मुण्डयन्-न्ती, ^२यवनमुण्डः-का[क]भ्वोजमुण्डः, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1284) “ मुण प्रतिज्ञाने ” (VI-तुदादि:-1334. सक. सेट्. पर.)

मोणकः-णिका, मोणकः-णिका, मुमोणिषकः-मुमुणिषकः-षिका, मोमुणकः-णिका ; मोणिता-त्री, मोणयिता-त्री, मुमोणिषिता-मुमुणिषिता-त्री, मोमुणिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रातिस्थिकरूपाणि विना तौदादिकपुणतिवत् (1017) ज्ञेयानि । शतरि-^Aमुणन् इति ।

(1285) “ मुद हर्षे ” (I-भ्वादि:-16. अक. सेट्. आत्म.)

‘संसर्गे णिचि मोदयेदिति भवेत् हर्षे पुनर्मोदते ॥’ (श्लो. 113) इति देवः । मोदकः-दिका, मोदकः-दिका, मुमोदिषकः-मुमुदिषकः-षिका, मोमुदकः-दिका; मोदिता-त्री, मोदयिता-त्री, मुमोदिषिता-मुमुदिषिता-त्री, मोमुदिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककोकतिवत् (197) ज्ञेयानि । ^३कुमुदम्, ^४मोदनः, ^५प्रमुदितम्-प्रमोदितम्-[अनेन], प्रमुदितः-प्रमोदितः,

1. मुण्ड करोतील्यर्थे, ‘ मुण्डमिश्र— ’ (3-1-21) इत्यादिना णिच् । ‘ सनायन्ता धातवः ’ (3-1-32) इति धातुसंज्ञायां शतरि रूपमेवम् ।
2. मुण्डो यवन इव इति समासे मयूरब्यंसकादित्वात् (2-1-72) विशेषणस्य परनिपातः । एवं का[क]भ्वोजमुण्ड इत्यादिष्विष्य ।
3. कुं मोदयतीति कुमुदम् । अन्तर्भावितण्णतात् मूलविभुजादित्वेन (वा. 3-2-5) कप्रलये रूपमेवम् । कौ = पृथिव्यां मोदते इत्यषि विगृह्णन्ति ।
4. ‘ अतुदातेतश्च हलादेः ।’ इति तच्छीलादिषु कर्तृपु युच्चप्रलयः ।
5. निष्ठायाम् ‘ उद्गुपधाङ्गाचादिकमणोः— ’ (1-2-21) इति कित्तव्यक्तिपनात् रूपदद्यम् । भावादिकर्मभ्यामन्यत्र मुदितः, मुदितवान् इत्येव भवति ।
6. ‘ ईशस्य पुण्यसुगमस्य वर्धं मुणन्तो मलाश्च यत्र चुकुणः शुक्नका इवोच्चैः ।’

धा. का. 2. 76.

प्रमुदितवान्-प्रमोदितवान्, ^१मुत्^A-मुदौ-मुदः, ^२मुदः-मौदूम्, ^३मुदिरः, ^४मुद्रा इत्यादीनि रूपाणि अस्य विशेषण भवन्तीति विशेषः ।

(1286) “ मुद संसर्गे ” (X-चुरादि:-1741. सक. सेट्. उभ.)

‘संसर्गे णिचि मोदयेदिति भवेत् हर्षे पुनर्मोदते ॥’ (श्लो. 113.) इति देवः । मोदकः-दिका, मुमोदयिषकः-षिका ; मोदयिता-त्री, मुमोदयिषिता-त्री ; इत्यादीनि रूपाणि शतरं विना चौरादिककोट्यतिवत् (205) बोध्यानि । अस्य धातोः उभयपदित्वात् शतरि [सर्पिषा सकून्] मोदयन्-न्ती, मुमोदयिषन्-न्ती, मोदयिष्यन्-मुमोदयिष्यन्-न्ती-त्री ; इति विशेषः ।

(1287) “ मुर संवेष्टने ” (VI-तुदादि:-1343. सक. सेट्. पर.)

‘ —परिवेष्टने ।’ इति मा. धा. वृत्तिः ।

मोरकः-रिका, मोरकः-रिका, मुमोरिषकः-मुमुरिषकः-षिका, मोमुरकः-रिका ; मोरिता-त्री, मोरयिता-त्री, मुमोरिषिता-मुमुरिषिता-त्री, मोमुरिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककुरतिवत् (229) ज्ञेयानि । किपि-मूः-मुरौ-मुरः ; ^५मुरः-सुरा, ^६मुरी इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1288) “ मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः ” (I-भ्वादि:-212. अक. सेट्. पर.)

मूर्छकः-छिका, मूर्छकः-छिका, मुमूर्छिषकः-षिका, मोमूर्छकः-छिका ; मूर्छिता-त्री, मूर्छयिता-त्री, मुमूर्छिषिता-त्री, मोमूर्छिता-त्री ; इत्यादीनि

1. लियाम्, ‘ संपदादिभ्यः— ’ (वा. 3-3-108) इति किपि रूपमेवम् ।
2. ‘ मुदिग्रोर्गनौ ’ [द. उ. 3-66] इति ग्रक्तप्रलये रूपम् । कित्तवाच गुणः । मोदयन्त्यनेति मुद्रगः = सख्यातिविशेषः । मुद्रेन संसृष्टं = मौद्रगम् ।
3. ‘ हृषिमदिमुदिः— ’ [द. उ. 8-26] इत्यादिना किरच्प्रलये रूपम् । मोदन्तेऽनेति मुदिरः = मेघः ।
4. ‘ स्फायितञ्चि— ’ (द. उ. 8-31) इत्यादिना रक्तप्रलये रूपमेवम् ।
5. ‘ हृगुपधाङ्गात्रीकिरः कः— ’ (3-1-135) इति कर्तरि कप्रलयः । मुरा = ओषधिविशेषः ।
6. गौरादिपाठात् (4-1-41) लियां छीषि रूपमेवम् ।
८. ‘ मुदा स चेतो ददते चिरं हरौ स्वादास्तुरैः स्वर्दितमङ्गलोदने ।’ धा. का. 1-4.

सर्वाणि रूपाणि भौवादिककूजतिवत् (239) ज्ञेयानि । ^१मूर्त्म-मूर्तः-मूर्त-
वान् । किपि, मूः-मूर्छौ-मूर्छः; क्तिनि ^२मूर्तिः, ^३मूर्छितः, ^४मूर्छा, इत्यादीनि
रूपाण्यस्य धातोः विशेषेण भवन्ति ।

(1289) “मुर्वी बन्धने” (I-भवादि:-575. अक. सेह. पर.)

मूर्वकः-विंका, मूर्वकः-विंका, मुमूर्विषकः-षिका, मोमूर्वकः-विंका;
मूर्विता-त्री, मूर्विता-त्री, मुमूर्विता-त्री, मोमूर्विता-त्री; इत्यादीनि
रूपाणि सर्वाण्यपि भौवादिकगूर्वतिवत् (416) ज्ञेयानि । ^५मूर्वा, ^६मूर्वी,
मूः-मुरौ-मुरः, इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषः । शतरि ^Bमूर्वन् इति ।

(1290) “मुष स्तेये” (IX-कथादि:-1530. अक. सेह. पर.) [अ]

‘अयं द्विर्कर्मकः’ इति मा. धा. वृत्तिः ।

मोषकः-षिका, मोषकः-षिका, ^७मुमुषिषकः-षिका, मोमुषकः-षिका;
मोषिता-त्री, मोषिता-त्री, मुमुषिषिता-त्री, मोमुषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकपोषतिवत् (1026) ज्ञेयानि ।

1. निष्ठायाम्, ‘न ध्याख्यापूर्मूर्छिमदाम्’ (8-2-57) इति नत्वनिषेधे रूपमेवम् ।
‘राङ्गोपः’ (6-4-21) इति छकारस्य लोपः । दीर्घः ।
  2. ‘क्तिच्कौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति क्तिच्चिरूपमेवम् ।
  3. मूर्छित्य सज्जाता इत्यर्थे ‘तदस्य सज्जातं तारकादिभ्य इतच्’ (5-2-36) इतीतच्च-
प्रत्यये रूपम् ।
  4. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इत्यकारप्रत्ययः ।
  5. मूर्या विकार इत्यर्थे ‘तस्य विकारः’ (4-3-134) इत्यणि छीपि च रूपमेवम् ।
  6. कत्वासनोः ‘रुदविदमुष—’ (1-2-8) इति नित्यं कित्वविधानात्, ‘रलो व्युप-
धात—’ (1-2-26) इति वैकविपक्ति कित्वं न । तेन सचन्ते सर्वत्र एकमेव रूपमिति
ज्ञेयम् । एवं कत्वाप्रत्ययेऽपि मुषित्वा इत्येकमेव रूपम् ।
  - A. ‘अहूर्णचित्ताः परिमूर्छितवताः स्फूर्णमिया अप्रयुक्ताः कृतोऽच्छनाः’ धा. का. 1-29.
  - B. ‘दुदूर्विषून् धूर्वितुमेव गूर्वणं मूर्वन्तमापूर्वितपर्वताध्वरम् ॥’ धा. का. 1-73.
- [अ] ‘मुष हिंसर्थः’ इति भौवादिष्वपि क्षीरस्वामी पपाठ । अन्यैः सर्वैरप्य-
पाठादस्माभिरथं न लिङ्गितः ।

^१मुष्णन्^A-त्री, ^२आमोषी^B, मुषित्म-तः-तवान्, ^३मुष्टम्-ष्टः, मुषित्वा,
मुषित्तः; ^४मूषिकः-षिका, ^५मुष्कः, इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः प्राति-
स्विकरूपाणि इति ज्ञेयम् । सन्नन्तादुप्रत्यये मुमुषिषुः^C इति ।

(1291) “मुस खण्डने” (IV-दिवादि:-1220. सक. सेह. पर.)

“आत्रेयस्तु कातन्त्रे मूर्धन्यान्तोऽयम् । तथा च ‘राघवस्यामुषः कान्ताम्’
(भ. का. 15-16) इति प्रयोगश्च, इति पाठान्तरमप्याह ।” इति मा. धा.
वृत्तौ ।

मोसकः-सिका, मोसकः-सिका, मुमोसिषकः-मुमुसिषकः-षिका, मोमुसकः-
सिका; मोसिता-त्री, मोसिता-त्री, मुमोसिषिता-मुमुसिषिता-त्री, मोमु-
सिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकपोसतिवत् (234) ज्ञेयानि ।

1. ‘क्रचादिभ्यः—’ (3-1-81) इति शना विकरणप्रत्ययः । ‘इनाऽभ्यस्तयोरातः’
(6-4-112) इत्याकारलोपः । णत्वम् ।
2. ‘संपृच्छानुरुध.....आमुषाभ्याहनश्च’ (3-2-142) इत्यादिना तच्छीलादिषु
घिनुणप्रत्यये रूपमेवम् ।
3. ‘आदितश्च’ (7-2-16) इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चर्यार्थकत्वात् मुष्ट इत्यादीना
सिद्धिः; ‘चोरिते मुषितं मुष्टम्—’ इति स्वामी च । इति प्रक्रियासर्वस्वे
(पु. 26) । तेन ‘मुष्टं प्रतिग्रहयता स्वर्मर्थं पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन’ इति
कालिदास (५.) प्रयोग उपपत्ते ।
4. ‘मुषेदीर्घश्च’ (द. उ. 3-14) इति किकन्प्रत्ययो धातोः दीर्घश्च भवति ।
मुष्णातीति मूषिकः । “‘मुष स्तेये’ भौवादिकः । तस्मात् किकन्प्रत्यये
दीर्घवचनमन्तरेणापि मूषिकशब्दस्य सिद्धत्वात् दीर्घवचनं स्पष्टार्थम् । एवं च
मुषेण्झुलि मूषकः इत्यपि साधुः । इति इवेतत्वनवासी” इति द. उ.
द्विष्पण्याम् ।
5. ‘सद्भूषुषिमूषिभ्यः कित्’ (द. उ. 3-19) इति कप्रत्ययः कित्त भवति ।
मूषकः=चौरो, मांसलो वा । ‘अण्डः फलं च’ इति क्षीरस्वामी ।
- A. ‘.....पुष्णन् मुदं मूर्गादशो दिग्बुधाम मुष्णन् ।’ धा. का. 3-12.
- B. ‘द्रोहि खयोतसंपर्कि नयनामोषि दुःसहम् ॥’ भ. का. 7-6.
- C. ‘किं मुमुषिषुबद् यात द्विषो नापचिकीर्षया ॥’ भ. का. 7-99.

^१मुसलम्-मुसली, ^२मुस्ता, ^३मुस्तकम्, इत्यादीनि रूपाण्यस्य धातोः विशेषण भवन्ति ।

(1292) “मुस्त संधाते” (X-चुरादि:-1632. सक. सेदू. उभ.)
मा. धा. वृत्तिः अमुं धातुं न पठति । अन्ये सर्वेऽपि ‘मुस्त’ इत्यस्यानुकूला एव । ‘अस्त—’ इत्यस्य पाठभेदः इति मा. धा. ; धा. का. (3. 26) च । मुस्तकः-स्तिका, मुमुस्तयिषकः-षिका ; मुस्तयिता-त्री, मुमुस्तयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुस्मयतिवत् (236) बोध्यानि । अस्य धातोः उभयपदित्वात् शतरि-मुस्तयन्-न्ती, मुमुस्तयिषन्-न्ती ; मुस्तयिष्यन्-न्ती-त्री, मुमुस्तयिषिष्यन्-न्ती-त्री, इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1293) “मुह वैचित्त्ये” (IV-दिवादि:-1198. अक. वेदू. पर.)
रथादिः । वैचित्त्यम्=विचित्तता, अविवेकः ।

मोहकः-हिका, मोहकः-हिका, ^४मुमुहिषकः-मुमुक्षकः-क्षिका,

1. ‘वृषादिभ्यश्चित्’ (द. उ. 8-109) इति कलप्रत्यये मुसलम् इति रूपम् । गौरादिपाठान्वीषि मुसली इति रूपम् । मुसली = गृहगोधिका ।
2. बाहुलकात् औणादिके तन्प्रत्यये ‘तितुत्र—’ (7-2-9) इतीणिषेधे रूपम् । अथवा, ‘त्रातालात्तुत्पुत्तुचित्तनिमित्तमुस्त—’ इत्यादिना भोजेन त्प्रत्यये निपातितः । इति धा. का. व्याख्यानात् (2-66) एवं रूपमिति ह्येयम् ।
3. ‘संज्ञायाम्’ (4-3-117) इति कन्प्रत्यये रूपं भवति । अर्धचार्दिगणे (2-4-31) पाठात् पुनर्पुंसकलिङ्गत्वम् । ‘भद्रं स्यान्मङ्गले हेत्रि मुस्तके करणान्तरे’ इति मेदिनी ।
4. ‘रथादिभ्यश्च’ (7-2-45) इति इड्डिकल्पः । इडपक्षे, ‘रलो व्युपधात्—’ (1-2-26) इति कित्वविकल्पः । इडभावपक्षे, ‘वा त्रुहमुह—’ (8-2-33) इति घत्वपक्षे, चत्वें षत्वे च मुमुक्षकः इति रूपम् । इडभावपक्षे एव, ढत्वपक्षे, ‘षटोः कः सि’ (8-2-41) इति कत्वेऽपि मुमुक्षक इति रूपं तुल्यमेव । एवं सजन्ते सर्वत्र रूपत्रय(चतुष्टय)स्य निष्पत्तिज्ञेया ।
5. ‘मुस्तामोध्यमसः किदिस्त्वमसमो छत्वन् खलानोकसः ..... ॥’ धा. का. 2.66.

मोमुहकः-हिका ; मोहिता-त्री, ^१मोधा-ध्री, मोदा-दी, मोहयिता-त्री, मुमोहिषिता-मुमुक्षिता-त्री, मोमुहिता-त्री ; मुखन्-न्ती, ^२मोहयन् परिमोहयन्-न्ती, ^३परिमोहयमाणः, इत्यादीनि सर्वाण्यपि प्रातिस्थिकरूपाणि विना दैवादिकद्रुह्यतिवत् (885) ज्ञेयानि । ^४परिमोही, ^B किपि उन्मुक्, उन्मुद, ^५मूर्खः इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1294) “मूड़् बन्धने” (I-भवादि:-967. सक. सेदू. आत्म.)

मावकः-विका, मावकः-विका, ^५मुमूषकः-षिका, ^६मिमावयिषकः-षिका, मोमूयकः-यिका ; मविता-त्री, मावयिता-त्री, मुमूषिता-त्री, मोमूयिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकपवतिवत् (1033) ज्ञेयानि । ^७मूतम्-तः-तवान्, ^८जीमूतः, कत्वाप्रत्यये मूत्वा, ^९मूषा इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

1. रथादित्वादिड्डिकल्पः । इडभावपक्षे घत्वविकल्पः । तेन रूपत्रयं तृजादिषु सर्वत्र ह्येयम् ।
2. मोहस्य चित्तवल्कर्तृत्वात् मोहयन् इत्यत्र, ‘अणावकर्मकात् चित्तवल्कर्तृ-कात्’ (1-3-88) इति ष्यन्ताच्छतैव । परिमोहयन् परिमोहयमाणः इत्यत्र तु ‘न गादम्याङ्गमाङ्गवपरिमुह—’ (1-3-89) इति परस्मैपद निषेधात् चित्त-वल्कर्तृत्वेऽकर्मकत्वेऽपि ‘णिचश्च’ (1-3-74) इति उभयपदं भवतीति ह्येयम् ।
3. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘समृज—’ (3-2-142) इत्यादिना घनुणप्रत्यये रूपमेवम् ।
4. ‘मुहेखो मूर् च’ [द. उ. 3-52] इति खप्रत्यये, धातोः ‘मूर्’ इत्यादेशे च रूपमेवम् ।
5. सजन्ते ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ (7-2-12) इतीणिषेधः । ‘इको ज्ञल्’ (1-2-9) इति सनः कित्वात् गुणनिषेधः ।
6. ष्यन्तात् सनि ‘ओः पुयण्यपरे’ (7-4-80) इत्यनेन पर्वगंपरकत्वात् अभ्यासस्य इकारः ।
7. निष्ठायाम्, ‘श्युकः क्षिति’ (7-2-11) इति इणिषेधः । एवं कत्वा क्षित्रमृतिष्वपि ह्येयम् ।
8. जीवनस्य मूतः जीमूतः=मेघः । पृष्ठोदरादित्वात् (6-3-109) जीवनशब्दस्य ‘जी’ इत्यादेशः ।
9. ‘मूड़्योर्लोपश्च’ (द. उ. 9-17) इत्यूषनप्रत्यये धातूकारलोपे च रूपमेवम् ।
- A. ‘परिमोहयमाणाभी राक्षसीभिः समावृताः ॥’ भ. का. 8-63.
- B. ‘कुर्याद् योगिनमध्येष स्फूर्जवान् परिमोहिनम् ।’ भ. का. 7-10.

(1295) “मूत्र प्रस्तवणे” (X-चुरादि:-1909. अक. सेद. उभ.) अदन्तः। मूत्रकः-त्रिका, मुमूत्रयिषकः-षिका ; मूत्रयिता-त्री, मुमूत्रयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककृत्यतिवत् (161) ज्ञेयानि । मोमूत्रकः¹-त्रिका, मोमूत्रितः^A इमानि रूपाणि अस्य धातोः भवन्तीति विशेषः ।

(1296) “मूल प्रतिष्ठायाम्” (I-भ्वादि:-529. अक. सेद. पर.) ‘मूलेः प्रतिष्ठितौ मूलेद् रोहणे मूलयेदिति ।’ (श्लो. 157) इति देवः। मूलकः-लिका, मूलकः-लिका, मुमूलिषकः-षिका, मोमूलकः-लिका ; मूलिता-त्री, मूलयिता-त्री, मुमूलिषिता-त्री, मोमूलिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककूलतिवत् (244) बोध्यानि । ²मूलम्-अमूला-शतमूली, इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण भवन्ति ।

(1297) “मूल रोहणे” (X-चुरादि:-1603. सक. सेद. उभ.)

‘मूलेः प्रतिष्ठितौ मूलेद् रोहणे मूलयेदिति ।’ (श्लो. 157) इति देवः। ‘मुल—इति नन्दी’ इति क्षीरस्वामी ।

मूलकः-लिका, मुमूलिषकः-षिका, मूलयिता-त्री, मुमूलिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककृत्यतिवत् (240) ज्ञेयानि । अस्य धातोः उभयपदित्यात् शतरि-मूलयन्-न्ती, मुमूलिषन्-न्ती, मूलयिष्यन्-न्ती-ती, मुमूलिषिष्यन्-न्ती-ती ; इति विशेषः । ³मूलकः ।

(1298) “मूष रत्ये” (I-भ्वादि:-676. सक. सेद. पर.)

मूषकः-षिका, मूषकः-षिका, मुमूषिषकः-षिका, मोमूषकः-षिका ;

1. ‘सूचिसूत्रिमूद्यव्यवर्त्यशूर्णेतिग्रहणं यद्विधावनेकाजहलावर्थम्’ (वा. 3-1-22) इत्यनेनानेकान्तवेऽपि धातोः अस्य यद्यु भवति । यद्यन्तात् एवुलि एवं रूपम् । एवमेव तृजादिष्वपि प्रक्रिया ऊद्या ।
  2. पचायच्चि रूपमेवम् । लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वादजन्तवेऽपि क्षीबत्वमस्येति हेयम् । अमूला इति तु ‘मूलान्नजः’ (ग-सू. 4-1-4) इति टापि रूपमेवम् । शतमूली इति तु ‘पाककर्णपूष्पफलमूल—’ (4-1-64) इत्यादिना ढीषि सिध्यति । एवं दर्भमूली इत्यादिष्वपि ज्ञेयम् ।
  3. स्वार्थे कन्पत्ये रूपमेवम् । मूलकः=शाकविशेषः ।
- A. ‘मोमूत्रितारितिरूक्षणया रणेषु ।’ धा. का. 3-59.

मूषिता-त्री, मूषयिता-त्री, मुमूषिषिता-त्री, मोमूषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचूपतिवत् (552) ज्ञेयानि । ¹मूषा, ²मूषकः-षिका, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1299) “मृक्ष संघाते” (I-भ्वादि:-664. अक. सेद. पर.)

‘मक्ष—इत्येके इति मैत्रेयः’ इति धातुवृत्तिः । ‘मक्ष—इत्येके’ इति धा. का. (1-84) । क्षीरस्वामी तु धातुमसुं न पठति । ‘..... ग्रक्षेत् संघाते ..... ॥’ (श्लो. 171) इति देवः। मृक्षकः-क्षिका, मृक्षकः-क्षिका, मिमृक्षिषकः-षिका, मरीमृक्षकः-क्षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकतृक्षतिवत् (765) बोध्यानि । ‘मक्ष’ इति पाठे ³मक्षकः-मक्षिका ।

(1300) “मृग अन्वेषणे” (X-चुरादि:-1900. सक. सेद. आत्म.)

अदन्तः, कथादि, आगर्वायश्च । [अ]

‘अन्वेषणेऽर्थे मृगयेत् णौ यो मर्गेभवेन्मार्गति मार्गयेच ॥’ (श्लो. 44) इति देवः।

मृगकः-गिका, मिमृगयिषकः-षिका ; मृगयिता-त्री, मिमृगयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककृपयतिवत् (251) ज्ञेयानि । अस्या-

1. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति अकारप्रत्ययः । ‘तैजसावर्तनी मूषा’ इत्यमरः ।

2. ‘क्वन् शिलिपसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3-5) इति संज्ञायां क्वनप्रत्यये रूपमेवम् । ख्लियां जातिलक्षणं ढीषं बाधित्वा टापि मूषिका इति रूपम् ।

3. संज्ञायाम्, ‘क्वन् शिलिपसंज्ञयोः—’ (द. उ. 3.5) इति क्वनप्रत्यये रूपमेवम् । ख्लियां जातिलक्षणं ढीषं बाधित्वा ‘अजायतष्टाप्’ (4-1-4) इति टापि मक्षिका इति रूपम् ।

[अ] ‘मृगयति इति कण्डवादिपाठात् ।’ इति मैत्रेयः— इति धातुवृत्तौ प्रतिपादितम् । दिवायन्ते तु “‘दिवादयस्त्वपरिसमाप्तः’ इत्याहुः । तेन क्षीयते, मृगयते इत्यादिसिद्धिरिति ।” इत्यप्युक्तम् । कण्डवादिष्वपि मृगधातुः न पठथते । “‘दिवादिस्तु भवादिवदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मृगयतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः ।” इति दिवायन्ते सिद्धान्तकौमुदीवाक्यात् परस्मैपदमेव दिवादिपाठेऽप्येत्स्येति ज्ञायते ।

गर्वीयत्वेन ‘आगर्वादात्मनेपदिनः’ (ग. सू. चुरादिः) इत्यात्मनेपदमेवेति विशेषः । ^१मृगया ।

(1301) “मृग्ग प्राणत्यागे” (VI-उदादिः-1403. अक. अनि. आत्म.)

‘मृणाति हिंसार्थं प्वादेमृडस्तु प्रियते पदम् ॥’ (श्लो. 34) इति देवः । मारकः-रिका, मारकः-रिका, मुमूर्षकः-रिका, मेम्रीयकः-रिका; मर्ता-मर्ती, मारयिता-त्री, मुमूर्षिता-त्री, मेम्रीयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि जौहोत्यादिकपिपर्तिवत् (1044) शेयानि । ^२प्रियमाणः^A, ^३मरिष्यन्-न्ती-ती, [श्ला]^४मुमूर्षन्, ^५अमृतम्, ^६मरः-अमरः, ^Bदुर्मरम्,

1. ‘परिचयपरिसर्वमृगयाऽटाटचानामुपसंख्यानम्’ (वा. 3-3-101) इति त्रियो भावदौ शप्रत्यये, अतो लोपे, जेगुणे च रूपम् । मृगया=आखेटकः । ‘मृगिकम्प्यो शविधिः’ इति वचनेन शप्रत्ययोऽत्रेति क्षीरस्वामी । नैताहशं वचनं भाष्यादिषु रूपते । व्याकरणान्तरीयं वाक्यमिति क्षी-टीका ।
2. शानचिः, ‘तुश्चकिष्यः—’ (3-1-77) इति शप्रत्यये, ‘रिष्व शयग्लिङ्कु’ (7-4-28) इति रिकादेशे इयलादेशे च रूपमेवम् ।
3. ‘प्रियतेलुङ्गलिङ्गोश्च’ (1-3-61) इत्यात्मनेपदय नियमितत्वात्, खप्रत्ययस्य च शितप्रत्ययत्वादिनिदानाभावादत्र परस्मैपदं भवति । विस्तरस्तु माधवधातुवृत्त्यादिषु बोध्यः । ‘ऋदूधनोः स्ये’ (7-2-70) इतीडागमोऽत्रेति विशेषः ।
4. सन्ननात्ताच्छत्तरि, ‘इको ज्ञल्’ (1-2-9) इति सनः कित्वात्, ‘अजज्ञनगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घे, ‘उदोऽथपूर्वस्य’ (7-1-102) इत्युकारे, रपरत्वे च, ‘हलि च’ (8-2-77) इति दीर्घः । अत्र, ‘पूर्वत् सनः’ (1-3-62) इति शानन् न, प्रियतिधातुपात्रस्यात्मनेपदनिमित्तत्वाभावात् शिलुङ्गलिङ्गां च निमित्तत्वात् । अतो यथासभ्मवं परस्मैपदप्रयोग उपपन्नः । तथा च भाष्ये (3-1-7) प्रयुक्तम् ‘श्वा मुमूर्षति’ इति । अत्र शुनश्चेतनत्वात् जीवितस्य प्रियत्वात् व्याधायभिभवेऽपि तिर्यक्त्वात् मर्तुमिच्छा नास्तीत्यत इच्छार्थकस्पन् न, अपि तु ‘आशंकायाम्—’ (वा. 3-1-7) इति वार्तिकेन आशंकने (आशंकने) सन्-इति बोध्यम् । शङ्के, श्वा मुमूर्षति (मुमूर्षन् अस्ति) इति वाक्यार्थः । स्पष्टमिदं ‘धातोः कर्मणः—’ (3-1-7) इत्यत्र भाष्य-कैय-टादिषु ।
5. न प्रियते इत्यमृतम् । ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ (3-2-188) इत्यत्र चका-रस्यानुकृतमुच्चार्थत्वात् वर्तमाने क्तः । ततो नव्समाप्तः ।
6. पचायचि—मरः । नव्समाप्ते अमरः = देवः ।
- A. ‘प्रियमाणः स तु श्रीवं प्रोचे सद्ग्रावमागतः ।’ भ. का. 6.141.
- B. ‘अकाले दुर्मरमहो यज्जीवमस्त्या विना ॥’ भ. का. 6.14.

^Aमुमूर्षा, ^१मरीचिः, ^२मरुः, ^३मृत्युः, ^४मरुकः, ^५मरुत्, ^६मर्तः-मर्त्यः इती-मान्यसाद् भवन्तीति विशेषः ।

(1302) “मृजू शुद्धौ” (II-अदादिः-1066. अक. वेद्. पर.) [अ]

‘शौचालंकारयोर्वा जौ मृजेमर्जिति मार्जयेत् ॥
मार्जिति शुद्धौ तथा मार्जेः शब्दार्थान्मार्जयेणिच्च ।’

(श्लो. 60-61) इति देवः ।

मार्जकः-जिंका, मार्जकः-जिंका, ^७मिमार्जिषकः-षिका-मिमृक्षकः-क्षिका ,

1. ‘मृकणिभ्यामीचिः’ [द. उ. 1-38] इतीचिप्रत्यये रूपमेवम् । प्रियते इति मरीचिः = रसिमः, कृषिविशेषश्च ।

2. ‘मृमृ—’ [द. उ. 1-92] इत्युप्रत्यये रूपम् । प्रियन्तेऽस्मिन् प्राणिनः सलिलार्थिन इति मरुः = जलतृणविवर्जितो देशः ।

3. ‘भुजिमृहस्यां युक्त्युक्तौ [द. उ. 1.135] इति त्युक्त्यये, कित्वाद् गुणनिषेधे च रूपमेवम् ।

4. ‘मृकणिभ्यामूकोक्तौ’ [द. उ. 3.44] इत्यूक्त्यप्रत्ययः । मरुकः = प्राणिविशेषः ।

5. ‘मृग्रोहतिः’ [द. उ. 6.1] इत्युत्प्रत्यये रूपमेवम् । मरुत् = वायुः, देवो वा ।

6. ‘हसिमृ—’ [द. उ. 6.7] इति तन्त्रत्यये रूपमेवम् । मर्तः = प्राणी । मर्तशब्दात्, ‘नवसूरमर्तयविषेष्यो यत्’ (वा. 5-4-36) इति स्वार्थे यत्प्रत्यये मर्त्यः इति सिद्धयति । मर्त्यः = मनुष्यः ।

7. धातोरस्य ऊदित्वेन, ‘स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितो वा’ (7-2-44) इतीड्विक्लिपः । इट्पक्षे रूपमेवम् । इडभावपक्षे, ज्ञलादित्वेन सनः कित्वेन गुणनिषेधे, ‘व्रश्वप्रस्त्रसुजमृज—’ (8-2-36) इत्यादिना षष्ठ्ये, ‘षष्ठोः कः सि’ (8-2-41) इति ककारे षष्ठ्ये च रूपमेवम् । एवमेव सन्नन्ते सर्वत्र रूपद्वयस्योपपत्तिशेषा ।

A. ‘ज्याघुष्टकठिनाऽगुणं राममायान्मुमूर्षया ॥’ भ. का. 5.57.

[अ] ‘मृजू—’ इति क्षीरस्वामी बित्तमुं पठित्वा, उत्तरत्र, ‘भिदादौ (3-3-104) मृजा’ इत्यप्याह । अनूदितश्चार्थं पक्षः पुरुषकारे (श्लो. 61), खण्डितत्व ।

‘षकारोऽवर्धः ।’ इति च क्षीरस्वामिवाक्यं किञ्चिदनूदितमत् पुरुषकारे । परं तु क्षीरतरज्जिण्यां नैताहशं वाक्यमधुनोपलभ्यते । यदि धातोः षित्वं प्रमाणिकं यात्—तद्विं षित्वेन निदानेनाऽसिद्धेभिदादिपाठपरिकल्पनमन्याद्यमिति तदाशयः । वस्तुतस्तु क्षीरतरज्जिण्यां धातोरस्य षित्करणं लेखकदोषादापत्तिमिति भाति ।

^२मार्जिता-मार्षा-मार्षी, मार्जयिता-त्री, मिमार्जिषिता-मिमृक्षिता-त्री,
मरीमृजिता-त्री ;
^३मार्जन्-मृजन्-ती, मार्जयन्-न्ती, मिमार्जिषन्-मिमृक्षन्-न्ती;
मार्जिष्यन्-^४मार्क्षयन्-न्ती-ती, मार्जयिष्यन्-न्ती-ती, मिमार्जिष्यन्-
मिमृक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
^५व्यतिमार्जनः, व्यतिमृजानः, मार्जयमानः, व्यतिमिमार्जिषमाणः-व्यतिमि-
मृक्षमाणः, मरीमृज्यमानः-^६मर्ज्यमानासः व्यतिमार्जिष्यमाणः-व्यतिमार्क्षय-
माणः, मार्जयिष्यमाणः, व्यतिमिमार्जिष्यमाणः-व्यतिमिमृक्षिष्यमाणः;
मरीमृजिष्यमाणः ;
^७कंसपरिमृद्-कंसपरिमृह्-कंसपरिमृजौ-कंसपरिमृजः ; —

1. 'न धातुलोप आर्धधातुके' (1-1-4) इत्यत्रत्यभाष्यपरामर्शनात् यठन्ते सर्वत्र वृद्धिविकल्पः इति ज्ञायत इति बृहच्छब्देन्दुशेखरे (पु. 1878) स्पष्टम् । ततश्चात्र सर्वत्र मरीमार्जकः-जिंका, मरीमार्जिता-त्री; इत्याहीनि रूपाणि यथासम्बवं तत्पत्रलयेषु ज्ञेयानि । एवं 'ममृज्यते ममृज्यमानास इति चोपसंख्यानम्' (वा. 7-4-91) इत्युक्तत्वात् पूलादिव्यव्यय रुक्षि रूपनिष्पत्तिभवं-
तीति न मन्तव्यम् ; यतोऽत्र निषातनस्थलेष्विव स्वरूपग्रहणात्, निर्दिष्टरूपस्यैव साधुत्वज्ञापनात्, यद्गुलिकि विहितस्य रुक्षि यठन्तेऽपि निर्दिष्टयोरुभयोर्विषयेऽध्युप-
संख्यानार्थमेव वा तिकावताराच्च इति स्पष्टं कैयटादौ ।
2. तृजादिष्व्यूदित्वादिवृद्धिकल्पः । इडमावपक्षे, इटपक्षेऽपि लघूप्रभलक्षणं गुणं बाधित्वा, 'मृजेर्वृद्धिः' (7-2-114) इति वृद्धिः । एवमेव तव्यदादिष्व्यपि हेयम् ।
3. शतरि, 'अदिप्रभृतिभ्यः—' (2-4-72) इति शब्दलक्षि, 'इहान्ये धैयाकरणाः
मृजेरजादौ सङ्कमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते' (भाष्यवाक्यम् 1-1-3) इति वृद्धिविकल्पः । वृद्धयमावपक्षे, शतुरपित्सार्वाद्यातुकत्वेन छिद्रस्त्रावादङ्गस्य गुणो न ।
4. स्यप्रत्यये इडमावपक्षे षट्कत्वपत्वेषु रूपमेवम् ।
5. 'कर्तरि कर्मव्यतीहारे' (1-3-14) इति शानच् । वृद्धिविकल्पः ।
6. यठन्ताच्छानचि, 'ममृज्यते ममृज्यमानास उपसंख्यानम्' (वा. 7-4-91) इति वचनात् रीगपवादतया पाक्षिके सक्ति, बहुवचने जसः, 'आजसेरसुक्' (7-1-50) इत्युक्ति रूपमेवम् । "छन्दोऽधिकारः 'आजसेरसुक्' (7-1-50) इति यावत्!" इति काशिकावाक्यम् (7-1-38) उक्तत्वात् वैदिकेष्वेवास्य प्रयोग इति हेयम् ।
7. कंसं परिमाष्टि इत्यर्थे, 'क्षिप् च' (3-2-76) इति कर्मण्युपदे क्षिप् । पदान्तनि-
मितके पत्वे जर्त्वे चर्त्वविकल्पे च रूपमेवम् ।

^१मृष्टम्-मृष्टः-मृष्टवान्, मार्जितः, मिमार्जिषितः-मिमृक्षितः, मरीमृजितः-तवान्;
परिमार्जः, ^२तुन्दपरिमृजः^A-तुन्दपरिमार्जः, ^३परिमाक्षुः, ^४मार्जनः, मार्जः,
मिमार्जिषुः-मिमृक्षुः, मरी[मार्जः]मृजः ;
मार्जितव्यम्-मार्षिव्यम्, मार्जयितव्यम्, मिमार्जिषितव्यम्-मिमृक्षितव्यम्,
मरीमृजितव्यम् ;
मार्जनीयम्, मार्जनीयम्, मिमार्जिषणीयम्-मिमृक्षणीयम्, मरीमृजनीयम् ;
^५मृज्यः-^Bमार्यः, ^६अवश्यमार्ज्यः, मार्ज्यम्, मिमार्जिष्यम्-मिमृक्ष्यम्,
मरीमृज्यम् ;
ईषनमार्जः-दुर्मार्जः-सुमार्जः ; — — —
मृज्यमानः, मार्ज्यमानः, मिमार्जिष्यमाणः-मिमृक्ष्यमाणः, मरीमृज्यमानः ;

1. ऊदितवेनेड्विकल्पनात् निष्ठायाम्, 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इतीपिनषेधः । पत्वे
ष्टुत्वे च रूपमेवम् ।
2. तुन्दं परिमार्जील्यर्थे, 'तुन्दशोकयोः परिमृजापुदोः' (3-2-5) इति कर्मण्युप-
पदे अणोऽपवादतया कप्रत्ययः । कित्वेन गुणनिषेधः । 'आलस्यसुखाहरणयोः—'
(वा. 3-2-5) इति वचनात् आलस्यविशिष्टे कर्तर्येवां प्रत्यय इति हेयम् ।
तदभावपक्षे तुन्दपरिमार्जः इत्यत्र, 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इति अणप्रत्यये वृद्धौ च
रूपम् । अत्र कप्रत्ययस्य कित्वात्, 'मृजेरजादौ सङ्कमे विभाषा वृद्धिम्—'
(भाष्यवाक्यम् 1-1-3) इति वचनात् आलस्यहपार्थे एव वृद्धिविकल्पमाशङ्क्य,
'सा भवत्येव सत्यभिधाने' इति उद्योगे (3-1-5) समाहितम् । उत्तरत्र च
यद्यनभिधानमभिमतम्, तदानीम्, 'इको गुणवृद्धी' (1-1-3) इति सूत्रे भाष्य-
स्वारस्यात् निरुक्तमाश्यवाक्ये 'अजादौ' इत्यस्य आतिदेशिकविष्णुदजादिप्रत्यये
इत्यर्थपरकत्वमाश्रित्य, अत्र कप्रत्ययस्यौपदेशिकविष्णुदजादिप्रत्यये इति
समाहितम् ।
3. ताच्छीलिके, “—‘परिक्षिपच्यरिमृजः गत्तुः’ इति गत्तुप्रत्ययः । परिमाक्षुः ।”
इति प्रक्रियाकौमुदी । भाष्यादिषु तु नैतादृशं वचनमुपलभ्यते ।
4. बाहुलकात्, नन्यादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वाद्वा ष्यन्तात् कर्तरि लयुप्रत्यये
रूपमेवम् ।
5. 'मृजेर्विभाषा' (3-1-113) इति विभाषा क्यप् । पक्षे ष्यति निष्ठायामनिदत्त्वात्
'चजोः कु षिष्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वे वृद्धौ च मार्यः इति रूपम् ।
6. आवश्यकार्थे ष्यति, 'ष्य आवश्यके' (7-3-65) इति कुत्वनिषेधः ।
- A. 'इह युवतिवदनकान्तिभिराष्यायिततुन्दपरिमृजः शेते' । अनर्थराघवे 7-110.
B. 'मन्युस्तस्य त्वया मार्गर्यो मृज्यः शोकश्च तेन ते ॥' भ.का. 6-57.

मार्गः, ^१अपामार्गः, मार्जः, मिमार्जिषः-मिमृक्षः, मरीमर्जः; मार्जितुम्-मार्षुम्, मार्जियतुम्, मिमार्जिषितुम्-मिमृक्षितुम्, मरीमृजितुम्; ^२मृजा, ^A मृष्टि:, मार्जना, मिमार्जिषा-मिमृक्षा, मरीमृजा; परिमार्जनम्-^३सम्मार्जनी, ^४सांमार्जनम्, मार्जनम्, मिमार्जिषणम्-मिमृक्षणम्, मरीमृजनम्; मार्जित्वा-मृष्टा, मार्जयित्वा, मिमार्जिषित्वा-मिमृक्षित्वा, मरीमृजित्वा; विमृज्य-अपमृज्य, विमार्ज्य, विमिमार्जिष्य-विमिमृक्ष्य, विमरीमृज्य; मार्जम् २, } मार्जम् २, } मिमार्जिषम् २-मिमृक्षम् २, } मार्जित्वा २-मृष्टा २, } मार्जयित्वा २, } मिमार्जिषित्वा २-मिमृक्षित्वा २, } मरीमृजनम् २; } मृजूः, ^५मार्जारः, ^६मार्जालीयः; मरीमृजित्वा २; }

1. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घनि, कुत्वे, 'उपसर्गस्य घन्यमनुष्ये बहुलम्' (6-3-122) इति 'अप' इत्युपसग्नित्याकारस्य दीर्घे रूपमेवम्। अपमृज्यते^७नेन व्याध्यादिरिति अपामार्गः = ओषधिविशेषः।
2. ख्रियां भावादौ भिदादिपाठात् (3-3-104) अङ्गि, औपदेशिकहित्वादस्य प्रलयस्य 'मृजेरजादौ' (भाष्यवाक्यम् 1-3-5) इत्यत्र नास्य ग्रहणमिति निर्णयात्, 'किञ्चित् च' (1-1-5) इति वृद्धिनिषेधे च रूपमेवम्। बाहुलकात् क्तिनि वृद्धौ च मार्षिः इत्यपि रूपमिति हेयम्। मा. धा. वृत्तौ तु 'मार्षिरिति चुरादौ वक्ष्यते' इत्युक्तम्। चुरादिषु तु कुतापि मार्षिशब्दनिष्पत्तिः तेन न क्रियते। मृष्टिरिति तु बाहुलकात् क्तिनि, क्तिचि वा निष्पत्यत इति हेयम्।
3. सम्मार्जनी इति करणल्पुडन्तात् ख्रियां दित्वेन छीयि रूपम्। सम्मार्जनी = शोधनसाधनी।
4. सम्पूर्वकादस्माद् भावे 'अभिविधौ भाव इनुण्' (3-3-44) इतीनुणि, तदन्तात् 'अण् इनुणः' (5-4-15) इति स्वार्थिके अप्त्यन्तये, 'इनण्यनपत्ये' (6-4-164) इति नान्तस्य प्रकृतिभावे च रूपमेवम्। क्लीबत्वं लोकादत्रेति हेयम्। काशिकायाम् (6-4-164) उदाहृतमिदं पदम्।
5. 'मृजेर्गुणश्च' (द. उ. 1-165) इत्यूपत्यये, वचनादेव वृद्धयपवादे गुणे च रूपम्। मर्जूः=शुद्धिः।
6. 'कञ्जमृजिभ्यां वित्' (द. उ. 8-67) इत्यारन्पत्यये रूपसिद्धिः। मार्षिभवन-मिति मार्जारः=विडालः।
7. 'स्थाचतिमृजे: आलवालजालीयरः' (द. उ. 10-1) इत्यनेन यथासंख्यमालीयर् प्रत्यये रूपमेवम्। मार्षिअगुमं रक्षासि चेति मार्जालीयः = अविनः।
8. 'पयोधरांश्चनदनपङ्कदिधान् वासांसि चामृष्टमृजानि दृष्टा।' भ. का. 11.27.

(1303) "मृजू शौचालङ्कारयोः" (X-चुरादि:-1849. सक. सेट. उभ.)

आधृष्टीयः।

'शौचालङ्कारयोर्वा णौ मृजेर्मार्जिति मार्जयेत् ॥' (श्ल. 60) इति देवः।

'मृजूष्—' इति क्षीरस्वामी। ऊदित्वस्य प्यन्ते प्रयोजनाभावात्, शुद्ध एवोपयोगाच्चास्य णिजिवकल्प इति ज्ञेयम्। यद्वा, आधृष्टीयत्वेनेड्विकल्प इति बोध्यम्।

मार्जकः-जिंका, मिमार्जियिषकः-षिका, मार्जकः-जिंका, मिमार्जिषकः-षिका, मिमृक्षकः-क्षिका, मरीमृजकः-मरीमार्जकः-जिंका; मार्जयिता-त्री, मिमार्जियिषिता-त्री, मार्जिता-त्री, मार्षी-मार्षी, मिमार्जिषिता-मिमृक्षिता-त्री, मरीमृजिता-मरीमार्जिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि यथासम्भवमूल्यानि। णिजभावपक्षे पूर्वलिखितादादिकमार्षिवत् (1302) सन्तन्ते, यदन्ते च रूपाणि बोध्यानि। प्यन्तात्, प्यन्तप्रकृतिकसन्तन्ताच्च, णिन्निमित्तकं लघूपधलक्षणं गुणं बाधित्वा, 'मृजेर्वद्धिः' (7-2-114) इति वृद्धिरिति विशेषः। वृद्धिविधायके सूत्रे उत्सृष्टानुबन्धस्य मृजेरविशेषण प्रहणमिति विवेकः।

(1304) "मृड सुखने" (VI-तुदादि:-1327. अक. सेट. पर.)

'मृडेर्मृड्णाति सुखने तत्रैव मृडतीति शे ॥' (श्ल. 87) इति देवः।

मर्डकः-डिंका, मर्डकः-डिंका, मिमर्डिषकः-षिका, मरीमृडकः-डिंका; मर्डिता-त्री, मर्डियिता-त्री, मिमर्डिषिता-त्री, मरीमृडिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्थिकरूपाणि विना भौवादिकर्गर्जितिवत् (422) ज्ञेयानि। ^१मृडः-मृडानी, क्तिनि-^२मृढिः, ^३मृडित्वा, ^A इसानि रूपाण्यषिकान्यत्रेति विशेषः।

1. 'इगुपधना—' (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्यये रूपम्। मृडस्य छ्री इति विक्षायां 'इन्द्रवरुणभवशर्वस्त्रदमृड—' (4-1-49) इत्यादिना पुंयोगे छीषि आनुगागमे मृडानी इति रूपं भवति।
2. 'तितुत्र—' (7-2-9) इतीनिषेधे ढत्वे दृष्ट्वे च रूपमेवम्।
3. 'मृडमृट—' (1-2-7) इति सेटः क्तवायाः कित्वात् गुणनिषेधे रूपमेवम्। 'न क्त्वा सेट' (1-2-18) इत्यस्य प्रतिषेधः।
4. 'अमृडित्वा सहस्राक्षं क्षितिवा कौशलैर्निजैः।' भ. का. 7.96.

(1305) “मृड क्षोदे” (IX-कथादि:-1516. सक. सेद्. पर.)

‘मृड सुखे चेति केचित् ।’ इति मा. धा. वृत्तिः । ‘—सुखने’ इति क्षीरस्वामी, पुरुषकारश्च । तत्र (पुरुषकारे श्लो. 87) “अन्ये.....क्षोदे, मृड सुखने च” इति पठन्ति इति ।

‘मृडेमृडणाति सुखने तत्रैव मृडतीति शे ॥’ (श्लो. 87) इति देवः ।

मर्डकः-र्दिका, मर्डकः-र्दिका, मिमर्दिषकः-षिका, मरीमृडकः-दिका ; मर्दिता-त्री, मर्दयिता-त्री, मिमर्दिषिता-त्री, मरीमृडिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिकतृपतिवत् (772) ज्ञेयानि ।
१मृद्गणन्-ती-न्ती, व्यतिमृडाणः, २मृडीकम्-मृडङ्कणः, इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषः ।

(1306) “मृण हिसायाम्” (VI-हुदादि:-1331. सक. सेद्. पर.)

मर्णकः-र्णिका, मर्णकः-र्णिका, मिमर्णिषकः-षिका, मरीमृणकः-षिका ; मर्णिता-त्री, मर्णयिता-त्री, मिमर्णिषिता-त्री, मरीमृणिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रातिस्थिकरूपाणि विना तानादिकतर्णोतिवत् (766) बोध्यानि । ३मृणालम् ।

(1307) “मृद क्षोदे” (IX-कथादि:-1515. अक. सेद्. पर.) [अ]

‘क्षोदनम्=सञ्चूर्णनम्’ इति धा. का. (3-10) ।

मर्दकः-र्दिका, मर्दकः-र्दिका, मिमर्दिषकः-षिका, मरीमृदकः-दिका ; मर्दिता-त्री, मर्दयिता-त्री, मिमर्दिषिता-त्री, मरीमृडिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिकतृपतिवत् (772) ज्ञेयानि । क्रिपि-

1. शतरि, ‘कथादिभ्यः श्वा’ (3-1-81) इति श्वा विकरणप्रत्ययः । ‘श्वाऽभ्यस्त्योरातः’ (6-4-112) इत्याकारलोपे षट्वे च रूपम् ।
2. ‘मृडः कीकन् कङ्कणौ’ (द. उ. 10-11) इति कीकन् कङ्कणः इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । मृडीकम्=हिरण्यम् । मृडङ्कणः=शिशुः ।
3. ‘तमिविडिविलिमृणि—’ (द. उ. 8-115) इत्यादिना कालच्प्रत्यये रूपम् । मृणालम्=विसम् ।

[अ] क्षचित् सिद्धान्तकौमुदाँ ‘मृद मर्दने’ इति भवादिष्वपि (767) पठयते । वस्तुतस्त्र भ्रद— इति भाष्यम् इत्याशयेनास्माभिन्नियं विलिखित इति हैयम् ।

मृत-मृद-मृदौ-मृदः, १मृतिका, मृत्सा-मृत्स्ना, २मुरमर्दनः, मर्दनम्, ३मृधः, ४महिषासुरमर्दनी, ५मृदित्वा, ६मृदङ्गः, इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण भवन्ति ।

(1308) “मृधु उन्दने” (I-भवादि:-874. सक. सेद्. उभ.)
उन्दनम्=क्लेदनम् ।

मर्धकः-र्धिका, मर्धकः-र्धिका, मिमर्धिषकः-षिका, मरीमृधकः-षिका ; मर्धिता-त्री, मर्धयिता-त्री, मिमर्धिषिता-त्री, मरीमृधिता-त्री ; इत्यादीनि प्रातिस्थिकरूपाणि विना सर्वाण्यपि रूपाणि तानादिकतर्णोतिवत् (766) ज्ञेयानि । शतरि-मर्धन्-न्ती, १मृद्धम्-द्धः-मृद्धवान्, २मर्धित्वा-मृद्धवा, ३मृधम्, इमानि रूपाणि अस्य धातोः भवन्तीति विशेषः ।

(1309) “मृश आमर्शने” (V1-हुदादि:-1425. सक. अनि. पर.)
आमर्शनम्=स्पर्शः ।

मर्शकः-र्शिका, मर्शकः-र्शिका, १मिमृक्षकः-क्षिका, मरीमृशकः-षिका ;

1. ‘मृदस्तिकन्’ (5-4-39) इति मृच्छबदात् स्वार्थे तिकनप्रत्यये रूपमेवम् ।
2. नन्यादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वात् कर्तरि ल्युप्रत्ययः । मुरं मर्दयतीति सुरमर्दनः ।
3. ‘ऋदुपधात्—’ (3-1-110) इति क्यप्रत्ययः ।
4. बाहुलकात् ‘कृत्यलयुटो बहुलम्’ (3-3-113) इति कर्मण्युपपदे कर्तरि ल्युटि, विद्यां दित्त्वात् ढीपि च रूपमेवम् ।
5. ‘मृडमृद—’ (1-2-7) इति सेटः क्त्वायाः कित्त्वात् गुणनिषेधे रूपमेवम् ।
6. ‘विडादिभ्यः कित्’ (द. उ. 3-61) इति अङ्गच्प्रत्ययः । मृदङ्गः=वायविशेषः ।
7. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिडविकल्पः । इदपक्षे ‘न क्त्वा सेद्’ (1-2-18) इति कित्त्वनिषेधात् गुणे मर्धित्वा इति रूपम् । तेन रूपद्वयं हैयम् ।
8. ‘घवर्थे कविधानम्’ (वा. 3-3-58) इति कप्रत्यये रूपमेवम् । बाहुलकाद्वा भावे कप्रत्ययः । मृधम् = समरः इति क्षीरस्वामी ।
9. सञ्चन्तात् षुलि, ‘हलन्ताच्च’ (1-2-10) इति सनः कित्त्वात् ‘—अकिति’ (6-1-59) इत्युक्त्वात् अमभावे ‘वश—’ (8-2-36) इत्यादिना धातुशकारस्य षकारे ‘षडोः कः सि’ (8-2-41) इति कक्षारे षट्वे च रूपमेवम् । एवं सञ्चन्ते सर्वत्र प्रक्रिया हैया ।
- A. ‘या नेदितोर्विविशिष्यन्तीचिमृद्धवृक्षादिविवोध्यवैत्या ॥’ धा. का. 2.26.

^१प्रष्टा-मर्षा-ष्ट्री, मर्षयिता-त्री, मिमृष्टिता-त्री, मरीमृष्टिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकर्षतिवत् (255) ज्ञेयानि । शतरि-^२आमृशन्-न्ती-ती, प्रक्षयन्-मध्यन्-न्ती-ती ; इति विशेषः ।

(1310) “मृष्ट तितिक्षायाम्” (IV-दिवादि:-1164. सक. सेद्द. उभ.)

‘—क्षमायां यौ मर्षेन्मर्षेत मर्षयेत् ।

मृष्टये मृष्टतीति स्यात् स्नेहने शपि मर्षति ॥’ (श्लो. 173) इति देवः । मर्षकः-र्षिका, मर्षकः-र्षिका, मिमर्षिषकः-षिका, मरीमृषकः-षिका ; मर्षिता-त्री, मर्षयिता-त्री, मिमर्षिषिता-त्री, मरीमृषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकतृष्टयतिवत् (775) ज्ञेयानि । ^३परिमृष्टन्-न्ती, ^४मर्षितः-मर्षितवान्, ^५अपमृषितम् (वाक्यम्), ^६दुर्मर्षणः,

1. ‘अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्’ (6-1-59) इति वा अमागमः । ततः यण् । तेन रूपद्रव्यं बोध्यम् । एवमेव अकिति ज्ञालादिप्रत्यये परतः सर्वत्र अमागमो विकल्पेन भवति ।
2. ‘तुदादिभ्यः शः’ (3-1-77) इति शः विकरणप्रत्ययः । अवित्सार्वधातुकस्य शास्य छिद्रद्वावाद् अज्ञस्य गुणो न । ख्रियां त्रुट्यिकरये रूपद्रव्यं ज्ञेयम् ।
3. ‘परेर्मृष्टः’ (1-3-82) इति परिपूर्वकस्यास्य कर्तृगामिन्यपि क्रियाकले परस्मैपदं शतैव । तेन शतरि, श्यनि अज्ञस्य गुणनिषेधे च रूपमेवम् ।
4. ‘मृषस्तितिक्षायाम्’ (1-2-20) इति सेटो निष्ठायाः कित्वनिषेधात् गुणे रूपमेवम् । अत्र धातुपाठ एवास्य धातोस्तितिक्षार्थिनिर्देशात्, भौवादिकर्षते-रुदित्तवेन निष्ठायामिटः प्राप्तयावात्, पारिशेष्यात् दैवादिकस्यास्यैव ग्रहणस्य सम्भवेन (1-2-20) सूत्रे पुनः ‘तितिक्षायाम्’ इत्युपादानं व्यर्थं सत् धातोरथान्तरत्वे गमकमिति शाब्दिकाः । तेन तितिक्षा (क्षमा) भिन्नार्थे निष्ठायाः कित्वमेव । यथा— ‘अपमृषितं वाक्यमाह’ इति । अत्र धातोरुपसर्गयोगवशात् अविस्पर्षलवापथन्तरे वृत्तिरिति ज्ञेयम् ।
5. ईषदायुपपदेषु, ‘भाषायां शासियुधिदशिष्विष्मृषिभ्यो युज् वाच्यः’ (वा. 3-3-130) इति खलपवादो युच् । ‘वा इत्येके’ इति प्रक्रियाकौमुदी । तन्मते ईषन्मर्षः-दुर्मर्षः-सुमर्षः इति रूपाण्यपि बोध्यानि ।
6. ‘विद्वितं मयाऽस्य सदसीदमपमृषितमच्युतार्चनम्’ शि. व. 15-46.

^१मर्षित्वा-मृषित्वा, ^२मर्षणः, इतीमान्यस्य विशेषरूपाणीति ज्ञेयम् । ^३मृष्यमाणः ।

(1311) “मृष तितिक्षायाम्” (X-चुरादि:-1850. सक. सेद्द. उभ.)
आधृतीयः । तेन णिजिकल्पः ।

‘—क्षमायां यौ मर्षेन्मर्षेत मर्षयेत् ।’ (श्लो. 173) इति देवः । मर्षकः-र्षिका, मिमर्षिषकः-षिका, मर्षकः-र्षिका, मिमर्षिषकः-षिका, मरीमृषकः-षिका ; मर्षिता-त्री, मर्षयिता-त्री, मिमर्षिषिता-त्री, मिमर्षिषिता-त्री, मरीमृषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकर्षतिवत् (554) ज्ञेयानि । णिजभावपक्षे क्रिपि-मृद्द-मृद्द-मृष-मृषः, मृषित्वा-मर्षित्वा, इत्यादीनि रूपाण्यस्य धातोरिति विशेषः ।

(1312) “मृषु सेचने सहने च” (I-भ्वादि:-707. सक. सेद्द. पर.)

‘—हिंसाक्लेशदैन्येषु इत्येके’ इति धा. का. (1.88) । ‘—खेहने’ इति देवसमतः पाठः (श्लो. 173) इति ज्ञायते । ‘मृषये मृष्टतीति स्यात्, स्नेहने शपि मर्षति ॥’ (श्लो. 173) इति देवः । मर्षकः-र्षिका, मर्षकः-र्षिका, मिमर्षिषकः-षिका, मरीमृषकः-षिका ; मर्षिता-त्री, मर्षयिता-त्री, मिमर्षिषिता-त्री, मरीमृषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकर्षतिवत् (1054) ज्ञेयानि । युचि-मर्षणः, ^३मृषम्-षः-मृषवान्, ^४मर्षित्वा-मृष्टवा, इमानि रूपाण्यविकानीति विशेषः ।

1. क्त्वायाम्, ‘तृष्मृषिक्षेः काश्यपस्य’ (1-2-25) इति कित्वविकल्पः । तेन रूपद्रव्यम् ।
2. नन्यादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वात्, वाहुलकाद् वा कर्तृरि, यन्तात्, शुद्धादा ल्युप्रत्यये रूपमेवम् ।
3. उदित्तवेन क्त्वायामिह्विकल्पनात्, निष्ठायाम् ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इतीणिषेधः । षुत्वं च ।
4. ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति क्त्वायामिह्विकल्पः । इदपक्षे ‘न क्त्वा सेद्’ (1-2-18) इति कित्वनिषेधात् गुणः । तेन रूपद्रव्यम् ।
5. ‘तन्मृष्यमाणास्त्वथ शुच्यदक्षका भृत्याः सुनदं बहुरक्तमशुकम्’ धा. का. 2.61.

(1313) “मृ हिंसायाम्” (IX-क्यादि:-1492. सक. सेट. पर.)
प्वादिः, ल्वादिश्च।

‘मृणाति हिंसार्थे प्वादेमृडस्तु म्रियते पदम् ॥’ (श्लो. 34) इति देवः।
मारकः-रिका, मारकः-रिका, मुमूर्षकः-मिमरिषकः-मिमरीषकः-षिका,
मोमुरकः-रिका; मरिता-मरीता-त्री, मारयिता-त्री, मुमूर्षिता-मिमरिषिता-
मिमरीषिता-त्री, मोमुरिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि जौहोत्यादिक
पिपर्तिवत् (1055) ज्ञेयानि। ^१मृणन्-मृणती, ^२मूर्णम्-मूर्णः-मूर्णवान्,
^३मूर्णः, इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्ति।

(1314) “मेड् प्रणिदाने” (I-भ्वादि:-961. सक. अनि. आत्म.)

‘मिमीते मायते माने, माति तत्रैव शब्लुकि ।

मयते प्रणिदानेऽर्थे.....॥’ (श्लो. 9) इति देवः।

“प्रणिदानम्=विनियः। ‘प्रत्यर्पणम्’ इत्यपरे।” इति मा. धा.
वृत्तिः। “—प्रतिदाने-इति काशकृतस्तः। तथैव कातन्त्रे, चान्द्रे च ।
‘प्रणिधाने’ इति श्री. टीका ।

मायकः-यिका, मापकः-पिका, मित्सकः-त्सिका, मेमीयकः-यिका; माता-
मात्री, माययिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
रूपाणि आदादिकमातिवत् (1240) ज्ञेयानि। शानचि-^४मयमानः-
प्रणिमयमानः, ^५अपमित्य, ^६अपमाय वा याचते। याचित्वा अपमयते।

1. शतरि क्र्यादित्वात् श्रापत्यये, ‘प्वादीनां हस्तः’ (7-3-80) इति हस्ते,
‘श्राप्यस्तयोरातः’ (6-4-112) इत्याकारलोपे णत्वे च रूपमेवम्।
2. धातोस्तत्वे रपरत्वे ‘ल्वादिभ्यः’ (8-2-44) इति निष्ठानत्वे, दीर्घे णत्वे च रूपमेवम्।
3. ‘ब्रह्मवादिभ्यः किन् निष्ठावद् वाच्यः’ (वा. 8-2-44) इति किनस्तकारस्य
नत्वे उत्तादिके च रूपमेवम्।
4. शानचि, शपि अयादेशो च रूपमेवम्। ‘—अशिति’ (6-1-45) इत्युक्तत्वात्
आत्मे नेति हेयम्। प्रणिमयमानः इत्यत्र ‘नेगंदनदपतपदधुमा—’ (8-4-17)
इत्यादिना नेर्णत्वम्।
5. अपपूर्वकादस्मात्, ‘उदीचां माडो व्यतीहारे’ (3-4-19) इति कत्वाप्रत्यये,
तस्य सामासिके ल्यपि, ‘मयतेरिदन्यतरस्याम्’ (6-4-70) इति इकारेऽन्तादेशो
च अपमित्य इति रूपम्। पक्षे अपमाय इति च। अपूर्वकालार्थं वचनमिदम्।
अत (3-4-19) ‘उदीचाम्’ इत्युक्तत्वात्, प्राचां मते तु ‘याचित्वाऽपमयते’
इत्यपि प्रयोगः साधुः। ‘उदीचाम्—’ (3-4-19) इति सूत्रे ‘माहू’ इति,
मेडः कृतात्वस्य निर्देश इति ‘दाधा ध्वदाप्’ (1-1-20) सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।
- A. ‘अपमित्य तपोवित्तैरस्या भागं भगीरथः।’ सुभद्राद्वरणे।

^१धान्यमायः, इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति ज्ञेयम्।

(1315) “मेदृ मेधाहिंसनयोः” (I-भ्वादि:-869. सक. सेट. उभ.)

‘ऋदितो मेदते मेदेन्मेधाहिंसनयोर्द्वयोः ॥’ (श्लो. 104) इति देवः।
क्षीरस्वामी मेथृ—’ इति पपाठ।

मेदकः-दिका, मेदकः-दिका, मिमेदिषकः-षिका, मेमेदकः-दिका;
मेदिता-त्री, मेदयिता-त्री, मिमेदिषिता-त्री, मेमेदिता-त्री; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि।

(1316) “मेधृ सङ्गमे च” (I-भ्वादि:-870. सक. सेट. उभ.)

अत्र चकारात् धातुपाठे पूर्वधातुगतं मेधाहिंसनरूपमर्थद्वयं विवक्षितम्।
भोजराजस्तु ‘यतोऽङ्गविधौ मेधाशब्दसाधनार्थं मिधृधातोर्गुणं विधते’ तेन
ज्ञायते—नास्यायं धातुः संमत इति। कौमाराश्चालैवानुकूलः। स्पष्टमिदं
प्रकृतस्थले मा. धा. वृत्तौ।

मेधकः-षिका, मेधकः-षिका, मिमेधिषकः-षिका, मेमेधकः-षिका;
मेधिता-त्री, मेधयिता-त्री, मिमेधिषिता-त्री, मेमेधिता-त्री; इत्यादीनि
समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि। ^२मेधा, ^३गृहमेधी,
^४अश्वमेधः, ^५मेधिः, ^६मेध्यः-(पशुः), ^७प्रमेधितः इतीमानि धातोरस्य
विशेषरूपाणीति ज्ञेयम्।

1. कर्मणि उपयदे आदन्तलक्षणं कप्रत्यर्थं बाधित्वा, ‘हावामश्च’ (3-2-2) इत्यण्।
आत्मे कृते, ‘आतो युक् चिंकृतोः’ (7-3-33) इति युगागमः।

2. ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इति लियां भावादौ अकारः। मेधा=गुद्धिः।

3. गृहान्=दारान् मेधति=सङ्गच्छत इति गृहमेधी=गृहस्थः। ‘सुप्यजातौ—’
(3-2-78) इति ताच्छील्ये जिनिप्रत्ययः।

4. अश्वं मेधयति=हिंसयतीत्यर्थं षण्नतात्, अन्तर्भावितण्णन्तात् शुद्धाद्वा धातोः
'कर्मण्' (3-2-1) इत्यप्रत्यये रूपमेवम्। अश्वमेधः=तज्जामको यज्ञविशेषः।
एवमेव पुरुषमेधः इत्यत्रापि ज्ञेयम्। पितृमेधः इत्यत्र तु पितृभिः सह मेधः
(मेधति=संगच्छते इत्यर्थे) इति पचायजन्तेन समासो ज्ञेयः।

5. ‘इकू कृष्णादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इति भावे स्त्रियाम् इकप्रत्यये रूपम्।
मेधिः=पशुतां बन्धविशेषे साधनीभूतो रज्जुविशेषः।

6. कर्मणि षण्णप्रत्यये रूपमेवम्। मेध्यः=यज्ञार्ह इत्यर्थः।

A. ‘नित्यं प्रमोहामिदितोर्मेदैः प्रमेधिता सद्विनियमानैः।’ धा. का. 2-26.

(1317) “मेषृ गतौ” (I-भादि:-371. सक. सेद्. आत्म.)

मेपकः-पिका, मेपकः-पिका, मिमेपिषकः-षिका, मेमेपकः-पिका ;
मेपिता-त्री, मेपयिता-त्री, मिमेपिषिता-त्री, मेमेपिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।

(1318) “मेवृ सेवने” (I-भादि:-505. सक. सेद्. आत्म.)

मा. धा. वृत्तौ तु मैत्रेयसम्मतपाठत्वेनायमुपातः ।

मेवकः-विका, मेवकः-विका, मिमेविषकः-षिका, मेमेवकः-विका ;
मेविता-त्री, मेवयिता-त्री, मिमेविषिता-त्री, मेमेविता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षेवतिवत् (320) ज्ञेयानि ।
^१मेवितम्-तः-तवान्, मेवमानः, मेवित्वा, इतीमान्यत्वं विशेषरूपाणीति
ज्ञेयम् । ^Aमेव्यम् ।

(1319) “मोक्ष असने” (X-चुरादि:-सक. सेद्. उभ.)

सिद्धान्तकौमुद्यादिषु धातुरयं नोपातः । ‘—सहने’ इति पाठान्तरम् ।
मोक्षकः-क्षिका, मुमोक्षयिषकः-षिका ; मोक्षयिता-त्री, मुमोक्षयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकपक्षयतिवत् (956) * ज्ञेयानि ।
युचि — ^Bमोक्षणा ।

(1320) “म्ना अभ्यासे” (I-भादि:-929. अक. अनि. पर.)

प्रायेणायमाङ्गपूर्वक एव प्रयुज्यते । ‘अभ्यासः=पारम्पर्येण वृत्तिः ।’ इति
श्रीरस्वामी ।

म्नायकः-यिका, म्नापकः-पिका, मिम्नासकः-सिका, माम्नायकः-यिका ;
म्नाता-त्री ; म्नापयिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्थिकरूपाणि

1. अस्य धातोः सेद्यत्वात् निष्ठायमेवं रूपम् ।

A. ‘सेव्यं सता॒ शङ्करलेव्यमञ्जभूर्गेव्यं सुरैः ऐव्यमस्यै द्यमुन्मदैः ।’ धा. का. 1-65.

B. ‘उत्तंसभूषणविमोक्षणयाऽहिताभौ ।’ धा. का. 3.40.

विना भौवादिकधमतिवत् (924) ज्ञेयानि । ^१आमनन्-ती, ^२व्यत्यामनमानः, ^३निम्नम्, ^४द्युम्नम्, ^५सुम्नम्, ^६आम्नायः इतीमानि रूपाण्यस्येति विशेषः ।

(1321) “म्रक्ष म्लेच्छने” (X-चुरादि:-1662. अक. सेद्. उभ.)
‘म्लेच्छनम्=अपशब्दनम् ।’ इति धातुवृत्तिः । ‘म्रक्ष रोषे’ इति
चान्द्रसम्मतः पाठ इति श्रीरतरङ्गिणीतो ज्ञायते ।

‘म्रक्ष च्छेदने’ इत्यपि क्वचित्पठ्यते—इति मा. धा. वृत्तिः ।

‘म्लेच्छने म्रक्षयेत्, ^७म्रक्षेत् संघाते—॥’ (श्लो. 171) इति देवः ।

म्रक्षकः-क्षिका, मिम्रक्षयिषकः-षिका ; म्रक्षयिता-त्री, मिम्रक्षयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिकपक्षयतिवत् (956) ज्ञेयानि ।
^८अनयम्रक्^B-म्रक्षौ-म्रक्षः ।

1. शतरि, शपि ‘पात्राऽमास्थामनादाण्डश्यर्तिसंतीशदसदां पिबनिग्राघमतिष्ठमन—’ (7-3-78) इत्यादिनाऽस मनादेशे पररूपे च रूपमेवम् ।

2. ‘कर्तरि कर्मव्यतीहारे’ (1-3-14) इति शानवि, शपि मनादेशो रूपमेवम् ।

3. नीचभावमभ्यस्तीति निम्नम् । ‘सुषि—’ (3-2-4) इति योगविभागात्,
‘आतश्चोपसर्गे’ (3-1-136) इति वा कप्रत्यये, ‘आतो लोप इटि च’ (6-4-64)
इत्याकारलोपे च रूपमेवम् । अत्र धातुवृत्तौतु—‘—‘आतोऽनुपसर्गे कः’
(3-2-3) इति वा कः । नेर्नीचभाववचनत्वेन मन्य (न ?) ल्यर्थस्याविशेषणान्न
तं प्रतीक्षेपसर्गत्वम् ।’ इत्युक्तम् । तदिहावधेयम् ।

4. दिने आम्नायते इति द्युम्नम् । द्युशब्दो दिनवचनः । अत्रापि कप्रत्यये रूपम् ।

5. सुतरामाम्नायते इति सुम्नम्=सुखम् । ‘घर्ये कविधानम्—’ (वा. 3-3-58)
इति घर्ये कप्रत्यये रूपम् ।

6. आ=समन्तात् म्नायते इति आम्नायः=वेदः । घजि ‘आतो युक्—’
(7-3-33) इति युगागमे च रूपमेवम् ।

7. देवश्लोकदर्शनेनास्य भवादिषु ‘म्रक्ष संघाते’ इति पाठः संमत इति ज्ञायते ।
परं तु सर्वत धातुपाठेषु भवादिष्वस्य मृक्ष इत्येव पाठ उपलभ्यते । मा. धा.
वृत्तौ तु चुरादिषु म्रक्षधातुप्रस्तावे ‘म्रक्षति इति संघाते शपि ।’ इत्युक्तम् ।
धातुवृत्तावेव भवादिषु म्रक्ष इत्येव पाठो दृश्यते । ईदशेषु स्थलेषु कतमः पाठः
सर्वसम्मत इति दुर्निरूपे भवति ।

8. किपि संयोगान्तलोपे रूपमेवम् ।

A. ‘सोऽज्ञहोत् कृष्णवत्मनिम् आमनन् मन्त्रमुत्तमम् ॥’ भ. का. 17.30.

B. ‘धर्मेतरम्प्यग् अनयम्रग्रथं हि राजा ।’ धा. का. 3-30.

(1322) “म्रद मर्दने” (I-भावादि:-767. सक. सेह. आत्म.)

घटादिः, षिञ्च ।

‘मृद—’ इति बालमनोरमापाठः । स च ‘अत् स्मृदूत्वरप्रथम्रद—’
(7-4-95) इति सूत्रे ग्रद इत्यनेनास्तैव ग्रहणस्य सर्वैरप्युक्तत्वात् चिन्त्यः ।
ग्रादकः-दिका, ग्रदकः-दिका, मिग्रदिषकः-षिका, माग्रदकः-दिका ;
ग्रदिता-त्री, ग्रादिता-त्री, मिग्रदिषिता-त्री, माग्रदिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्रपतिवत् (272) ज्ञेयानि । ^१मृदुः ।

(1323) “मुचु गत्यर्थः” (I-भावादि:-195. सक. सेह. पर.)

ग्रोचकः-चिका, ग्रोचकः-चिका, मुग्रोचिषकः-मुग्रुचिषकः-षिका,
मोग्रुचकः-चिका ;
ग्रोचिता-त्री, ग्रोचिता त्री, मुग्रोचिषिता-मुग्रुचिषिता-त्री, मोग्रुचिता-त्री ;
इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकग्रोचतिवत् (443) ज्ञेयानि ।
^२ग्रुक्तः-ग्रुक्तवान् ।

(1324) “मुन्चु गत्यर्थः” (I-भावादि:-193. सक. सेह. पर.)

अयं नोपधः, सन्धिवशाङ्कार इति ज्ञेयम् ।
ग्रुञ्चकः-चिका, ग्रुञ्चकः-चिका, मुग्रुञ्चिषकः-षिका, मोग्रुञ्चकः-चिका ;
ग्रुञ्चिता-त्री, ग्रुञ्चिता-त्री, मुग्रुञ्चिषिता-त्री, मोग्रुञ्चिता-त्री ;
इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकग्लुञ्चतिवत् (447) ज्ञेयानि ।
^Aग्रुक्तम् ।

1. ‘प्रथम्रदि—’ (द. उ. 1.113) इति कुप्रत्ययः, सम्प्रसारणं च । व्ययते
उसाविति मृदुः = अकठिनः ।

2. उदित्वेन क्त्वायामिहविकल्पनात् निष्ठायाम्, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इति-
णिषेधः । माधवधातुवृत्तौ तु “भावादिकर्मणोः ‘उदुपधात्—’
(1-2-21) इति कित्वविकल्पनात् ‘मुचितमनेन ग्रोचितमनेन’ इत्यादि ।”
इत्युक्तम् । अत्र, ‘निषेधाश्च बलीयांसः’ (परि. 122) इति न्यायेन, पुरस्तादि-
णिषेधकाण्डारमसामर्थ्यात्, ‘उदुपधात्—’ (1-2-21) इति सूत्रे उदिद्विच-
स्योदुपधस्य धातोरेव सर्वैरपि व्याख्यातृभिः उदाहरणप्रत्युदाहरणसमये उपादानाच्च,
अत्रापि इणिषेध एव भावादिकर्मणोः निष्ठायां प्रामाणिक इति प्रतिभाति ।

A. ‘आवकवज्ज्वूपुटतञ्चदारवत्वञ्चत्वग्भुक्तक्षिखैर्लताद्वुमैः ।’ धा. का. 1-26.

(1325) “म्रेटृ उन्मादे” (I-भावादि:-अक. सेह. पर.)

सिद्धान्तकौमुद्याद्यनुपातत्वेऽपि प्राचीनैः मैत्रेय-क्षीरस्वामि-सायण-
प्रभृतिभिरुपातत्वादयं धातुरस्माभिरप्यत्र विलिघ्यते । ‘मेटृ—’ इति दुर्ग-
नारायणभद्रादिसमतः पाठः ।
ग्रेटकः-टिका, ग्रेटकः-टिका, मिग्रेटिषकः-षिका, मेग्रेटकः-टिका ;
ग्रेटिता-त्री, ग्रेटिता-त्री, मिग्रेटिषिता-त्री, मेग्रेटिता-त्री ;
इत्यादिकानि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकक्रेपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।

(1326) “म्रेडृ उन्मादे” (I-भावादि:-298. अक. सेह. पर.)

‘मेडृ—’ इति काशकृत्स्नसमतः पाठः ।

ग्रेडकः-डिका, ग्रेडकः-डिका, मिग्रेडिषकः-षिका, मेग्रेडकः-डिका ;
ग्रेडिता-त्री, ग्रेडिता-त्री, मिग्रेडिषिता-त्री, मेग्रेडिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्रेपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।
^Aग्रेडितम् ।

(1327) “म्लुचु गत्यर्थः” (I-भावादि:-196. सक. सेह. पर.)

म्लोचकः-चिका, म्लोचकः-चिका, मुम्लोचिषकः-मुग्रुचिषकः-षिका,
मोम्लुचकः-चिका ; म्लोचिता-त्री, म्लोचिता-त्री, मुम्लोचिषिता-
मुग्रुचिषिता-त्री, मोम्लुचिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक-
ग्रोचतिवत् (443) ज्ञेयानि । ^१मलिम्लुचः ।

(1328) “म्लुन्चु गत्यर्थः” (I-भावादि:-194. सक. सेह. पर.)

म्लुञ्चकः-चिका, म्लुञ्चकः-चिका, मुम्लुञ्चिषकः-षिका, मोम्लुञ्चकः-चिका ;
म्लुञ्चिता-त्री, म्लुञ्चिता-त्री, मुम्लुञ्चिषिता-त्री, मोम्लुञ्चिता-त्री ; इत्यादीनि

1. ‘कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्यः—’ (वा. 3-2-५) इति कप्रत्यये रूपमेवम् ।
‘मलिम्लुच’ शब्दव्युत्पादनाऽवसरे अमरसुधायां ‘म्लुच स्तेये’
(भा. से. पर.) इति कश्चन धातुः उपातः । परन्तु धातुपाठकोशेषु कुत्रापि स
नोपलभ्यते ।

A. ‘प्रशौटदुक्षागणयौष्टिकान् मेटदृष्टव्येद्वितघोषमेदुरान् ।’ धा. का. 1-39.

सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकग्लुञ्चतिवत् (447) ज्ञेयानि । कर्तरि क्तप्रत्यये
म्लुक्तः^A इति ।

(1329) “म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे” (I-भा॒दि॑:-205. अक. सेद्. पर.)
‘अव्यक्तायां वाचि’ इति क्षीरस्वामी ।

²म्लेच्छकः-चिछका, म्लेच्छकः-चिछका, मिम्लेच्छिषकः-षिका, मेम्लेच्छकः-
चिछका; म्लेच्छिता-त्री, म्लेच्छिता-त्री, मिम्लेच्छिता-त्री,
मेम्लेच्छिता-त्री; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि दैवादिकक्षिश्यतिवत्
(287) ज्ञेयानि । ³म्लिष्टम्, शतरि-म्लेच्छन्-न्ती, किपि—⁴म्लेडू-म्लेडू-
म्लेडौ-म्लेडः, इति विशेषः । ⁵म्लेच्छितवै ।

(1330) “म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि”

(X-चुरादि॑:-1663. अक. सेद्. उभ.)

1. उदित्त्वेन कृत्वायामिइविकल्पनात् निष्ठायाम्, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इती-
णिषेधः । उपधानकारलोपः ।
  2. धातुरयमुपदेशे म्लेच्छ इत्येव पठत्वे । पश्चात्, ‘दीर्घात्’ (6-1-75) इति तुक् ।
तुकश्चुत्वेन चकारे सर्वंत्र म्लेच्छ इति श्रूयते ।
  3. ‘क्षुब्धस्वान्तधान्तलग्नमिलष्टविरिब्धफाण्टवाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्प-
स्वरानायासभूषेषु’ (7-2-18) इत्यादिना यथासम्भवमस्य निष्ठायाम्,
अविस्पष्टार्थे इडभावो निपात्यते । षट्व-षट्वादिकेषु म्लिष्टम् इति भवति । अन्यत्र
म्लेच्छितम् इत्यपि साधुः ।
  4. किपि, ‘च्छैः शूङ्गनुनासिके च’ (6-4-19) इवि सतुक्षय छकारस्य शकारे,
षट्वे, जश्वत्वर्तव्योक्त्वे रूपमेवम् ।
‘कृत्तिप्रदीपे तु वितुक्षय शादेश उक्तः, तुगभावस्तु ‘अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः
(परि 57...) कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्तीति ।’ इति मा. धा. वृत्तौ अत्र
पक्षमेदः प्रोक्त इहावधेयः ।
  5. ‘कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः’ (3-4-14) इति च्छन्दसि विषये धातोरस्मात्
तवैप्रत्यये इडागमे च रूपमेवम् । तथा च किञ्चित् श्रुतिवाक्यमुपात्तं महाभाष्ये
(1-1-1) “तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै, म्लेच्छो ह वा एष
यदपशब्दः ।” इति ।
- A. ‘अम्लुक्तरश्मौ शशिना निमुम्बुचे निमुम्लुचेऽकेण च यत्र सन्ततम् ॥’ धा. का. 1-26.

‘इहाव्यक्तवागपशब्दनम् ।’ इति माधवः । चान्द्रास्तु धातुमसुमत्र
(चुरादौ) न पठन्तीति क्षीरतरज्ञिण्यां स्पष्टम् ।

म्लेच्छकः-चिछका, मिम्लेच्छिषकः-षिका; म्लेच्छिता-त्री, मिम्लेच्छिता-
त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचित्रयतिवत् (525) ज्ञेयानि ।

(1331) “म्लेडू उन्मादे” (I-भा॒दि॑:-292. अक. सेद्. पर.)

‘म्लेडू—’ इति कुत्रचिद् दृष्टः पाठः । धातुवृत्तौ—‘म्लेडू म्लेडू
उन्मादे’ इत्युपादाय, ‘म्लेडति’ इत्युदाहृतम् । धातुवृत्तावेव प्राचीन-
मुद्रणे ‘म्लेडू—’ इति नोपात्तम् ।

म्लेटकः-टिका, म्लेटकः-टिका, मिम्लेटिषकः-षिका, मेम्लेटकः-टिका;
म्लेटिता-त्री, म्लेटिता-त्री, मिम्लेटिता-त्री, मेम्लेटिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगेपतिवत् (429) ज्ञेयानि । ^Aम्लेटकः ।

(1332) “म्लेवृ सेवने” (I-भा॒दि॑:-506. सक. सेद्. आत्म.)

म्लेवकः-विका, म्लेवकः-विका, मिम्लेविषकः-षिका, मेम्लेवकः-विका;
म्लेविता-त्री, म्लेविता-त्री, मिम्लेविता-त्री, मेम्लेविता-त्री;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षेवतिवत् (291) ज्ञेयानि ।
^Bम्लेवितम् ।

(1333) “म्लै हर्षक्षये” (I-भा॒दि॑:-904 अक. अनि. पर.)

“—‘गात्रविनामे’ विनामः=कान्तिक्षयः ।” इति क्षीरस्वामी ।

‘हर्षक्षयः=धातुक्षयः ।’ इति माधवः ।

म्लायकः-यिका, म्लापकः-पिका, मिम्लासकः-सिका, माम्लायकः-यिका;
म्लाता-त्री, म्लापयिता-त्री, मिम्लासिता-त्री, माम्लायिता-त्री; इत्यादीनि
सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकग्लायतिवत् (452) ज्ञेयानि । अस्य मित्संज्ञा-

A. ‘मम्लेटकैश्चाकटुचाटुभाषितैरटैः पठत्सप्रटिताज्जनोत्करैः ॥’ धा. का. 1-39.

B. ‘प्रम्लेवितं रेवितवैसम्भृलीं मव्यद्विराभीरजनैरसूक्ष्यकैः ॥’ धा. का. 1-65.

विधानाभावात् मित्संज्ञाकार्यं नेति विशेषः । तेन पूर्णते म्लायकः-यिका, इत्यादिकानि एकविधान्येव रूपाणि । ^१म्लानिः ।

(1334) “यक्ष पूजायाम्” (X-चुरादि:-1693. सक. सेह. आत्म.)

आकुसीयः । [अ]

यक्षकः-किका, यियक्षयिषकः-षिका ; यक्षयिता-त्री, यियक्षयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकपक्ष्यतिवत् (956) बोध्यानि । ^२यक्षः, यक्षमा^३, ^Aयक्ष्यम्, इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1335) “यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु”

(I-भवादि:-1002. सक. अनि. उभ.)

याजकः-जिका, याजकः-जिका, ⁴यियक्षकः-किका, यायजकः-जिका ; ⁵यष्टा-यष्टी, याजयिता-त्री, यियक्षिता-त्री, यायजिता-त्री ; यजन्-न्ती, याजयन्-न्ती, यियक्षन्-न्ती ; — यक्षन्-न्ती-ती, याजयिष्यन्-न्ती-ती, यियक्षिष्यन्-न्ती-ती ; — यजमानः, याजयमानः, ^Bयियक्षमाणः, यायज्यमानः ; यक्ष्यमाणः, याजयिष्यमाणः, यियक्षिष्यमाणः, यायज्यमाणः ;

1. बाहुलकात् क्तिनस्तकारस्य नकारे रूपमेवम् ।
  2. ‘अकर्तृरि च कारके संज्ञायाम्’ (3-3-19) इति कर्मणि घञ्चत्यये रूपमेवम् । यक्ष्यतेऽसौ इति यक्षः ।
  3. ‘अर्तिस्तु……’ (द. उ. 7-26.) इति मन्त्रत्यये रूपमेवम् । यक्षमा=व्याधिः ।
  4. सञ्चन्ते सर्वत्र, ‘ब्रह्मभ्रस्तस्तुजयज्ञाजाजन्त्राजच्छशां षः’ (8-2-36) इति षत्वे, ‘षटोः कः सि’ (8-2-41) इति ककारे, षत्वे च रूपनिष्ठत्तिरिति हेयम् ।
  5. तृजादिषु, ‘ब्रह्म—’ (8-2-36) इति षत्वे, षुत्वे च रूपम् । एवं तव्यदादिष्वपि प्रक्रियोहा ।
- A. ‘.....भूणस्य शाठ्यजनयक्ष्यमवेक्ष्य गात्रम् ।’ धा. का. 3-35.
- B. ‘यियक्षमाणेनाहृतः पार्थेनाथ द्विषन्मुरम् ।’ शि. व. 2. 1.
- [अ] “अत्रात्रेयः—‘केचित् रामायणे यक्षशब्दस्य भक्षणार्थत्वेन व्युत्पादनादन्तस्थादिमाहुः ; तच्चिन्त्यम् । इत्युक्तवात् ।’ रामायणोक्तिस्तु ‘यक्ष पूजायाम्’ इत्यस्यानेकार्थत्वाश्रयणेन निवाह्या ।” इति ‘जक्ष—’ धातौ (अदादिषु) माधवोक्तमिहावधेयम् ।

^१देवेद्-देवेद्-देवेजौ-देवेजः ; —
^२इष्टम्-इष्टः-इष्टवान्-इष्टी, याजितः, यियक्षितः, यायजितः-तवान् ;
^३यजः, ^४सोमयाजी-हविर्याजी^A, अग्निष्टोमयाजी, ^५यजमानः,
^६ऋत्विक्, ‘त्वं यज्ञे वरुणस्य ^७अवया असि ।’ ^८उपयद्, ^९साधुयाजी,
^{१०}याजः, यियक्षुः, ^Cयायजूकः, यायजः ;

1. देवान् यजतीति देवेद् । कर्मण्युपदे, ‘क्षिप् च’ (3-2-76) इति क्षिपि ‘वचिस्वपियजादीनां किति’ (6-1-15) इति यकारस्य सम्प्रसारणे, ‘सम्प्रसारणाच्च’ (6-1-108) इति पूर्वरूपे, षष्ठे, जश्त्वे च रूपमेवम् ।
  2. निष्ठायाम्, यज्ञादित्वेन सम्प्रसारणे पूर्वरूपे, षत्वे ष्टुत्वे च रूपमेवम् । ‘इष्टादिभ्यश्च’ (5-2-88) इतीन्प्रत्यये इष्टी इति रूपम् । एवमेव वर्त्वाप्रसृतिष्वपि प्रक्रिया हेया ।
  3. ‘भूते’ (3-2-84) इत्यधिकारे, ‘करणे यजः’ (3-2-85) इति यिनिप्रत्यये रूपमेवम् । सोमेन इष्टवान् सोमयाजी । एवमेव अग्निष्टोमयाजी इत्यादिसिद्धिरूप्या ।
  4. भूतर्थे, ‘सुयजोर्बूनिप्’ (3-2-108) इति व्वनिप्प्रत्यये प्रथमैकवचने उपधारीर्थे नकारलोपे च यज्वा इति रूपम् ।
  5. तच्छीलादिषु कर्तृषु ‘पूर्यजोः शानन्’ (3-2-128) इति शानन्प्रत्ययः । शित्त्वात् शपि, ‘आने मुकु’ (7-2-82) इति मुगागमे यजमानः इति रूपम् । यस्त्वसकृत् यागादिकं करोति स एवमुच्यते ।
  6. क्रतौ यजते, क्रतुं यजते, क्रतुप्रयुक्तो वा यजतीर्थार्थे धातोरस्मात् क्रतुशब्द उपयदे, ‘ऋत्विक्—’ (3-2-59) इत्यादिना क्रिन् । सम्प्रसारणे, पूर्वरूपे च कृते, निगतनत्, ब्रह्मादिष्वत्वापवादतया ‘किन्त्रियस्य कुः’ (8-2-62) इति कुत्वे च ऋत्विक् इति सिद्ध्यति ।
  7. ‘अव्ये यजः’ (3-2-72) इति मन्त्रे विवन्प्रत्यये, उपधावृद्धौ ‘अवया: खेतवा: पुरोडाश्च’ (8-2-67) इति निपातनाक्रत्वे च रूपमेवम् । छन्दस्येवायं प्रयोगः ।
  8. ‘विजुपे छन्दसि (3-2-73) इति छन्दसि विषये उपोपयदे धातोरस्य विच्चरत्यये षत्वे जश्त्वे च रूपमेवम् ।
  9. ‘साधुकारिण्युपसंख्यानम्’ (वा. 3-2-78) इति यिनिप्रत्यये रूपमेवम् ।
  10. ‘यज्ञजपदशां यंडः’ (3-2-166) इति यज्ञतादूकप्रत्यये, ‘दीर्घोऽकितः’ (7-4-83) इत्यभ्यासदीर्घे च रूपमेवम् ।
- A. ‘मृषाऽसि त्वं हविर्याजी राघव च्छद्वतापसः ।’ भ. का. 6-129.
- B. ‘यज्वानश्च सुत्वानो यानगोपीन्मेषु सः ॥’ भ. का. 5-37.
- C. ‘तं यायजूकाः सह भिक्षुमुख्यैस्तपःकुशाः शान्त्युद्कुम्भहस्ताः ।’ भ. का. 2-20.

यष्टव्यम्, याजयितव्यम्, यियक्षितव्यम्, यायजितव्यम् ;
 यजनीयम्, याजनीयम्, यियक्षणीयम्, यायजनीयम् ;
^१याजयम्, ^२देवयज्या, ^३याज्या, याजयम्, यियक्षयम्, यायत्यम् ;
 ईषद्यजः-दुर्यजः-सुयजः ; — — —
^४इज्यमानः, याज्यमानः, यियक्षयमाणः, यायज्यमानः ;
^५यागः-अनुयागः-प्रयागः, ^६प्रयाजः-अनुयाजः, ^७उपांशुयाजः-पत्नीसंयाजः-
 ऋतुयाजः-उपयाजः, ^८यज्ञः, याजः, यियक्षः, यायजः ;
 यष्टम्, ^९यष्टुं, याजको [वा याति], याजयितुम्, यियक्षितुम्, यायजितुम् ;

1. एति, 'यज्याचरुच—' (7-3-66) इति कुत्वनिषेधः ।
2. देवशब्द उपर्युक्ते छन्दसि विषये कर्मणि यत्प्रत्यये रूपमेवम् । निपातनात् खीलिष्ठ-
 त्वम् ।
3. यजन्त्यनेनेति याज्या = ऋक् । बाहुलकात् करणे एति ।
4. कर्मणि, यगन्ताच्छानचि सम्प्रसारणे पूर्वूपये च रूपम् ।
5. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञि, 'चजोः कु घण्यतोः' (7-3-52)
 इति कुत्वे च रूपमेवम् । अनुयागः=भोजनम्, उपसर्गवशाद्वातोरथन्तरे
 वृत्तिः । प्रयागः=क्षेत्रविशेषः । अत सङ्गतिकरणं धातोरर्थः । नदीत्रयसङ्गति-
 करणं हात्र देशे वदन्ति ।
6. घञि, 'प्रयाजानुयाजौ यज्ञाज्ञै' (7-3-62) इति निपातनात् यज्ञाज्ञविषये कुत्वं
 न । पञ्च प्रयाजाः । त्योऽनुयाजाः । 'उपसर्गस्य घञि—' (6-3-122)
 इति दीर्घे अनुयाज इत्यपि भवति ।
7. "प्रयाजानुयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थम्—अन्यत्राप्येवेप्रकारे कुत्वं न भवति ।
 'एकादश उपयाजाः', 'उपांशुयाजमन्तरा यजति', 'अष्टौ पत्नीसंयाजा
 भवति' 'ऋतुयाजैश्वरन्ति'—इत्येवमादि सिद्धं भवति ।" इति काशिका-
 (7-3-62) वाक्यमिहावधेयम् । तेनैतेषां साधुत्वं बोध्यम् । 'जाघन्या पत्नीः
 संयाजयन्ति' (शतपथब्राह्मणे-3-7-6-1) इति श्रौतनिर्वचनपयल्लोचनायां तु
 पत्नीः संयाजयन्ति पत्नीसंयाजः इति एतन्तात् 'कर्मण्यण्' (3-2-1)
 इत्येवात्रेति न कुत्वप्रसक्तिः । अतोऽत्रेतरेषां विषये कुत्वाभावस्थोपपत्तिकल्पनेऽपि
 पत्नीसंयाजशब्दविषये नोपपत्तिकल्पनपरिश्रमः कार्यः इति हेयम् ।
8. भावे, 'यज्याच—' (3-3-90) इत्यादिना नवप्रत्यये, जकारस्य इच्छुत्वे च
 रूपमेवम् ।
9. 'तुमुन्कुलौ कियायां कियार्थयाम्' (3-3-10) इति कियार्थकियायां तुमुन्,
 एकुलं च भवतः । यहुं याति—यागाय यातीत्यर्थः ।

^१इष्टिः- ^२इज्या^A, ^३यष्टिः, याजना, यियक्षा, यायजा ;
 यजनम्, याजनम्, यियक्षणम्, यायजनम् ;
 इष्टा, याजयित्वा, यियक्षित्वा, यायजित्वा ;
 अन्विज्य, प्रयाज्य, प्रयियक्ष्य, प्रयायज्य ;
^४याजम् २, } याजम् २, } यियक्षम् २, } यायजम् २ ; }
^५याज्ञित्वा २, } याज्ञित्वा २, } यियक्षित्वा २, } यायजित्वा २ ; }
^६यज्ञुः ; ^७यज्ञुः, ^८यज्ञम्, ^९यज्ञः ।

(1336) "यत् निकारोपस्कारयोः"

(X-चुरादि:-1736. सक. सेद. उभ.) [अ]
 '—खेदे च' इति क. क. द्रुमे ।

1. 'श्रुयजीविस्तुभ्यः—' (वा. 3-3-95) इति करणे किन्प्रत्यये सम्प्रसारणादिके
 च रूपम् ।
2. 'व्रजयज्ञोभवे क्यप्' (3-3-98) इति ख्रियां भावे क्यणि, कित्वेन सम्प्र-
 सारणादिकेषु चैवं रूपम् ।
3. बाहुलकादौणादिके [द. उ. 1-74] तिप्रत्यये रूपमेवमिति क्षीरतरङ्गिणी ।
4. बाहुलकादौणादिके [द. उ. 1-133] एत्यप्रत्यये रूपम् । यजेणुः=याजकः,
 ऋत्विक् ।
5. 'यजिमनि—' [द. उ. 1-134] इति युच्प्रत्यये, प्रत्ययस्याननुनासिकरवेनाना-
 देशाभावे च रूपमेवम् । यज्ञुः=अध्वर्युः ।
6. 'अमिनक्षियजि—' [द. उ. 8-56] इत्यन्तन्प्रत्ययः । इज्यन्तेऽस्मिन् देवता
 इति यजत्रम्=यज्ञस्थानम् । अमिहेत्रमिति केचित् ।
7. 'अर्तिपूर्वप्रियजि—' [द. उ. 9-39] इत्युसिप्रत्ययः । यजुः=वेदः ।
- A. 'निव्याजिमिज्या वृत्ते वचश्च भूयो बमाषे मुनिना कुमारः ॥' भ. का. 2-37.
- [अ] 'निराकारे' इति दैवपाठमुपाध्रिय पुरुषकारे व्याख्यातम्—“...‘निराकारः=परिभवः’ इति च क्षीरस्वामी । उपस्कारोपसंस्कारयोः पुनः पाठकृतः
 (=ग्रान्थिकाः) विप्रवदन्ते । तथा च आख्यातनिघण्डुः—‘यने प्रैषे निराकारे
 वातयेदप्युपस्कृतौ’ इति । श्लोकधातुपाठश्च—‘यत उपसंस्कारनिकारार्थः
 स निरश धान्यधनवाची’ इति ।” इति । अत्रेदमवधेयम्—माधवधातु-
 वृत्तिः-प्रोढमनोरमाप्रसृतिष्वयेवमेव क्षीरस्वामिपाठ उद्धियते । परं तु
 क्षीरतरङ्गिण्यामधुना पाठोऽन्यादश एवोपलभ्यत इत्युपर्येव प्रदर्शितम् । प्रायः
 सर्वेऽप्यामुनिकाः वैयाकरणाः धातुविषये क्षीरस्वामिमतं पुरुषकारोपात्स्थलेषु
 पुरुषकार्वाक्यानुसारैर्जोद्दर्शितः । न तु स्वयं दृष्टवेनेत्यपि ज्ञायते ।

‘यतते तु प्रयत्नार्थे, निराकारे तु यातयेत् ।’ (श्ल. 96) इति देवः ।
 ‘निकारः=स्वेदनम् ।’ इति क्षीरस्वामी । ‘यत्नः प्रैषो वा निकारः’ इति बालमनोरमा । ‘परिभवसंस्कारौ तौ’ इति धा. का. व्याख्या (3-40) । यातकः-तिका-यियातयिषकः-षिका ; यातयिता-त्री, यियातयिषिता-त्री ; इत्यादिकानि रूपाणि समस्तान्यपि चौरादिककालयतिवत् (175) ज्ञेयानि । यातना=तीव्रेदना । ‘प्यासश्नथः—’ (3-3-107) इति युचि रूपम् ।

(1337) “यती प्रयत्ने” (I-भ्वादि:-30. अक. सेट्. आत्म.)

‘यतते तु प्रयत्नार्थे, निराकारे तु यातयेत् ।’ (श्ल. 96) इति देवः । यातकः-तिका, यातकः-तिका, यियतिषकः-षिका, यायतकः-तिका ; यतिता-त्री, यातयिता-त्री, यियतिषिता-त्री, यायतिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचेततिवत् (524) ज्ञेयानि । ^१यत्यम्, ^२यत्नः, ^३आयत्तः-आयत्तवान्, ^४यतिः, ^५यतमानः, इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1338) “यत्रि सङ्क्लोचने” (X-चुरादि:-1536. अक. सेट्. उम.) [अ]
 यन्त्रकः-न्त्रिका, यियन्त्रयिषकः-षिका ; यन्त्रयिता-त्री, यियन्त्रयिषिता-त्री ;

1. ‘तकिसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानम्’ (वा. 3-1-97) इति हलन्तलक्षणण्यदप्यवादतया यत्प्रत्यये रूपमेवम् ।
2. भावे, ‘यजयाचयतविच्छ्वप्रच्छरक्षो नह्’ (3-3-90) इति नद्प्रत्यये रूपम् ।
3. निश्चायाम्, ‘श्वीदितः—’ (7-2-14) इति इष्ठिनषेधः ।
4. सर्वधातुभ्यो विहित औणादिके कर्त्तरि इन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
5. ‘ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्’ (3-2-129) इत्यनेन ताच्छील्यार्थे चानशप्रत्यये रूपमेवम् । शानच्च्रत्ययेऽयेवमेव । यतमानः=यमनियमाद्यज्ञविशिष्योगा-भ्यासकविशेषः ।

[अ] ‘यन्त्र—’ इति अदिदत्र पाठ इति आभरणकारमत्वेन धातुवृत्तातु-पादय—“अथं पाठः चिरन्तनव्याख्यानेषु न दश्यते ; प्रत्युत यन्त्रणादिशब्द-मस्मादेव मैत्रेयादयो व्युदपादयन् ।”, इति विवेचितम् । “अत्रापि पूर्ववत् (चित्तधातुवत्) इदित्करणात् यन्त्रतीत्यायपि भवति ।” इति मा. धा. वृत्तिः । “यन्त्र—इति पठितुं युक्तम् । यत्तु-इदित्करणात् यन्त्रतीति माधवेनो-क्तम्—तच्चिन्त्यम् ।” इति सिद्धान्तकौमुद्युक्तिरेव साधुः । यतः—‘चिन्त्यात्’ इत्यादौ उपधानकारसङ्घावेन, णिजभावपक्षे नलोपव्यावृत्या सार्थकता-लभमान इकारः णिजभावं चिन्तेऽपियतीति तूचितम् । इह तु रेफस्यैवोप-धात्वप्रसङ्गेन नलोपप्रसङ्गत्यभावात्—इति ज्ञेयम् ।

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकतन्त्रयतिवत् (698) ज्ञेयानि । यति—^Aअयन्त्रयम् ।

(1339) “यम मैथुने” (I-भ्वादि:-980. अक. अनि. पर.) [अ]

याभकः-भिका, याभकः-भिका, ^१यियप्सकः-सिका, यायभकः-भिका ; ^२यब्धा-यब्धी, याभयिता-त्री, यियप्सिता-त्री, यायमिता-त्री ; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिकतपतिवत् (703) ज्ञेयानि । ^Bयामः ।

1. ‘—अथ मैथुने यभिः’ इत्यनिद्कारिकासु (भाष्ये 7-2-10) पाठात् धातोरस्यानिद्वत्वम् । ‘खरि च’ (8-4-55) इति धत्वेन धकारे, ‘ज्ञलं जश्ज्ञशि’

2. तृजादिषु, ‘ज्ञषस्तथोर्धेऽधः’ (8-2-40) इति धत्वेन धकारे, ‘ज्ञलं जश्ज्ञशि’ (8-4-53) इति जश्त्वे च रूपनिष्ठत्तिर्ज्ञेया ।

A. ‘संचोरयन्तमरिगर्वमशेषभर्त्रं चिन्तन्तमन्तकमिवास्तमयन्त्यवीर्यम् ।’

धा. का. 3-13.

B. ‘याभायकमैनंमनाद् गतायैः सृष्योऽसि विष्णो यमिभिर्वितायैः ॥’ धा. का. 2-39.

[अ] ‘यम विपरीतमैथुने’ इति क्षीरस्वामि-माधवादिकम्मतः पाठः । ‘—विपरीते मैथुने’ इति धा. का. व्याख्या (2-39) दृष्टः पाठः ।

‘भय विपरीतो मैथुने’; विपरीत इति—यम इर्थः ।” इति पुरुषकारः । ‘जभ—’ इति चवर्गतृतीयादिके चेतित् पठन्ति । धनपाल-काश्यपादयः ‘यम—’ इति पठित्वा, ‘जभ च’ इति पठन्तीति ग्रन्थेषु तत्र तत्रोदाहरणाज्ञायते । ‘रमिश्च भान्तेष्व यमैथुने यभिः’ (अनिद्कारिका, भाष्ये 7-2-10) इत्यत्र वृत्त्यादिषु यमतेरेवोदाहरणात् ‘जभ—’ इति पाठोऽप्रामाणिक इति च पुरुषकारे (श्ल. 145) निरुपितम् । ‘जभ—’ इत्यपि कुलचिद् दृष्टः पाठः । “—‘विपरीत इति । विपरीतानुषित इर्थः ।” इति मैत्रेयः ॥” इति धातुवृत्तिः । “तच्च पुरुषयितम् ।” इति धा. का. व्याख्या । एवं बहुधाऽत्र धातौ, स्वरूपविषयेऽर्थविचारे च विप्रतिपत्तिः ग्रन्थकृतां दश्यते । प्रसिद्धपाठस्तु यम इत्येवेति प्रामाणिका । ‘यमस्व नित्यं यदि शक्तिरस्ति—’ (मुक्तकम्) इत्यादिषु धातोरस्यात्मनेपदश्रयोगो दश्यते । तत्र प्रमाणं स्मर्यम् ।

(1340) “यम उपरमे” (I-भादि: 819-984. सक. अनि. पर.) [अ]
 ‘यमेहुपरमे यच्छेद् यमयेत् परिवेषणे ।’ (श्लो. 148) इति देवः ।
 यामकः-मिका, ^१यमकः-मिका, ^२आयामकः-मिका, ^३यंयंसकः-सिका,
                         ^४यंयमकः-यंयमकः-मिका;
^५यन्ता-यन्त्री, यमयिता-आयामयिता-त्री, यियंसिता-त्री, यंयमिता-त्री;

1. ‘यमोऽपरिवेषणे’ (ग. सू. भवादौ) इति पठते । तस्य चायमर्थः—‘न कन्थमिच्चमाम्’ (ग. सू. भवादौ) इत्यतो नेति वर्तते । उपरमार्थे पठितो यो यमधातुः स एव परिवेषणरूपार्थभिज्ञार्थ एव घटादिपाठं न प्राप्नोति—अर्थात् परिवेषणार्थे घटादिः—इति । तथा च ‘नियमयन् ब्राह्मणान्’ इत्यादिषु परिवेषणरूपार्थकत्वात् घटादित्वम् । तेन भित्वात्, ‘मितां हस्तः’ (6-4-92) इति णौ उपधाहस्ते रूपमेवं सर्वत्र बोध्यम् । यदा तु परिवेषणभिज्ञार्थकत्वं—तदानी आयामयन् (=द्राघयन्, व्यापारयन् वा इत्यर्थः) इत्यादिषु मित्वनिषेधात् उपधाहृदिरेवेति बोध्यम् । एवमुत्तरत्रापि ।
2. मैत्रेररक्षित - काशिकाकार - न्यासकार-धातुवृत्तिकार - सिद्धान्त-कौमुदीकारमतानुसारेणात् प्रयोगे मित्वनिषेधात् रूपमेवम् । क्षीरस्वामी तु ‘यमोऽपरिवेषणे’ (ग. सू. भवादि:) इत्यत पूर्वस्मात् गणसूत्रात् ‘न’ इत्यननुवर्त्य आयामयन् इत्येव साधुरिति विपरीतेन साधयति—तथाहि—“यमयति, नियमयति, परिवेषणे तु—यामयति श्रद्धेऽन्नम्, आयामयति चन्द्रम् ।” इति । तदेतत् पुरुषकारादिषु बहुधा खण्डितमिति नेह प्रत्यन्यते ।
3. सन्धन्तात् द्वित्वादिके मकारस्थ नत्वे, ‘नश्चापदान्तस्य—’ (8-3-24) इति अनु-स्वारे च रूपमेवम् ।
4. यज्ञन्तात् ‘तुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ (7-4-85) इति तुगागमः, तस्य पदान्तवद्वावेन परस्वर्णविकल्पः ।
5. वृजादिषु ‘यमिर्यमन्तेष्वनिषेदक इष्यते’ (व्याघ्रभूतिकारिका, भाष्ये 7-2-10) इति वचनाद् धातोरनिदृत्वम् । मकारस्थानुस्वारे परस्वर्णे चैवं रूपम् ।
- [अ] ‘यमो गन्धने’ (1-2-15) इति सूत्रे गन्धनरूपस्य (गन्धनम् = सूचनम्) परदोषाविष्कार इति यावत् । अर्थस्याध्युपादानात्, धातोरस्योपसर्गवशात्, स्वभावाद् वा तत्राध्यर्थे वृत्तिरिति हेयम् । भवादिष्वेव पुरस्तात् (819 संख्यायां) ‘यमोऽपरिवेषणे’ (ग. सू. भवादौ) इति यत् पठयते—ततु ‘यम उपरमे’ इत्युत्तरत्रात्रैव विकरणे पठिनस्यार्थविशेषे घटादिपाठ-तन्त्रिषेधार्थरूपयोजनद्वय-वशादिति हेयम् । उत्तरत्र चैतद् व्यक्तीभविष्यति । ‘परिवेष्टने एव मित्’ इति काशकृत्स्नः । इति केचित् ।

^१यच्छन्-न्ती, नियमयन्-यामयन्-न्ती, यियंसन्-न्ती ; —
 यंस्यन्-न्ती-ती, नियमयिष्यन्-यामयिष्यन्-न्ती-ती, यियंसिष्यन्-न्ती-ती ; —
^२आयच्छमानः, ^A [३भार्यम्] उपयच्छमानः, [४पाणिम्] आयच्छमानः, [त्रीहीन्] ^५संयच्छमानः, [भारम्] उयच्छमानः, [वस्त्रम्] आयच्छमानः, यमयमानः, नियमयमानः, ^६आयामयमानः, ^७आयियंसमानः, यंयम्यमानः; आयंस्यमानः, उपयंस्यमानः, संयंस्यमानः-उद्यंस्यमानः-आयंस्यमानः, आयामयिष्यमाणः, यमयिष्यमाणः-नियमयिष्यमाणः, आयियंसिष्यमाणः, यंयमिष्यमाणः;

1. शतरि, ‘इषगमियमां छ’ (7-3-77) इति छकारेऽन्तादेशे तुकि, तस्य इत्युत्त्वेम नकारे च रूपमेवम् । एवं शानजन्तेष्वपि प्रक्रियोद्या ।
2. ‘आडो यमहनः’ (1-3-28) इति अर्कमेकादस्माद्ब्रह्मपूर्वकादात्मनेपदं शानच् । अर्कमेकादित्युत्त्वात् आयच्छन् कृपाद् रज्जुम् इत्यत शतैव ।
3. ‘उपाद् यमः स्वकरणे’ (1-3-56) इत्यात्मनेपदम् । स्वकरणम्=स्वीकरणम् । पाणिप्रहणमिति भद्रोजिप्रभृतयः । ततु भाष्याद्यनारूढत्वादुपेक्ष्यमिति शेखरकारादयः । स्वकरणमिज्ञार्थे ‘देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यमिष्यच्छन्’ इत्यत्र शतैव ।
4. ‘स्वाङ्गकर्मकाच—’ (वा. 1-3-27) इति वचनादात्मनेपदम् ।
5. ‘समुद्राङ्गयो यमोऽग्रन्थे’ (1-3-75) इति सम् उत् आद् पूर्वकादस्मात् यमधातोः ग्रन्थभिज्ञविषये वर्तमानात् आत्मनेपदम् । ‘अग्रन्थे’, इत्युत्त्वात् ‘उद्यच्छन् चिकित्सा वैयः’ इत्यादिषु शतैव । ‘स्वान् त्रीहीन् संयच्छन्’ इत्यादिषु तु ‘विभाषोपपदेन प्रतीयमाने’ (1-3-77) इति पक्षे शताऽपि साधुरेवेति हेयम् ।
6. ‘न पादम्याङ्गम—’ (1-3-89) इति पृथन्तात् परस्मैपदनिषेधः । ‘अणा-वर्कमेकात् चित्तवत्कर्तृकात्’ (1-3-88) इति प्राप्तस्य परस्मैपदस्यापवादोऽयम् । केचित् तु कर्त्रभिप्रायकियफलार्थतया अत्रात्मनेपदमिति न ; परं तु परगमिनि क्रियाफले परस्मैपदमधीति वदन्ति ।
7. ‘पूर्ववत् सनः’ (1-3-62) इति सनः प्रकृतेनिदान एव सन्धन्तादत्रापि शानजिति हेयम् ।
- A. ‘श्रियमायच्छमानाभिष्ठमाभिरुत्तमाम् ॥’ भ. का. 8. 46.

१रिपुयत्-रिपुयतौ-रिपुयतः ;   २वियत्-वियतौ-वियतः ;
 ३यत्म्-यतः-यतवान्, नियमितः-आयामितः, वियंसितः, यंयमितः-तवान् ;
 ४यमः, ५वाच्यमः^A, ६यतिः, ७आयामी, ८वाग्यामः, यमः,
      नियमः-आयामः, ९संयमनः, वियंसुः, यंयमः ;
 यन्तव्यम्, यमयितव्यम्-आयामयितव्यम्, वियंसितव्यम्, यंयमितव्यम् ;
 यमनीयम्, यमनीयम्-यामनीयम्, वियंसनीयम्, यंयमनीयम् ;
 १०यम्यम्, ११अनियम्यम्-विनियम्यम्, नियाम्यम्, यम्यम्-आयाम्यम्,
      वियंस्यम्, यंयम्यम् ;

1. रिपून् यच्छति =उपरते करोति इत्यर्थे कर्मण्युपपदे, 'किए च' (३-२-७६) इति क्षिप्। 'गमादीनाम्—' (वा. ६-४-४०) इति वचनादनुनासिकलोपे तुकि रूपमेवम् ।
2. 'अन्येभ्योऽपि दश्यन्ते' (३-२-७५) इति क्षिपि रूपमेवम् । वियत्=विणुपदम् ।
3. निष्ठायाम्, 'अनुदातोपदेशवनतितनोत्पादीनामनुनासिकलोपो ज्ञालि क्षिति' (६-४-३७) इत्यनुनासिकलोपे रूपम् । एवमेव क्त्वा क्तिन्प्रभृतिष्वपि रूपनिधपत्तिर्हेया ।
4. यच्छतीति यमः । कर्तरि पचायच् ।
5. 'वाचि यमो व्रते' (३-२-४०) इति वाग्मूर्खे कर्मण्युपपदे खच्चत्रयः । 'वाच्यम्-पुरन्दरौ च' (६-३-६९) इत्यनेनामन्तत्वे निपातनाद् द्वितीयायाः अल्पक् । वाच्यमः=मौनव्रती ।
6. 'क्तिक्तौ च संज्ञायाम्' (३-३-१७४) इति कर्तरि संज्ञायां क्तिच्चत्रयः, बाहुलकात् 'न क्तिच्च दीर्घव्यः' (६-४-३९) इति न प्रवर्तते । नितरां मन आदिकं यच्छतीति यतिः । अनुनासिकलोपोऽपि बाहुलकादेवेति ह्येयम् । केचित् तु 'क्तियो क्तिन्' (३-३-९४) इति क्तिन्, बाहुलकात् पुँलिङ्गत्वमिति वदन्ति ।
7. तच्छीलादिषु कर्तुषु, 'सम्पूर्चानुरुधाङ्ग्यम्—' (३-२-१४२) इत्यादिना, आहूर्वकादस्माद् घिनुप्रत्यये रूपमेवम् ।
8. ब्रतभिन्नार्थे विवक्षिते, वाचि यच्छतीलर्थे 'कर्मण्यण्' (३-२-१) इत्यप्रत्यये रूपमेवम् ।
9. ष्यन्तात्, नन्यादित्वात् (३-१-१३४) कर्तरि ल्युप्रत्यये अनादेशे च रूपम् ।
10. 'गदमदचरयमश्चानुरासर्गे' (३-१-१००) इति हलन्तलक्षणण्यदपवादतया यत्प्रत्ययः । यथापि, 'पोरदुपधात्' (३-१-९८) इत्येवात्र यत् सिद्धः, तथापि स यत् अनुपस्थितादेव धातोरिति समर्थनाय पृथक् यमधातोरुपादानमिति ह्येयम् । एवं निरूपत्वात्, उपस्थेतु नियाम्यम् इत्यादिकानि ष्यन्तान्येव साधुनि ।
11. '—अनुपसर्गे' (३-१-१००) इत्युक्तत्वात्, कथमत्र सोपसर्गस्थले यत्प्रत्ययस्योपपत्तिरिति शङ्कित्वा, 'तेन न तत्र भवेद् विनियम्यम् ।' इति द्याग्न्मूर्तिकारिकायां 'विनियम्यम्' इत्युक्तत्वात्, विपूर्वकात्, निपूर्वकाच्च यदेवेति द्याग्न्यातारः समर्थयन्ति । तेन, 'अनियम्यस्य नायुक्तिः—' (न्यायकुसुमाज्जलि: ३-१९) 'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा—' इत्यादिप्रयोगा उपवचा इति ह्येयम् ।
- A. 'वाच्यम्यमान् स्थिङ्गलशायिनश्च युगुक्षमाणाननिशं मुमुक्षन् ।' भ. का. ३-४१.

ईष्वमः-दुर्यमः-सुयमः ; — — —
 यम्यमानः, यम्यमानः-आयाम्यमानः, वियंस्यमानः, यंयम्यमानः ;
 आयामः, १उद्यमः, २संयमः^A-उपयमः-उपयामः-नियमः-नियामः,
      यमः-यामः, वियंसः, यंयमः ;
 यन्तुम्, यमयितुम्-आयामयितुम्, वियंसितुम्, यंयमितुम् ;
 ३यतिः, ४संयत्, यमना-आयामना, वियंसा, यंयमा ;
 यमनम्, ^Bयमनम्-आयामनम्, वियंसनम्, यंयमनम् ;
 ५यत्वा, यमयित्वा-यामयित्वा, वियंसित्वा, यंयमित्वा ;
 ६प्रयत्य-प्रयस्य, ७प्रयमर्य-प्रयाम्य, प्रयियंस, प्रयंस्य ;

1. उत्पूर्वकादस्माद् घनि, यथपि वृद्धौ सत्याम्—उद्यामः इति न्याय्यम् ; तथापि 'अड उद्यमे' (भवादिः अक. सेद.) इत्यादिनिर्देशबलादत्र भावेऽवेवेति व्याख्यानेषु समर्थितम्
2. 'यमः समुपनिविषु च' (३-३-६३) इति वैकलिप्यकोऽप्रत्ययः । पक्षे च तेन रूपद्वयमत्र सर्वत्रेति ह्येयम् । बाहुलकात्, संज्ञायां पुंसि घप्रत्यये वा यमः इत्यपि साधुः । यमोऽस्यास्तीति यमी ।
3. क्षियां भावादौ क्तिप्रत्ययेऽनुनासिकलोपे च रूपमेवम् । यतिः=वृत्तेषु विच्छिति-विशेषयोत्तोऽवसानविशेषः ।
4. 'सम्पदादिभ्यः—' (वा. ३-३-१०८) इति भावे क्षियां क्षिपि, 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' (वा. ६-४-४०) इत्यनुनासिकलोपे तुकि च रूपमेवम् । बाहुलकादत्र क्षिपिति ह्येयम् । लंयत्=युद्धम् । सुरुपिणी कन्या च ।
5. क्त्वायामनुनासिकलोपे रूपमेवम् । "उदिदिति श्रीभोजः । यत्वा, यमित्वा ।" इति क्षीरस्वामी । तन्मते धातोरस्य वलायार्धधातुकेषु सर्वत्र यमिता-यन्ता इत्यादिकानि रूपाणि ह्यानि । परं तु भाष्ये (७-२-१०) अनिद्रकारिकाप्रकरणे यमधातोरस्योपसंग्रहणात् पक्षोऽयमप्रामाणिक इति, यमित्वा इत्यादयः प्रयोगा अपाणिनीया इति, यदि तेषां प्रामाणिकत्वं, तदा व्याकरणान्तररीत्या, बाहुलकाद्वा निर्वादिः करणीय इति च ह्येयम् ।
6. 'वा ल्यपि' (६-४-३८) इत्यत्र व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्, मकारान्तानामनिटो विकल्पेनानुनासिकलोपः । तेनानुनासिकलोपपक्षे तुकि, तदभावपक्षे च रूपद्वयमत्रेति ह्येयम् ।
7. ष्यन्ताल्लयपि, मित्त्वपक्षे उपधाहस्ते, 'ल्यपि लघ्वपूर्वति' (६-४-५६) इति ऐरयादेशः ।
- A. 'संयामवन्तो यतिवत्, निनादानपरेऽमुचन् ॥' भ. का. ७. ५७.
- B. 'निशम्या मञ्जुगिरा कदा नः स यामयेद्वा यमनादिकार्ये ॥' धा. का. २.१८.

(1341) “यम च परिवेषणे” (X-चुरादि:-1626. सक. सेटू. उभ.) [अ]
 ‘यमेहुपरमे यच्छेत् यमयेत् परिवेषणे ।’ (श्लो. 148) इति देवः ।
 यमकः-यमिका, यियमयिषकः-षिका, यमयिता-त्री, यियमयिषिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकच्छह्यतिवत् (515) ज्ञेयानि । शतरि
 ^सुयमयन् ।

(1342) “ यसु प्रयत्ने ” (IV-दिवादि:-1210. अक. सेट. पर.)

यासकः-सिका, यासकः-सिका, यियसिषकः-षिका, यायसकः-सिका
 यस्ता-यस्त्री, यासयिता-त्री, यियसिषिता-त्री, यायसिता-त्री ;

१. ‘यन्तात् मित्त्वपक्षे, ‘चिण्णमुलोः—’ [६-४-९३] इति दीर्घविकल्पनादूपद्रव्यमिति बोध्यम् ।
  २. ‘अजियमिशीद्भयश्च’ [द. उ. ५-६१] इत्युनन्त्रत्ययः । यमुनः=नदीविशेषः ।
  ३. ‘गृष्मवीपचिवचियमि—’ [द. उ. ८.८९] इति लप्तयः । यच्छतीति यन्त्रम्=शरीरसाधनम्, पीडनश्च ।
  ४. ‘कवुन् शिल्पिसंज्ञयोः—’ [द. उ. ३.५] इति संज्ञायां कवुनि रूपमेवम् । यमकम्=शब्दालङ्कारविशेषः ।
  ५. ‘चण्डातकं सुयमयन् चहको बभाषे ।’ धा. का. ३-२५.

[अ] चुरादिषु ज्ञपादिपञ्चकधातुप्रकरणे 'यम च परिवेषणे' (ग. सू. चुरादौ) इति पञ्चते । तस्यामर्थः—परिवेषणे = परिवेषेऽर्थे यमधातुश्चुरादिषु बोध्यः; तस्य च क्रमप्राप्तो मित्त्वादिस्तु भवतीति । परिवेषणभिन्नार्थे तु औत्त-
रिके भ्वादिपाठे, तस्मादेतुपणिणि चिनियामयति, नियामकः इत्यादिकानि-
रूपाणि तिङ्गन्तादिषु भवन्तीति हेयम् । 'यम च—' इति दुर्गादिसम्मतः
पाठः । चकाररहितपाठस्तु क्षीरतरङ्गिणीदृष्टः । 'अपरिवेषणे' इत्यथि-
केशाश्चित्पाठ इति क्षीरतरङ्गिण्यादितो ज्ञायते; स च पाठः पुरुषकार-
माधवधातुवृत्तिप्रसृतिषु खण्डत इत्यलम् । परिवेषणम् = वेषनम् । भ्वादिषु
पठितस्य 'यमोऽपरिवेषणे' इत्यस्य तु 'परिवेषणम् = भोजनम्' इत्यर्थ
इति बोध्यम् ।

हत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपणि भौवादिकग्रस्तिवत् (440) ज्ञेयानि । शतरि—
^१यस्यन्-न्ती, यसन्-न्ती, प्रयस्यन्-^Aआयस्यन्-न्ती, ^२संयस्यन्-संयसन्-न्ती,
^३आयासी, ^B ^४आयासयन्-न्ती, आयासयमानः, ^५यस्त्वा-यसित्वा, ^६प्रयासी,
यस्तः-यस्त्वान् हत्तीमानि रूपाण्यस्य विशेषेण भवन्तीति ज्ञेयम् ।

(1343) “या प्रापणे” (II-अदादि:-1049. सक. अनि. पर.)

प्रापणम्=गतिः

यायकः यिका, यापकः-पिका, यियासकः-सिका, यायायकः-यिका ; याता-त्री, यापयिता-त्री, यियासिता-त्री ; यायायिता-त्री , इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि

1. शतरि दिवादित्वात् नित्यं श्यन्प्रत्यये प्राप्ते, 'यसोऽनुपसर्गात्' (3-1-71) इति विकल्पेन श्यन् । पक्षे औत्सर्गिके शपि यसन्-न्ती इति रूपमिति बोध्यम् ।
  2. 'संयसश्च' (3-1-72) इति संपूर्वकादपि श्यनविकल्पः । '—अनुपसर्गात्' (3-1-71) इत्युक्तत्वात् अप्राप्तेन सूत्रेण सम्पूर्वकस्यापि वैकल्पिकः श्यन् इति हेयम् ।
  3. तच्छीलादिषु कर्तृषु 'समृच्चानुरुधाङ्ग्यमाङ्ग्यस्त—' (3-2-142) इत्यादिना धित्रु-प्रत्यये रूपमेवम् ।
  4. प्रयत्नय चित्तवत्कर्तृकत्वादस्मात् ज्यन्तात् 'अणावकर्मकात्—' (1-3-88) इत्यादिना परस्मैपदे प्राप्ते, 'न पादम्थाङ्ग्यमाङ्ग्यस्त—' (1-3-89) इत्यादिना आद्यपूर्वकात् परस्मैपदनिषेधः । तेन परगामिनि क्रियाफले परस्मैपदम्, आत्मगामिनि क्रियाफले तु 'जिन्चन्त' (1-3-74) इति आत्मनेपदं भवतीति हेयम् । एतच माधवा-शुनुरोधेनोक्तम् । क्षीरस्वामी तु—“‘न पादमि—’ (1-3-89) इति तद्व-आयासयते ।” इत्युक्तत्वात् । तेनास्य मते परस्मैपदनिषेधादाशमनेपदमेव न्यायमिति ज्ञायते । वस्तुतस्तु माधवोक्तमेव न्यायमित्यलम् ।
  5. 'उदितो वा' (7-2-56) इति कत्वायामिद्विकल्पः । तेन रूपद्वयम् । एतेन निष्ठायामिनिषेधे यस्तः, यस्तवान् इति रूपनिष्ठपत्तिरिति हेयम् ।
  6. बाहुलकात्, ग्रहादेराकृतिगणत्वेन 'आवश्यकाधमर्थयोर्णिनिः' (3-3-170) इत्यनेनावश्यकार्थे वा प्रपूर्वकादस्मात् णिनिप्रत्यये प्रथासी इति रूपम् । वस्तुतः प्रपूर्वकादस्माद्घञ्जि, घञ्जन्तात् मत्वर्थाय इनिप्रत्ययेऽपि रूपनिष्ठादनं न्यायमिति बोध्यम् ।

A. 'अथायस्यन् कषायाक्षः स्तिरःस्वेदकणोल्बणः ।' भ. का. 5. 83.

B. 'संज्वारिणेव मनसा ध्वन्तमायासिना मवा ।' भ. का. 7. 6.

आदादिकभातिवत् (1153) ज्ञेयानि । १प्रणियान्-ती-न्ती, २यानीयः, ३येयः, ४अध्वन्यतुरङ्गयायी^A अनुयायी, ५प्रयायी-प्रतियायी, ६सङ्ग्रामयायी^B, ७शुभंयाः अभियाः^C, ८यायावरः^D प्रयाणम्, ९प्रयापणम्-प्रयापनम्,

1. शतरि, अदादित्वाच्छपो लुकि, 'नेर्गदनदपतपदघुमास्थिहन्तियाति—' (8-4-17) इत्यादिना उपसर्गस्थानिमित्तात् परस्य नेर्णत्वै रूपमेवम् । ख्रियाम्, 'आच्छीनयोः—' (7-1-80) इति नुस्पिकल्पः ।
2. 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (3-3-113) इति बाहुलकत्वाभ्यनुज्ञानादत्र करणेऽनीयर-प्रत्ययः । यान्त्यनेनेति यानीयः=अध्यः ।
3. कर्मणि यत्प्रत्यये, 'ईदू यति' (6-4-65) इतीकारे गुणे च रूपमेवम् ।
4. अध्वन्यतुरङ्गेन यातीति अध्वन्यतुरङ्गयायी । 'सुष्यजातौ—' (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः । 'आतो युक्—' (7-3-33) इति युगागमः । एवम् अनुयायी इत्यत्रापि रूपनिष्पत्तिज्ञेया । उपसर्गेषिपदेऽप्यनेन णिनिरिति भाष्यादौ स्पष्टम् ।
5. 'भविष्यति गम्यादयः' (3-3-3) इत्यत्र गम्यादिगणे पाठात् औणादिके णिनि-प्रत्यये युगागमे च रूपमेवम् । भविष्यत्कालेऽयं प्रत्यय इति ज्ञेयम् । आयायी इति काशिका (3-3-3) पाठः ।
6. 'आवश्यकाधमण्ययोर्जिनिः' (3-3-170) इत्यावश्यकार्थे णिनिप्रत्यये रूपमेवम् ।
7. शुभं यातीति शुभंयाः=शुभंयितः । 'किप् च' (3-2-76) इति किप् ।
8. यच्चन्तात्, 'यहच्च यडः' (3-2-176) इति ताच्छीलिके वरचि द्विर्वचनादि-केषु रूपमेवम् । अत्र धातोरस्य गत्यर्थकत्वात् 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (3-1-23) इति कौटिल्यार्थे=कुटिलं गच्छतीत्यर्थ एव यद्—इति प्राश्रः । अन्ये तु यायावरः इत्यस्य एकत्रानियतस्थानार्थकतया विवरणात्, मुनिविशेषे पद-साय सूक्ष्मादत्र कौटिल्यार्थकयोऽसंम्भवात्, 'धातोरेकाचो हलादेः—' (3-1-22) इत्यादिना क्रियासमभिहारे (=पौनःपुन्ये, सूक्ष्मार्थे वा) यद्येव इति वदन्ति ।
9. 'ऐर्विभाषा' (8-4-30) इति णवविकल्पः । प्रयाणम् इत्यत्र तु 'कृत्यचः' (8-4-29) इति नित्यं णवमिति बोध्यम् ।
- A. 'क्षिं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी यविष्वद् वृद्धतमोऽपि राजा ।' भ. का. 2. 44.
- B. 'स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः सङ्ग्रामयायिनः ।' रघुवंशे—17. 8.
- C. 'अभियाऽथतऽभावरं तुङ्गं भूमृतं रुचिरं पुरः ।' भ. का. 10-21.
- D. 'यायावरा लाक्षणिकाः कठाश्च कौशिक्यनुब्राह्मणैष्यलादाः ।' वा. वि. 3. 18.

¹अथयः^A प्रयियासयन्तः^B २अप्रयाणिः, ३यातिः, ४याता, ५युः, ६मृगयुः-देवयुः-केवलयुः-ग्रहयुः-मित्रयुः-अध्वर्युः, ७यातुः, ८यामः, ९यात्रा ।

(1844) "द्वयाचृ याच्यायाम्" (I-भवादिः-863. द्विक. सेद्द. उभ.)

याचकः-चिका, याचकः-चिका, यियाचिषकः-षिका, यायाचकः-चिका; याचिता-त्री, याचयिता-त्री, यियाचिषिता-त्री, यायाचिता-त्री ; [वलिं वसुधां]

1. अयः=शुभावहो विधिः, अयं यातीति अथयः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (3-2-3) इति कर्तरि कप्रत्ययः ।
2. 'आक्रोशे नव्यनिः' (3-3-112) इति नव्यपदादस्माद् अनिप्रत्ययः । आक्रोशः=शोपः ।
3. "किनि बाहुलकाद् द्विर्वचनम्" इत्यात्रेयः—इति मा. धा. वृत्तिः । स्त्रिया-मेव क्तिनो विधानात् क्तिनस्तु पुँलिङ्गेऽपि सद्ग्रावात् क्तिचि, बाहुलकादेव द्विर्वचन-मिति हेयम् ।
4. ताच्छीलिके, औणादिके वा तुनि, रूपमेवम् । स्त्रियाम्, 'न षट्स्वस्नादिभ्यः' (4-1-10) इति वीचिनषेधः । याता=देवरपत्नी ।
5. 'यो द्वे च' [द. उ. 1-106] इत्युप्रत्यये द्विर्वचने, विद्वद्वावेनाकारलोपे च रूपम् । ययुः=अध्यमेधीयः, स्वर्गमार्गीशः ।
6. 'मृगयवादयश्च' [द. उ. 1-121] इति कुप्रत्यये, आकारलोपे च रूपाण्येतानि । अत्रैव गणे अध्वरशब्दस्यान्तलोपश्च निपातनादेवेति हेयम् । मृगयुः=व्याधः, देवयुः=धर्मिकः । केवलयुः=मानी । ग्रहयुः=ग्रहपतिः, मित्रयुः=मित्र-वत्सलः, कृषिविशेषश्च । मन्त्रयुः=मन्त्री, अध्वर्युः=ऋत्विविशेषः । मृगम् आत्मन इच्छतीत्यर्थे 'मुप आत्मनः क्यच' (3-1-8) इति क्यचप्रत्यये, 'सनावन्ता धातवः' (3-1-32) इति धातुसंज्ञायाम्, 'क्याच्छन्दसि' (3-2-170) इति उप्रत्यये रूपनिष्पत्तिरपीदशस्थलेषु नानुपपञ्चेति हेयम् । तथादि—'मित्रयुः, संस्वेदयुः, सुमनयुः' इतीमानि काशिकायाम् एवमेव (3-1-170) साधितानि ।
7. 'कमिनिजनिगाभापाया—' [द. उ. 1-125] इति तुप्रत्यये रूपमेवम् । यातुः=पावकः, मनश्च । रक्षस इति क्षीरस्वामी ।
8. औणादिके [द. उ. 7-26] मन्त्रत्यये रूपम् । यामः=कालविशेषः ।
9. 'हुयामा—' [द. उ. 8-84] इति त्रन्त्रप्रत्ययः । यात्रा=गमनम्, आचारश्च । अभ्यवहार इति केचित् ।
- A. 'स सासिः साससूः सासो येयायेयायाययः ।' किरातर्जुनीये 15-5.
- B. 'अशिश्वरन् आत्यथिकं तमेत्य दूता यदार्थं प्रयियासयन्तः ।' भ. का. 3.25.

^१याचन्-न्ती, ^२याचमानः, इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि
भौवादिककासतिवत् (188) ज्ञेयानि । ^३याचथुः, याचित्रिमम्, ^४याच्चजा,
^५याचाची, ^६याच्यम्, ^७याचितम्-याचितकम्, याचा, इतीमानि रूपाणि
धातोरसाङ्गवन्तीति विशेषः ।

(1345) “यु मिश्रणे” (II-अदादि:-1033. सक. सेद्. पर.)

‘—अमिश्रणे च’ इत्यपि क्वचित् पाठः ।

‘यावयेत जुगुप्तायाम्, मिश्रणे यौति, बन्धने ।

युनाति च युनोते च—.....॥’ (श्लो. 24) इति देवः ।

यावकः-विका, यावकः-विका, ^१यियविषकः-युयूषकः-षिका, ^२योयूयकः-यिका ;

1. ‘अकथितं च’ (1-4-51) इत्यत्र भाष्ये ‘दुहियाचिह्निः—’ (व्याप्रभूतिका-रिका. 1-4-51) परिगणनात् द्विकर्मकत्वम् । धातोरस्य उभयपदित्वात् शता, शान-चेति हेयम् ।
2. ‘द्वितोऽश्चुर्’ (3-3-89) इति भाषेऽशुच्यत्ययः । क्षीरस्वाम्याद्यः धातुममुं ड्वितं पठित्वा ‘ड्वितः कित्रः’ (3-3-88) इति कित्रप्रत्यये, ‘क्वर्ममिनल्यम्’ (4-4-20) इति भप्त्रये याचित्रिमम् इति रूपं साधयन्ति । ‘क्वचित् ड्वितं पठन्ति—तदपि प्रमाणम् ।’ इति धातुवृत्तिरिहानुसन्धेया ।
3. ‘यजयाच—’ (3-3-90) इत्यादिना भाषे नद्प्रत्ययः । ‘नेद् वशि’ (7-2-8) इतीप्तिषेधः । ‘स्तोः इच्छना—’ (8-4-40) इति इच्छत्वम् । क्षीलिङ्गत्वं स्वभावात् ।
4. ‘याच्चृद्याहसंव्याहृत्वदवसां प्रतिषिद्धानाम्=नव्यूर्वणामित्यर्थः । अयाची=यः सवत्मना याचनं विनैव देहयात्रां करोति स एवमुच्यते ।
5. ष्ट्रिति, ‘यजयाच्चरुवप्रवर्चश्च’, (7-3-66) इति कुत्वनिषेधः । ‘निष्ट्रायामनिटः कुत्वचनात्’ (वा. 7-3-52) इति वा॑र्तिकानुसरणे तु निष्ट्रायामस्य धातोः सेद्वात् कुत्वमेव न प्रवर्तते । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् वा॑र्तिकानुसरणमेव युक्तम् ।
6. निष्ट्रायामेवं रूपम् । निष्ट्रान्तात् ‘अपमित्ययाचिताभ्यां कक्नौ’ (4-4-21) इति निर्वृत्तार्थं तृतीयान्तात् यथासम्बन्धं कन्पत्यये याचिनक्षम्=याचितेन निर्वृत्तम् इति ।
7. ‘इमांस्तु सेदः प्रवदन्ति तद्विदः ।..... तथोर्णोत्तिमयो युगुण्श्वरः ।’ (भाष्ये-7-2-10) इति व्याप्रभूतिकारिकायामुपात्तत्वादस्य सेदत्वम् । सञ्चन्ते तु, ‘सनीवन्तर्धं ब्रह्मस्त्रियूर्णमर—’ (7-2-49) इति इड्विकल्पः । इटपक्षे, ‘ओः पुण्यज्यपरे’ (7-4-80) इत्यभ्यासस्येकारः । इड्विपक्षे ज्ञालादित्वात् सनः कित्तवे, ‘अज्ञानगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घः । एवं सञ्चन्ते सर्वत्र रूपदृश्यं बोध्यम् ।
8. यदन्ते सर्वत्रोत्तरण्डे, ‘अकृत्सावधातुकयोः—’ (7-4-25) इति दीर्घः । पूर्व-खण्डे गुणः ।
- A. ‘सोऽपृच्छत् लक्षणं सीता याचमानः शिवं सुरान् ।’ भ. का. 6-8.

यविता-त्री, यावयिता-त्री, यियविषिता-युयूषिता-त्री, योयूयिता-त्री;
^१युवन्-ती, यावयन्-न्ती, यियविषन्-युयूषन्-न्ती ; —
यविष्यन्-न्ती-ती, यावयिष्यन्-न्ती-ती, यियविष्यन्-युयूषिष्यन्-न्ती-ती ; —
— यावयमानः, — योयूयमानः ;
— यावयिष्यमाणः, — योयूषिष्यमाणः ;
नियुत्-नियुतौ-नियुतः ; — — —
^१युतम्-युतः-युतवान्, यावितः, यियविषितः-युयूषितः, योयूयितः-तवान् ;
^२यवः-यवानी, ^३यवनः-यवनानी, यवनी, ^४यवकः, यावः, यावकः, ^५यावकम् ,
यावः, यियविषुः-^B-युयूषुः-^६यियावयिषुः, योयुवः ;
यवितव्यम्, यावयितव्यम्, यियविषितव्यम्-युयूषितव्यम्, योयूयितव्यम् ;
^७प्रयवणीयम्, प्रणियवनीयम्-प्रनियवनीयम्, ^८प्रयावनीयम्-प्रयावणीयम् ,
यियविषणीयम्-युयूषणीयम्, योयूयनीयम् ;

1. ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इति निष्ट्रायामिष्टिषेधः । कत्वा॑-किन्प्रभृतिषु तु ‘श्चुकः क्विति’ (7-2-11) इतीप्तिषेध इति विशेषः ।
2. पचादित्वात् (3-1-134) अच्चत्ययः । विभाषम्, ‘इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्गृहिमा-रण्ययव—’ (4-1-49) इत्यादिना आनुगामे ढीषि च यवानी इति सम्पद्यते । एतच्च, ‘यवाद् दोषे’ (वा. 4-1-49) इति वचनाद् दुष्टे यवे ढीत्वेन विवक्षित एवेति हेयम् । अन्यत्र तु टापि यवा इति ।
3. नन्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युः । विभाषम्, ‘इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्गृहिमा-मारण्ययवयवन—’ (4-1-49) इत्यादिना ‘यवनालिष्याम्’ (वा. 4-1-49) इति वचनेन यवनलिष्यां विवक्षितायामानुगामो ढीष् च भवतः । पुंयोगलक्षणे ढीषि तु यवनी इति सम्पद्यते ।
4. यव एव यवकः, स्वार्थं कर । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्प्रत्यये यावः ।
5. ‘संज्ञायाम्’ (3-3-109) इति ष्वुलि रूपमेवम् । यावकम्-रज्जनसाधनीभूतो रसविशेषः । अत्र ष्वुलः स्वयधिकारविहतत्वेऽपि ‘लिङ्गमविवक्षितं लोकाश्रितत्वा-लिङ्गस्य’ इति न्यायेन नपुंसकलिङ्गमिति हेयम् ।
6. ष्ट्रिन्तात् सनि, ‘ओः पुयण्यवरे’ (7-4-80) इति अभ्यासेकारः ।
7. ‘क्वच्चचः’ (8-4-29) इति णत्वम् । प्रणियवनीयम्-प्रनियवनीयम् इत्यत्र तु, ‘शेषे विभाषा—’ (8-4-18) इति णत्वविकल्पः ।
8. ‘णेविभाषा’ (8-4-30) इति णत्वविकल्पः ।
- A. ‘पृक्ताग्रजः वृज्जितगोपसूर्जुर्देषोऽबिधशायी स जनैर्युवद्ग्रिः ॥’ धा. का. 2-46.
- B. ‘लंयुयूषुं दिशो बाणैरक्षं यियविषुद्ग्रुमैः ।’ भ. का. 9-35.

१ याव्यम्, याव्यम्, यियविष्यम्-युयूष्यम्, योयूश्यम् ;
 ईषद्यवः-दुर्यवः-सुयवः ; — — — .

२ यूयमानः, याव्यमानः, यियविष्यमाणः-युयूष्यमाणः, योयूश्यमानः ;

३ प्रयवः, ४ संयावः, ५ उद्यावः, ६ उद्यावः, ७ यवः, ८ योत्रम्, ९ योत्रम्,
 यावः, यियविषः, युयूषः, योयूषः ;

यवितुम्, यावयितुम्, यियविषितुम्-युयूषितुम्, योयूयितुम् ;

१० यूतिः, यावना, यियविषा-युयूषा, योयूया ;

यवनम्, यावनम्, यियविषणम्-युयूषणम्, योयूयनम् ;

युत्वा, यावयित्वा, यियविषित्वा-युयूषित्वा, योयूयित्वा ;

प्रयुत्य, ११ प्रयूय, प्रयाव्य, प्रयियविष्य-प्रयुयूष्य, प्रयोयूष्य ;

1. 'आसुयुवपि—' (3-1-126) इति ष्यत्। अजन्तलक्षणयतोऽपवादः। 'धातोस्तच्चिमित्स्यैव' (6-1-80) इत्यावादेशः। आवश्यकार्थेऽपि, 'ओरावश्यके' (3-1-125) इति ष्यति एवमेव रूपम्।
2. यकि, 'अकृत्सार्वधातुकयोः—' (7-4-25) इति दीर्घः।
3. 'ऋदोरप्' (3-3-57) इत्यप्रत्ययः भावे।
4. 'समि युद्दुवः' (3-3-23) इति सम्युपपदे करणे घञ्। संयावः=पिष्विकारोऽपूपविशेषः।
5. 'उदि श्रयतियौतिपद्मुवः' (3-3-49) इति घञ्।
6. 'अध्यायन्यायोद्यावसंहारात्' (3-3-122) इति संज्ञायां करणाधिकरणयोर्धनि निपात्यते। उद्यावः=भक्ष्यविशेषः।
7. यौति अत्र रसादिकमिति यवः=धान्यविशेषः। 'पुंसि संज्ञायां घः—' (3-3-118) इति संज्ञायां घप्रत्ययः।
8. 'दाम्नीशसयुयुज—' (3-2-182) इति करणे धून्प्रत्ययः। यूयतेऽनेनेति योत्रम्=गोपालकानां करे स्थितो दण्डविशेषः।
9. 'उणादयो बहुलम्' (3-3-1) इति धून्प्रत्यये, 'अचो छिणति' (7-2-115) इति वृद्धिरिति काशिका (7-2-115)।
10. ख्रियां क्तिनि, 'श्रुकः क्तिति' (7-2-11) इति इपिनषेषे, 'ऊतियूतिज्जूति-सातिहेतिकीर्तयश्च' (3-3-97) इति निपातनात् दीर्घः, अन्तोदातत्वं च। यूतिः=संघः, एकत्र समेषां समागमः। गद्यूतिः=कोशयुगम्।
11. उन्दसि विषये ल्यपि, 'युप्लुवोर्दीर्घः—' (6-4-58) इति दीर्घ इति ह्नेयम्। लोके हु दुकि प्रयुत्य इति भवति।

यावम् २,) यावम् २,) यियविषम् २,) योयूयम् २;) युत्वा २,) यावयित्वा,) यियविषित्वा २,) योयूयित्वा २;) १योनिः, २यूकः-यूका, ३यूथः, ४युवा-युवतिः, ५यूपः, ६यूषः, ७योषा, ८यवागूः।

(1346) "यु जुगुप्सायाम्" (X-तुरादि:-1711. अक. सेद. आत्म.)
 आकुस्मीयः।

'यावयेत जुगुप्सायाम्, मिश्रणे यौति, बन्धने ।
 युनाति च युनीते च.....॥' (छ्ल. 24) इति देवः।
 "—'युजु कुत्सायाम्' इत्येके—योजयते" इति क्षीरस्वामी।
 यावकः-विका, युयावयिषकः-षिका, यावयिता-त्री, युयावयिषिता-त्री;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककोट्यतिवत् (205) ज्ञेयानि।
 ल्युटि—यावनम्^A।

(1347) "युगि वर्जने" (I-भ्वादि:-156. सक. सेद०. पर.)

युज्जकः-ज्ञिका, युज्जकः-ज्ञिका, युयुज्जिषकः-षिका, योयुज्जकः-ज्ञिका;
 युज्जिता-त्री, युज्जयिता-त्री, युयुज्जिषिता-त्री, योयुज्जिता-त्री; इत्याकाराणि
 रूपाणि यथासम्बवं भौवादिककुण्ठितिवत् (209) ज्ञेयानि। ^Bयुज्जितः।

1. 'वहिश्रियु—' [द. उ. 1-21] इति निप्रत्ययः। युवन्त्यस्यामिति योनिः।
2. 'अजियुगु—' [द. उ. 3-24] इति कन्प्रत्ययः, धातोः दीर्घश्च भवति। यूकः=क्षुद्रजन्तुः।
3. 'तिथपृष्ठगूयूथप्रोथाः' [द. उ. 6-37] इति थकप्रत्यये निपात्यते। निपातनादेव धातोदीर्घश्च। यूथः=गजादिसंघातः।
4. 'कनिर् युवृष्टि—' [द. उ. 6-51] इति कनिन्प्रत्ययः। यौति, यूयते वा इति युवा। ख्रियाम्, 'यूनस्तिः' (4-1-77) इति तिप्रत्यये युवतिः।
5. 'कुसुयुभ्यश्च' [द. उ. 7-5] इति प्रत्ययः दीर्घश्च। यूपः=यज्ञपशुबन्धनकाष्ठः।
6. 'मूद्यव्योर्लिपश्च' [द. उ. 9-17] इति ऊषन्प्रत्यये, धातूकारस्य लोपे च रूपम्। यूषः=व्यज्ञनम्। मण्डम् च इति केचित्।
7. अौणादिके [द. उ. 9-21] सप्रत्यये रूपम्। योषा=योषित्।
8. 'सयु—' [द. उ. 10-4] इत्यागूच्चप्रत्यये रूपम्। यवागूः=पेया।
- A. 'निर्यावनः कुयुधि कुस्मयमान आस्त ॥' धा. का. 3-37.
- B. 'रिज्जत्प्रियालिज्जितभृज्जसज्जमत्वज्जत्प्रसूनं रवितापयुज्जितम् ॥' धा. का. 1-21.

(1348) “युच्छ प्रमादे” (I-भवादि:-214. अक. सेट. पर.)

^१युच्छकः-चिछका, युच्छकः-चिछका, युयुच्छिष्ठकः-षिका, योयुच्छकः-चिछका; युच्छिता-त्री, युच्छयिता-त्री, युयुच्छिष्ठिता-त्री, योयुच्छिता-त्री;
^२प्रयुद्-प्रयुद्-प्रयुशौ-^Aप्रयुशः; इतीमानि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिक-क्लिश्यतिवत् (287) ज्ञेयानि।

(1349) “युज समाधौ” (IV-दिवादि:-1177. अक. अनि. आत्म.)

समाधिः = चित्तवृत्तिनिरोधः।

‘युनक्ति युड्के योगार्थे, समाधौ युज्यते श्यनि।

युजेः संयमनार्थे वा औ योजयति योजति॥’ (श्लो. 64) इति देवः।

योजकः-जिका, योजकः-जिका, युयुक्षकः-क्षिका, योयुजकः-जिका; योक्ता-योक्त्री, योजयिता-त्री, युयुक्षिता-त्री, योयुजिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि रौधादिकभुनक्तिवत् (1162) ज्ञेयानि। ^३प्रयुक्त-प्रयुजौ-प्रयुजः;
^Bयुक्त, ^४युक्त, ^५योगी, ^६युक्तः, युज्यमानः, योजयमानः;

1. उपदेशेऽयं धातुः युछ इत्येव पठितः। ‘छे च’ (6-1-73) इति तुकि, तस्य श्चुत्वेन चकारे च युच्छ इति सम्पद्यते। अत्र पूलिनमित्तको गुणः कथं न? इति न शब्दयम्, अन्तरङ्गत्वेन प्रथमं तुकि लघूप्रधत्वाभावात् गुणो न। न चात्र ‘वाणदिङ्गं बलीयः’ (परि-56) इति वचनात् प्रथमं गुणस्यापत्तिः कार्या; मिज्ञात्रयत्वात्, इत्यन्यत्र विस्तरः।
2. किपि, ‘च्छुः शूरु—’ (6-4-19) इति सतुक्त्य छकारस्य शकारे, तस्य ‘प्रश्न—’ (8-2-36) इत्यादिना षकारे, जश्वत्वचर्त्वयोश्च रूपमेवम्।
3. ‘सत्सूद्विषदुहयुज—’ (3-2-61) इत्यादिना सोपसगति किपि रूपमेवम्। अत्र निश्चपसर्गादपि किप्, सूत्रे ‘अपि’ शब्दस्वारस्यात्। युक्त-युजौ-युजः, इत्यपि साप्तुः।
4. नियां भावादौ सम्पदादित्वेन (वा. 3-3-108) किपि रूपम्। ‘युजमापना महर्षयः’ इति धातुवृत्तावुदाहृतम्। अत्र युजम्=योगमित्यर्थः। काशिका (7-1-71) द्रष्टव्याऽत।
5. ‘सम्भृत्वानुरथाङ्गमाङ्ग्यसपरिसुसंसूजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदह-परिमुहुषद्विषदुहयुज—’ (3-2-142) इत्यादिना यथासम्भवं तच्छीलतद्वर्म-तत्साधुकारिष्ठवर्थेषु घिनुण्पत्यये, ‘चजोः कुचिण्यतोः’ (7-3-52) इति कुत्वम्।
6. धातोरस्याकर्मकत्वात् ‘कोऽधिकरणे च ध्रौद्य—’ (3-4-76) इति क्तप्रत्ययः।
- A. ‘अहूर्गचित्ताः परिमूच्छित्तवताः स्फूर्णमिया अप्रयुशः कृतोऽन्तः॥’ धा. का. 1.29.
- B. ‘कंसानुरोधणनहन्मतिमद्युगच्छ्यः……॥’ धा. का. 2. 62.

^१योगः-परियोगः-पलियोगः, ^२युगम्, ^३संयुगः, ^Aयुयुक्षमाणः, इतीमानि रूपाण्यसाद् भवन्तीति विशेषः।

(1350) “युज संयमने” (X-त्रुरादि:-1807. सक. सेट. उम.)

आधृषीयः।

‘योगे च इति द्रुमे।’ इति धा. का. व्याख्या (3-48)।

‘युजेः संयमनार्थे वा औ योजयति योजति॥’ (श्लो. 64) इति देवः।

योजकः-जिका, युयोजयिषकः-षिका, योजकः-जिका, ^Aयुयुक्षकः-क्षिका, योयुजकः-जिका; योजयिता-त्री, युयुक्षिता-त्री, युयुक्षिता-त्री; योयुजिता-त्री; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकजोषयतिवत् (613) ज्ञेयानि। ^Bयोजयन्। योजना मानविशेषः।

(1351) “युजिर् योगे” (VII-रुधादि:-1444. सक. अनि. उम.)

‘युनक्ति युड्के योगार्थे, समाधौ युज्यते श्यनि।’ (श्लो. 64) इति देवः।

योजकः-जिका, योजकः-जिका, युयुक्षकः-क्षिका, योयुजकः-जिका; योक्ता-योक्त्री, योजयिता-त्री, युयुक्षिता-त्री, योयुजिता-त्री; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि रौधादिकभुनक्तिवत् (1162) ज्ञेयानि।

1. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञि, कुत्वम्। योगः=चित्तवृत्तिनिरोधः।

‘योगे च’ (वा. 8-2-22) इति वचनात् ‘परि’ इत्युपसर्गस्थय रेफल्य पाक्षिकं लक्ष्यम्।

2. संज्ञायां घञि, कुत्वे, उल्लादि (6-1-160) पाठाद् गुणो न। युगम्=चेत-नाचेतनानां समाधिः।

3. संज्ञायां घञि, कुत्वे, प्रतिजनादिषु (4-4-99) पाठात् गुणो न। संयुगः=समरः।

4. आधृषीयत्वेन गिज्जिकल्पः। गिजभावपक्षे, ‘त्यजिं यज्जिं युजिरुचिसज्जिमज्जतीन—’ (भाष्ये 7-2-10) इति व्याघ्रभूतिकारिकायामुपादानात् तत्र च सामान्येन दैवादिक-रौधादिकयोः, गिजभावपक्षे औत्सर्गिकशज्जिकरणस्यात् च ग्रहणस्य व्याख्यातृभिस्पादानादस्यानिदत्तविभिति ज्ञेयम्। तेन सञ्चन्ते रूपमेवम्।

A. ‘वाच्यमान् स्थपिदलशायिनश्च युयुक्षमाणननिर्णयम् मुमुक्षन्।’ भ. का. 3. 41.

B. ‘कृष्णोऽथ बाहुयुगलैर्बहु योजयन्तम्……।’ धा. का. 3. 48.

^१युज्जन्-ती, ^२युज्जानः, ^३प्रयुज्जानः-उपयुज्जानः, ^४नियुज्जानः-वियुज्जानः-उद्युज्जानः; ^५योगी, ^६युज्जू-^A-युज्जौ-युज्जः, ^७अश्वयुक्-अश्वयुग्-^Bमौज्जीयुक्-युज्जौ-युजः, ^८युग्म्-^C-योग्यम्, ^९प्रयोज्यः-नियोज्यः, ^{१०}योक्तव्य,

1. शतरि, 'रुधादिभ्यः—' (3-1-78) इति विकरणप्रत्यये श्रमि, तस्य च मित्तवेनान्त्यादचः परत्वेन प्राप्तौ, 'शनसोरल्लोपः' (6-4-111) इत्यकारलोपे नकारस्यानुस्वारपरसर्वांयोरेवं रूपम् । एवमेव शानजन्तेऽपि प्रक्रियोद्या ।
2. शानजन्ते, 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिष्ठु—' (3-2-129) इति चानशन्तेऽपि तुल्यं रूपम् ।
3. 'प्रोपाभ्यां, युज्जेरयज्ञपत्रेषु' (1-3-64) इति अकर्त्रभिप्राप्येऽपि क्रियाफले आत्मनेपदम्-शानच् । 'द्वन्द्वं न्यञ्च पात्राणि प्रयुनक्ति' इत्यादिकल्पस्त्र-प्रयोगेषु यज्ञविषयकत्वात् परस्मैपदमेव ।
4. 'स्वरायान्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्' (वा. 1-3-64) इति वचनात् अत्रापि शानच् । स्वरः=अच्, आदौ अन्ते यस्योपसर्गस्य तदुपसृष्टादपि युज्जेस्तज्जानौ—इति वार्तिकार्थः ।
5. 'सम्पृच—' (3-2-142) इत्यादिना घिनुणि, कुत्वे च रूपमेवम् ।
6. 'ऋत्विदधृक्षविद्युज्जिणाङ्गुयुजिकुब्रां च' (3-2-59) इति क्रिन्प्रत्ययः । 'युज्जेरसमाप्ते' (7-1-71) इति तुमि, 'क्रिन्प्रत्ययस्य कुः' (8-2-62) इति कुत्वे संयोगान्तलोपे च युह्म् इति सम्पृचते ।
7. 'सत्पूद्रिष्ट—' (3-2-61) इत्यादिना सोपयदात् क्रिपि, रूपमेवम् । 'युज्जेरसमाप्ते' (7-1-71) इत्यत्र 'असमाप्ते' इत्युक्तत्वात् न तुम् । अश्वयुक्=नक्षत्रविशेषः । अश्वेन युनक्ति इति वृत्तिः । नात्रावयवार्थेऽभिनिवेशः कार्यः, 'रथेन तरतीति रथन्तरम्=साम' इत्यादिभिव्यव व्युत्पत्तिप्रदर्शनमेतत् ।
8. 'युग्यं च पत्रे' (3-1-121) इति पत्रे=वाहनेऽभिधेये क्यप्, कुत्वं च निपात्यते । नात्र नर्तुसकलिङ्गस्य निपातने विवक्षितत्वम्; तेन 'युग्या—गौः' इत्यादियोऽपि साधवः । अन्यत्र, ष्यति, कुत्वे योग्यम् इति सिद्ध्यति ।
9. 'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे' (7-3-68) इति शक्यार्थे प्रपूर्वकस्य निपूर्वकस्य चास्य ष्यति कुत्वाभावो निपात्यते । अन्यत्र नियोग्यः, प्रयोग्यः इति साधुः ।
10. 'दाम्नीशसयुग्म—' (3-2-182) इत्यादिना करणे त्रप्रत्ययः । गुणे कुत्वे च योक्त्रम् इति सिद्ध्यति ।
- A. 'भ्रातरं युह्म् भियः संख्ये घोषेणापूरयन् दिशः ॥' भ. का. 6. 119.
- B. 'पिशङ्गमौज्जीयुजमर्जुनच्छविं वसानमेणाजिनमज्जनयुति ।' शि. व. 1. 6.
- C. 'दृष्टा तामसुचद् रामो युग्यायात इव श्रमम् ॥' भ. का. 6. 63.

^१अनुयोगी-प्रतियोगी, ^२योगः-परियोगः-पलियोगः-प्रयोगः-वियोगः-अनुयोगः, युक्तिः- ^३वाचोयुक्तिः, ^४युग्म्-संयुग्म्, ^५गोयुगः, ^६युग्म् इतीमानि रूपाण्यस्य विशेषेण भवन्ति ।

(1352) "युज् बन्धने" (IX-क्र्यादि:-1479. सक. अनि. उभ.)

'यावयेत जुग्म्प्सायाम्, मिश्रणे यौति, बन्धने ।

युनाति च युनीते च ..... II' (श्लो. 24) इति देवः ।

यावकः-विका, यावकः-विका, ^७युयूषकः-षिका, ^८यियावयिषकः-षिका, योयूयकः-यिका ; योता-योत्री, यावयिता-त्री, युयूषिता-यियावयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककवतिवत् (198) ज्ञेयानि ।

1. 'भविष्यति गम्यादयः' (3-3-3) इत्यत्र पाठात् भविष्यदर्थे औणादिके णिनिः, तत्रैव पाठात् कुत्वं चेति हैयम् ।
2. संज्ञायाम् घजि कुत्वे योगः इति भवति । 'योगे च' (वा. 8-2-22) इति 'परि' इत्यत्र रेक्ष्या लत्वं विकल्पेनेति हैयम् ।
3. क्तिनि-युक्तिः इति सिद्ध्यति । आक्रोशे गम्यमाने वाचः परस्मात् युक्तिशब्दे सति वाच इत्यत्र षष्ठ्याः, '...वा गिद्यपश्यद्व्यो युक्तिदण्डहरेषु' (वा. 6-3-21) इत्यलुक् । वाचोयुक्तिः=वाजालः, वृथा जृम्भणमिति यावत् ।
4. घजि, प्रतिजनादिषु (4-1-99), उञ्जादिषु (6-1-160) च पाठात् गुणो नेति हैयम् ।
5. "गां युनक्तीति गोयुगः 'कर्मण्' (3-2-1), न्यद्वादिः (7-3-53) ।" इति क्षीरस्त्रवामी । 'अणि गुणाभावो न्यद्वादित्वादेव' । इति क्षीरतरङ्गिणी-टीका । वस्तुतः इदं चिन्त्यम् । यतः, 'द्वित्वे गोयुगच्' (वा. 5-2-29) इति गोयुगच् इत्यस्य प्रत्ययत्वेन भाष्यवार्तिकादिषु स्मरणात् ।
6. 'युज्जिस्त्रितिं कुश्म्' [द. उ. 7-33] इति मक्प्रत्यये, कुत्वे च रूपम् । युनक्तीति युग्मम्=मिथुनम् ।
7. 'सनीवन्तर्ध्मस्त्रजदम्भुत्रिस्वृयूर्णभरज्ञपिसनाम्' (7-2-49) इत्यत्र ऊर्जसाहन्यात्, 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' (परि-83) इति वचनबलाच्च नास्य धातो-ग्रहणमिति अनिदृत्वमेवास्येति बोध्यम् । तेन सञ्चन्ते सर्वत्र सनः किञ्चे दीर्घे च एवं रूपम् ।
8. णिजन्तात् सनि, 'ओः पुयण्यपरे' (7-4-80) इत्यभ्यासस्येकारोऽत्रापि धातौ भवतीति प्रदर्शनार्थं तत्र रूपमुपात्तम् ।

^१युनन्^A-ती, युनानः, इति सार्वधातुके रूपमिति विशेषः ।

(1353) “युत् भासने” (I-भवादिः-31. अक. सेट. आत्म.)
योतकः-तिका, योतकः-तिका, युयोतिषकः-युयुतिषकः-विका, योयुतकः-
तिका; योतिता-त्री, योतयिता-त्री, युयोतिषिता-युयुतिषिता-त्री,
योयुतिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककोक्तिवत् (197)
ज्ञेयानि । ^२वियोयुतत्^B-ती ।

(1354) “युध सम्प्रहारे” (IV-दिवादिः-1173. अक. अनि. आत्म.)

‘सम्प्रहारः=हननम्’ इति क्षीरस्वामी ।

योधकः-विका, योधकः-विका, युयुत्सकः-तिका, योयुधकः-विका;
योद्धा-योद्धी, योधयिता-त्री, युयुतिता-त्री, योयुषिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षुध्यतिवत् (315) ज्ञेयानि ।
^३राजयुध्वा, ^४सहयुध्वा, ^५चापयोधी, ^६प्रतियोधी, ^७युध्यमानः,

1. शतरि, ‘क्रद्यादिभ्यः—’ (3-1-81) इति श्राप्रत्यये, ‘श्राभ्यस्तयोरात्’ (6-4-112) इत्याकारलोपे, प्रत्ययस्य डित्वेनाङ्गस्य गुणनिषेधे चैवं रूपम् । शान-
जन्तेऽपि प्रक्रियैवमूल्या ।
2. यद्गुणन्ताच्छतरि रूपमेवम् । यद्गुणयपि द्विर्वचने कृते अभ्यासे गुणः ।
‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ (7-1-78) इति त्रिष्ठेधः ।
3. ‘राजनि युधिक्तः’ (3-2-95) इति कर्मण्युपपदे कनिप्रत्ययः । राजान् योधितवान्
राजयुध्वा । अत्रान्तर्भावितपृथक्तद् धातोः सकर्मकत्वमिति बोध्यम् । ‘भूते’
(3-2-84) इत्यधिकारे प्रत्ययस्याय विधानात् भूतकालिकत्वम् । नियाम्, ‘वनो
न हशः—’ (वा. 4-1-7) इति निषेधाद् ओड्रेकौ न ।
4. ‘सहे च’ (3-2-96) इत्यनेन सहशब्द उपपदे धातोः कनिप् । सह योधितवान्
सहयुध्वा । [जातिविशेषः ।]
5. ‘बहुलमाभीक्ष्ये’ (3-2-81) इति णिनिः । चापयोधी = किरातादि-
6. गम्यादिषु (3-3-3) पाठात् भविष्यत्काल औणादिको णिनिः । प्रतियोधी = यः
प्रतिद्रन्दितया युद्धं करिष्यति स उच्यते ।
7. शाननि दिवादित्वाच्छयनि रूपमेवम् । युध्यति इत्यादिप्रयोगाणामुपपत्तिस्तु—
‘सुप आत्मनः क्यच्’ (3-1-8) इति क्यजन्त्वेन, दिवादेरवृत्कृतवेनाकृतिगण-
त्वादा साधुत्वमिति बोध्यम् ।
- A. ‘मोदस्कुतोऽथ कवरी प्रयुनन् स रामः....॥’ धा. का. 3.5.
- B. ‘पृदाकुजित् वैगमयत्नतो यथौ वियोयुतत्काननजोतिनाऽध्वना ॥’ धा. का. 1.5.
- C. ‘संवितः सहयुध्वानौ तच्छक्ति खरदूषणौ ।’ भ. का. 5.37.

^१योधः-यौधः, ^२आयुधम्, ^३युद्धम्, ^४ईषद्योधनः-दुर्योधनः-सुयोधनः, ^५ईषद्योधः-
दुर्योधः-सुयोधः, ^६युयुधानः, ^७योधयन्-न्ती, ^८युधानः, ^९युधमः;
^Aयुयुत्सा, आयोधनम्, इत्यादीनि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1355) “युप विमोहने” (IV-दिवादिः-1235. सक. सेह. पर.)
‘युपु—’ इति^{१०}धातुकाव्ये (2-67) पाठः ।

1. प्रज्ञादिषु (5-4-38) योधशब्दस्य पाठात् इगुपधलक्षणं कप्रत्ययं बाधित्वा,
पचादियाठपरिकल्पनेनाच् । स्वार्थे तद्वितेऽणि विकल्पेन प्रवृत्ते तु योधः—यौधः
इति रूपद्वयस्योपपत्तवं ज्ञेयम् ।
2. आदाय युध्यन्तेऽनेति आयुधम् । ‘घर्यें कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्य-
र्थम्’ (वा. 3-3-58) इति वचनात् घर्यें करणे कप्रत्यये, कित्वेन गुणनिषेधे च
रूपमेवम् ।
3. ‘किञ्चकौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां कप्रत्यये धत्व-जश्वयोश्च रूपम् ।
4. ईषदायुपपदेषु, ‘भाषायां शासियुधि—’ (वा. 3-3-130) इति खलपवादो
युच्यत्वयः । अतापि अन्तर्भावितपृथक्तातोः, विवक्षया वा सकर्मकत्वं बोध्यम् ।
कर्मणि प्रत्ययोऽयम् ।
5. ‘भाषायां शासियुधि—’ (वा. 3-3-130) इति युच् वा—इति प्रक्रियाकौ-
मुदी । तन्मते युजभावपक्षे खलप्रत्यये रूपाणामेषां सिद्धिर्बीध्या ।
6. ‘बाहुलकादानचि द्वित्वम्’ इति मा. धा. वृत्तिः । बाहुलकादेव प्रत्ययस्य
कित्वमपि बोध्यम् । तेन न गुणः ।
7. ‘बुधयुध—’ (1-3-86) इति कर्तृगामिन्यपि क्रियाफले पृथनात् परस्मैपदमेव ।
‘ये चात्राकर्मकाः, तेषाम्, ‘अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्’ (1-3-88) इत्येव
परस्मैपदे सिद्धे वचनमिदम्—अचित्तवत्कर्तृकर्थम् ॥’ इति काशिका
(1-3-86) अत्रानुसन्धेया ।
8. ‘युधियुधिदिशभ्यः किञ्च’ [द. उ. 5-33] इत्यानच्प्रत्यये, तस्य कित्वेन गुणनिषेधे
च युधानः इति सिद्ध्यति । युधानः=रिपुः ।
9. ‘इषियुधि—’ [द. उ. 7-31] इति मक्प्रत्ययः । युध्यतेऽस्मिन् राजेति
युधमः = शरत्कालः ।
10. एतत्पक्षे कत्वायाम्, ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति इड्विकल्पः । इटपक्षे ‘न
कत्वा सेद्’ (1-2-18) इत्यसु योगं परत्वात्, प्रतिपदविधित्वाच्च बाधित्वा, ‘र्लो
व्युपधात्’ (6-4-16) इति कित्वविकल्पे युपित्वा—योपित्वा, इति
रूपद्वयम् । इडभावपक्षे तु युप्त्वा, इत्यपि रूपम् । वस्तुतस्तु उदित्वमस्य न
प्रामाणिकम्—प्रसिद्धेषु धातुपाठकोशेषु युप इत्येव पाठात् ।
- A. ‘युयुत्सारहितो रामं ममारापहरन् वने ॥’ भ. का. 9.125.

योपकः-पिका, योपकः-पिका, युयुपिषकः-युयोपिषकः-षिका, योयुपकः-पिका, योपिता-त्री, योपयिता-त्री, युयुपिषता-युयोपिषता-त्री, योयुपिता-त्री; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिककृप्यतिवत् (224) ज्ञेयानि । ^Aयोग्यम् ।

(1356) “यूष हिंसायाम्” (I-भ्वादि:-680. सक. सेह. पर.)

यूषकः-पिका, यूषकः-षिका, युयुषिषकः-षिका, योयूषकः-षिका; यूषिता-त्री, यूषयिता-त्री, युयुषिता-त्री, योयूषिता-त्री; इत्याकाराणि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचूषतिवत् (552) ज्ञेयानि । घणि—यूषः=मांसरसविशेषः ।

(1357) “यौटू बन्धे” (I-भ्वादि:-291. सक. सेह. पर.) [अ]

‘—सम्बन्धे । सम्बन्धः=लेषः ।’ इति क्षीरस्वामि-मैत्रेयादयः । ‘यौटू—’ इति शाकटायन-हेमचन्द्रप्रभृतयः पठन्ति । एतत्सर्वं ‘पाणिनिधातुपाठसमीक्षा’ नामकग्रन्थदर्शनेनासामिर्विवेचितमिति ज्ञेयम् । यौटकः-टिका, यौटकः-टिका, युयौटिषकः-षिका, योयौटकः-टिका; यौटिता-त्री, यौटियता-त्री, युयौटिषिता-त्री, योयौटिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेषतिवत् (261) ज्ञेयानि । ^Bयौटितः ।

A. ‘किञ्चायोग्यविरोपिलोपक न वा लोभादिसंक्षोभिता ।’ धा. का. 2-67.

B. ‘प्रश्नोटदुष्टागणयौटितान्तिकान् मेटदृष्टाम्रेडितघोषमेदुरान् ।’ धा. का. 1-39.

[अ] अत्र क्षीरतरज्जिण्यामितः पूर्वम्—‘येषू प्रयत्ने’ इति कथन धातुः भवादिषु पठितः । प्रसिद्धेषु धातुपाठकोशेषु ‘पष्टू—’ इत्येव पाठस्योपलम्भात्, तुत्य-अवणनिमित्तकोऽर्थं सम्पातायातः पाठ इति कृत्वाऽसाभिरथं परित्यक्त इति बोध्यम् ।

(1358) “रक आस्वादने” (X-चुरादि:-1737. सक. सेह. उम.)

‘—आसादने’ इति दुर्गसम्मतपाठ इति क्षीरतरज्जिणीतो ज्ञायते । ¹क्षीरस्वामी ‘रग—’ इति पठति । ‘रघ—’ इति केचित् पठन्ति । राककः-किका, रिराकयिषकः-षिका; राकयिता-त्री, रिराकयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककाण्यतिवत् (159) ज्ञेयानि । ^Aराकितः ।

(1359) “रक्ष पालने” (I-भ्वादि:-658. सक. सेह. पर.)

रक्षकः-क्षिका, रक्षकः-क्षिका, रिरक्षिषकः-षिका, रारक्षकः-क्षिका; रक्षिता-त्री, रक्षयिता-त्री, रिरक्षिषिता-त्री, रारक्षिता-त्री; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकतश्चतिवत् (691) ज्ञेयानि ।

²निरक्षी, ³प्रतिहाररक्षी, ⁴रक्षणः, ⁵रक्षः-राक्षसः, ⁶रक्षिता,

1. क्षीरस्वामी ‘रग—’ इति पठिता “अन्यत्रार्थे घटादि:—रगे शङ्कायाम्... रगयति ।” इत्याह । तेन घटादिषु (भवादै) ‘रगे शङ्कायाम्’ इति यत्स्वर्वैः पठयते, तस्यार्थविशेषप्रयुक्तं घटादिषुपाठं मन्वानः, चौरादिकत्वमप्यज्ञीकरोतीति ज्ञायते ।
2. ‘रक्षश्रुवसवपशां नौ’ (ग. सू. 3-1-134) इति ग्रह्यादिषु वचनात् कर्तरि निपूर्वकादसामिनिः ।
3. प्रतिहारं=गृहाङ्गदेशविशेषं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी । ‘कर्मण्य्’ (3-2-1) इत्यप्रत्यये लिंगाम् अणन्तलक्षणे छीपि रूपमेवम् ।
4. ‘यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्’ (3-3-90) इति भावे नङ्गप्रत्ययः । ‘नेद् वशि कृति’ (7-2-8) इतीपित्तेषधः ।
5. ‘असुन्’ [द. उ. 9-49] इत्यसुन्प्रत्यये रूपम् । रक्ष एव राक्षसः । प्रजादित्वात् स्वार्थेऽप्रत्ययः । अत्रेदमवधेयम् । ‘पाणिनीयधातुपाठसमीक्षा’ नामके नव्यग्रन्थे क्रश्वेदे (10-68-1) प्रयुक्तं ‘रक्षमाणाः’ इति पदमुपादाय ‘वेगवदुत्पत्तने (धातोः) वृत्तिः ।’ इत्युक्तम् । तदनुसारेणात् रक्षोराक्षस-शब्दयोरपि पालनार्थे वृत्तिर्ण, अपि तु वेगवदुत्पत्तने वृत्तिरिति भाति । शांखायनारण्यके (7-20) ‘रक्षते’ इति प्रयुक्तत्वात्, प्रकृतश्चृद्भमन्त्रेऽपि रक्षमाणाः इति शानजन्तवेन प्रयोगाच्च धातोरस्य क्वचित् वेदे उमयपदित्व-मपि भवतीति ज्ञायते ।
6. ताच्छील्ये ‘तृन्’ (3-2-135) इति तृन् ।
- A. ‘क्षणोऽपि नाकिजनराकितलाग्नवीर्यः ॥’ धा. का. 3-41.
- B. ‘ततो दृष्टाणां श्रुतवंशवृत्ता पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।’ धा. 6.20.
- C. ‘रक्षणं करोषि कस्मात् त्वं यत्नेनाख्यायतां शुभे ।’ भ. का. 7.66.

१ रद्व-रक्षौ-रक्षः, गोरक्ष-गोरग्ग-गोरक्षौ-गौरक्षः; इतीमानि रूपाण्यसाद्
भवन्तीति विशेषः।

(1360) “रख गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-136. सक. सेट. पर.)

‘सर्पणे’ इति वोपदेवः।

राखकः-खिका, राखकः-खिका, रिरखिषकः-षिका, रारखकः-खिका;
रखिता-त्री, राखयिता-त्री, रिरखिता-त्री, रारखिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्त्तिवत् (141) ज्ञेयानि। शतरि
रखन्^A इति।

(1361) “रखि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-137. सक. सेट. पर.)

“द्रमिदानाम् रिखिरपि—रिङ्गति” इति क्षीरस्वामी।
मा. धा. वृत्तावपि एवमेव।

रह्नकः-ङ्गिका, रह्नकः-ङ्गिका, रिरह्निषकः-षिका, रारह्नकः-ङ्गिका;
रह्निता-त्री, रह्नयिता-त्री, रिरह्निता-त्री, रारह्निता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्गतिवत् (140) ज्ञेयानि।
²प्ररह्नणम्।

(1362) “रगि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-144. सक. सेट. पर.)

रङ्गकः-ङ्गिका, रङ्गकः-ङ्गिका, रिरङ्गिषकः-षिका, रारङ्गकः-ङ्गिका;
रङ्गिता-त्री, रङ्गयिता-त्री, रिरङ्गिता-त्री, रारङ्गिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककन्दतिवत् (163) ज्ञेयानि। ³रङ्गः^B
इति विशेषः।

1. शुद्धाद्वातोः किपि संयोगादिलोपे रूपमेवम्। ष्यन्तात् किपि तु संयोगान्तलोपे
गोरक्ष इति रूपमिति विशेषः।
  2. ‘रषाभ्याम्—’ (8-4-1) इति णत्वम्। ‘इज्जादेः—’ (8-4-32) इति नियमस्तु
‘कृत्यचः’ (8-4-29) इति प्राप्तस्यैव। तेनात्र न नियमः।
  3. रङ्गन्त्यस्मिन् प्रेक्षकाणां मनांसीति=रङ्गः। ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञाया-
मधिकरणे घणि रूपमेवम्।
- A. ‘रखन्त्यच्छं रह्नितरङ्गु रिह्नितद्विषं लखत्केसरिलङ्गदारवम्॥’ धा. का. 1-19.
- B. ‘एखच्चकोरोत्करभिङ्गितं शुकैः प्रेह्नितावलग्नरङ्गमण्डपम्।’ धा. का. 1-20.

(1363) “रगे शङ्कायाम्” (I-भ्वादि:-785. अक. सेट. पर.)
घटादिः।

रागकः-गिका, रागकः-गिका, रिरगिषकः-षिका, रारगकः-गिका;
रगिता-त्री, रगिता-त्री, रिरगिता-त्री, रारगिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्त्तिवत् (141) बोध्यानि।
अस्य धातोः घटादित्वात् ‘मितां हस्वः’ (6-4-92) इति णौ परतः उपधाया
हस्वः। अतः ष्यन्ते रूपाणि सर्वाणि कर्त्तिवत् (142) बोध्यानि।

(1364) “रघि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-107. सक. सेट. आत्म.)

रङ्गकः-ङ्गिका, रङ्गकः-ङ्गिका, रिरङ्गिषकः-षिका, रारङ्गकः-ङ्गिका;
रङ्गिता-त्री, रङ्गयिता-त्री, रिरङ्गिता-त्री, रारङ्गिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्गतिवत् (140) बोध्यानि।

(1365) “रघि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1796. सक. सेट. उभ.)

आस्वदीयः। ‘—भासार्थः’ इति क्षीरस्वामी।

रङ्गकः-ङ्गिका, रिरङ्गिषकः-षिका; रङ्गयिता-त्री, रिरङ्गिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककण्ठयतिवत् (150) ज्ञेयानि।

(1366) “रच प्रतियते” (X-चुरादि:-1865. अक. सेट. उभ.)

कथादिः, अदन्तथ।

‘—कृत्याम्’ इति वोपदेवः इति पा. धा. स.। ‘—कृजर्थे च इति द्रुमे,’
इति धा. का. (3-54)।

1 रचकः-चिका, रिरचयिषकः-षिका; रचयिता-त्री, रिरचयिता-त्री;
इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाण्यपि चौरादिककथयतिवत् (162) ज्ञेयानि।
स्यपि-²आरचय्य इति। क्तप्रत्यये—विरचितः। युचि-³रचना।

1. धातोरस्यादन्तत्वेन अलोपस्य स्थानिवद्वावात् उपधावृद्धिः न भवति।

2. त्यपि, ‘त्यपि लघुपूर्वति’ (6-4-56) इति णेरयादेशो रूपमेवम्।

3. ‘ष्यासश्रन्थो युत्’ (3-3-107) इति ख्रियां युति रूपमेवम्।

(1367) “रठ परिभाषणे” (I-भ्वादि:-297. अक. सेह. पर.)
 राठकः-टिका, राठकः-टिका, रिरिषकः-षिका, रारठकः-टिका ; -
 रठिता-त्री, राठयिता-त्री, रिरिषिता-त्री, रारठिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककठतिवत् (148) बोध्यानि ।
^१परिराटी, ^२परिराटकः, ^३संरठितम्-^Aतः-तवान्, इमानि रूपाणि अस्य
 धातोः विशेषः ।

(1368) “रठ परिभाषणे” (I-भ्वादि:-334. अक. सेह. पर.)

बालमनोरमायां तु ‘रठ—’ ‘रठ इत्येके’ इति दृश्यते ।
 राठकः-टिका, राठकः-टिका, रिरिषकः-षिका, रारठकः-टिका ;
 रठिता-त्री, राठयिता-त्री, रिरिषिता-त्री, रारठिता-त्री ;
 इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाण्यपि भौवादिककठतिवत् (148) ज्ञेयानि ।
 शतरि-^Bरठन्-न्ती ।

(1369) “रण शब्दार्थः” (I-भ्वादि:-445. 795. अक. सेह. पर.)[अ]
 घटादिः ।

रणकः-णिका, राणकः-णिका-⁴रणकः-णिका, रिरणिषकः-षिका,
 रंरणकः-णिका ;

1. ‘संपृचानुरुद्धाङ्गमाङ्गसपरिसुसंसूजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरट—’ (3-2-142)
 इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु चिनुप्रत्यये रूपम् ।
  2. ‘निन्दहिंसकिलशखादविनाशपरिक्षिपपरिरट—’ (3-2-146) इत्यादिना तच्छी-
 लादिषु कर्तृषु चुञ्प्रत्यये रूपमेवम् ।
  3. ‘नरुंसके भावे त्तः’ (3-3-114) इति भावे क्तप्रत्ययः ।
  4. अय गतावर्थे ‘घटादयो मितः’ (ग. सू. भ्वादि:) इति मितसंज्ञकः । मितसंज्ञक-
 त्वात् ‘मितां हस्तः’ (6-4-92) इति ज्ञौ परतः उपधायाः हस्तो भवति । एवं
 घटादित्वपक्षे यन्ते सर्वत्र प्रक्रियोद्या । अन्यत्रावे राणयिता-त्री, इत्यादीनि
 रूपाणि यथायथमूल्यानि ।
  - A. ‘अम्लेटकैश्चाकुद्वाद्वाषितैरटैः पटसंरठितान् जनोऽकरैः ॥’ धा. का. 1. 39.
  - B. ‘वनाश्रयत्वेऽपि सकाठपर्यठद्वृत्तम् गृहालीहठकर्मवर्जितान् ।’ धा. का. 1.44.
- [अ] अस्य धातोर्धटादित्वं गत्यर्थकत्वे भोजादिसम्मतम् । क्षीरस्वामिप्रभृतयोऽ-
 चुवदन्ति च । पाणिनिसम्पतिरत्वं नेत्रयि ज्ञेयम् ।

रणिता-त्री, राणयिता-रणयिता-त्री, रिरणिषिता-त्री, ररणिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककणतिवत् (157) ज्ञेयानि । ¹रणः,
 रणरणकः² इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः । ^Aरणयन्-न्ती ।

(1370) “रद विलेखने” (I-भ्वादि:-53. सक. सेह. पर.)

‘विलेखनम्=उत्पाटनम्’ इति क्षीरस्वामी । ‘विलेखने, तच्च विदारणम्,
 क्षोभणं वा’ इति धा. का. (1.8) । भेदनम् इति मा. धा. वृत्तिः ।
 रादकः-दिका, रादकः-दिका, रिरदिषकः-षिका, रारदकः-दिका ;
 रदिता-त्री, रादयिता-त्री, रिरदिषिता-त्री, रारदिता-त्री ;
 इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककचतिवत् (144) ज्ञेयानि ।
³रदनः, ⁴रदः, ^Bरदन्-न्ती, इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्ति ।

(1371) “रध हिंसासंराघ्योः” (IV-दिवादि:-1198. सक. सेह. पर.)

‘रध हिंसायाम्’ इत्येव प्रौढमनोरमादिषु पाठः । ‘—हिंसासंसिद्ध्योः’
 इति काशिकायां (7-2-45) दृष्टः पाठः ।

1. रणन्त्यस्मिन्निति विग्रहे ‘वशिरण्योरूपसंख्यानम्’ (वा. 3-3-58) इति अर्कतरि
 च कारके अपप्रत्यये रूपमेवम् । घोड़प्रवादः । रणः=यज्ञः, संग्रामश्च ।
  2. ‘घजर्थे कविधानम्’ (वा. 3-3-58) इति कप्रत्यये ‘कृजादीनां के द्वे भवतः’
 (वा. 6-1-12) इति द्विवर्चने संज्ञायां कनि च रूपमेवम् । पृष्ठोदरदित्वात् इलादि-
 शेषाभावोऽभ्यासस्याकारश्च । रणरणकः=हृषेखः ।
  3. नन्यादेरकृतिगणत्वेन तत्र (3-1-134) पाठात् कर्तरि ल्युः । रदनः=दन्तः ।
 ‘करणाधिकरणयोश्च’ (3-3-117) इति ल्युटि रूपस्यास्य निष्पत्तिर्माध्यवधातु-
 वृत्तौ यद्यपि प्रदर्शिता, तथापि तत्र ननुसकाधिकारत्वात् क्षीरस्वामिप्रदर्शिता
 (कर्तरि) व्युत्पत्तिरेव ज्यायसीति ज्ञेयम् ।
  4. पचादि (3-1-134) पाठात् कर्तर्यच्चप्रत्यये रूपमेवम् ।
- A. ‘अगन्मनीषः कणयन्मुकुन्दमस्मान्वियोगं रणयन् स दूतः ।’ धा. का. 2. 9.
- B. ‘पलान्यखाद्यानि खदन् बद्वपुः गदन् अवाच्यानि रदन् सतां मनः ।’
 धा. का. 1. 8.

१रन्धकः-निधिका,   रन्धकः-निधिका,   २रिधिषकः-रिरत्सकः-सिका,
राधकः-धिका ;
रधिता-३रद्वा-रद्वधी, रन्धयिता-त्री, रिरधिषिता-रिरत्सिता-त्री, रारधिता-त्री ;
४रध्यन्-न्ती, रन्धयन्-न्ती, रिरधिषन्-रिरत्सन्-न्ती ; —
रधिष्यन्-५रत्स्यन्-न्ती-ती, रन्धयिष्यन्-न्ती-ती, रिरधिष्यन्-रिरत्सिष्यन्-
न्ती-ती ;
व्यतिरध्यमानः, रन्धयमानः, व्यतिरिरधिषमाणः-व्यतिरिरत्समानः, रारध्यमानः ;
व्यतिरधिष्यमाणः-व्यतिरत्स्यमानः, रन्धयिष्यमाणः, व्यतिरिरधिष्यमाणः-
व्यतिरिरत्सिष्यमाणः, रारधिष्यमाणः ;
सुरत-सुरधौ-सुरधः ; — — —
६रद्वम्-रद्वः-रद्ववान्, रन्धितम्-तः, रिरधिषितः-रिरत्सितः, रारधितः-तवान् ;
रन्धः, ७रन्धनः, ८साधुरन्धी,

1. 'रधिजभोरचि' (7-1-61) इति अजादिप्रत्ययेषु सर्वत्र नुमागमः। ष्यन्तेषु च
गिजिनभितको नुमागमः सर्वत्र बोध्यः।
2. 'रधादिध्यश्च' (7-2-45) इति इड्डिकल्पः। इटपक्षे, 'नेत्र्यलिंगि रथेः'
(7-1-62) इति नुम्निषेधः। इडभावपक्षे 'खरि च' (8-4-55) इति चत्वें
रिरत्सकः इत्यादीनि रूपाणीति सञ्चन्ते सर्वत्र रूपद्रव्यं बोध्यम्।
3. तृचि, इडभावपक्षे, 'ज्ञषस्तथोर्धेऽधः' (8-2-40) इति धत्वे जश्वते च रूपमेवम्।
4. शतरि दिवादित्वाच्छत्त्वनि रूपमेवम्। त्रियां नुम्निकल्पः।
5. सप्रत्ययेऽपि इडभावपक्षे धातुधकारस्य चत्वेन तकार इति हेयम्।
6. रधादृष्टकान्तर्गतत्वेन धातोवैकल्पिकेद्वक्त्वात्, 'यस्य विभाषा' (7-2-15)
इतीग्निषेधः। न च रधादिध्यतिरिक्तेषु धातुषु 'यस्य विभाषा' (7-2-15)
इत्यस्य चरितार्थत्वात्, 'रधादिध्यश्च' (7-2-45) इत्यस्य परत्वाच्च निष्ठायामपि
द्विषेधेद्वं वाचित्वा इड्डिकल्प एव तृजादिविव न्यायाय इति वाच्यम्; 'निषेधाश्च
बलीयांसः' (परि. 122) इति न्यायेन, पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामध्यच्च
'पर्जन्यवलक्षणं प्रवर्तते' (परि. 121) इति न्यायेन रधादिषु विषयेऽपि निष्ठायाम्
द्विषेधस्थैव प्रामाणिकत्वात्। विस्तरत्स्वन्यन्यत्र।
7. नन्यादित्वात् (3-1-134) कर्तवि ल्युप्रत्यये नुमागमः।
8. 'साधुकारिण्यपसंख्यानम्' (वा. 3-2-78) इति गिनिः। काशिकायाम्
(7-1-61) प्रयुक्तोऽयम्।

१रेधिवान्, रन्धः, रिरधिषुः-रिरत्सुः, २रारन्धः ;
रधितव्यम्-रद्वव्यम्, रन्धयितव्यम्, रिरधिषितव्यम्-रिरत्सितव्यम्, रारधितव्यम् ;
रन्धनीयम्, रन्धनीयम्, रिरधिषणीयम्-रिरत्सनीयम्, रारधनीयम् ;
राध्यम्, रन्धम्, रिरधिष्यम्-रिरत्स्यम्, रारध्यम् ;
ईषद्रन्धः-३दूरन्धः-सुरन्धः ; — — —
रध्यमानः, रन्धयमानः, रिरधिष्यमाणः-रिरत्यमानः, रारध्यमानः ;
रन्धः, रन्धः, रिरधिषः-रिरत्सः, रारधः ;
४रधितुम्-रद्वम्, रन्धयितुम्, रिरधिषितुम्-रिरत्सितुम्, रारधितुम् ;
रद्वः, रन्धना, रिरधिषा-रिरत्सा, रारधा ;
रन्धनम्, रन्धनम्, रिरधिषणम्-रिरत्सनम्, रारधनम् ;
रधित्वा-रद्वा, रन्धयित्वा, रिरधिषित्वा-रिरत्सित्वा, रारधित्वा ;
अनुरध्य, अनुरन्ध, प्ररिधिष्य-प्ररिरत्स्य, प्ररारध्य ;
रन्धम् २, } रन्धम् २, } रिरधिष्यम् २-रिरत्सम् २, }
रधित्वा-रद्वद्वा २, } रन्धयित्वा २, } रिरधिषित्वा २-रिरत्सित्वा २, }
रारधम् २ ; }
रारधित्वा २. }

1. लिटः क्सौ, 'अत एकहलमध्ये—' (6-4-120) इत्येत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोः,
'वस्वेकाजादूपसाम्' (7-2-67) इतीडागमे, नुमागमे, संयोगान्तत्वेन
'असंयोगालिङ्गित् कित्' (1-2-5) इति कित्वप्राप्तावपि खौपदेशिकं क्षुप्रत्ययगतं
कित्वप्राप्तित्योपधानकारलोपे रेधिवान् इति सम्पद्यते। अनैवर्ण्यनिष्पत्ति-
विषये आक्षेपसमाधानप्रकारौ न्याये (7-1-62) द्रष्टव्यौ। क्सोऽश्चान्दसैकान्या-
भावप्रतिपादनं तु 'नेत्र्यलिंगि रथेः' (7-1-62) इत्यत्र भाष्यप्रदीपोद्योते
द्रष्टव्यम्।
2. यवन्तात् पचाश्चिं (3-1-134), यज्ञो लुकि, 'रधिजभोरचि' (7-1-61)
इति नुम्।
3. दुरुपदाद्रघेः कुच्छार्थे खल्। 'रो रि' (8-3-14) इति रेफलोपे, 'द्रूलोपे
पूर्वस्य—' (6-3-111) इति दीर्घीः।
- A. 'अक्षं रधितुमारेमे रद्वा लङ्कानिवासिनाम्॥' भ. का. 9-29.

(1372) “रन्ज रागे” (I-भादि:-999. अक. अनि. उभ.)

‘रजते रजतीत्येव रज्यते रज्यतीत्यपि ॥

रागार्थं शश्यनोद्देव द्वे — ’ (श्ल. ५७-५८) इति देवः ।

^१रञ्जकः-जिका, ^२रञ्जकः-जिका, रजकः-जिका, ^३रिरङ्क्षकः-क्षिका,
^४रारजकः-जिका ;
रङ्क्ता-रङ्क्ती, रञ्जयिता-रजयिता-त्री, रिरङ्क्षिता-त्री, रारजिता-त्री ;
^५रजन्-न्ती, रञ्जयन्-न्ती [पक्षिणः], रजयन्-न्ती [मृगान्], रिरङ्क्षन्-न्ती ;—
रङ्क्षयन्-न्ती-ती, रञ्जयिष्यन्-रजयिष्यन्-न्ती-ती, रिरङ्क्षिष्यन्-न्ती-ती ;—
रजमानः, रञ्जयमानः-रजयमानः, रिरङ्क्षमाणः, रारजयमानः ;
रङ्क्षयमाणः, रञ्जयिष्यमाणः-रजयिष्यमाणः, रिरङ्क्षिष्यमाणः, रारजिष्यमाणः ;
^६अनुरक्त-अनुरग्-अनुरजौ-अनुरजः ; — — —

1. ‘नकारजावनुस्वारपञ्चमौ ज्ञलि धातुषु ।’ इत्यभियुक्तोक्तेरयं धातुरुपदेशे नकारो-पधः । सन्धिवशाळकार इति बोध्यम् ।
2. एन्ते सर्वत्र मृगरमणभिजार्थं नलोपाभावादेवमेव रूपम् । ‘रजको मृगाणाम्, इत्यत्र तु ‘रञ्जेणौ मृगरमणे’ (वा. ६-४-२४) इति नलोपे, ‘जनीजृष्णनसुरञ्जोऽ-मःताश्च’ (ग. सू. भादि:) इति भित्संज्ञायां ‘मितां हस्तः’ (६-४-९२) इत्युपधाहस्तः । एवमेवार्थमेदाद्युपद्रव्यस्योपरत्तिः सर्वत्र बोध्या । मृगरमणम्=आखेटकः इयेके । “परे तु ‘रजयाश्चकार विरजाः स मृगान्—’ (किराता-जुनीये ६-२४) इति भारविप्रयोगात् मृगरमणं यथाश्रुतमेव । अत एव भगवता ‘रज्यति वस्त्राणि’ (भाष्ये ६-४-२४) इति प्रत्युदाहतम् इत्याहुः ।” इति भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरुपितमिहाववेयम् । एतेन ‘राजषिकल्पे रजयन्’ इति क्षीरतरङ्गिण्युपात्तवचनस्याध्युपतिश्छेया । मृगरमणम्=मृगाणाम् रमणमिति बोध्यम् । ‘जनीजृष्णनसुरञ्जः—’ (ग. सू. भादि:) इत्यत्रार्थविशेषोपादानाभावात् यथाश्रुतार्थं रागेऽपि भित्समिति हेयम् । ‘मृग-रमणम्=मृगकीडा’ इति न्यासः ।
3. सत्रन्ते सर्वत्र धातुजकारस्य कुत्वेन गकारे, उपधानकारस्यानुस्वारपरसर्वण्योः, सनः सकारस्य कारे, चत्वें च रूपमेवम् ।
4. यह्निमित्तक उपधानकारलोपे, अभ्यासे दीर्घे च रूपमेवम् ।
5. शतरि शपि, ‘रञ्जेश्च’ (६-४-२६) इत्युपधानकारलोपः ।
6. क्षिपि, उपधानकारलोपे कुत्वे चर्त्वविकल्पे च रूपमेवम् ।

रक्तम्-रक्तः-रक्तवान्, ^१विरक्तः-रक्तम्, रञ्जितः-रजितः^A, रिरङ्क्षितः, रारजितः-तवान् ;
रञ्जः, ^२रागी, ^३रञ्जनः, ^४मनोऽनुरञ्जनः, ^५रजकः-रजकी, ^६रज्यन्-न्ती-ती,

1. विरक्तः, रक्तम् इत्यत्र ‘किञ्चकौ च संज्ञायाम्’ (३-३-१७४) इति संज्ञायां तः ।
2. तच्छीलादिषु कर्तुषु ‘सम्पृचानुरुध.....त्यजरजमजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च’ (३-२-१४२) इति धिनुण् । प्रकृतसूत्रे ‘रज’ इति निपातनात् धिनुण्यपि उपधानकारलोपः । तदुक्तं भाष्ये—‘धिनुणि निपातनात् सिद्धम्’ (भाष्यम् ६-४-२४) इति । णित्वादुपधावृद्धौ, ‘बजोः कु धिण्यतोः’ (७-३-५२) इति कुत्वे च रूपमेवम् । अनुरागी इत्यादयस्तु घवन्तात् मत्वर्थीय इनप्रत्यये साधव इति बोध्यम् ।
3. रजति, रजते वा इति रञ्जनः । बाहुलकात् ‘कृत्यलयुटो बहुलम्’ (३-३-११३) इति कर्तरि ल्युट् । यदा, ‘शिलिपनि ष्वुन्’ (३-१-१४५) इति सूत्रभाष्ये ‘नृतिखनिरञ्जिभ्यः—’ इति वचनात् कर्तरि ष्वुन् । न चात्र नलोपः शब्दक्यः, ‘कित एवैते औणादिकाः’ इति षष्ठभाष्यात् (६-४-२४) औणादिकव्युत्प्रत्ययान्त एव नलोप इत्येतदुत्तरत्र स्पष्टीकरिष्यमाणत्वात् इत्यलमत्र ।
4. मनांस्यनुरञ्जयतीति मनोऽनुरञ्जनः । नन्यादित्वात् (३-१-१३४) कर्मण्युपदे कर्तरि ल्युः । गौरादि (४-१-४१) पाठात् लियां ढीष् । एवमेव रसिकरञ्जनी-प्रसृतयः शब्दाः साधवः । रसिकरञ्जनी इति प्रयोगसर्वते तु ‘सुष्यजातौ—’ (३-२-७८) इति णिनिप्रत्यये, ‘क्षन्नेभ्यो ढीप्’ (४-१-५) इति ढीपि तस्य साधुत्वं बोध्यम् ।
5. ‘शिलिपनि ष्वुन्’ (३-१-१४५) इत्यत्र, ‘नृतिखनिरञ्जिभ्य इति वक्तव्यम्’ इति भाष्यात् कर्तरि ष्वुन् । वस्तुतस्तु षष्ठे (६-४-२४) “कित एवैते औणादिकाः” इति भाष्येण ‘रजकरजनरजस्सूपसंख्यानं कर्तव्यम्’ (वा. ६-४-२४) इति चार्तिकप्रत्ययानपरेण, “रजकः इत्यत्र ‘क्षुन् शिलिपसंज्ञयोः—’ [द. उ. ३-५] इति क्षुनप्रत्ययः । रजकी इति ‘पुंयोगादाहयाम्’ (४-१-४८) इति ढीष् । अपुंयोगे तु ढीषा न भाव्यम् इति भाष्यकाराभिप्रायः ।” इति क्षैयटेन च निर्णीतत्वात् अत्र प्रयोगे ष्वुन न, क्षुनेवेत्यतः न्यास-पदमञ्जर्यादय उपेक्ष्याः । तदुक्तम् शब्दकौस्तुमे—“एवक्ष, भाष्यमते नृतिखनिभ्यमेव ष्वुन् । न तु रञ्जः इति स्थितम्” (३-१-१४५) इति । विस्तरस्त्वन्यत्र ।
6. ‘कुविरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च’ (३-१-१०) इति कर्मकर्तरि विकल्पेन श्यन्प्रत्ययः परस्मैपदं च । यगात्मनेपदयोरपवादौ । एतच्च व्यवस्थितविमाषेति काशिकादिषु स्पष्टम् । श्यनः अपिरसावैधातुकत्वेन छिद्रद्वावः । तेन, ‘अनिदिताम्—’ (६-४-२४) इति उपधानकारलोपः । लियाम्, ‘आच्छी-नद्योर्नुम्’ (७-१-८०) इति नुभिवकल्पः ।
- A. ‘कलतया चक्षः परिवादिनीस्वरजिता रजिता वशमाययुः ॥’ शि. वा. ६. ९.

रज्यमानः [वस्तुः स्वयमेव], रञ्जः-रजः, रिङ्गूक्षुः, रिङ्गयिषुः-रिजयिषुः;
ररजः; रङ्गक्तव्यम्, रञ्जयितव्यम्-रजयितव्यम्, रिङ्गक्षितव्यम्, रारजितव्यम्;
रञ्जनीयम्, रञ्जनीयम्-रजनीयम्, रिङ्गक्षणीयम्, रारजनीयम्;
१रङ्गम्, रञ्जम्-रज्यम्, रिङ्गक्षम्, रारज्यम्;
ईषद्रजः-दूरञ्जः-सुरञ्जः; — — —
२रज्यमानः, रञ्जयमानः-रज्यमानः, रिङ्गक्षयमाणः, रारज्यमानः;
विरागः-३ वैरङ्गिकः-आश्र्यो रागः, अन्यद्रागः, ४रङ्गः, ५रङ्गः, रञ्जः-रजः,
रिङ्गक्षः, रारजः;

रङ्गक्तुम्, रञ्जयितुम्-रजयितुम्, रिङ्गक्षितुम्, रारजितुम्;
विरक्तिः, रञ्जना-रजना, रिङ्गक्षा, रिङ्गयिषा-रिजयिषा, रारजा;
रञ्जनम्, रञ्जनम्-रञ्जनी, रजनम्-रजनी, रिङ्गक्षणम्, रारजनम्;
रक्त्वा, रञ्जयित्वा-रजयित्वा, रिङ्गक्षित्वा, रारजित्वा;

1. निष्ठायामनिदत्तवात् ष्यति, 'चजोः कु घिण्णयतोः' (7-3-52) इति कुत्वे रूपमेवम्।
2. यगात्मनेपदयोरपवादत्वेन श्यन्परस्मैपदयोर्विहितयोरपि, 'कुषिरजोः प्राचाम् —' (3-1-90) इत्यत्र 'प्राचां' ग्रहणात् पक्षे यगात्मनेपदे भवत इति रूपसासाध्यि साधुवै बोध्यम्।
3. विपूर्वकादस्माद् भावे घजिः, 'घजि च भावकरणयोः' (6-4-27) इति उपधानकारलोपे, 'अत उपधायाः' (7-2-116) इत्युपधाभूताकारस्य वृद्धौ, 'चजोः—' (7-3-52) इति कुत्वे च विरागः इति सम्पद्यते। तस्मात् 'विरागमर्हति' इत्यर्थे, 'छेदादिभ्यो नित्यम्' (5-1-64) इति ठक्प्रत्यये, 'विरागो विरङ्गं च' (ग. सू. 5-1-64) इति गणपाठात् प्रकृतेविरङ्गादेशे, आदिवृद्धौ च वैरङ्गिकः इति रूपमिति बोध्यम्।
4. रज्यतेऽनेनेति रागः। करणे घजिः, 'घजि च भावकरणयोः' (6-4-27) इत्युपधानकारलोपे, उपधाभूताकारस्य वृद्धौ कुत्वे च रूपमेवम्। अन्यद्रागः इत्यत्र, 'अष्टयतृतीयास्थस्य अन्यस्य दुग् आशीराशास्थास्थितोत्तुकोतिकारक-रागच्छेषु' (6-3-99) इति रागशब्दे परत अन्यशब्दस्य दुगागमः।
5. रज्यति प्रेक्षकाणां मनांसत्रेत्यर्थेऽन्तर्भावितप्रथाद्वाराधिकरणे घजि कुत्वे रूपमेवम्। रङ्गः=नाटकादीनां प्रेक्षणस्थानम्।
6. 'हलश्च' (3-3-121) इत्यनेन संज्ञायां घजिः, 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (3-3-118) इति घप्रत्यये वा सति कुत्वे रूपमेवम्। रङ्गः=देशविशेषः, देवश्च।

विरज्य, विरञ्जय-१विरजय, विरिङ्गक्षय, विरारज्य;
रञ्जम् २, } २रञ्जम् २-रञ्जम् २-रजम् २-राजम् २, } रिङ्गक्षम् २, }
रक्त्वा २, } रञ्जयित्वा २-रजयित्वा २, } रिङ्गक्षित्वा २, }
रारजम् २; } ३रजकः-रजकी, ४रजनः-रजनी, ५रजतम्, ६रजः।
रारजित्वा २; }

(1373) "रन्ज रागे" (IV-दिवादि:-1167. अक. अनि. उम.) [अ]

'रजते रजतीत्येव रज्यते रज्यतीत्यपि ॥

रागार्थं शाप्त्वनोद्वै द्वे..... ।' (शो. 57-58) इति देवः।

1. प्यन्तात् कत्वे ल्यपि मृगरमणार्थे नकारलोपे, मित्संज्ञकत्वात् उपधाहत्वे च 'ल्यपि लघुपूर्वात्' (6-4-56) इति गेत्यादेशे रूपमेवम्।
  2. 'जनीजृष्टकन्सुरञ्जोऽमन्ताश्च' (ग. सू. भवादिषु) इत्यत्रार्थविशेषानिर्देशपुरस्सरं भित्वानुशासनात्, अनुपधात्वेऽपि रञ्जम् २-रञ्जम् २ इति दीर्घविकल्पः, 'चिण्मुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम्' (6-4-93) इति सूत्रेण भवतीति माधवः। मृगरमणार्थे नलोपपक्षे तु रञ्जम् २-राजम् २ इति द्विरूपविषये न विप्रतिपत्तिरिति हेयम्।
  3. 'क्वन् शिल्पसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' [द. उ. 3-5] इति क्वन्प्रत्ययः। प्रत्ययस्य कित्वादुपधानकारलोपः।
  4. 'रजः षुगुर्' [द. उ. 5-24] इति क्षुग्नप्रत्ययः। रजति रज्यते वाऽनेनेति रजनः=रजकः, रागश्च। 'स च बाहुलकात् दिद्रष्टव्यः।' इति कैयटोत्तेः (6-4-24) त्रियां त्रिपि रजनी रात्रिः, हरिद्रा च।
  5. 'पृष्ठिरञ्जिभ्यां कित्' [द. उ. 6-15] इति अतच्चप्रत्यये, कित्वेनानुनासिलोपे च रूपम्। रजनेऽस्मिन् जना इति रजतम्=ज्ञोहविशेषः। "रजतस्य विकारो राजतम् —'प्राणिरजतादिभ्योऽज्' (4-3-154) इति षष्ठ्यन्तात् विकारेऽज-प्रत्ययः। अत्र, 'अनुदात्तादेः—' (4-2-44) इत्येवाजि सिद्धे पुनरब्दिवधानम्, 'मयद्वैतयोः—' (4-3-143) इति विकारमययो बाधनार्थम्।' इति मा. धा. वृत्तिः। एतेन 'रजतमयम् पात्रम्' इति च्छान्दसानां प्रयोगोऽपाणिनीय इति हेयम्।
  6. 'भूरञ्जिभ्यां कित्' [द. उ. 9.76] इत्युपन्त्रत्ययः, स च किच भवति। रजः=अशुभम्, रेणुश्च।
- [अ] धातोरस्यापि 'जनीजृष्टकन्सुरञ्जोऽमन्ताश्च' (ग. सू. भवादिषु) इत्यत्र ग्रहणं हेयम्। क्षीरस्वामिना "स्वरितेत्वार्थं विकरणार्थं च इह (दिवादिषु) पाठः।" इत्युक्तम्। भवादिष्वपि उभयपदित्वस्याविशिष्टत्वात् तत्रापि स्वरितेत्वस्यैवाज्ञोकाराच चिन्त्यमिदमिति हेयम्। विकरणार्थं स्वरार्थमिति सादिति भाति।

रञ्जकः-जिका, रञ्जकः-जिका-जिका, रिरञ्जकः-क्षिका, रारञ्जकः-जिका ; रञ्जका-रञ्जकी, रञ्जयिता-रञ्जयिता-त्री, रिरञ्जिता-त्री, रारञ्जिता-त्री ; इत्यादिकानि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकरञ्जतिवत् (1372) ज्ञेयानि । शतरि^१ रञ्जन्-नंती, इति, शानचि, रञ्जमानः इति च भवति । भौवादिकधातुवत् सर्वाण्यपि विशेषरूपाण्यस्मादपि भवन्तीति च बोध्यम् । विनुणि-^Aरागी ।

(1374) “रप व्यक्तायां वाचि”

(I-भ्वादि:-401. अक. सेद्. पर.)

‘—वचसि क्लैंचे’ इति दशपाद्युणादिवृत्ति (I-111) पाठः । रापकः-पिका, रापकः-पिका, रिरपिषकः-षिका, रारपकः-पिका ; रपिता-त्री, रापयिता-त्री, रिरपिषिता-त्री, रारपिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचपतिवत् (497) ज्ञेयानि । ^२राध्यम्, ^३रिपुः इमौ रूपौ विशेषेण भवतः इति ज्ञेयम् ।

(1375) “रफ गतौ” (I-भ्वादि:-413. सक. सेद्. पर.)

धातुमसुं हिंसार्थं पठति कण्ठः इति क्षीरस्वामी ।

राफकः-फिका, राफकः-फिका, रिरफिषकः-षिका, रारफकः-फिका ; रफिता-त्री, रिरफिता-त्री, रारफिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकचपतिवत् (497) बोध्यानि ।

1. शतरि शपो दिवादित्वाच्छयनि, तस्यापित्सार्वधातुकत्वेन छिद्रद्वावात्, ‘अनिदितं हल उपधायाः किङ्गति’ (६-४-२४) इत्युपधानकारलोपः ।
2. ‘आसुयुविश्वपि—’ (३-१-१२६) इति ष्यत् । यतोऽपवादः ।
3. ‘रपेरिचोपधायाः’ (द. उ. १-१११) इति कुप्रत्ययः, उपधायाः इच्च भवति । रिपुः=वैरी । अत द. उ. टिप्पण्याम् “इवेतवनवासिना रपेहिंसार्थत्वमाश्रिय रिपुशब्दो निरुक्तः । तथाहि—“रपति हिनस्ति इति रिपुः=शत्रुः । संज्ञाशब्देषु धातोरथन्तरवृत्तित्वमस्ति । तथाशुक्तम्—‘धातोस्तदर्थतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ।’ इति” [पृष्ठम् १४, १५.] इयुक्तम् ।
- A. ‘एता देवानुरोधिन्यो द्वेषिण्य इव रागिणम् ।’ भ. का. ७. ९.

(1376) “रफि गतौ” (I-भ्वादि:-414. सक. सेद्. पर.)

केचित् हिंसार्थकत्वमसाङ्गीकुर्वन्तीति क्षीरतरङ्गिणीतो ज्ञायते ।

रम्फकः-म्फिका, रम्फकः-म्फिका, रिरम्फिषकः-षिका ; रारम्फकः-म्फिका ; रम्फिता-त्री, रम्फयिता-त्री, रिरम्फिषिता-त्री, रारम्फिता-त्री ; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककम्पतिवत् (166) बोध्यानि । अस्य धातोः गत्यर्थकत्वात् ष्यन्तात् शानचि-रम्फयमाणः, रम्फयिष्यमाणः इति विशेषः । घणि-^Aसुरम्बः ।

(1377) “रबि शब्दे” (I-भ्वादि:-376. अक. सेद्. आत्म.)

रम्बकः-म्बिका, रम्बकः-म्बिका, रिरम्बिषकः-षिका, रारम्बकः-म्बिका ; रम्बिता-त्री, रम्बयिता-त्री, रिरम्बिषिता-त्री, रारम्बिता-त्री ; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककम्पतिवत् (166) ज्ञेयानि । ^१रम्बणः, ^२सुरम्बी, ^३हेरम्बः, ^B अस्य धातोः इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1378) “रभ राभस्ये” (I-भ्वादि:-974. अक. अनि. आत्म.)

राभस्यम्=कार्योपक्रमः । अयं प्रायेण आङ्गूपूर्वक एव प्रयुज्यते ।

1. ‘अनुदातेतश्च हलादेः’ (३-२-१४९) इति, ‘चलनशब्दार्थादिकर्मकाशुच्’ (३-२-१४८) इति वा युच् ताच्छीलिकः ।
2. ‘सुष्यजातौ—’ (३-२-७८) इति णिनिप्रत्यये रूपमेवम् ।
3. हे इत्येवं रम्बते इति हेरम्बः=विनायकः । पचायचि रूपमेवम् । ‘के रम्बते—करम्बः । स्वर्ण रत्नकरम्बितम्, कृबन्ध चित् (‘कृबन्ध’ द. उ. ७-१७) इत्यम्बज् वा’ इति क्षीरतरङ्गिण्यासुक्तम् । “‘हः शङ्करे हरौ हैंसे रणरोमाश्वाजिषु’ इति नानार्थरत्नमाला । ‘हे उषसि रम्बते’ इति स्वामी ।” इति अमरसुधा (१-३८) ।
- A. ‘हयैः सुरम्फैर्द्रुतमर्बतो रवेः पर्वद्विरालव्यंत रक्तिमा करैः ।’ धा. का. १-५४.
- B. ‘सकम्पद्वेरम्बसमानलम्बनाः.......।’ धा. का. १-४९.

१ आरभकः-भिका, २ रभकः-भिका, ३ रिष्यकः-पिसका, रारभकः-भिका ;
 ४ आरबधा-ब्धी, रभयिता-त्री, रिषिता-त्री, रारभिता-त्री ;
 — रभयन्-न्ती, रभयिष्यन्-न्ती-ती ; —
 ५ आरभमाणः, [भोक्तुम्] आरभमाणः, रभयमाणः, रिष्यमाणः, रारभ्यमाणः,
 रप्यमाणः, रभयिष्यमाणः, रिषिष्यमाणः, रारभिष्यमाणः ;
 सुरप्-सुरभ्-सुरभी-सुरभः ; — —
 आरबधम्-ब्धः, रभितम्-तः, रिषितम्, रारभितम्-तः-तवान् ;

1. 'रभेरशब्लिटोः' (7-1-63) इति, अजादिषु प्रत्ययेषु शब्लिड्वर्ज नुमागमः । एवमेव घजादिष्वयि हेयम् । "काशकृत्सनधातुपाठीयकन्नडटीकायां रभकः रभः, रभमाणः, रभणीयम् इत्यादिप्रयोगेषु तुमोऽदर्शनात् वस्तुतः सानुषज्ञाः आरभः, आरभणम् ..... इत्येवमादयः प्रयोगः न रभयातोः किं तहि ? सानुषज्ञस्य रभयातोः...." इत्यादिकं क्षीरतरङ्गिणीटिष्यणे (पुटे 151) दुदूरै विचारितम् । तत्र पाणिनीयथा तुपाठकोशेषु कुञ्चपि सानुषज्ञस्य रभमधातोऽस्तेषाभावात् प्रमाणं सूर्यमिति बोध्यम् । 'रेभृ शब्दे' इति भौवादिकस्य धातोः दुर्गासम्मतं 'रभ शब्दे' इति पाठमाश्रित्य निर्विहं केचित् कुर्वन्ति । तदपि दुर्गार्ण्यस्तत्पाठानादरात् न प्रमाणमिति बोध्यम् ।
2. यथन्ते ष्वुलि, 'अत उपधायाः' (7-2-116) इति प्रासां परामपि वृद्धिं बाधित्वा, 'रभेरशब्लिटोः' (7-1-63) इति नुम् नियत्वाद्भवति ।
3. सचन्ते, 'सनि सीमाध्यरभ—' (7-4-54) इत्यादिना इस् । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (7-4-58) इत्यभ्यासलोपः । 'स्कोः—' (8-2-29) इति सलोपः । भकारस्य चत्वेन पकारः ।
4. तृजादिषु 'क्षषत्तथोः—' (8-2-40) इति धत्वे, जश्वे च रूपमिति हेयम् ।
5. शानचि, 'रभेरशब्लिटोः' (7-1-63) इत्युत्तमात् नुमागमो न । यस्तु परिभाषेन्दुशोक्त्रे 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' (परिभाषा 16) इत्यत, "..... संज्ञाभूतानां प्रतिषेधम् आरभता चार्तिककृता....." इति वाक्ये, आत्मनेपदस्यास्य धातोः शतन्तप्रयोगः प्रयुक्तः, स तु सम्यातायात इति न तावता धातोरस्योमयपदित्वं कल्प्यम् । न च 'अनुदत्तेत्वलक्षणमात्मनेपदम् अनियम्' (परि. 97) इति वचनात् आत्मनेपदस्यानित्यत्वात् 'आरभता' इति प्रयोगः सूपपत्र इति वाच्यम् । तस्याः परिभाषायाः भाष्याद्यनादत्तवेनाप्रामाण्यस्य नागेशभद्रैरेव समर्थितत्वादिस्यन्यत्र विस्तरः । 'भोक्तुम् आरभमाणः' इत्यत, 'शक्वृष्टज्ञाग्लाघटरभ—' (3-4-66) इत्यादिना धातुमात्रात् तुमुन् ।

१ रभः-रभा, २ साध्वारभी, रभः, रिष्युः, ३ रारभः ;
 आरबधव्यम्, आरभयितव्यम्, रिषितव्यम्, रारभितव्यम् ;
 आरभणीयम्, आरभणीयम्, रिषिणीयम्, रारभणीयम् ;
 ४ आरभ्यम्, आरभ्यम्, रिष्यम्, रारभ्यम् ;
 ईषद्रभः-दूरभः-सुरभः ; — —
 आरभ्यमाणः, आरभ्यमाणः, रिष्यमाणः, रारभ्यमाणः ;
 आरभः, आरभः, रिष्यः, रारभः ;
 आरब्युम्, आरभयितुम्, रिषितुम्, रारभितुम् ;
 रघ्वः, आरभणा, रिषिणा, रारभणा ;
 आरभणम्, आरभणम्, रिषिनम्, रारभणम् ;
 रघ्वा, रभयित्वा, रिषित्वा, रारभित्वा ;
 आरभ्य, आरभ्य, आरिष्य, आरारभ्य ;
 रभम् २, } रभम् २, } रिष्यम् २, } रारभम् २ ; }
 रघ्वा २, } रभयित्वा २, } रिषित्वा २, } रारभित्वा २ ; }
 रभसः ।

(1379) "रभि शब्दे"

(I-स्वादि:-385. अक. सेह. आत्म.)
 'रेभृ शब्दे' इत्यस्य दुर्गसम्मतः पाठ एवमिति क्षीरतरङ्गिणीतो ज्ञायते । रभकः-भिका, रभकः-भिका, रिरभिषकः-षिका, रारभकः-भिका ; रभिता-त्री, रभयिता-त्री, रिरभिषिता-त्री, रारभिता-त्री ; इतीमानि रूपाणि भौवादिककुण्ठितिवत् (209) ज्ञेयानि । 'करभः' ।
 ^प्ररभणम् ।

1. पचायचि नुभि रभः । लियां टापि रभा=अप्सरोविशेषः, कदली च ।
2. 'साधुकारिण्युपसंख्यानम्' (वा. 3-2-78) इति णिनिः ।
3. यडन्तात् पचायचि, यच्चो छुकि नुमागमे च रूपमेवम् ।
4. 'पोरदुपधात्' (3-1-98) इति यत्प्रत्ययः । हलन्तलक्षण्यतोऽपवादः ।
5. 'अल्यविचमितमिरभि—' [द. उ. 9-44] इत्यसच्चप्रत्यये रूपम् । बाहुलकात्, 'राभस्ये' इति निर्देशादा नुम् न ।
6. केन जलेन रभ्यते=मिश्रीक्तियते इति करभः=दधिसक्तवः । 'अकर्तरि च कारके—' (3-3-19) इति घञ् । धातूनामनेकार्थत्वात् मिश्रीकरणार्थेऽत्र वृत्तिः । 'ज्योत्स्नाकररभमुदरभयश्कोरा: ॥' इति मुरारिः (अनर्धराघवे 2-83) ।
- A. 'प्रचीभ्यरेषैः पश्वोऽभ्यसां निविप्ररभणस्तमिभिरागता व्रजम् ।'

धा. का. 1-50

(1380) “रम क्रीडायाम्” (I-भादि:-853. अक. अनि. आत्म.)¹

ज्वलादिः ।

‘रम—’ इत्युदितं केचित् पठन्ति ।

^१रामकः-मिका, ^२रमकः-मिका, ^३रिंसकः-सिका, ^४रंरमकः-मिका ;
^५रन्ता-रन्ती, रमयिता-त्री, रिंसिता-त्री, रंरमिता-त्री ;
^६विरमन्-आरमन्-परिरमन्-न्ती, [७देवदत्तम्] उपरमन्, [८यावद्भुक्तम्]
उपरमन्, रमयन्-न्ती, ^९विरिंसन्-आरिंसन्-परिरिंसन्-देवदत्तम्-उपरिंसन्,
[यावद्भुक्तम्] उपरिंसन्-न्ती ; —
विरस्यन्-न्ती-ती, आरस्यन्, परिरस्यन्, [देवदत्तम्] उपरस्यन्, रमयिष्यन्-
न्ती-ती, विरिंसिष्यन्-आरिंसिष्यन्-परिरिंसिष्यन्-देवदत्तम्-उपरिंसन्-
[यावद्भुक्तम्] उपरिंसिष्यन्-न्ती-ती ; —
रममाणः, यावद्भुक्तमुपरमाणः, रमयमाणः, रिंसमानः, रंरम्यमाणः ;
रस्यमानः, [यावद्भुक्तम्] उपरस्यमानः, रमयिष्यमाणः, रिंसिष्यमाणः ;
रंरमिष्यमाणः ;

१. उदात्तोपदेशाभावात् वृद्धिनिषेधो नात्र प्रवर्तते । एवमेव वृद्धियोग्येषु घबादिष्ठु सर्वत्र बोध्यम् ।
२. अमन्तत्वेन, ‘जनीजृष्टनसुरजोऽमन्ताश्च’ (ग. सू. भादिषु) इति मित्संज्ञायाम्, ‘मितां हस्तः’ (6-4-92) इति औ उपधाया हस्तः । एवं ष्ठन्ते सर्वत्र बोध्यम् ।
३. ‘यमिर्भमन्तेज्जनिङ्गे इष्ठते रमिश्च’ (व्याघ्रभूतिकारिका 7-2-10) इति वचनात् अनिदत्तम् । सनि परतो मकारस्यानुस्वारे रूपमेवं सर्वत्रेति बोध्यम् ।
४. यद्यन्ते सर्वत्र, ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ (7-4-85) नुगगमः ।
५. धातोरनिद्रत्वात्, धातुमकारस्यानुस्वारे परस्वर्णे च रूपमेवम् ।
६. ‘व्याहृपरिभ्यो रमः’ (1-3-83) इति वचनात् वि, आ(ह), परिपूर्वकादस्माच्छता ।
७. ‘उपाच्च’ (1-3-84) इति परस्मैपदं शता । नच उपपूर्वकस्य रमेरकर्मकत्वात् कथं ‘देवदत्तमुपरमन्’ इति सकर्मकप्रयोगोपपत्तिरिति वाच्यम् । ‘अन्त’ भर्वितण्यर्थोऽत्र सकर्मकः । इति क्षीरतरङ्गिण्याद्युक्तेः ‘देवदत्तमुपरमयन् इत्यर्थकत्वादिति हेयम् । ‘अन्तभर्वितः=बुध्याऽनुप्रवेशितो ष्ठर्थः=प्रयोज्यप्रयोजकभावो यस्य स तथोक्तः । एवंविधस्य तस्य प्रयोजयेन कर्मणा सकर्मकत्वमुपपश्यत एव ।’ इति न्यासोळिंहवधार्या ।
८. ‘विभाषाऽकर्मकात्’ (1-3-85) इति परस्मैपदं, शता । भोजनाद् भोजनाज्जिवर्तते इत्यर्थः । पक्षे यथाप्राप्तमात्मनेपदमपि साधुः ।
९. ‘पूर्ववत् सनः’ (1-3-62) इति सञ्जन्ताच्छतुरुपपत्तिर्हेया ।

^१सुरत्-सुरतौ-सुरतः ;

रतम्-रतः-रतवान्, रमितः, रिरसितः, ररमितः-तवान् ;

^३रमः-रमा, रामः-रामा, ^४रामः, ^५रम्यः, रमणीयः, ^६रेमिः, ^७रन्तिः, रतिः, ^८रमणः^A, ^९स्तम्बेरमः^B

१. ‘गमादीनामिति वक्तव्यम्’ (वा. 6-4-40) इति वचनात् किपि अनुनासिकलोपः । तु कृ च भवति ।
२. निष्ठायाम्, ‘अनुदातोपदेशवनतितोल्यादीनाम् अनुनासिकलोपो ज्ञलि विडति’ (6-4-37) इत्यनुनासिकलोपः । एवमेव क्तवा-क्तिन्प्रभृतिव्यवीति हेयम् ।
३. ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो जः’ (3-1-140) इति कर्तरि णप्रत्ययो विकल्पेन । णप्रत्ययपक्षे रामः इति भवति । पक्षे पचादित्वादौत्सर्गिकेऽचप्रत्यये रमः इति भवति । क्लियां टापि रमा, रामा इति भवतः ।
४. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घञि रूपमिति केचित् । अन्ये तु ‘रमन्ते योगिनो यस्मिन् चिदानन्दे परात्मनि ।’ इत्यादिनिर्वचनानुसारेणाधिकरणे, ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ (3-3-19) इति घञ् इति साध्यनिति ।
५. ‘पोरदुपधात्’ (3-1-98) इति ष्ठदपवादो यत्प्रत्ययः । अयं च बाहुलकात् कर्तरि भवति । एवमेव रमणीयः इत्यत्रापि बाहुलकादेवानीयरिति प्रक्रियासर्वस्वम् ।
६. ‘उत्सर्गेष्ठनदसि सदादिभ्यो दर्शनात्’ (वा. 3-2-171) इति वचनात् किप्रत्ययोऽथवा किन्प्रत्ययः । छन्दसि विषये ‘सेदिः, मेनिः, रेमिः—’ इत्यादीनां किकिन्तानां बहूनां शब्दानां दर्शनात् ‘आदगमहनजनः किकिनौ लिद् च’ (3-2-171) इत्यत्र परिणन्मास्तु । किं तु औत्सर्गिकस्त्रं किकिनोः—इति प्रकृतवार्तिकार्थः । किकिनोः प्रत्ययोर्लिङ्गवद्वावातिदेशात् द्विर्वचनम् । एत्वाभ्यासलोपौ च भवतः ।
७. ‘क्तिक्तौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति क्तिन् । ‘न क्तिचिदीर्धश्च’ (6-4-39) इति दीर्घानुनासिकलोपनिषेधः ।
८. रतिरिति मन्त्रयपत्न्युच्यते । अत्र बाहुलकात्, ‘क्लियां क्तिन्’ (3-3-94) इति संज्ञायां क्तिन् । अनुनासिकलोपः । ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ (3-3-19) इत्यतोऽत्र (3-3-94) ‘संज्ञायाम्’ इत्यनुर्वत्तते । ‘संज्ञायाम्’ (3-3-109) इति प्राप्तस्य षुलोऽपवादः ।
९. नन्यादित्वात् (3-1-134) ष्ठन्तात् कर्तरि ल्युः । रमणी इति तु गौरादि- (4-1-41) पाठात् छीषि साधुः ।
१०. ‘स्तम्बकर्णयो रमिजोः’ (3-2-13) इति स्तम्बरूपे मुबन्ते उपपदे रमेरचप्रत्ययः । स च ‘हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्’ (वा. 3-2-13) इति नियमात् गजविषय एव । स्तम्बे रमत इति स्तम्बेरमः=हस्ती । ‘हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्’ (6-3-9) इति, ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ (6-3-14) इति वा सप्तम्या अल्पक् ।
- A. ‘नन्दनानि मुनीन्द्राणां रमणा ने वनौकसाम् ।’ भ. का. 6-73.
- B. ‘बलिनावमुमदीन्द्रं युवां स्तम्बेरमाविव ।’ भ. का. 6-93.

११०६

रम

१मनोरमा,	रामः,	रिरंसुः ^A -रिरमयिषुः,	रंरमः;
रन्तव्यम्,	रमयितव्यम्,	रिरंसितव्यम्,	रंरमितव्यम्;
रमणीयम्,	रमणीयम्,	रिरंसनीयम्,	रंरमणीयम्;
रम्यम्,	रम्यम्,	रिरंस्यम्,	रंरम्यम्;
ईषद्रमः-दूरमः-सुरमः-;	—	—	—
रम्यमाणः,	रम्यमाणः,	रिरंस्यमाणः;	रंरम्यमाणः;
रामः,	२उपरमः,	३आरामः,	रामः, रिरंसः;
रन्तुम्,	रमयितुम्,	रिरंसितुम्,	रंरमितुम्;
रतिः,	रमणा,	रिरंसा-रिरमयिषा,	रंरमा;
रमणम्,	रमणम्,	रिरंसनम्,	रंरमणम्;
४रत्वा,	रमयित्वा,	रिरंसित्वा,	रंरमित्वा;
५विरम्य-विरत्य,	विरमद्य,	विरिरंस्य,	विरंरम्य;
रामम् २, } रामम् २-रामम् २, }	रिरंसम् २, }	रंरमम् २ ; }	
रत्वा २, } रमयित्वा २, }	रिरंसित्वा २, }	रंरमित्वा ; }	

1. मनोसि रमथतीति मनोरमा। एन्तात् कर्मण्यणि, बाहुलकत्वेन अजादिषु (4-1-4) पाठात् छीपं बाधित्वा टाप्। प्रौढमनौरमा, बालमनौरमा इत्याधिभिधानमेव टाबन्तवे, तत्रापि बाहुलकाश्रयणे बीजमिति हेयम्। ‘अभिधानलक्षणाः कृत्तद्वितसमासान्ताः’ इति भाष्येऽसङ्कुट्कमिद्यावधेयम्।
2. ‘यम उपरमे’ इति धातुकोशेषु निर्देशात् बाहुलकात् भावेऽपत्ययोऽन्न घनपवाद् इति हेयम्।
3. आरमन्त्यस्मिन् इत्यारामः=उपवनम्। ‘अकर्तृरि च कारके—’ (3-3-19) इति संज्ञायां घञ्।
4. ये हु ‘रमु—’ इति धातुमसुं पठन्ति, तेषाम् ‘उदितो वा’ (7-2-56) इति कत्वायामिड्विकल्पे रमित्वा-रत्वा इति रूपद्वयं प्रग्रोति। परं हु, ‘तत् (=उदित्वम्) महान्तो न सहन्ते।’ इति माधवायुक्ते: उदित्वमस्यापाणिनीयमिति हेयम्।
5. ‘वा ल्यपि’ (6-4-38) इति अनुनासिकलोपविकल्पः। तत्र ‘वाऽमः’ (वा.6-4-37) इति वचनात् अमन्तानामनुदातोपदेशानां धातूनां विकल्पेनानुनासिकलोप इति विज्ञायते। एतदेव व्यवस्थितविभाषात्वेन तत्र तत्रोच्यते।
- A. ‘अय रिरंसुमसुं युगपद्विरौ कृतयथ स्वतस्प्रसवश्रिया।’ शि. न. 6-1.

१रमतिः, २रण्डा, ३रत्नम्, ४सुरतः-सूरतः, ५रथः, ६रमण्यम्, ७रहः।

(1381) “रथ गतौ” (I-भादि:-482. सक. सेद्व. आत्म.)

रथकः-यिका, रथकः-यिका, रिरयिषकः-षिका, रारथकः-यिका; रथिता-त्री, रथयिता-त्री, रिरयिषिता-त्री, रारयिता-त्री; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकचयतिवत् (502) ज्ञेयानि। निरथः^B घनि-रथः, किपि-प्रत्-प्रतौ-प्रतः इति, अचि-रथः-इति च विशेषः।

(1382) “रवि गत्यर्थः” (I-भादि:-596. सक. सेद्व. पर.)

रण्वकः-रण्विका, रण्वकः-ण्विका, रिरण्विषकः-षिका, रारण्वकः-ण्विका; रण्विता-त्री, रण्वयिता-त्री, रिरण्विषिता-त्री, रारण्विता-त्री; इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाणि भौवादिककन्दतिवत् (163) ज्ञेयानि। शतरि-^Aरण्वन्न-न्ती, इति भवति।

(1383) “रश (समूहक्रिणशब्देषु ?)” (I-भादि: अक. सेद्व. पर.)

“रशिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः, सः राशिः, रशिमः, रशना इत्येवं-

1. ‘रमेनित्’ (द. उ. 1-32) इति प्रत्यये रूपम्। रमन्त्यस्याम् इति रमतिः=कीडा। यद्यपि ‘इक्षितपौ धातुनिर्देशे’ (वा. 3-3-108) इति शितपि, शित्वा-च्छपि रमतिः इति सिद्धतिः; तथापि तत्र भावार्थकत्वात्, अधिकरणार्थत्वलाभाय दशपाद्युणादिषु पाठ इति बोध्यम्।
2. ‘जमन्ताऽङ्गः’ [द. उ. 5-7] इति डप्रत्ययः। बाहुलकात् ‘चुद्’ (1-3-7) इति डकारस्येत्संज्ञा न। ‘जम्’ इति ‘जमच्छननम्’ इत्यस्य प्रत्याहारः उणादिषु दर्शयते।
3. ‘रमेस्त च’ [द. उ. 5-46] इति नप्रत्ययः, तकारश्चान्तादेशः। रमन्तेऽस्मिन् इति रत्नम्=वैद्यर्यादिः।
4. ‘सौ रमे को दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः’ [द. उ. 6-23] इति कप्रत्यये पाक्षिके पूर्वपददीर्घे च सुरतः-सूरतः इति सिध्यतः। सूरतः=बुधः।
5. ‘हनिकुषिनीरमि—’ [द.उ.6-27] इत्यादिना क्यन्प्रत्ययः। उपधानकारलोपश्च।
6. ‘शूरमयोश्च’ [द. उ. 8-8] इति अन्यप्रत्ययः। रमण्यम्=शोभनम्।
7. ‘रमेदेशे हश्च’ [द. उ. 9-74] इति अमुन्त्रश्चयो देशे गम्यमाने. हकारश्चान्तादेशः। रमन्तेऽस्मिन् इति रहः=विविक्तदेशः।
- A. ‘जिन्वन्तमुवाँ निजरिणवनैः सतां रण्वन्तमन्तर्भैवधन्वपाद्यम्।’ वा. का. 1-76.

विषयः ।.....” इति ‘तृज्वत् कोषुः’ (7-1 95) हत्यत्र भाष्यात् “रशिलुशी अपठितावपि भाष्यकारवचनाद् धातुं बोद्धन्त्यौ ।” इति प्रदीपवाक्यात्, “धातुपाठे पठितावाचार्येणेति बोद्धव्याविख्यर्थः ।” इति उद्योतवाक्याच्च रशधातुः धातुपाठे पूर्वमासीदधुना तु भ्रष्ट इति ज्ञायते । तत्र च निरुक्तरूपत्रयविषय एवास्य प्रयोग हत्यपि भाष्यादस्माज्जायते । प्रयुक्तानां शब्दानां राशि-रशिम-रशनात्मकानां लोकप्रयोगानुसारेणास्माभिर्थनिर्देश ऊहितः । औत्सर्गिकः शब्दिकरण इति ज्ञेयम् । यद्यपि निरुक्तरूपत्रयेष्वपि इडागमप्रसक्त्यमावात् अनिदृत्वेऽपि न क्षतिः ； तथापि अनिदृकारिकासु परिगणनाभावादस्य सेद्वयमिति ज्ञेयम् । ‘शेषात् कर्तरि—’(1-3-78) इति परस्मैपदम् । राशिरित्यत्र ‘इण् अजादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इति इष्प्रत्ययः । उपधावृद्धिः । रशिमरित्यत्र तु बाहुलकादौणादिको मिप्रत्यय इति बोध्यम् । रशना इति तु ख्युडन्तम् । बाहुलकात् अजादिषु (4-1-4) पाठात् टाविति बोध्यम् । उणादिषु ‘अशे रश च’ (द. उ. 1 15) इत्यनेन अशवातोः रशिमशब्दनिर्वचनं कृतम् । एतनिरुक्तभाष्यविरुद्धम् ।

(1384) “रस शब्दे” (I-भ्वादि:-713. अक. सेद्व. पर.)

‘शब्दे शपि रसेत्, स्नेहास्वादयो रसयेद्रसेः ।’ (क्षो. 193) इति देवः । रासकः-सिका, रासकः-सिका, रिसिषकः-षिका, रारसकः-सिका ; रसिता-त्री, रासयिता-त्री, रिसिषिता-त्री, रारसिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकच्छहतिवत् (178) बोध्यानि । किपि सुरः-सुरसौ-सुरसः ; ¹रसमानः-^A, ²रसः, वेदरासी, ^Bरारस्यमानः ; ³रस्म्, अस्य धातोः इमानि रूपाण्यविकानीति विशेषः ।

1. ‘ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्’ (3-2-129) इति ताच्छील्ये चानश्प्रत्यये रूपमेवम् ।
2. पचायचि (3-1-134) रूपमेवम् ।
3. ‘तुषिषुषुरसिभ्यः किन्’ (द. उ. 5-44) इति नप्रत्यये रूपम् । किन्तवाद् न वृद्धिः । रसतीति रसनम्=द्रव्यजातिः ।
- A. ‘परिमसर्वं ततिर्जलानामभिनद्वा रसम् न सारसेन ॥’ शि. व. 6-75.
- B. ‘उच्चे रारस्यमानां तां कृपणां रामलक्ष्मणौ ।’ भ. का. 5-96.

(1385) “रस आस्वादनस्नेहनयोः”

(X-भुरादि:-1931. सक. सेद्व. उभ.) अदन्तः ।

‘शब्दे शपि रसेत्, स्नेहास्वादयो रसयेद्रसेः ।’ (क्षो. 193) इति देवः । रसकः-सिका, रिसिषकः-षिका ; रसयिता-त्री, रिसिषिता-त्री ; अरसयन्-न्ती, रिसिषिन्-न्ती ; रसयमानः, रिसिषमाणः, रसयिष्यमाणः, रिसिषिष्यमाणः, सुरः-सुरसौ-सुरसः ; रिसिष्यद्-यिष्वौ-यिषः ; रसितम्-तः, रिसिषितम्-तः-तवान् ; ¹रसः, विरसः, सुरसः, सुरसी, रिसिषुः ; रसयित्यम्, रिसिषित्यम् ; रसनीयम्, रिसिषणीयम् ; रसम्, रिसिष्यम्, ईषद्रसः-दूरसः-सुरसः ; रसमानः, रिसिष्यमाणः, रसः, रिसिषः, रसितुम्, रिसिषितुम् ; रसना, रिसिषा, रसनम्, रिसिषणम्, रसिष्वा, रिसिषिष्वा ; ²प्ररसय्य, प्ररिसिष्य, रसम् २, रसिष्वा २, रिसिष्यम् २, रिसिषिष्वा २ ; इति विशेषः ।

(1386) “रह त्यागे” (I-भ्वादि:-731. सक. सेद्व. पर.)

‘रहयेत् रहति त्यागे, गतौ रहेत्तु रंहति ।’ (क्षो. 195) इति देवः । राहकः-हिका, राहकः-हिका, रिहिषकः-षिका, रारहकः-हिका ; रहिता-त्री, रहिता-त्री, रासयिता-त्री, रारहिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकच्छहतिवत् (514) बोध्यानि, ³रहः विरहः-⁴विराही, ⁵रहस्यम्, अनुरहसम्-अवरहसम्, तसरहसम्, ⁶रहुः, इमानि रूपाणि

1. रस्यन्ते आस्वाद्यन्तेऽनेन इति ‘एरच्’ (3-3-56) इति अच्चि रूपम् । घञ् वा इति केचित् ।
2. ‘त्ययि लघुपूर्वात्’ (6-4-16) इति जेरयादेशः ।
3. पचायचि रूपमेवम् ।
4. ‘सुख्यातौ—’ (3-2-78) इनि गिनिप्रत्यये रूपमेवम् । विरही इति तु विरहोऽस्यास्तीति मत्वर्थीय इनिप्रत्यये रूपम् ।
5. औणादिके (9-49) अहुन्प्रत्यये रहः इति भवति । रहसि भवम्=रहस्यम् इत्यत्र दिगादित्यात् (4-3-54) यत् प्रत्यये रूपमेवम् ।
6. ‘दृष्टिजनिचरिचटिरहिष्यो लुण्’ [1-88] इति लुणप्रत्यये रूपमेवम् ।
- A. ‘देवौधे दृष्टुःखने रसयति व्याकर्षदेनं क्षितौ ॥’ धा. का. 3, 62.

अस्य धातोः विशेषेण भवन्ति ।

(1387) “रह त्यागे” (X-चुरादि:-1626. सक. सेट्. उभ.)

^१ज्ञपादिः । धातुमसुं क्षीरस्वामि-मैत्रेयौ न पठतः । ^२रहकः-हिका, रिरह-यिषकः-षिका ; रहयिता-त्री, रिरहयिषिता-त्री ; इत्यादीनि रूपणि समस्तान्यपि चौरादिकचहयतिवत् (515) बोध्यानि । क्षिपि-^३प्ररद्-प्ररह-प्ररहौ-प्ररहः ; ल्यपि-^४प्ररहय्य^A, णमुलि-रहम् २ राहम् २ इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1388) “रह त्यागे” (X-चुरादि:-1859. सक. सेट्. उभ.)

कथादिः, अदन्तः, ।

‘रहयेत् रहति त्यागे गतौ रंहेस्तु रंहति ।’ (श्लो. 195) इति देवः । रहकः-हिका, रिरहयिषकः-षिका ; रहयिता-त्री, रिरहयिषिता-त्री ; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपणि चौरादिकचहयतिवत् (515) बोध्यानि । णमुलि रहम् २, इत्येकमेव रूपमिति विशेषः । यत्प्रत्यये-विरक्तः^B इति ज्ञेयम् ।

(1389) “रहि गतौ” (I-भ्वादि:-732. सक. सेट्. पर.)

‘रहयेत् रहति त्यागे गतौ रंहेस्तु रंहति ।’ (श्लो. 195) इति देवः । रंहकः-हिका, रंहकः-हिका, रिरंहिषकः-षिका, रारंहकः-हिका ; रंहिता-त्री, रंहिता-त्री, रिरंहिषिता-त्री, रारंहिता-त्री ; इत्यादीनि

1. कथादिषु (अदन्तेषु) उत्तरत्र पठिष्यमाणेन रहधातुनैव रूपाणां सिद्धेः ज्ञपादि-पञ्चकेषु रहधातोः चुरादिष्वेव पूर्वत्र पाठो मा भूदिति क्षीरस्वाम्यादयः । ‘रहयेत्—’ इति श्लोकं (195) विवृण्वता पुरुषकारेणापि “—‘रह त्यागे’, कथादिर्भूवादिश्च” इत्युक्तम् । तेन देवस्याप्ययमेव पक्ष इति ज्ञायते । युक्तं चैतत् । यतः ज्ञादिषु पाठमस्याभ्युपगच्छन्तोऽपि केषाच्चिन्मतवेनैवाभ्युद्युः । न स्वतन्त्रत्वेन । ज्ञादिपञ्चकान्तभविन पठितूणां णमुलि दीर्घविकल्प एक एव कुदन्ते फलमस्येति बोध्यम् ।

2. ज्ञपादिषु अस्य धातोः पाठात् मित्वेन ‘मितां हस्तः’ (6-4-92) इति औ उपधायाः हस्तः । एवमेव ष्यन्तात्, ष्यन्तप्रकृतिकसञ्चन्तादपि उपधाहस्तो बोध्यः ।

3. ‘हो ढः’ (8-2-31) इति ढत्वे, अवसाने चतुर्विकल्पे च रूपमेवम् ।

4. ल्यपि, ‘ल्यपि लघुपूर्वति’ (6-4-56) इति ऐराकेद्देवे रूपमेवम् ।

A. ‘आससाद् विरहय धरित्रीं चकवाकहृदयान्यभितापः ॥’ कि. अ. 9. 4.

B. ‘मन्त्री तौ प्रशट्यय पाशवटनैः पापौ विरह्यौ पुरात् ।’ धा. का. 3-53.

रूपाणि सर्वाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिककम्पतिवत् (166) ज्ञेयानि । शतरि-रंहन्-न्ती, शानचि ष्यन्ते-रंहयमाणः, क्षिपि-रन्-रंहौ-रंहः, इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण भवन्तीति ज्ञेयम् ।

(1390) “रहि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1799. सक. सेट्. उभ.)
आस्वदीयः ।

रंहकः-हिका, रिरंहयिषकः-षिका ; ^१रंहकः-हिका ; रिरंहिषकः-षिका, ^२रारंहकः-हिका ; रंहयिता-त्री, रिरंहयिषिता-त्री, रंहिता-त्री, रिरंहिषिता-त्री ; रारंहिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचम्पयतिवत् (499) बोध्यानि ।

(1391) “रा दाने” (II-अदादि:-1057. सक. अनि. पर.)

‘—आदाने’ इति केचित् ।

‘रैशब्दे रायतीतीष्टं, राऽऽदाने राति शब्दुकि ॥’ (श्लो. 11 इति देवः ।) रायकः-यिका, रापकः-पिका, रिरासकः-सिका, रारायकः-यिका ; राता-त्री, रापयिता-त्री, रिरासिता-त्री, रारायिता-त्री ; रान् न्ती-ती, रापयन्-न्ती, रिरासन्-न्ती ; — रास्यन्-न्ती-ती, रापयिण्यन्-न्ती-ती, रिरासिण्यन्-न्ती-ती ; — व्यतिराणः, रापयमाणः, व्यति रिरासमानः, रारायमाणः ; व्यतिरास्यमानः, रापयिष्यमाणः, रिरासिष्यमाणः, रारायिष्यमाणः ; रा-रौ-रा:, राप-रापौ-रापा ; — रातम्-तः, रापितः, रिरासितः, रारायितः-तवान् ; ^३सुरः-सुरा^B, ^४धीरः, द्रव्यरः, गोर, मुद्रः, शुभंर, राप, रिरासुः-रिरासिषुः, रारा: ;

1. अस्य धातोः इदित्वेन णिचो वैकल्पिकत्वात् णिजभावपक्षे रूपाणि लिखितानि ।

2. अस्य धातोः इदित्वेन ‘अनिदिताम्—’ (6-4-24) इति यज्ञनिमित्तकः नकार-लोपे न भवति ।

3. ‘आतश्चोपसर्गे’ (3 1-136) इति कर्तृरि कप्रल्ययः । ‘आतो लोप इटि च’ (6-4-64) इत्याकारलोपः । णियामदन्तलक्षणे टापि सुरा=मविशेषः ।

4. धियं राति=आदते इति धीरः । कर्मण्युपपदे, ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (3-2-3) इति कर्तृरि कप्रल्ययः । एवमेव मुद्रः इत्यादिव्यपि ज्ञेयम् ।

रातव्यम् ,	रापयितव्यम् ,	रिरासितव्यम् ,	रारायितव्यम् ;
राणीयम् ,	रापणीयम् ,	रिरासनीयम् ,	रारायणीयम् ;
रेयम् ,	राप्यम् ,	रिरास्यम् ,	राराय्यम् ;
१ ईषद्राणः-दूराणः-सुराणः ;		—	—
रायमाणः ,	रापयमाणः ,	रिरास्यमाणः ,	राराय्यमाणः ;
रायः ,	रापः ,	रिरासः ,	रारायः ;
रातुम् ,	रापयितुम् ,	रिरासितुम् ,	रारायितुम् ;
रतिः, प्रा,	रापणा,	रिरासा,	राराया ;
राणम् ,	रापणम् ,	रिरासनम् ,	रारायणम् ;
रात्वा,	रापयित्वा,	रिरासित्वा,	रारायित्वा ;
प्रराय,	प्रराष्य,	प्ररिरासिष्य,	प्रराराय्य ;
रायम् २,)	रापम् २,)	रिरासम् २,)	रारायम् २ ;)
रात्वा २,)	रापयित्वा २,)	रिरासित्वा २,)	रारायित्वा २,)
२राका, ३रात्रिः, ४राः-रायौ-रायः।			

(1392) “राखृ शोषणालमर्थयोः”

(I-भादि:-122सक. सेट्. आत्म.)

राखकः-खिका, राखकः-खिका, रिराखिषकः-षिका, रराखः-खिका ;
 राखिता-त्री, राखयिता-त्री, रिराखिताषिता-त्री, रराखिता-त्री ;
 इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकद्राखतिवत् (879) ज्ञेयानि ।
 ^राखितः ।

1. ‘आतो युच्’ (3-3-128) इति ईषदाशुपदेषु खलपवादो युच् । णत्वम् ।
2. ‘कृदाधारा—’ [द. उ. 3-18] इति कन्पत्ययः । राका=पूर्णिमाह्यकाल-विशेषः ।
3. ‘राशदिभ्यां त्रिप् , [द. उ. 1-36] इति त्रिपत्ययः । रात्री इति तु, ‘कृदि-कारादक्तिः’ (ग. सू. 4-1-45) इति छीषि बोध्यम् ।
4. ‘रातेष्टः’ [द. उ 2-10] इति डैप्रत्ययः । एजन्तेऽपि, ‘कृन्मेज्ञतः’ (1-1-39) इति नास्याव्यथत्वम् । ‘चिवरव्ययम्’ [द. उ. 2-13] इत्यनेन सूत्रेण चिवप्रत्ययान्तस्यैवाव्यथत्वमुणादिषु, नान्यस्येति नियमनेन ज्ञापनात् ।
5. ‘अराखितत्वमिभरलाखितच्छदैः प्रद्राखिताग्राखिफलैश्च शाखिभिः ।’ धा. का. 1.18

(1393) “राखृ सामर्थ्ये” (I-भादि:-112. अक. सेट्. आत्म.)

राघकः-षिका, राघकः-षिका, रिराघिषकः-षिका, रराघकः-षिका ;
 राघिता-त्री, राघयिता-त्री, रिराघितिता-त्री, रराघिता-त्री ; इत्यादिकानि
 समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकद्राखतिवत् (879) ज्ञेयानि । अस्यात्मने-
 पदत्वात् राघमानः, राघिष्यमाणः, रिराघिष्यमाणः, रिराघिष्यमाणः इति
 शानवि रूपाणि बोध्यानि । ^राघितः ।

(1394) “राजृ दीसौ” (I-भादि:-822. अक. सेट्. उभ.) फणादि:

राजकः-जिका, राजकः-जिका, रिराजिषकः-षिका, रराजकः-जिका ,
 राजिता-त्री, राजयिता-त्री, रिराजिषिता-त्री, रराजिता-त्री ; इत्यादीनि
 सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककाशतिवत् (186) ज्ञेयानि ।
 १राजिवान्-रेजिवान्, २सम्राट्, ३विधाराट्-राट्, चेदिराट्, ४राष्ट्रः, ५राजिः,
 ६राजानकः, ७राजा, ८राष्ट्रम्-राष्ट्री, इतीमान्यस्माद् भवन्तीति बोध्यम् ।

1. कर्तरि लिटः कसौ, ‘फणां च सप्तानाम्’ (6-4-125) इत्येत्वाभ्यासलोप-विकल्पः । ‘वस्वेकाजाद्वासाम्’ (7-2-67) इतीडागमः ।
2. ‘सत्सूद्विषदुहुद्युजविदभिदच्छदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्रिप्’ (3-2-61)
     इति ‘सम्’ इत्युपसर्गपूर्वकादस्मात् क्रिप् । ‘मोऽनुस्वारः’ (8-3-23) इत्यस्यापवादत्या, ‘मो राजि समः कौ’ (8-2-25) इति प्रतिपदविहितो मकारः । .
3. ‘विश्वाराट्’ इत्यत्र ‘अन्येभ्योऽपि दश्यते’ (3-2-178) इति क्रिप् । ‘विश्वस्य वसुराटोः’ (6-3-128) इति दीर्घः ।
4. ‘किन् आशादिभ्यः—’ (वा. 3-3-94) इति बाहुलकात् क्तिन् । हलन्तलक्षणाकारप्रत्ययापवादः । ‘तितुत्र—’ (7-2-9) इतीणिषेषे ‘व्रश्वभ्रस्जसुजमृजयज-राजद्राजच्छशां षः’ (8-2-36) इति ज्ञालि परतो जकारस्य षकारः ।
5. ‘इकू कृष्यादिभ्यः’ (वा. 3-3-108) इतीकृप्रत्यये रूपम् । राजते इति राजिः ।
6. बाहुलकात् ‘आनकः शीङ्मियः’ (द. उ. 3-26) इत्यनकप्रत्यये रूपम् । अल्यर्थं राजते इति राजानकः । अत्र सूत्रे राजधातोरसंप्रहेऽपि, ‘प्राकृ प्रत्ययनिर्देशः’ (दशपाद्युणादिवृत्तिः 10-2) इत्यसङ्कुत्तत्वादत्रापि राजतेरानकप्रत्यय इति बोध्यम् ।
7. ‘कनिन् युवृषितशिराजि—’ (द. उ. 6-51) इति कनिन्प्रत्ययः । ‘सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ, (6-4-8) इति दीर्घे, ‘न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ (8-2-7) इति नकारलोपः ।
8. दृन्प्रत्यये रूपम् । ‘तितुत्र—’ (7-2-9) इतीणिषेषे षत्वम् । लियाम् षित्वात् डीष् ।
- ▲. ‘प्रवद्यमानस्य च तस्य सत्वरं विमद्यनस्याधिकराजितात्मनः ।’ धा.का. 1.16.

(1395) “राध संसिद्धौ” (IV-दिवादि:-1180. अक. अनि. पर.) [अ]

‘राधोति संसिद्धयर्थे श्रौ, राध्येद् वृद्धावकर्मकात् ।’ (श्लो. 122) इति देवः ।
“अस्य तु सिद्धिद्रोहैवपर्यलोचनादयोऽर्थाः ।” इति धा. का. व्याख्या
(2-63) ।

राधकः-धिका, राधकः-धिका, रिरात्सकः-तिका, राराधकः-धिका ;
राद्धा-राद्धी, राधयिता-त्री, रिरात्सिता-त्री, राराधिता-त्री ;
इतीमानि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षुध्यतिवत् (315) बोध्यानि ।
देवदत्ताय ^१राध्यन्-न्ती-ती, ^२राध्यन् ओदनः स्वयमेव, ^३राद्धिः, इतीमान्य-
स्माद् भवन्ति ।

1. ‘राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव’ (ग. सू. दिवादिषु) इति श्यन् । त्रियम्,
‘आच्छीनयोर्नम्’ (7-1-80) इति त्रुम्बिकल्पः । ‘राधीक्ष्योर्यस्य विप्रशः’
(1-4-39) इति चतुर्थी । नैमित्तिकः पृष्ठः सन् देवदत्तस्य दैवं पर्यलोचयन् इत्यर्थः ।

2. कर्मकर्तृप्रयोगः । अत्र ‘राध्यतेर्विक्तिवच्चनत्वात्....’ इति भाष्यप्रदीपः ।
तेनात्र सामान्यतः सिद्धयर्थकर्त्तव्येऽपि सिद्धिविशेषरूपपाकोऽपि धातूनामनेकार्थकत्वाद्
बोध्यः ।

3. हलन्तलक्षणाकारप्रत्यापवादः ‘क्तिन् आबादिभ्यः....’ (वा. 3-3-94) इति क्तिन् ।

[अ] ‘राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव’ (ग. सू.) इति दिवादिषु पठथते । अस्यायमर्थः-
एवकारो भिक्कमः । अस्माद्कर्मकादेव श्यन् । वृद्धिग्रहणं तु उदाहरणप्रदर्शनार्थम्
यथा वृद्धावकर्मका, एवमर्कमेषु सर्वत्राण्यर्थेषु श्यनं लभतेऽयमिति । ततश्च,
‘वृद्धिक्षय-भय-जीवित-मरणं लज्जा-सत्ता-स्थिति-जागरणम् ।
शयन-कीडा-रुचि-दीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः॥’ इत्युपात्तानामर्थानाम् वृद्धिशब्द
उपलक्षक इति भावः । एवत्र, ‘राध्येद् वृद्धावकर्मकात्’ इति देववचने
(श्लो. 1.22) वृद्धिग्रहणं तु अकर्मकक्षयोदाहरणमात्रमिति पुरुषकारे व्यक्तम् ।
धातुकाव्यव्याख्यायां तु (2-63) एवकारस्य इवार्थकत्वमात्रित्य, ‘वृद्धावेव=वृद्धयर्थ इव’ । इति विवृतम् । काश्यपस्तु एवकारस्य यथाक्षुतान्वयमिच्छन्
वृद्धयर्थ एव श्यन् इत्यभ्युपगतवानिति माधवधातुवृत्तितो ज्ञायते । सिद्धयर्थे
'राध्यत्योद्दनः स्वयमेव' इति भाष्य (3-1-87) प्रयोगात्, 'देवदत्ताय
राध्यति' इति दैवपर्यलोचनार्थे काशिकायां (1-4-37) प्रयुक्तत्वात्,
‘—यन्मह्यमपराध्यति’ । (शिशुपालवधे 2-11) इति द्वाहार्थे माधवप्रयोगाच्च
काव्यपोक्तिन् समीचीना ; उपात्स्थलेषु सर्वत्राकर्मकर्त्तवे सति वृद्धयर्थत्वाभावात् ।
विस्तरस्तु अन्यत्र ।

(1396) “राध संसिद्धौ” (V-स्वादि:-1262. सक. अनि. पर.)

‘राधोति संसिद्धयर्थे श्रौ राध्येद् वृद्धावकर्मकात् ।’ (श्लो. 122) इति देवः ।
राधकः-धिका, राधकः-धिका, ^१आरिरात्सकः-प्रतिरित्सकः-तिका, राराधकः-
धिका ; राद्धा-राद्धी, राधयिता-त्री, आरिरात्सिता-त्री, राराधिता-त्री ;
^२राधनुवन्-ती, राधयन्-न्ती, आरिरात्सन्-प्रतिरित्सन्-न्ती ; —
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षुध्यतिवत् (315) ज्ञेयानि ।
^३अपरेधिवान् ।

(1397) “रासु शब्दे” (I-भ्वादि:-626. अक. सेट्ट. आत्म.)

रासकः-सिका, रासकः-सिका, रिरासिषकः-धिका, रारासकः-सिका ;
रासिता-त्री, रासयिता-त्री, रिरासिषिता-त्री, रारासिता-त्री ;
इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककासतिवत् (188) बोध्यानि ।
घजि-^४रासः, ^५रासमः इमे रूपे विशेषेण भवतः ।

(1398) “रि हिंसायाम्” (V-स्वादि:-1275. सक. अनि. पर.)

अयं धातुः क्षीरतरङ्गिण्यां न दश्यते ।

रायकः-यिका, रायकः-यिका, रिरीषकः-धिका, रेरीयकः-यिका ;
रेता-त्री, राययिता-त्री, रिरीषिता-त्री, रेरीयिता-त्री ;

1. संसिद्धयर्थे रूपमेवम् । धातूनामनेकार्थत्वात् हिंसार्थे तु ‘राधो हिंसायां सनीम्
वाच्यः’ (वा. 7-4-54) इति सनि इम् । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ (7-4-53)
इत्यभ्यासलोपः । ‘स्कोः—’ (8-2-29) इति सकारस्य लोपः । इदमेव वार्तिकं
(वा. 7-4-54) धातोरस्य हिंसार्थत्वे ज्ञापकम् । हिंसार्थे सकर्मकोऽयं धातुः ।

2. धातोः सकर्मकर्त्तवे ‘स्वादिभ्यः—’ (3-1-73) इति श्युः । अकर्मकर्त्तवे तु
‘राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव’ (ग. सू. दिवादौ) इति श्यनेव ।

3. कर्तृपि धातोहिंसार्थकर्त्तव्यानुयमानत्वात् धातोरनेकार्थत्वमिति हेयम् । हिंसाभि-
जार्थेषु तु राधिवान् इति क्वतुप्रत्यये रूपमिति हेयम् ।

4. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घजि रूपमेवम् । रासः=कीडाविशेषः ।

5. ‘रासिवलिभ्यां च’ (द. उ. 7. 21) इति अभवत्प्रत्यये रूपमेवम् । अत्र
‘रासु दीप्तौ’ इति दशपाद्युणादिवृत्तिपाठः ।

इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिकपियतिवत् (991) ज्ञेयानि ।
शतरि-१रिष्वन्-ती, २व्यतिरिष्वन्-ती, इति विशेषः ।

(1399) “रि गतौ” (VI-हुदादि:-1404. सक. अनि. पर.)

रायकः-यिका, रायकः-यिका, रिरीषकः-षिका, रेरीयकः-यिका ;
रेता-त्री, राययिता-त्री, रिरीषिता-त्री, रेरीयिता-त्री ;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिकपियतिवत् (991) ज्ञेयानि ।
शतरि-रियन्^A-न्ती-ती, इति विशेषः ।

(1400) “रिखि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-155. सक. सेट्. पर.)

‘द्रमिडास्तु रिखि (खि) मपि पठन्ति ।’ इति मा. धा. वृत्त्यादिषु
दर्शनादयं लिख्यते ।

रेखकः-स्खिका, रेखकः-स्खिका, रिरिखिषकः-रिरेखिषकः-षिका, रेरिखकः-स्खिका;
रेखिता-त्री, रेखयिता-त्री, रिरिखिषिता-रिरेखिषिता-त्री, रेरिखिता-त्री ;
इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिककङ्कतिवत् (190) बोध्यानि । रेखा³ ।

(1401) “रिखि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-155. सक. सेट्. पर.)

‘द्रमिडानां रिखिरपि । रिङ्गुति, रिङ्गुणम्=स्खलनम् ।’ इति
क्षीरतरङ्गिण्यां दर्शनात्, धातुकाच्ये (1-19) उदाहरणाचायं लिख्यते ।
रिङ्गुकः-ङ्गुका, रिङ्गुकः-स्खिका, रिरिङ्गुषकः-षिका, रेरिङ्गुकः-ङ्गुका ;
रिङ्गुता-त्री, रिङ्गुयिता-त्री, रिरिङ्गुषिता-त्री, रेरिङ्गुता-त्री ;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) ज्ञेयानि ।
क्तपत्यये-रिङ्गुतः^B इति ।

1. अस्य धातोः स्वादित्वात्, शुन्पत्यये, णत्वे च रूपमेवम् ।
2. ‘न गतिहिंसार्थेभ्यः’ (1-3-87) इति शानचो निषेधात् कर्मव्यतीहारेऽपि
परस्मैपदमेव ।
3. स्त्रियाम्, भिदादि (3-3-104) पाठात् अङ्गि रूपमेवम् ।
4. ‘व्यापारेऽत्र तदामरानपि रियचाशाः पियनाधित....।’ धा. का. 2-83.
5. ‘रखच्छशं रङ्गितरङ्गु रिङ्गुतदिपं लखत्केसरिलङ्गदारवम् ॥’ धा. का. 1-19.

(1402) “रिगि गत्यर्थः” (I-भ्वादि:-154. सक. सेट्. पर.)

रिङ्गुकः-ङ्गुका, रिङ्गुकः-ङ्गुका, रिरिङ्गुषकः-षिका, रेरिङ्गुकः-ङ्गुका ;
रिङ्गुता-त्री, रिङ्गुयिता-त्री, रिरिङ्गुषिता-त्री, रेरिङ्गुता-त्री ;
इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिककङ्कतिवत् (140) ज्ञेयानि ।
खलि ईषद्रिङ्गः-दृरिङ्गः-सुरिङ्गः ; शतरि-रिङ्गु-न्ती इति विशेषः ।

(1403) “रिचि वियोजनसंपर्चनयोः”

(X-चुरादि:-1817. सक. सेट्. उभ.) आधृषीयः ।

‘वियोजनसंयमनयोः इति मुकुटः’ इति अमरसुधा (1-17।)। सम्पर्चनम्=
मिश्रीकरणम् । अभिधानवैचित्र्यात् धातोरस्य परस्परविस्त्रार्थकत्वम् ।

‘रिचिर् विरेचने रिङ्गुके रिणक्ति श्वे, वियोजने ।

सम्पर्चने च यौ वा णौ रेचयत्यपि रेचति ॥’ (श्लो. 52) इति देवः ।

रेचकः-चिका, रिरेचयिषकः-षिका, रेचकः-चिका, रिरिक्षकः-क्षिका,
रेरिचकः-चिका ; रेचयिता-त्री, रिरेचयिषिता-त्री, रेचिता-त्री, रिरिक्षिता-त्री,
रेरिचिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचर्चपयतिवत् (554)

बोध्यानि । आधृषीयत्वादस्य णिजिकल्पः । णिजभावपक्षे ‘पर्चि वर्चि विचिरिचि-
रञ्जिपृच्छतीन्—’ (व्याप्रभूतिकारिका 7-2-10) इत्यनिट्कारिकासु पाठा-
दनिट्रवं बोध्यम् । अत रिचि— इति रौधादिकस्य, चुरादिषु पठितस्य
णिजभावपक्षे औत्सर्गिकशब्दिकरणकस्य च सामान्येन ग्रहणम् । णिजभावपक्षे
निष्ठायाम्—^Aविरिक्तः ।

(1404) “रिचिर् विरेचने” (VII-रुदादि:-1441. अक. अनि. उभ.)

‘विरेचनम्=निःसारणम् ।’ इति क्षीरस्वामी ।

‘रिचिर् विरेचने रिङ्गुके रिणक्ति श्वे, वियोजने ।

सम्पर्चने च यौ वा णौ रेचयत्यपि रेचति ॥’ (श्लो. 52) इति देवः ।

रेचकः-चिका, रेचकः-चिका, ¹रिरिक्षकः-क्षिका, रेरिचकः-चिका ;
रेक्ता-रेक्ती, रेचयिता-त्री, रिरिक्षिता-त्री, रेरिचिता-त्री ;

1. अनिट्कारिकासु (काशिका 7-2-10) पाठादस्यानिट्रवम् । ‘इको झल्’ (1-2-9)
इति सनः कित्वे, ‘चोः कुः’ (8-2-30) इति कुत्वे षत्वे च रूपम् ।

4. ‘अजरदृष्टवद् विरिक्तपीडः पुनरभ्येत विशिष्टवित्ताइपि ।’ धा. का. 3-49.

१रिञ्चन्^A-ती, रेचयन्-न्ती, रिरिक्षन्-न्ती ; —
 रेक्षयन्-न्ती-ती, रेचयिष्यन्-न्ती-ती, रिरिक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
 रिञ्चानः, रेचयमानः, रिरिक्षमाणः, रेक्षमाणः ;
 रेक्षमाणः, रेचयिष्यमाणः, रिरिक्षिष्यमाणः, रेक्षिष्यमाणः ;
 २रेक्यम्, रेकः-अतिरेकः-व्यतिरेकः-उद्रेकः, ^३विरेचनम्, ^४रिक्तः,
^५विरिञ्चः-विरिञ्चः-विरिचिनः, ^६रिक्थम्, ^७रेकणः, इत्यादीनि सर्वाण्यपि
 रूपाणि प्रातिस्थिकरूपाणि विना रौधादिकभुनक्तिवत् (1162) बोध्यानि ।

(1405) “रिक कत्थनयुद्धनिन्दाहिसादानेषु”

(VI-हुदादि:-1306. सक. सेद्द. पर.)

‘ऋक्—’ इति क्षीरस्वामी । “....‘रिह इति द्रमिडः—इति स्वामी । अनिट्कारिकासु (काशिका 7-2-10) वामनश्च—‘रिहिलुही धातुषु न पञ्चेते । कैश्चिदभ्युपगम्येते’ इति । अत्र न्यासे—‘कैश्चिददिति । आपिशलिप्रभृतिभिः ।’ इति । तस्मात् तावपि स्तु एव । प्रयुज्यते च—‘शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ।’ इति ।” इति माधवधातुवृत्तिः । अत्रोपातः स्वामी न क्षीरस्वामी, अपितु अन्य इति ज्ञेयम् ।

1. शतरि, विकरणप्रत्यये श्रमि, ‘श्वसोरलोपः’ (6-4-111) इत्यकारलोपे, नकारस्य अनुस्वारे परस्वर्णे च रूपमेवम् ।
2. निष्ठायामनिदृत्वात्, एति घजि च ‘चजोः कु चिष्णयतोः’ (7-3-52) इति कृत्वम् ।
3. विरेचनम्=रक्तसावरूपो व्याधिविशेषः । ‘रोगाख्यायां ष्वुल् बहुलम्’ (3-3-108) इत्यत्र बहुलप्रहणात् व्याधिवाचकत्वेऽपि ल्युडेवात्र ।
4. ‘किञ्चकौ च संज्ञायाम्’ (3-3-174) इति संज्ञायां कर्तृरि क्तप्रत्ययः । रिक्तः=निर्धनः ।
5. “विरिञ्चः—विरिञ्चः—विरिचिनः, एते पृष्ठोदरादयः (6-3-109)।” इति मा. धा. वृत्तिः ।
6. ‘पातृतुदिवनिरिचि—’ (द. उ. 6-32) इति थक्प्रत्ययः । कित्वान् गुणः । रिच्यते तदिति रिक्थम् = गृहमूलधनम् । गोत्रजब्यमिति केचित् ।
7. ‘रिच्चेर्धने विच्च’ (द. उ. 9-59) इति असुन्प्रत्ययः । वित्वात् कुत्वम् । रेकणः=धनम् । ‘रेकः—’ इति दशपाद्युणाशिवृत्तौ पूर्वसूत्रान्तुमनुवर्त्ये-दाहृतं दश्यते । ततु तत्त्वबोधिन्यादिषु खण्डतम् ।
8. ‘.....प्रचित्तच्छंसंशयमतिरुदमाशु रिञ्चन्।’ धा. का. 3-1.

रैफकः-फिका, रैफकः-फिका, रिरिफिषकः-रिरिफिषकः-षिका, रेरिफकः-फिका ; रैफिता-त्री, रैफिता-त्री, रिरिफिता-रिरिफिता-त्री, रेरिफिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिककिलतिवत् (193) बोध्यानि । रैफित्वा । ²रेफः ।

(1406) “रिवि गत्यर्थः” (I-भवादि:-595. सक. सेद्द. पर.)

रिष्वकः-रिष्विका, रिष्वकः-षिका, रिरिष्विषकः-षिका, रेरिष्वकः-षिका ; रिष्विता-त्री, रिष्विता-त्री, रिरिष्विता-त्री, रेरिष्विता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकजिन्यतिवत् (604) बोध्यानि । रुयटि ^Aरिष्वनम् ।

(1407) “रिश हिसायाम्” (VI-हुदादि:-1420. सक. अनि. पर.)

‘—रिशि रुशि क्रोशतिमष्टमं विशिम्।’ (व्याप्रमूतिकारिका 7-2-10) इति वचनाद् धातुरयमनिट् ।

^Bरेशकः-शिका, रेशकः-शिका, रिरिक्षकः-क्षिका, रेरिशकः-शिका ; रेष्टा-रेष्टी, रेष्टिता-त्री, रिरिक्षिता-त्री, रेरिक्षिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकविद्यतिवत् (349) ज्ञेयानि ।

(1408) “रिष हिसार्थः” (I-भवादि:-694. सक. सेद्द. पर.)

रेषकः-षिका, रेषकः-षिका, ^३रिरिषिषकः-रिरिषिषकः-षिका, रेरिषकः-षिका ;

1. अत्र, ‘न कत्वा सेद्’ (1-2-18) इति कित्वनिषेधात् रूपमेकमेवेति माधवधातु-वृत्तिः । ‘रलो व्युपधात् हलादेः संश्च’ (1-2-26) इति कित्वविकल्पे तु रिफित्वा रेफित्वा इति रूपद्वयं भवेत्, ततु ‘नोपधात् थकान्ताद् वा’ (1-2-23) इत्यत्र नोपधादेवेति नियमाश्रयणात् नेति माधवाशयः । वस्तुतस्तु ‘प्रकल्प्य चापवाद-विषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते’ (परि.64) इति न्यायेन इकारोकारोपधधातुषु विषये परत्वात् अपवादत्वाच्च ‘रलो व्युपधात्—’ (1-2-26) इत्यत्र प्रवृत्तेरनिवाय-तया, रिफित्वा इति पाकिकरूपस्य सिद्धवर्थं च सञ्चन्ते इव कित्वविकल्प एव न्यायः । नियमाश्रयणे च न किञ्चिद् बीजं दृश्यते । विस्तरस्त्वन्यत्रेत्यत्रालम् ।
2. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां च च । रेफः=अधमः । धात्वर्थोऽत्र निन्दा ।
3. ‘रलो व्युपधाद्यलादेः संश्च’ (1-2-26) इति सनः कित्वविकल्पः । तेन रूपद्वयम् ।
- A. ‘जिन्वन्तमुर्वी निजरिष्वनैः सतां रण्वन्तमन्तर्भवधन्वपादपम्।’ धा. का. 1-76.
- B. ‘रोषच्छुपधियाऽथ रोष्टुमभितो योधान् द्विषद्वेशकान्—’ धा. का. 3-83.

^१रेषिता-त्री-^Aरेष्टा-रेष्टी, रेषयिता-त्री, रिरिषिषिता-रिरेषिषिता-त्री,
रेषिता-त्री ;
रेषन्-न्ती, रेषयन्-न्ती, रिरिषिषन्-रिरेषिषन्-न्ती ;—
रेषिष्यन्-न्ती-ती, रेषयिष्यन्-न्ती-ती, रिरिषिषिष्यन्-रिरेषिषिष्यन्-
न्ती-ती ;—
—रेषयमाणः, रेषयिष्यमाणः, रेरिष्यमाणः, रेरिष्यमाणः ;
रिट्-रिट्-रेषौ-रिषः ; — — —
^२रिष्टम्-ष्टः, रेषितः, रिरिषिषितः-रिरेषिषितः, रेरिषितः-तवान् ;
रेषः, ^३रेषणः, ^४अरिष्टः, ^५रेट्-रेषौ-रेषः, रेषः, रिषिषुः-रिरेषिषुः, रेरेषः ;
रेषितव्यम्-रेषत्व्यम्, रेषयितव्यम्, रिरिषिषितव्यम्-रिरेषिषितव्यम्,
रेरिषितव्यम् ;
रेषणीयम्, रेषणीयम्, रिरिषिषणीयम्-रिरेषिषणीयम्, रेरिषणीयम् ;
रेष्यम्, रेष्यम्, रिरिषिष्यम्-रिरेषिष्यम्, रेरिष्यम् ;
ईषद्रेषः-दूरेषः-सुरेषः ; — — —
रिष्यमाणः, रेष्यमाणः, रिरिषिष्यमाणः-रिरेषिष्यमाणः, रेरिष्यमाणः ;
रेषः, रेषः, रिरिषिषः-रिरेषिषः, रेरिषः ;
रेषितुम्-रेष्टुम्, रेषयितुम्, रिरिषितुम्-रिरेषितुम्, रेरिषितुम् ;
रिष्टः, रेषणा, रिरिषिषा-रिरेषिषा, रेरिषा ;
रेषणम्, रेषणम्, रिरिषिषणम्-रिरेषिषणम्, रेरिषणम् ;
७रिषित्वा-रेषित्वा-रिष्टा, रेषयित्वा, रिरिषिषित्वा-रिरेषिषित्वा, रेरिषित्वा ;
प्ररिष्य, प्ररेष्य, प्ररिरिषिष्य-प्ररेषिष्य, प्रेरिष्य ;

1. ‘तीषसहलुभृषरिषः’ (7-2-48) इति तकारादावार्धधातुके इड्डिकल्पः। इडभाव-पक्षे ‘ष्टुना ष्टुः’ (8-4-41) इति षुष्टेन टकारः।
2. ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इति निष्ठायामिहिनषेधः।
3. बाहुलकेन नन्यादित्वकल्पनात् कर्तवि ल्युप्रत्ययः।
4. ‘क्तिच्चौ च—’ (3-3-174) इति संज्ञायां चः। अरिष्टः=अनिष्टादिकम्।
5. ‘अन्येभ्योऽपि वृश्यन्ते’ (3-2-75) इति विच्। गुणः।
6. ‘रलो व्युपथात्—’ (1-2-26) इति कित्वविकल्पः। ‘तीषसहलुभृषरिषः’, (7-2-48) इति इड्डिकल्पश्च। तेनात्र रूपत्रयम्।
4. ‘रेष्टार्दं रेषितुं व्यास्यत् रोषाऽक्षः शङ्खसंहृतीः॥’ भ. का. 9.31.

रेषम् २, }
रिषित्वा २, } रेषम् २ {रिरिषिषम् २-रिरेषिषम् २, } रेरिषम् २ ; }
रेषित्वा २, } रेषयित्वा २ {रिरिषिषित्वा २-रिरेषिषित्वा २, } रेरिषित्वा २ ; }
रिष्टा २,

(1409) “रिष हिंसायाम्” (IV-दिवादि:-1231. सक. सेद. पर.) [अ]

रेषकः-षिका, रेषकः-षिका, रिरिषिषकः-रिरेषिषकः-षिका, रेरिषकः-षिका ;

^१रेषिता-रेष्टा-ष्टी, रेषयिता-त्री, रिरिषिषिता-रिरेषिषिता-त्री, रेरिषिता-त्री ;

इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकरेषतिवत् (1408) बोध्यानि ।

शतरि-रिष्यन्-न्ती-ती, इति विशेषः ।

(1410) “री गतिरेषणयोः” (IX-क्रघादि:-1500. सक. अनि. पर.)

प्वादि, ल्वादिश्च ।

‘स्ववणे रीयते रीडो, रिणाति गतिरेषयोः ॥’ (छो. 18) इति देवः ।

‘रेषणम्=हिंसा’ इति क्षीरस्वामी । “रेषणम्=वृकशब्दः । यदाह यादवप्रकाशः”—‘वृकस्य रेषणं रेषा, हेषा हेषा च वाजिनाम् । चृहितं करिणां शब्दः—॥’ इति ।” इति पुरुषकारः। गतिहिंसार्थयोः सर्कर्मकः, वृकरवार्थकत्वे तु अकर्मक इति बोध्यम् । ‘श्रवणे’ इत्यपि केचित् । ‘—गतिशोषणयोः’ इति न्यासे (7-8-36) पाठः ।

1. ‘तीषसहलुभृषरिषः’ (7-2-48) इत्यत्र विशेषाभावात् दैवादिकस्यायापि ग्रहणम् । तेनेड्डिकल्पः। ‘यथालक्षणमप्रयुक्ते’ इति भाष्यन्यायमाश्रित्यैवमुक्तम् । ‘यथालक्षणमप्रयुक्ते’ इति भाष्यापाठाश्रयणे तु (अप्रयुक्तस्थले लक्षणस्याभाव एवेत्य-घुनाऽर्थः ।) इड्डिकल्पाभाव एवेति बोध्यम् ।

2. यदा तु रेषणशब्दस्य हिंसा अर्थः, तदनीं ‘रिष हिंसायाम्’ इति भौवादिकधातोर्निष्पन्नं पदमेतदिति बोध्यम् । यदि वृकशब्दोऽर्थः—तदृष्टि ‘रेषृ अव्यक्ते शब्दे’ इति भौवादिकधातोर्निष्पन्नं तदिति मेदोऽत्रानुसन्धेयः ।

[अ] “इह केचित् ‘रिष हिंसायां च’ इति पठन्ति । ‘न रिष्यति न व्यथते’ इत्यादयश्च प्रयोगा दृश्यन्ते । आत्रेयमैत्रेयादयस्तु न पेणः” इति मा. धा. वृत्तिः । क्षीरतरङ्गिण्याम् अर्थं धातुः दिवादिषु न दृश्यते । परं तु भवादै दिवादै रिष्यति ।” इति क्षीरस्वामिनैकोक्तम् । तेन दिवादिषु पठितोऽप्य-घुना अष्टः स्यादिति भाति । क्षि. कौमुद्यादिषु तु स्वतन्त्रेण पञ्चते ।

रायकः-यिका, ^१रेपकः-पिका, रिरीषकः-षिका, रेरीयकः-यिका ; रेता-रेत्री, रेपयिता-त्री, रिरीषिता-त्री, रेरीयिता-त्री ; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि कैयादिकपिनातिवत् (1081) बोध्यानि । ^२व्यतिरिणानः, व्यतिरिणन्-ती, ^३र्यः, ^४रीतिः, रीणिः, इतीमान्यसमाङ्गवन्तीति विशेषः ।

(1411) “रीढ़ स्ववणे” (IV-दिवादि:-1139. अक. अनि. आत्म.)
स्वादिः ।

‘स्ववणे रीयते रीडो रिणाति गतिरेषयोः ॥’ (श्लो. 18) इति देवः ।
‘—श्रवणेऽपि’ इति क्वचित् पाठः ।

रायकः-यिका, ^५रेपकः-पिका, रिरीषकः-षिका, रेरीयकः-यिका ; रेता-रेत्री, रेपयिता-त्री, रिरीषिता-त्री, रेरीयिता-त्री ; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि कैयादिकपिनातिवत् (1081) ज्ञेयानि । शानचि ^६रीयमाणः, ^७रीणः-रीणवान्, क्तिनि—रीतिः,

1. एन्नते सर्वत्र, ‘अर्तिहीब्लीरीकन्त्यी—’ (7-3-36) इत्यादिना पुगागमः। ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (7-3-86) इति गुणः ।
2. हिंसागर्वर्थयोः ‘न गतिहिंसार्थेभ्यः’ (1-3-15) इति आत्मनेपदनिषेधात् कर्म-व्यतीहारेऽपि व्यतिरिणन् इति शतैव । शब्दार्थकत्वे तु ‘कर्तरि कर्मव्यतीहारे’ (1-3-14) इति शानचि व्यतिरिणानः इति रूपमिति बोध्यम् ।
3. भावे ‘एरच्’ (3-3-56) इत्यचि रूपमेवम् । अभिधानस्वाभाव्याद् गत्यर्थ-कस्यास्य वेगे वृत्तिरत्रेति बोध्यम् । ‘कथं पुनरन्यो नामान्यस्यादेहं वर्तते? कथम् ऊर्ध्ववर्ष्यं वर्तते? बहुर्था अपि धातवो भवन्ति...’ इति भाष्य (3-1-131)-वाक्यमिहावधेयम् ।
4. क्तिचि रूपमेवम् । क्तिनि तु ‘ऋकारलवादिभ्यः क्तिन् निष्ठावद् वाच्यः’ (वा. 8-2-44) इति वचनात् रीणिः इति नन्ते णत्वे च भवति ।
5. निरनुबन्धकपरिभाषानाश्रयणेनात्रापि, ‘अर्तिहीब्लीरी—’ (7-3-36) इति पुगागमः। ‘पुगन्त—’ (7-3-86) इति गुणः। तदुक्तम् न्यासै, ‘तेन निरनु-बन्धकपरिभाषा नापेक्षत इति रीडोऽपि प्रहणं भवति ।’ (7-3-36) इति ।
6. शानचि दिवादित्वात् इयन् । तस्य छिद्रद्वावेन गुणो न ।
7. ‘स्वादय ओदितः’ (ग. सू. दिवादौ) इति धातोरस्य ओदित्वमातिदेशिकम् । तेन, ‘ओदितश्च’ (8-2-45) इति निष्ठानत्वम्। णत्वम्। “अत्रात्रे गः । ‘अर्धनिदेशे शृणोत्तेरयं प्रयोग इति कैचित् ।’ तथा च रीणशब्दः कर्णपयार्यः कथितः ।” इति माधवधातुवृत्तिः दृश्यते । अवणार्थकत्वमस्य धातोः, तत्रापि कर्णपयार्यस्य रीणशब्दस्य प्रयोगश्चास्यान्वेष्टव्यः ।

‘रेवती, ^२रेणुः, ^३रेतः इतीमानि रूपाण्यस्मात् भवन्तीति विशेषः ।’

(1412) “रु शब्दे” (II-अदादि:-1034. अक. सेद. पर.)

‘—रवते रौति शब्दने ॥’ (श्लो. 23) इति देवः ।

रावकः-विका, रावकः-विका, ^४रुरूषकः-^५रिरावयिषकः-षिका, रोरूयकः-यिका ; रविता-त्री, रावयिता-त्री, रुरूषिता-रिरावयिषिता-त्री, रोरूयिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिकक्षणौतिवत् (323) बोद्ध्यानि । ^६रवणः, ^७संरावः, ^A८रवः, ^Bरावः, अल्परावः, मञ्जुगवः, ^{१०}आरावः-आरवः, ^{११}मयूरः,

1. कर्तरि विच्प्रत्यये, तदन्तात् मतुषि, उगित्त्वेन त्रियां ढीपि च रेवती इति सिद्धचति ।

2. ‘अजिव्रीरीभ्यो निच्च’ [द. उ. 1-148] इति गुप्रत्ययः ।

3. ‘सुरीःयां तु द च’ [द. उ. 9-62] इति असुन्प्रत्यये तुगागमे च रूपम् ।

4. धातोरस्य सेद्येऽपि, ‘सनि प्रहगुहोश्च’ (7-2-12) इतीनिषेधः । ‘इको ज्ञल्’ (1-2-9) इति ज्ञलादिसनः कित्वम् । ‘अज्ञननगमां सनि’ (6-4-16) इति दीर्घः । पत्वम् । एवं सजन्ते सर्वत्र प्रक्रियोह्या ।

5. एन्नतात् सनि, ‘ओः पुयण्यपरे’ (7-4-80) इति अभ्यासस्येकारः ।

6. तच्छीलादिषु कर्तृषु, ‘चलनशाब्दाथोदकर्मकात्—’ (3-2-148) इति युच् । णत्वम्। क्षीरस्वामी तु औणादिके ‘सुयुरुव्यो युच्’ [द. उ. 5-20] इति युच्प्रत्यये निष्पादितवान् ।

7. ‘उपसर्गे रुवः’ (3-3-22) इति धज् । उवणन्तत्वप्रयुक्तापोऽपवादः ।

8. अनुपसद्यात् (शुद्धात्) ‘ऋदोरप्’ (3-3-57) इति अप्रत्ययः ।

9. ‘बाहुलकाद् धजपि, इत्यात्रेयः । रावः ।’ इति माधवधातुवृत्तिः । “—‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (3-3-113) इत्यनेन धजबादयः । बहुलं व्यतिकीर्यन्ते मञ्जुरावादयस्तथा ॥” इति प्रक्रियासर्वस्वस्त्रोक इहावधेयः ।

10. ‘विभाषाऽऽडिं रुप्लुवोः’ (3-3-50) इति धब्बकल्पः । तेन पक्षेऽप्रत्ययः ।

11. महा॒ रौती॒ति मयूरः । ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ (3-2-101) इति डप्रत्यये पृष्ठोदरा-दिषु (6-3-109) पाठात् महीशब्दस्य ‘मयूर’ इत्यादिरो च रूपमेवम् ।

A. ‘सजलाम्भोदसंरावं हनुमन्तं सहाङ्गदम्’ भ. का. 7.35.

B. ‘केऽप्यद्वपरावं तु तुवुः खलेषु क्षुरक्षणुतात्मानमस्मुं स्तुतात्माः ।’ धा. का. 2.47.

^Aरुहुः, ^Bध्वाङ्करावी, ^Cमण्डकरावी, ^२सांराविणम्^C, ^३रोहयः ^४लोकरावणः, रविः, ^५रुहः, ^६पुरुरवा: इतीमान्यस्माद् भवन्ति ।

(1413) “रुहः गतिरेषणयोः” (I-भादि:-959.सक.अनि.आत्म.)[अ]

‘—रवते रौति ^८शब्दने ॥’ (श्ल. 23) इति देवः ।

रावकः-विका, रावकः-विका, रुहषकः-रिवायिषकः-षिका, रोहयकः-यिका;

1. ध्वाङ्क इव रौतीति ध्वाङ्करावी । ‘कर्तव्युपमाने’, (3-2-79) इति णिनिः ।
  2. सम्पूर्वकादस्मात्, ‘अभिविधौ भाव इनुण्’ (3-3-44) इति इनुण्प्रत्यये, ‘अण् इनुणः’ (5-4-15) इति स्वर्थेऽप्त्यये, ‘इन् अण्यनपत्ये’ (6-4-164) इति प्रकृतिभावे च सांराविणम् इति भवति ।
  3. ‘उदन्तात् यदो लुह नेति केचित्’ इति प्रक्रियाकौमुदी । तेनात्र यदन्तात् पचायचि रूपमेवं तेषां मते । वस्तुतस्तु एवमङ्गीकरणे नियामकाभावात्, यजोऽनै-मित्तिकलुक एव भाष्यादिषु ‘यजोऽचि च’ (2-4-74) इत्यत्राभ्युपगतत्वात् विन्यमिदमिति रोहवः इत्येव न्यायमिति च बोध्यम् ।
  4. लोकान् रावयतीति लोकरावणः । नन्यादित्वात् (3-1-134) एन्तात् कर्तरि ल्युः । ‘रावणो लोकरावणः’ । इत्यादयः रामायणप्रयोगः अत्रानु-सन्धेयाः ।
  5. ‘इन्’ (द. उ. 1.46) इतीन्प्रत्ययः । रौतीति, रुहते इति वा रविः=भाजुः ।
  6. ‘रुहातिभ्यां कुन्’ (द. उ. 1.150) इति उन्प्रत्ययः । रुहः=मृगः ।
  7. ‘पुरुरवाः’ (द. उ. 9-92) इत्यसिप्रत्यये निरुहः । पुरु रुहते स्वयशः सर्वत्रेति पुरुरवा: = राजविशेषः । पुरुशब्दस्य दीर्घोऽपि निपातनात् ।
  8. पाठेनानेन देवस्य शब्दार्थकर्त्त्वं भौवादिकस्यापि धातोः सम्प्रतमिति ज्ञायते । रेषणशब्दस्य वृक्षशब्दार्थत्वात् कथश्चिदेवं नेयमिति पुरुषकारे विवेचितम् । ‘—गतिरेषणयोः’ इति कुचचिद् दृष्टः पाठः ।
- A. ‘संजुघुक्षव आयुषि ततः प्रतिरुहषवः’ भ. का. 9.14.
- B. ‘मण्डकराविणं सर्पं गोमुखं च मृगादिनम्’ (मुभाषितनीवी)
- C. ‘सांराविणं न कर्तव्यं यावचायाति दर्शनम्’ भ. का. 7.43.
- [अ] अनिद्रकारिकाप्रकरणे, पर्युदस्तेतु ‘गणस्थमृदन्तम्, उतां च रुहस्त्रौ—’ (व्याप्रभूतिकारिका, काशिकायां 7-2-10) इत्यत्र ‘रु’ इत्यनेन निरनुबन्धकपरिभाषया (परि. 83) आदादिकरौतेरेव ग्रहणम्, नास्य; तेनासानिद्रत्वमिति न्यास-कारादयः । तत्त्वबोधिन्यादिषु तु “—‘रु शब्दे, रुहः गतिरेषणयोः’ इत्युभयोर्ग्रहणं निरनुबन्धकपरिभाषया, ‘लुभिवकरणालुभिवकरणयोः—’ (परि. 92) इति परिभाषया च । न च साहचर्यात् लुभिवकरणस्यैव ग्रहणम् इति शब्दक्यम् । तथानित्यत्वात् ।” इति प्रतिपादनात् आदादिकरौतिवत् भौवादिकरवतेरपि पर्युदसेषु ग्रहणात् अस्यापि सेत्यमिति ज्ञायते । ‘संनत्याम्यथ योदूर्धुं किं न दोष्ये

रोता-रोत्री, रावयिता-त्री, रुहषिता-त्री, रोहयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककरतिवत् (193) ज्ञेयानि । ^१हतम्^A ।

(1414) “रुच दीसौ अभिप्रीतौ च” (I-भादि:-745. अक. सेद. आत्म.)

न्यासपदमज्जयादिषु ‘अभिप्रीतौ’ इति न पठ्यते ।

‘अभिप्रीतिः=प्रीतिविषयीभवनम् ।’ इति बालमनोरमा ।

रोचकः-चिका, रोचकः-चिका, रुरोचिषकः-रुहुचिषकः-षिका, ^२रोहुचकः-चिका; रोचिता-त्री, रोचयिता-त्री, रुरोचिषिता-रुहुचिषिता-त्री, रोहुचिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककोचतिवत् (200) ज्ञेयानि । देवदत्ताय ^३रोचमानो मोदकः, ^४रोचयन्-न्ती, रोचयमानः, ^५रोचनः-रोचना, विरोचनः,

सत्त्वहीनवत् ।’ (भ. का. 16-29) इत्यत्र रोध्ये इति अनिद्रत्वेन प्रयोगात् अनिद्र-कारिकायां पर्युदासे भौवादिकस्य न ग्रहणमिति शब्दरक्षम् । परं तु जयमङ्गलादिप्राचीनव्याख्याहतः, साम्प्रतसुप्लभ्यमानश्च सार्वत्रिकः पाठः—‘संनत्याम्यथ वा योदूर्धुं न कोष्ठये सत्त्वहीनवत् ।’ इत्येवम् । अतो नैतदत्र गमकत्वेन प्रतीप इत्यलमत्र । उभयाऽपि सञ्चन्ते, ‘सनि प्रगुहोश्च’ (7-2-12) इतीणिषेषः । तत्त्वबोधिनीकारादीनां मते तु जादिषु इडागमे रविता-त्री, रवितद्यम् इत्यादीनि रूपाणि यथायर्थं बोध्यानि ।

1. इहभाववादिनां मतेऽपि निष्ठादिषु कित्प्रत्ययेषु ‘श्युकः क्रिति’ (7-2-11) इति निषेधात् इण्नेति बोध्यम् ।
  2. “तच्च अवश्यम् अनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रिपमाणेऽपि हि एकाज्ञलादिग्रहणे यत्रैकाचो हलादेश्चोत्पयमानेन यज्ञाऽर्थस्याभिधानं न भवति, न भवति तत्रोत्पत्तिः । तदू यथा मृशं शोभते, भृशं रोचते ।” इति भाष्यात् (3-1-22) अस्य धातोः मृशार्थं यज्ञ न । पौनःपुन्यार्थं तु यज्ञ भवति । एवश्चात्र, ‘पौनःपुन्यं मृशार्थं वा क्रियात्मभिहारः ।’ इति शाब्दिकमर्यादया मृशार्थरूपक्रियासमभिहारार्थं न यज्ञ, पौनःपुन्यरूपक्रियासमभिहारार्थं तु यज्ञ भवतीति बोध्यम् ।
  3. ‘रुहयर्थानां प्रीयमाणः’ (1-4-33) इति प्रीयमाणस्य संप्रदानसंज्ञायाम्, ‘चतुर्थी सम्प्रदाने’ (2-3-13) इति चतुर्थी ।
  4. धातोरसाकर्मकत्वात् अभिप्रीतिरूपार्थे चित्तवर्त्कर्तृकत्वादिपि, ‘अणावकर्मकात्—’ (1-3-88) इति कर्त्रेभिग्राये प्राप्तस्य परस्मैपदस्य, ‘न पादम्याङ्गमाङ्गयसपरिमुह-रुचिन्तिवदवसः’ (1-3-89) इति निषेधात्, ‘णिचश्च’ (1-3-74) इति यथा-संभवमुभयपदित्वमिति बोध्यम् । तेन शत्रुशानजन्तवाभावपि साधू इति बोध्यम् ।
  5. नन्यादिषु (3-1-134) ‘नन्दिवासिदमिदृषिषाधिवर्दिष्ठोभिरोचिभ्यो पर्यन्तेभ्यः’ नन्यादिषु (3-1-134) ‘नन्दिवासिदमिदृषिषाधिवर्दिष्ठोभिरोचिभ्यो पर्यन्तेभ्यः’
- A. ‘संज्ञायाम्’ (ग. सू.) इति वचनात् कर्तरि ल्युः । गुणः । रोचनः=कूटशालमलिः । लियामजादिषु (4-1-4) पाठात् टाप् ।
- B. ‘प्रवे भवान्धिष्ठवमाहनानां भृतामर्थं भक्तिनिमेयमहिष्मि ॥’ धा. का. 2-36.
- B. ‘रोचनैर्मूषितां पम्पामस्साकं हृदयाविधम् ॥’ भ. का. 6-74.

^१रोचनी, ^२रुच्यः, ^३रोच्यम्, ^४रोचिष्णुः, ^५रुचिः-रुचिरम्, ^६नीरुक्-अभीरुक्, ^७रोकः, ^८अरोचकः, ^९रुचकः, ^{१०}रुक्मम्, ^{११}रुचिष्यम्, ^{१२}वसुरोचिः-रोचिः;

1. रोचनी इत्यत्र ल्युटि, दित्त्वेन क्लियां ढीपि रुपम् ।
2. 'राजसूयसूर्यसूर्योदहक्षय—' (3-1-114) इत्यादिना निषातनात् क्यप् । 'सूर्य-हृष्टयाव्यथाः कर्तरि' (वा. 3-1-114) इति वचनात् कर्तरि निष्पन्नोऽयम् । रोचते॒सौ रुच्यः ।
3. भावे पृथिति, 'यज्याचरुच्य—' (7-3-66) इति निषेधात् कुत्वं न । 'क्वाद्यजिव्रजि-याचिरुचीनामप्रतिषेधो मिष्ठायामनिटः कुत्ववचनात्' (वा. 7-3-59) इति वार्तिकपक्षे तु रोच्यम् इति कुत्वैतैव भाव्यम्, 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' इति शाब्दिकसंकेतात् । यदि तु रोच्यम् इति प्रयोगो दृश्यते, तदानीं पृष्ठोदादित्वात् (6-3-109) कुत्वाभाव इति बोध्यम् ।
4. 'अलङ्कृनिराकृन्प्रज्ञोत्पचोत्पतोन्मदरुचि—' (3-2-136) इत्यादिना तच्छी-लादिषु कर्तृषु इष्णुच्प्रलयः ।
5. क्लियाम्, 'इक् कृष्णादिभ्यः' (वा. 3-3-108) इति भावे, इक्प्रत्ययः । रुचिशब्दात् मत्वर्थीयो रप्रत्ययो बाहुलकात् प्रयोगदर्शनाद् द्रष्टव्यः । रुचिरः=रुचिमान् इति यावत् ।
6. किपि, 'चोः कुः' (४-२-३०) इति कुत्वे, 'नहितृतिवृष्टिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ' (6-3-116) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । 'निरोचनम्-नीरुक्' इति न्यासे विवरणात् बाहुलकात् करणे भावार्थं वा किवत्रेति ज्ञायते ।
7. घजि, 'चजोः कु चिष्ण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वम्, इति न्यासः (5-4-144) । परंतु निष्ठायामनिटो धातोरेव 'चजोः—' (7-3-52) इति कुत्वमित्याश्रयितृणां वार्तिकारभाष्यकारादीनां मते तु 'विभाषा श्यावारोकाभ्याम्' (5-4-144) इत्यत्र अरोक्त इति निषातनादेवात् कुत्वमिति ज्ञेयम् ।
8. 'अरोचकः' इत्यत्र, 'रोगाख्यायां षुल बहुलम्' (3-3-108) इति षुल । अरोचकः = अरुचिव्याधिः । अत्र बहुलप्रहणात् स्त्रियधिकारविहृतत्वै॒षि स्त्रीत्वं नेति प्रक्रियास्तर्वस्त्वम् । अयं भावः—'प्रत्ययस्थात्—' (7-3-44) इति इत्वं, टावादिकं चास्य नेत्यर्थः । [स्वर्णमयो भूषणविशेषः ।]
9. 'क्वुन् शिलिपसंसंयोः—' (द. उ. 3-५) इति क्वुन् । कित्तवाच गुणः । रुचकः ।
10. 'युजिरुचितिजां कुञ्च' (द. उ. 7-33) इति मक्षप्रत्ययः, कवर्गश्चान्तदेशः । प्रत्ययस्य कित्तवाच गुणः । रोचते॒तिशयेन तदिति रुक्मम्=सुवर्णम् । भोज्यम् ।
11. 'रुचिभुजिभ्यां किष्यन्' (द. उ. 8.15) इति किष्यन्प्रत्ययः । रुचिष्यम्=
12. 'वसौ रुचे: संज्ञायाम्' (द. उ. 9.33) इति इसिन्प्रत्ययः । वसुभ्यो रोचते, वसव अस्मिन् रोचन्ते इति वा वसुरोचिः = कतुः । बाहुलकात् 'वसु' इत्युपप-दाभावेऽपि केवलाद्वातोः इसिन्प्रत्यये रोचिः=ज्वाला ।
- A. 'अमृषोद्यं वदन् रुच्यो जगाहे यां निशाचरः ॥' भ. का. 6.58.
- B. 'रोचिष्णुकाङ्क्षनचयाशुपिशङ्किताशा.....।' शि. वा. 5.20. [शि. वा. 5.54.]
- O. 'नासाविरोक्षपवनोऽसितं तनीमो रोमाङ्कतमिव जगाम रजः पृथिव्याः ॥'

इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1415) "रुज हिसायाम्" (X-तुरादि:-1805. सक. सेतू. उभ.)
आस्त्रदीयः ।

'भङ्गे रुजति, हिसायां रोजयेदिति णौ रुजेः ॥' (श्लो. 69) इति देवः । रोजकः-जिका, रुरोजयिषकः षिका ; रोजयिता-त्री, रुरोजयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककोटयतिवत् (205) बोध्यानि ।

(1416) "रुजो भङ्गे" (VI-तुदादि:-1416. सक. अनि. पर.)

'भङ्गे रुजति, हिसायां रोजयेदिति णौ रुजेः ॥' (श्लो. 69) इति देवः । रोजकः-जिका, रोजकः-जिका, रुरक्षकः-क्षिका, रोरुजकः-जिका ; रोकता-रोक्ती, रोजयिता-त्री, रुरक्षिता-त्री, रोरुजिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि रौधादिकभुनक्तिवत् (1162) बोध्यानि । चोरस्य ^१रुजन् रोगः, नदी कूलानि रुजती गच्छति, चोरं रुजन्, नीरुजन् मिताशी स्यात्, ^२कूलमुद्रुजः^A, ^३रोगः, ^४हृद्रोगः-हृदयरोगः, ^५रुजा, ^६रुक्,

1. अत्र 'रुजार्थीनां भाववचनानामज्वरे:' (2-3-54) इति धात्वर्थस्य भावकर्तृक्त्वं वे कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी । तुदादित्वात् शतरि शप्रत्ययः । तस्य छिद्रद्वावै-नाङ्गस्य गुणो न । सुत्रे रुजाशब्देन व्याधिरुच्यते । तेन रुजेः व्याध्यर्थं वे 'भाववचनानाम्' हत्यस्य 'छेमा पुरुषं रुजन्' इति प्रत्युदाहरणमिति केचित् । भाष्ये तु रुजन्धातो भङ्गार्थत्वमेवाश्रित्य, 'नदी कूलानि रुज्जति' । इति प्रत्युदाहृतम् । कर्मणोऽशेषत्वविवक्षाणां द्वितीयाऽपि । तेन 'चोरं रुजन्' इति सिद्धत्वति । निपूर्वकोऽयं धातुव्याधिप्रतीकारे वर्तते । तेन नीरुजन्=(व्याधनभिभूतः) इति, प्रतीकारोऽत्रार्थः ।

2. 'उदि कूले रुजिवहोः' (3-1-31) इति कूलशब्दे कर्मण्युपदे उत्पूर्वकस्यास्य खशप्रत्ययः । 'अरुद्विषदजन्तस्य—' (6-3-67) इति मुम् । शित्वात् सार्वधातुक-त्वम् । तस्य च छिद्रद्वावाद् गुणो न । कूलानि उद्गतीति कूलमुद्रुजः रथः । उक्षा इति केचित् ।

3. 'पदरुजविशस्पृशो घज्' (3-3-16) इति कर्तरि घज् । रुजतीति रोगः । 'चजोः—' (7-3-52) इति कुत्वम् ।

4. 'वा शोकव्यञ्जरोगेषु' (6-3-51) इति हृदयशब्दस्य रोगशब्दे परे हृद्वाविकल्पः ।

5. भिदादेः (3-3-101) आकृतिगणत्वेन तत्र पाठादङ् । प्रत्ययस्य छित्वाच गुणः ।

6. 'रोगाख्यायां षुल बहुलम्' (3-3-108) इत्यत्र बहुलप्रहणात् रोगवाचकत्वै॒षि क्लियां सम्पदादि (वा. 3-3-108) पाठात् किप् ।

A. 'मदोद्रगः ककुञ्चन्तः सरिता कूलमुद्रुजाः ।' रघु. 4.22.

¹रुणवान्, ²लुभ्म, ³वीरुक्, इत्यादीनि रूपाण्यस्माद्वन्तीति विशेषः ।

(1417) “ रुट प्रती[ति]घाते ”

(I-भवादि:-476. सक, सेद्ध. आत्म.) [अ]

‘रोटते प्रतिघातेऽर्थे रोषे रोटयतीति णौ ॥’ (श्लो. 74) हति देवः ।
 रोटकः-टिका, रोटकः-टिका, रुरुटिषकः-रुरोटिषकः-षिका, रोरुटकः-टिका ;
 रोटिता-त्री, रोटयिता-त्री, रुरुटिषिता-रुरोटिषिता-त्री, रोरुटिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककोकतिवत् (197) ज्ञेयानि ।
 ^रुटितम्-रोटितम्-तः, रुट्यमानः^इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1418) “ रुट भाषार्थः ”

(X-चुरादि:-1784. सक. सेह. उभ.) आस्वदीयः ।

क्षीरस्वामी चुरादिष्टवे पूर्वम् 'रुट रोषे' इति मैत्रेयाद्यनुसारेण पठति

1. ‘ओदितश्च’ (8-2-44) इति निष्ठानत्वम्। निष्ठानत्वस्य परशास्त्रत्वात्, ‘चोः कुः’ (8-2-30) इति कुत्वस्य पूर्वशास्त्रत्वाच्च, ‘लिपादामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम्’ इति न्यायेन निष्ठानत्वा सिद्धया कुत्वमन्वेति बोध्यम्। ‘अटकुण्ठावृ-नुम्भ्यवायेऽपि’ (8-4-2) इति णत्वम्।
  2. ‘किञ्चकौ च—’ (3-3-174) इति संज्ञायां रूपः। ‘कपिलकारीनां संज्ञाच्छन्दसोः’ (वा. 8-2-18) इत्यत्र कपिलकादिगणे पाठादत्र धारुरेकस्य लत्वम्। लुगनम्=जीर्णवस्त्रम्।
  3. किञ्चन्ते बाहुलकात् ‘अन्येषामपि दृश्यते’ (6-3-137) इति पूर्वपदस्य दीर्घः। अत्र क्षीरतरक्षिण्याम्—“.....‘नहितृति—’ (6-3-116) इति दीर्घः। वीरुक्तुं इत्युक्तम्। ‘नहितृतिवृष्टिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वै’ (6-3-116) इत्यत्र रुचिः इति रुचधातोरेव सर्वैः प्रहणात् चिन्त्यमिदम्।
  4. ‘उत्पुष्पात् भावादिकर्मणोः—’ (1-2-21) इति वैकल्पिककित्वात् निष्ठायां रूपद्वयं बोध्यम्।
  - A. ‘अस्तिव्रहणघोटक रुद्यमानमार्गं जवेनालुटिता निरीयुः ॥’ धा. का. 2.1.
  - [थ] “....‘रुट छुट छुट प्रती(ति)घाते’ आयौ प्रथमान्तौ। अन्यो द्वितीयान्तः। अयं पाठो देवमैत्रेयादीनाम्। हरियोगिनस्तु आद्यावेव। ‘धातोः कर्मणः—’ (3-1-7) इत्यत्र कैयदै द्वाविमौ द्वितीयान्तौ पठितौ। क्षीरस्वामी तु एवं पठित्वाऽह—“—‘रुट छुट—’ इत्येके। ‘बाधृ रोटने’ इति लिङ्गात्” इति। तथा ‘रुट दीसौ’ इत्यब्यसावाह।” इति माधवोऽलिखितानुसन्धेया।

अत्र तु भाषार्थकदण्डके पुनः पठति । परं तु दण्डकपठितानां सर्वेषामपि
 ‘भासार्थः’ इति भासार्थकत्वमाह । ‘.....रोटयतीति णौ॥’ (श्लो. 74)
 इति देववाक्यं क्षीरस्वामिनोऽनूकूलमिति बोध्यम् ।

रोटकः-टिका, **रुरोटयिषकः**-षिका ; **रोटयिता-त्री**, **रुरोटयिषिता-त्री**, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौशदिकक्षेटयतिवत् (205) बोध्यानि ।

(1419) “**हठि स्तेये**” (I-भवादिः-327. सक. सेद. पर.)

‘रुठि—’ इति, ‘रुडि—’ इति च केचिदमुँ पठन्ति

रुप्टकः-पिटका, रुण्टकः-पिटका, रुहुण्टिषकः-विका, रोरुण्टकः-पिटका ;
रुण्टिता-त्री, रुण्टयिता-त्री, रुहुण्टिषिता-त्री, रोरुण्टिता-त्री ;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि ।

(1420) “ रुठ उपघाते ” (I-भवादि:-336. सक. सेह. पर.)

‘रुष्टतीति गतौ, रोठेदुपघाते— ।’ (क्षो. 79) हति देवः

‘अश्मा लुल्लिषते ।’ इति भाष्यं व्याचक्षणः कैयटस्तु (3-1-7) ‘रुठ लुठ प्रतीघाते’ इति पाठमादृतवान् ।

रोठकः-ठिका, रोठकः-ठिका, स्रोठिषकः-रुहुठिषकः-षिका, रोरुठकः-ठिका;
रोठिता-त्री, रोठयिता-त्री, स्रोठिषिता-रुहुठिषिता-त्री, रोरुठिता-त्री;
इतीमानि रूपाणि सर्वाण्यपि दैवादिककुण्ठयतिवत् (२२४) बोध्यानि ।

(1421) “रुठि गतौ” (I-भ्वादिः-345. सक. सेट. पर.)

‘रुण्ठतीति गतौ, रोठेद्वपघाते—।’ (क्षो. 79) इति देवः ।

‘आलस्ये गतिप्रतिधाते च’ इति क्षीरस्वामी ।

रुण्ठकः-पिटका, रुण्ठकः-पिटका, रुरुण्ठिषकः-षिका, रोरुण्ठकः-पिटका ;
रुण्ठिता-त्री, रुण्ठयिता-त्री, रुरुण्ठिता-त्री, रोरुण्ठिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि छवाणि भौवादिककुण्ठतिवत् (209) ज्ञेयानि ।

(1422) “ रुदिर अश्रुविमोचने ”

(II-अदादि:-1067. अक. सेदू. पर.

रोदकः-दिका, रोदकः-दिका, ^१रुदिष्कः-षिका, रोरुदकः-दिका ;
रोदिता-त्री, रोदयिता-त्री, रुदिष्टिता-त्री, रोरुदिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकतोहतिवत् (760) ज्ञेयानि । रुदित्वा,
^२रोदसी, ^३रोरुद्यमानः, रोरुदा^B, ^४रुद्रः-रुद्राणी, रुद्रा, ^५अलं रुदित्वा, अलं
रोदनेन, ^Cरुदिषा, इतीमान्यस्माद्ग्रन्तीति विशेषः ।

(1423) “[अनो] रुध कामे” (IV-दिवादि:-1174. सक. अनि. आत्म.)

‘अनुपूर्वो रुधिः कामेऽर्थे तद्गृश्यनौ भजते ।’ इति धा. का. व्याख्यायां
(2-62) विवृतम् ।

‘रुन्धे रुणद्वयावरणे, कामेऽनाश्चनुरुद्धयते ॥’ (छो. 121) इति देवः ।

अनुरोधकः-षिका, अनुरोधकः-षिका, अनुरुद्सकः-तिका, अनुरोरुद्धकः-षिका;
अनुरोद्धा-दृष्टी, अनुरोधयिता-त्री, अनुरुद्सिता-त्री, अनुरोरुधिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षुभ्यतिवत् (315) बोध्यानि ।

1. ‘रलो व्युपथात्—’ (1-2-26) इति क्त्वासनोः कित्तविकल्पे प्राप्ते, ‘रुद्विद—’
(1-2-8) इत्यनेन नित्यकित्वम् । तेन सञ्चन्तेषु क्त्वायामपि रूपमेकमेव ।

2. ‘असुन्’ (द. उ. 9-49) इत्यसुन्प्रलये रूपम् । पुष्पवन्तावित्यादिवत् अभिधानस्वाभाव्यात् नित्यं द्विवचनान्तोऽयम् । रोदसी = यावाभूमी ।

3. ‘रोदेणिलुक्त च’ (द. उ. 8-39.) इति रक्षप्रत्ययो णिलुक्त च भवति । रोदयति
दानवयोषित इति रुद्रः । लियाम्, ‘इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्र—’ (4-1-49)
इत्यादिना पुंयोगे ढीषानुगागमौ भवतः । तेन रुद्राणी इति सिद्ध्यति । एतच्च
रुद्रपत्नीविषयकं बोध्यम् । यदा तु रुद्रा इति सुपर्णपत्नी बोध्यते-तदानीमजादिपाठ-
परिकल्पनेन (4-1-4) टापि रूपनिष्ठत्तिरिति बोध्यम् ।

4. ‘अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा’ (3-4-18) इति प्रतिषेधार्थकस्याल-
मित्यव्ययस्य प्रयोगे क्त्वाप्रत्ययः । अत्र ‘स्वयधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिनस्ति’
इति शाब्दिकमर्याद्या पक्षे ल्युडपि भवति । तेन ‘अलं रोदनेन’ इति
सिद्ध्यति । प्रकृत्यादित्वादत्र रोदनेन इति तृतीया—इत्यादिकं बृहच्छब्देन्दु-
शेखरे विश्वरूपम् ।

A. ‘रोरुद्यमानः स तदाऽप्यपृच्छत् यथावदाख्यन् अथ वृत्तमस्मै ॥’ भ. का. 3-29.

B. ‘तां संहितोरुं युवर्ति सरोरुदां शौरिवर्यमार्कीर्ति कुररीमिवेक्षिता ॥’ वा. वि. 1.49

C. ‘रुदिषा वदनाम्बुरुद्यश्चियः सुतुं सत्यमलङ्करणायते ।’ शि. व. 6-17.

¹अनुरोधी^A ।

(1424) “रुधिर् आवरणे” (VII-रुधादि:-1438. सक. अनि. उभ.)

‘आवरणम्=व्यासिः ।’ इति क्षीरस्वामी ।

‘रुन्धे रुणध्यावरणे, कामेऽनावनुरुद्धयते ॥’ (छो. 121) इति देवः ।

रोधकः-षिका, रोधकः-षिका, रुद्सकः-तिका, रोरुधकः-षिका ;

रोद्धा-रोदृष्टी, रोधयिता-त्री, रुद्सिता-त्री, रोरुधिता-त्री ;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि रैधादिकभिन्दतिवत् (1160) ज्ञेयानि ।

²अङ्गरोधी-उपरोधी, ^३प्रतिरोधी, ^४अनुरोधी, ^५ब्रजे उपरुद्य-ब्रजोपरोधं,

^Bकारोपरोधम् वा गा:-पाययति, ^६रोधनः, ^७मार्गरुत्^C-दूरुधौ-रुधः, ^८विरोधी,

1. तच्छीलादिषु कर्तृषु, ‘सम्पूर्चानुरुद्ध....’ (3-2-142) इति घिनुण् । अत्र,

“...अनो रुध कामे” इत्यस्य तु दैवादिकस्याग्रहणम्-पृच्छिना साहचर्यात् ।

अनुना सह पठितस्य दैवादिकस्य ग्रहणमित्यन्ये ।” इति पदमञ्जरी । वस्तुतः—

रैधादिकस्थैव धातोरुपूर्वकत्वे कामनार्थकत्वे च दैवादिकपाठः इत्यस्य सैद्धान्तिक-

पक्षत्वेन प्रकृतसूत्रे (3-2-142). दैवादिकस्थैवास्य ग्रहणम् । साहचर्यपरिभाषा-

श्रयणे च अनन्यथासिद्धं बीजं न पश्यामः । अत एव क्वचिद् भट्टिकाद्यव्या-

ख्याने (7-9) ‘एता देवानुरोधिन्यो द्वेषिण्य इव रागिणम्’ इत्यत्र

अनुरुद्धयन्तीति श्यना विवरणं संगतम् । इत्यलमत्र ।

2. अङ्गनि रुणद्वीति अङ्गरोधी । प्रह्लादिषु (3-1-134) कर्मण्योऽपवादो गिनिप्रत्ययः ।
एवम् उपरुद्वीति उपरोधी इत्यत्रापि ग्रह्यादित्वादेव गिनिः ।

3. ‘भविष्यति गम्यादयः’ (3-3-3) इत्यत्र गणे पाठात् भविष्यत्काले औनादिको
गिनिरप्त्र ।

4. ‘सम्पूर्चानुरुद्ध—’ (3-2-142) इत्यादिना ताच्छीलिको घिनुप्रत्ययः ।

5. ‘समम्यां चोपपीडहृधकर्षः’ (3-4-49) इति सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे
उपरुद्वकादसात् णमुल्क । ‘तृतीयाप्रभूतीनि—’ (2-2-21) इति समाप्तिकल्पः ।

6. नन्यादिषु पाठप्रिकल्पनादत्र कर्तृरि ल्युप्रत्ययः ।

7. मार्ग रुणद्वीति मार्गरुद्ध, ‘किप् च’ (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे किप् ।

8. विशेषण रुणद्वीति विरोधी, ‘सुष्यजातौ—’ (3-2-78) इति ताच्छीलये गिनिः ।

A. ‘कंसानुरोध्यणनहन्मतिमद्युगच्यः—॥’ धा. का. 2-62.
[अत्र धा. का. व्याख्यायां गिनिन्यन्तत्वेन प्रकृतशब्दस्य निष्पत्तिः कृतेति
विभाव्यम् ।]

B. ‘तं शरसूनुं सह जाययोगः कारोपरोधं निगलैरसेष ॥’ वा. वि. 2.40.

C. ‘निरुद्धयमाना यदुभिः कथश्चित् मुहुर्यदुच्छुपुरप्रपादान् ।

ध्रुवं गुरुन् मार्गरुद्धः करीन्द्रानुलङ्घ्य गन्तुं तुरगास्तदीषुः ॥’ शि. व. 3-29.

^१गां व्रजमवरुन्धन्, ^२रुधिरम्, ^३रोधः, इतीमान्यस्माद् भवन्तीति विशेषः।

(1425) “रुप विमोहने” (IV-दिवादि:-1236. सक. सेद्द. पर.)

‘रुपु^४—’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (2-67)।

रोपकः-पिका, रोपकः-पिका, रुरोपिषकः-रुरुपिषकः-षिका, रोरुपकः-पिका; रोपिता-त्री, रोपयिता-त्री, रुरोपिषिता-रुरुपिषिता-त्री, रोरुपिता-त्री; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि दैवादिककुर्यतिवत् (224) ज्ञेयानि। ^५विरोपी,^A रोपः^६ इमे रूपे विशेषेण भवतः इति ज्ञेयम्।

(1426) “रुश हिंसायाम्” (VI-तुदादि:-1419. सक. अनि. पर.)

रोशकः-शिका, रोशकः-शिका, रुरुक्षकः-क्षिका, रोरुशकः-शिका; रुष्टा-ष्ट्री, रोशयिता-त्री, रुरुक्षिता-त्री, रोरुशिता-त्री; इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाण्यपि दैवादिककुस्यतिवत् (234) ज्ञेयानि। उमुनि-रोष्टुम्^B इति।

(1427) “रुशि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1789. अक. सेद्द. उभ.)

आस्वदीयः। ‘—भासार्थः।’ इति क्षीरस्वामी।

रुंशकः-शिका, रुरुंशयिषकः-षिका, रुंशकः-शिका, रुरुंशिषकः-षिका, रोरुंशकः-शिका; रुंशयिता-त्री, रुरुंशयिषिता-त्री, रुंशिता-त्री, रुरुंशिषिता-त्री,

1. अयं द्विकर्मकः। तेन, अत्र ‘अकथितं च’ (1-4-51) इति कर्मसंज्ञायां द्वितीया ॥
  2. ‘इषिमदिषुदि—’ (द. उ. 8.26) इत्यादिना किरच्चत्यये रूपमेवम्। रुधिरम्=रक्तम्।
  3. ‘अमुरु’ (द. उ. 9-49) इत्यसुन्त्रलये रूपम्। रोधः=जलप्रवाहः। सकारान्तः।
  4. एतत्पक्षे क्वायामिद्विकल्पेन रुषित्वा-रोपित्वा इति रूपद्वयं बोध्यम्।
  5. ‘सुप्यजातौ—’ (3-2-78) इति गिनिप्रत्ययः।
  6. ‘हलश्च’ (3-3-121) इति संज्ञायां घश्चत्यये रूपम्। रुप्यन्ति अनेन इति रोपः=शरः।
- A. ‘...किंचायोप्यविरोपिलोपक न वा लोभादिसंक्षेपिता।’ धा. का. 2.67.
- B. ‘रोषच्छुपधियाथ रोष्टुमभितो योधान्दिष्वद्रेशकान्....।’ धा. का. 2-84.

रोरुंशिता-त्री; इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाणि चौरादिककुंशयतिवत् (232) ज्ञेयानि।

(1428) “रुष हिंसार्थः” (I-भवादि:-693. सक. सेद्द. पर.)

‘शपि रोषति हिंसायाम्, रोषे रुष्यति रोषयेत् ॥’ (छो. 179) इति देवः। रोषकः-षिका, रोषकः-षिका, रुरोपिषकः-रुरुपिषकः-षिका, रोरुषकः-षिका; ^१रोषिता-रोष्टा^A-ष्ट्री, रोषयिता-त्री, रुरोपिषिता-रुरुपिषिता-त्री, रोरुषिता-त्री; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिकरेषतिवत् (1408) बोध्यानि। ^२रुषः-^Bरुषितः, ^३रुषितमनेन, रोषितं वा, ^४रोषणः, ^५गृध्ररोषं रोषति इतीमान्यस्माद् भवन्तीति विशेषः।

(1429) “रुष रोषे” (IV-दिवादि:-1230. अक. सेद्द. पर.)

‘—हिंसायाम्’ इति सिद्धान्तकौमुदीपाठः। ‘—जिहासायाम्’ इति केचित्।

‘शपि रोषति हिंसायाम्, रोषे रुष्यति रोषयेत् ॥’ (छो. 179) इति देवः।

1. ‘तीषषहलुभरुषरिषः’ (7-2-48) इति तकारादावार्धधातुके इडिकल्पः। इडभाष-पक्षे ‘षुना षुः’ (8-4-41) इति षुत्वेन टकारः। धातोरस्य तकारादावार्ध-धातुके इडिकल्पस्य विधानात् ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इति निष्ठायामिनिषेधे प्राप्ते इडिकल्पविधानमिति बोध्यम्। अत भौविद्विषुजायैभ्यश्च (3-2-128) इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थकत्वमाश्रित्य वर्तमाने कर्तरि क्षप्रत्ययः। न्यासे (7-2-28) ‘रुष रोषे’ इत्यस्मानिष्ठायामिद्विकल्पस्य प्रतिपादनात्, तत्रोपयोगभावात्, दैवादिकस्य रोषार्थकस्य अत्र सूत्रे (7-2-28) प्रहणं न्यास-कारसम्मतमिति प्रतिभाति।
2. ‘उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्’ (1-2-21) इति भावे आदिकर्मणि च कित्वविकल्पोऽत्र।
3. नन्यादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वेन कर्तरि ल्युप्रत्ययोऽत्रेति ज्ञेयम्।
4. ‘उपमाने कर्मणि च’ (3-4-45) इति उपमानकर्तरि णमुल। ‘कषादिषु—’ (3-4-46) इति यथाविध्यनुप्रयोगः। गृप्रे इव हिनस्तीत्यर्थः।
- A. ‘रेषारं रेषितं व्यास्यत् रोष्टाऽक्षः शस्त्रसंहतीः’ भ. का. 9. 31.
- B. ‘जघान रुषितो रुष्टान् त्वरितस्तूर्णमागतान्’ भ. का. 9. 20.

रोषकः-षिका, रोषकः-षिका, रुरोषिषकः-रुरुषिषकः-षिका, रोरुषकः-षिका ; रोषिता-रोष्टा-रोष्टी, रोषयिता-त्री, रुरोषिषिता-रुरुषिषिता-त्री, रोरुषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकरेषतिवत् (1408) ज्ञेयानि । शतरि [देवदत्ताय] ^१रुष्यन्-न्ती-ती, निष्ठायाम् ^२रुषितः-रुष्टः, रुषितमनेन, रुद्द-रुद्द-रुषौ-रुषः, ^३भीरुद्द, इतीमान्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1430) “रुष रोषे” (X-चुरादि:-1671. अक. सेह. उभ.)

‘रुष—’ इति क्षीरस्वामी । ‘शपि रोषति हिंसायाम्, रोषे रुष्यति रोषयेत् ॥’ (क्षो. 179) इति देवः ।

रोषकः-षिका, रुरोषयिषकः-षिका ; रोषयिता-त्री, रुरोषयिषिता-त्री ; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिकचोरयतिवत् (546) ज्ञेयानि ।

(1431) “रुसि भाषार्थः” (X-चुरादि:-1791. अक. सेह. उभ.)

आस्वदीयः । क्षीरस्वाम्यादयः असुं न पठन्ति ।

रुसकः-सिका, रुरुसयिषकः-षिका ; रुसयिता-त्री, रुरुसयिषिता-त्री ; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिककुंशयतिवत् (232) ज्ञेयानि ।

(1432) “रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च”

(I-भवादि:-859. अक. अनि. पर.) ज्वलादि ।

‘प्रादुर्भावे च’ इति केचित्प पठन्ति । ‘रुह जन्मनि—’ इति न्यासे पाठः ।

1. दिवादित्वात् शतरि श्यन् । ‘कुधुहेष्यसूर्यार्थानां यं प्रति कोपः’ (1-4-37) इति कोपविषयस्य देवदत्तस्य सम्प्रदानसंज्ञायां ‘चतुर्थी सम्प्रदाने’ (2-3-13) इति चतुर्थी ।
2. ‘रुष्यमत्वर—’ (7-2-28) इति निष्ठायामिहविकल्पः । तक्षारादावार्धधातुके, ‘तीषसहलुभुष्वरिषः’ (7-2-48) इति इडिकल्पनात्, निष्ठायाम्, ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इति इटप्रतिषेधे प्रासेऽनेनेडिकल्पोऽत्रेति बोध्यम् ।
3. भियं रुष्यतीति भीरुद्दृच्छन्दोविशेषः । अत्र [रथन्तरादिशब्देऽप्तिवन्युत्पत्तिप्रदर्शनं कृतम् । नावयवार्थेऽभिनिवेशः कार्यः, संज्ञाशब्दत्वात् । ‘मा नानुभूः स्वकान् दोषान् मा मुहो मा रुषोऽधुना ॥’ (भट्टकाव्ये 15-16) इत्यत्रास्य धातोः यथापि अकर्मकर्त्वं हृश्यते, तथापि अभिधानस्वाभाव्यादत्र सकर्मकत्वम् । यद्वा, भिया रुष्यतीति भीरुद्दृ इत्यकर्मकव्युत्पत्तिरथ्यत्रोपयनेत्यास्तां तावत् ।

रोहकः-हिका, ^१रोपकः-पिका, रोहकः-हिका, ^२रुक्षकः-क्षिका, ^३रोढा-रोढी, रोपयिता-रोहयिता-त्री, रुक्षिता-त्री, रोरुहिता-त्री ; रोहन्-न्ती, रोपयन्-रोहयन्-न्ती, रुक्षन्-न्ती ; रोक्ष्यन्-न्ती-ती, रोपयिष्यन्-रोहयिष्यन्-न्ती-ती, रुक्षिष्यन्-न्ती-ती ; — रोपयमाणः रोहयमाणः, — रोरुहयमाणः ; — रोपयिष्यमाणः रोहयिष्यमाणः, — रोरुहयिष्यमाणः ; ^४अम्बुरुद्द-रुद्द-रुहौ-रुहः ; — रुढम्-रुढः-रुढवान्, ^५आरुढो वृक्षम्-आरुढो वृक्षः, ^६रुढः, रोपितः-रोहितः, ^७रोहितः, लोहितः-लोहिताया, लोहितकः, लोहितकं [मुखम्], रुक्षितः, रोरुहितः-तवान् ;

1. एन्ते सर्वत्र, ‘रुहः पोऽन्यतरस्याम्’ (7-3-43) इति विकल्पेन हकारस्य पकारः । तेन रुषद्वयम् । यद्यपि दैवादिकसूप्यतेष्यन्ते रोपक इति, रोहतेश्च रोहक इति सिद्धयति, धातूनामनेकार्थत्वात् बीजजन्मनि उभयत्र वृत्तिरपि सुलभा ; तथापि धातूनामनेकार्थत्वेऽपि, न सर्वेषां सर्वार्थकत्वमित्यतः सूत्रारम्भस्य चारितार्थं बोध्यम् । विस्तरस्तु न्यासादिषु बोध्यः ।
2. ‘दिविद्वृहिमेहतिरोहती वहिः—’ (व्याघ्रभूतिकारिका 7-2-10) इति वचनात् धातोरस्यानिदर्त्वं बोध्यम् । ‘हो ढः’ (8-2-31) इति ढत्वे, ‘षष्ठोः कः सि’ (8-2-41) इति ककारे षत्वे च रुपमेवम् ।
3. तृजादिषु ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (7-3-86) इति प्रथमं गुणे, तदनन्तरं ढत्व-धत्वष्टुतवंदलोयाः । ‘पर्जन्यवलक्षणं प्रवर्तते’ (परि. 121) इति न्यायेन ‘द्रूलोपे—’ (6-3-111) इति दीर्घः—ओकारः—अत्रापि भवतीति बोध्यम् ।
4. ‘गलर्थाकिर्मक—’ (3-4-72) इत्यादिना कर्तरि कर्मणि च क्तप्रत्ययः ।
5. ‘क्तिवृत्तौ च—’ (3-3-174) इति संज्ञायां क्तप्रत्ययः । रुढः—रुढिं गतः ।
6. एन्तात् कर्तरि क्तप्रत्यये साधुरेयम् । अस्यैव शब्दस्य कपिलकादिगणे (वा. 8-2-18) पाठात् विकल्पेन धात्वादेल्कारः—लोहितः—वर्णविशेषः । अभिधानस्वाभाव्यात् वर्णवाचकव्यमधुना धातोरिति बोध्यम् । लोहिताया इति । अत्र अलोहितो लोहितो भवतीति च्यन्तात् लोहितशब्दात् ‘लोहितादिडाज्ञ्यः क्यष्’ (3-1-13) इति क्यष् । ‘सनायन्ता धातवः’ (3-1-32) इति धातुसंज्ञा । ‘अ प्रत्ययात्’ (3-3-102) इति प्रत्ययान्तादकारप्रत्ययः । लोहितकः इति अत्र ‘लोहितान्मणौ’ (5-4-30) इति स्वार्थे क्तप्रत्ययः । ‘लोहितकं मुखम्’ इत्यत्र तु ‘वर्णे चानित्ये’ (5-4-31) इत्यनित्यवर्णवाचकात्लोहितशब्दात् स्वार्थे क्तप्रत्ययः ।
7. ‘विस्त्वरैरम्बुरुद्दां रजोभिः यमस्वसुश्चित इवोदमारः ॥’ शि. व. 3. 11.

१रुहः-रोहः, प्ररुहः-प्ररोहः, २पाणिरुहः^A-भूरुहः-उर्वरुहः-शिरोरुहः-सरोरुहम्,
३न्यग्रोधः, ४वीरुत्^B, ५विरोही-रोहिणी, ६रोहणः, रोपः-रोहः,
७धान्यरोपी, रुक्षुः-रोरोहः;
रोढव्यम्, रोपयितव्यम्-रोहयितव्यम्, रुक्षितव्यम्, रोरुहितव्यम्;
रोहणीयम्, रोपणीयम्-रोहणीयम्, रुक्षणीयम्, रोरुहणीयम्;
रोखम्, रोप्यम्-रोखम्, रुक्षम्, रोरुखम्;
ईषद्रोहः-द्वूरोहः-सुरोहः; —
रुद्धमाणः, रोप्यमाणः-रोखमाणः, रुक्षमाणः, रोरुद्धमाणः;
रोहः, आरोपः-रोहः, रुक्षः, रोरुहः;
रोढुम्, रोपयितुम्-रोहयितुम्, रुक्षितुम्, रोरुहितुम्;
रुद्धिः, ८रुद्धिः,

1. ‘उवलितिकसन्तेभ्यः—’ (3-1-140) इति कर्तरि वैकल्पिको णप्रत्ययः। णप्रत्यय-पक्षे रोहः इति सम्पत्ते। तदभावपक्षे ‘इगुपधज्ञा—’ (3-1-135) इति कप्रत्यये रुहः इति भवति। रुहः=मुगविशेषः।
2. ‘सुपि स्थः’ (3-2-4) इत्यत्र, ‘सुपि’ इति योगविभागात् पाण्यादिषु मुबन्तेष्टप-पदेषु कर्तरि कप्रत्ययः। अत्र ‘इगुपध—’ (3-1-135) इति कप्रत्यय इति प्रक्रियाकौमुदी। तत्र निरुपपदाधिकारात् चिन्त्यमिदम्।
3. न्यक् रोहतीति न्यग्रोधः=वटवृक्षः। बाहुलकात् कर्तरि घञ्। न्यद्वादिषु (7-3-53) पाठात् धातुहकारस्य धकारः।
4. विविधं रोहतीति वीरुत्=लता। ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ (3-2-178) इति किपि, न्यद्वादित्वात् (7-3-53) हकारस्य धकारः। ‘अन्येषामपि दृश्यते’ (6-3-137) इति दीर्घः।
5. विशेषेण रोहतीति विरोही तुणादयः। तद्वर्त्मिणि णिनिः। केवलाणिणिप्रस्ययेऽपि रोही इति भवति। तदन्तात् स्त्रियां नान्तत्वेन छीषि रोहिणी इति।
6. नन्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युः। रोहणः=रत्नपर्वतः।
7. धान्यानि रोपयतीति धान्यरोपी। णन्तात् णिनिः।
8. संज्ञायां किंच। दत्तवृष्ट्वद्लोपदीर्घः। यथालक्षणमिह बोध्याः।
- A. ‘पीने भटस्योरसि वीक्ष्य भुमान् तनुव्यवः पाणिरुहान् सुमध्या।’ भ.का.11.8.
- B. ‘.....वीरुक्षतिभृक्षकुलैररसीत्॥’ वा. वि. 3. 17.

१वीजरुहाकुर्वन्, प्राजरुहाकुर्वन्, रोपणा-रोहणा, आरुक्षा, रोरुहा;
रोहणम्, रोपणम्-रोहणम्, रुक्षणम्, रोरुहणम्;
रुद्धा, रोपयित्वा-रोहयित्वा, रुक्षित्वा, रोरुहित्वा;
आरुहा, आरोप्य-आरोहा, आरुक्षय, आरोरुहा;
रोहम् २, } रोपम् २-रोहम् २, } रुक्षम् २, } रोरुहम् २; }
रुद्धवा २, } रोपयित्वा २-रोहयित्वा २, } रुक्षित्वा २, } रोरुहित्वा २; }
२रोहिः, ३रोहित्, ४रोहितः-लोहितः, ५रोहिषः।

(1433) “रुक्ष पारुण्ये” (X-चुरादिः-1910. अक. सेद्ध. उभ.)
अदन्तः।

मा. धा. वृत्तौ ‘रुक्षति इति शपि’ इति दर्शनात् भवादौ ‘रुक्ष’ इति धातुः पूर्व स्यात्, अधुना भ्रष्टः इति ज्ञायते।

रुक्षकः-क्षिका, रुक्षक्षियषकः-षिका, रुक्षयिता-त्री, रुक्षयिषिता-त्री; इत्यादीनि रुपाणि सर्वाणि चौरादिकचूर्णयतिवत् (550) बोध्यानि। युचि-रुक्षणा^A इति।

1. वीजं रोहयतीत्यर्थं अन्तभावितण्यर्थादिसात् मूलविभुजादित्वात् (वा. 3-2-5) कर्तरि कप्रत्ययः। तदन्तात् लियां टापि वीजरुहा इति सम्पत्ते। साक्षात्-प्रभृतिषु (1-4-74) गणे वीजरुहा इति पाठादस्य कृजो योगे गतिसंज्ञा। ‘ते प्राग् धातोः’ (1-4-80) इति धातोः पूर्वमस्य प्रयोगः। ‘कुगतिप्रादयः’ (2-2-18) इति समाप्तः। वीजरुहा/कुर्वन्-कैशाः छिन्नाः पुना रोहयन् इत्यर्थः। एवं प्राजरुहाकुर्वन् इत्यत्रापि बोध्यम्।
2. ‘हृपिशिरुहिः’ [द. उ. 1-47] इतीतन्प्रत्ययः। रोहतीति रोहिः=जन्म।
3. ‘हृसरुहिः—’ [द. उ. 6-3] इतीतिप्रत्ययः। रोहित्=वीरुत्प्रकारः, सूर्योऽमिश्र।
4. ‘रुहे रक्ष लो वा’ [द. उ. 6-13] इतीतन्प्रत्ययः, रेफस्य लकाररक्ष वा भवति।
5. ‘रुहेर्वृद्धिश्च’ [द. उ. 9. 4] इति टिष्ठप्रत्यये धतोर्वृद्धौ च रोहिषः इति भवति। रोहिषः=तुणजातिः, लियां षित्वात् छीषि रोहिषी=दूर्वा।
6. ‘.....मोमूत्रितारितिरुक्षणया रणेषु।’ धा. का. 3. 59.

(1434) “रूप रूपक्रियायाम्” (X-भावादि:-1933. अक. सेट्र. उम.)

अदन्तः ।

‘रूपक्रिया=राजसुदादिरूपस्य करणम् ।

‘—रूपदर्शनम् वा’ इति क्षीरस्वामी ।

रूपकः-षिका, रूपयिषकः-षिका, रूपयिता-त्री, रूपयिषिता-त्री ;
इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिकगूर्यतिवत् (418) ज्ञेयानि ।

^१रूप्यम्, ^२रूपकम् ।

(1435) “रूप हिंसार्थः” (I-भावादि:-678. सक. सेट्र. पर.)

“—‘रूप भूषायाम्’ इति सुधाकरः ।” इति सुधाकरपाठत्वेन मा. धा.
वृत्तिः । ‘—आलेपने इत्येके’ इति धा. का. (1-86) । सि. कौमुद्यां
तु स्वतन्त्रेण पठ्यते । क्षीरतरङ्गिण्याम् अयं धातुः न दृश्यते ।

रूपकः-षिका, रूपकः-षिका, रूपयिषकः-षिका, रोरूपकः-षिका;
रूपिता-त्री, रूपयिता-त्री रूपयिषिता-त्री, रोरूपिता-त्री ;
इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाण्यपि भौवादिकचूषतिवत् (552) ज्ञेयानि । कर्मणि
क्तप्रत्यये—^Aरूपितः इति ।

(1436) “रेकु शङ्कायाम्” (I-भावादि:-80. अक. सेट्र. आत्म.)

“आङ्गूष्ठः संशये ; ‘आरेकं संशयं प्राहुः—’ इति वचनात् ।” इति
मा. धा. वृत्तिः ।

रेककः-किका, रेककः-किका, रिरेकिषकः-षिका, रेरेककः-किका ;

1. ‘अचो यत्’ (3-1-97) इति यत्प्रत्ययः । रूप्यम्=राजकीया द्रव्यादिरूपा मुद्रा ।
स्वार्थे कनि रूप्यकम् इत्यपि सामुः ।

2. ‘क्वन् शिल्पसंज्ञयोः—’ [द. उ. 3.5] इति संज्ञायां क्वन् । यद्वाऽन्न
‘लिङ्गमशिल्पं लोकश्रितत्वात् लिङ्गस्य’ इति शाविद्वक्तमर्यादश्रयणात् ‘संज्ञायाम्’
(3-3-109) इति एवुलि स्त्रयधिकारविहितवैदिषि नपुंसकलिङ्गत्वं बोध्यम् ।
रूपकम्=अथर्वारभेदः, नाटकादि च । नाटकादौ तु बोध्ये दर्शनार्थकत्वम्,
अन्यत्र मुद्रार्थकत्वमिति विशेषः ।

A. ‘..... खेदं च मूषसि कृषारवरूपितात्मन् ।’ धा. का. 1.86.

रेकिता-त्री, रेकयिता-त्री, रिरेकिषिता-त्री, रेरेकिता-त्री ;
इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) बोध्यानि ।

(1437) “रेजृ दीसौ” (J-भावादि:- अक. सेट्र. आत्म.)

वातुरयं चन्द्रसम्मतपाठत्वेन क्षीरतरङ्गिण्यादिषु उपातः । “अत रेजिरपि
क्तचित् पठ्यते, तदनार्षमिव । यदाह भद्रभास्करः “—‘रेजते अग्ने
पृथिवी मखेभ्यः—’ इत्यल राजतेश्छान्दसत्वम् ।” इति ।” इति मा.
धातुवृत्तिः ।

रेजकः-जिका, रेजकः-जिका, रिरेजिषकः-षिका, रेरेजकः-जिका ;
रेजिता-त्री, रेजयिता-त्री, रिरेजिषिता-त्री, रेरेजिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकतेजतिवत् (779) ज्ञेयानि ।

(1438) “रेट् परिभाषणे” (I-भावादि:-864. सक. सेट्र. उम.)

‘—याचने च इति द्रुमे’ इति धा. का. व्याख्यायाम् (2-25) ।

रेटकः-टिका, रेटकः-टिका, रिरेटिषकः-षिका, रेरेटकः-टिका ;
रेटिता-त्री, रेटयिता-त्री, रिरेटिषिता-त्री, रेरेटिता-त्री ;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेलतिवत् (262) ज्ञेयानि ।
शतर्ति-रेटन्^A इति ।

(1439) “रेपृ गतौ” (I-भावादि:-372. सक. सेट्र. आत्म.)

‘—शब्दे च’ इति क्षीरस्वामी ।

रेपकः-षिका, रेपकः-षिका, रिरेपिषकः-षिका, रेरेपकः-षिका ;
रेपिता-त्री, रेपयिता-त्री, रिरेपिषिता-त्री, रेरेपिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।

(1440) “रेभृ शब्दे” (I-भावादि:-385. अक. सेट्र. आत्म.)

रेभकः-षिका, रेभकः-षिका, रिरेभिषकः-षिका, रेरेभकः-षिका ;
रेभिता-त्री, रेभयिता-त्री, रिरेभिषिता-त्री, रेरेभिता-त्री ;

▲. ‘रेटत्तटा या खलु चातकैश्च चायं जलं प्रोथति दातुमुव्याम् ॥’ धा. का. 2.25.

इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि ।
 १विरिघः = स्वरः, रेभितः, २रेषणः, ^Aरेभः इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति
 विशेषः ।

(1441) “रेवृ प्लवगतौ”

(I-भ्वादिः-507. सक. सेद्. आत्म.) [अ]

‘प्लवगतिः=प्लुतिगतिः=’ इति मा. धा. वृत्तौ । ‘—प्लुतिगतौ’ इति
 क्षीरस्वामी ।

रेवकः-विका, रेवकः-विका, रिरेविषकः-षिका, रेरेवकः-विका ;

- ‘क्षुद्रस्वान्तर्धान्तलभक्षिलष्टविरिघफाण्डबाढानि मन्थमनस्तमस्तकाविस्पष्टस्व-
 रानायासभृशेषु’ (7-2-18) इति स्वरेऽभिषेये निष्ठायामिडभावः, उपधाया हस्तत्वं
 च निषात्यते । अन्यत्र विरेभितः । ‘स्वरे वाच्ये विरिघं च शब्दार्थद्
 रेभतेर्भवेत्’ इति प्रक्रियासर्वस्वम् । अत्रेदं बोध्यम् । काशिकायाम्
 (7-2-18) “...अन्ये तु ‘विरिभितम् अन्यत्’ इति पठन्ति । (ये ३)
 रभिं (रिभिं ?) सौत्रं धारुं पठन्ति, ते विरिभितमिति प्रत्युदाहरन्ति ।” इति
 विरिघपदव्याख्यानावसरे प्रतिपादितम् । तेन रेभधारुः सौत्रः कथिदस्तीति
 प्रतीयते । सूत्रेषु तु कुत्रापि नोपात्तोऽयम् । किंच, ‘ये रिभि .....’ इत्यादिकेन
 वाक्येनेह भाव्यमिति, तत्र वाक्यं व्याख्यान्तर्गतं प्रमादेन मूलं एव निक्षिं
 स्यादिति च भाति ।

- ‘चलनशब्दार्थादकर्मकात्—’ (3-2-148) इति ताच्छीलिको युच्प्रत्ययः ।

- ‘प्रचीभ्यरेभैः पश्चोऽभसान्निधिप्रभमणस्तमिभिरागता व्रजम्’ धा. का. 1-50.
 [अ] “अत्र मैत्रेयः ‘प्लुवः’ इति धात्वन्तरमाह, तच्चिन्यम्, यदि हि स्यात् आप्लाव-
 शब्दस्यास्मात् धनि सिद्धो तदर्थं ‘विभासाऽऽचि रुप्लुवोः’ (3-3-50) इति
 प्लुवः पक्षे घटिद्वानमनर्थकं स्यात् । तथा प्लुङ्गो णौ वृद्धचावादेशयोश्चिं णौ
 कृतस्य स्थानिवर्त्वात् प्लुशब्दस्य द्विरुक्तावपुप्लुवदिति नित्ये प्राप्ते पक्षे अपिप्ल-
 लवदिति सिद्धयर्थं ‘स्वतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा’ (7-4-81)
 इति उकारस्येत्वविधानमनर्थकं स्यादिति । सति ह्यस्मिन्नेनैवाविप्लवत् इति
 भविष्यति । अत एव किलापरितुष्यन् मैत्रेयोऽपि ‘प्लुव इत्येवे’ इत्याह । इति
 माधवधातुवृत्तिवाक्यमिहानुसन्धेयम् ।

रेविता-त्री, रेवयिता-त्री, रिरेविषिता-त्री, रेरेविता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि
 रूपाणि भौवादिककेपतिवत् (261) ज्ञेयानि । ¹रेवः-रेवा, ²रेषणः इमानि
 अधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1442) “रेषृ अव्यक्ते शब्दे”

(I-भ्वादिः-620. अक. सेद्. आत्म.)

धातुमसुं क्षीरस्वामी चन्द्रसम्मतत्वेन पठति । अयं स्वभावाद् वृक्षधनौ वर्तते ।
 रेवकः-षिका, रेषकः-षिका, रिरेविषकः-षिका, रेरेवकः-षिका ;
 रेविता-त्री, रेवयिता-त्री, रिरेविषिता-त्री, रेरेविता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगैपतिवत् (429) बोध्यानि ।
³रेषणः, ⁴रेषा, ^Aरेभः, क्लिपि-रेद्-रेद्व-रेषौ-रेषः इत्यस्य विशेषः ।

(1443) “रै शब्दे” (I-भ्वादिः-909. अक. अनि. पर.)

‘रै शब्दे रायतीतीष्टं रात्तदाने राति शब्लुकि ॥’ (श्लो. 11) इति देवः ।
 रायकः-षिका, रापकः-षिका, रिरासकः-सिका, रारायकः-षिका ;
 राता-रात्री, रापयिता-त्री, रिरासिता-त्री, रारायिता-त्री ;
 इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककायतिवत् (263) बोध्यानि ।

- अन्ति प्रलये रेवः इति रूपम् । स्त्रियाम् अजादिपाठात् ‘अजायतष्टाप्’ (4-1-4)
 इति टापि रेवा इति । रेवा = नर्मदा ।
- ‘चलनशब्दार्थादकर्मकायुच्’ (3-2-148) इति, ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’
 (3-2-149) इति वा युचि रूपमेवम् ।
- ‘चलनशब्दार्थादकर्मकात्—’ (3-2-148) इति ताच्छीलिको युच्प्रत्ययः ।
- ‘गुरोश्च हलः’ (3-3-103) इत्यकारप्रलयः । रेषा = वृक्षरवः । तदुक्तं केशव-
 स्वामिना —“कौशे कर्दति, पद्मते गुदरवे, रेषेति वाक्ये भवेद्, बुकेति धरवे
 भषेति, हयजे हेषेति हेषेति च ।” इति मा. धा. वृत्तिः ।
- ‘सुप्रेषितान् पथि सरेषृङ्के सहेषं हेषास्तकासरमदान् अतिभासुराज्ञान् ।’
 धा. का. 1-79.

शतरि ^Aरायन्-न्ती, ¹कीरः ।

(1444) “रोडू उन्मादे” (I-खादि:-356. अक. सेट. पर.)

केचिदसुं धारुं न पठन्ति ।

रोडकः-डिका, ^Bप्ररोडकः-डिका, ²रुरोडिषकः-षिका, रोरोडकः-डिका ;
रोडिता-त्री, रोडयिता-त्री, रुरोडिषिता-त्री, रोरोडिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकखोरतिवत् (363) बोध्यानि ।

(1445) “रौडू अनादरे” (I-खादि:-355. सक. सेट. पर.)

‘रौट—’ इति केचित् ।

रौडकः-डिका, रौडकः-डिका, रुरौडिषकः-षिका, ³रोरौडकः-डिका ;
रौडिता-त्री, रौडयिता-त्री, रुरौडिषिता-त्री, रोरौडिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकखोरतिवत् (363) बोध्यानि । ^Cरौडयः ।

1. ‘की’ इति रायति = शब्दायतेऽपाविति कीरः = शुकः, शारिका वा । ‘सुषि स्थः’ (3-2-4) इत्यत्र, ‘सुषि’ इति योगविभागात् कर्त्तरि कप्रस्थये, ‘आतो लोप इटि च’ (6-4-64) इत्याकारलोपे च रूपमेवम् ।
  2. सञ्चन्ते द्वित्वादिकेषु कृतेषु ‘हस्तः’ (7-4-59) इत्यभ्यासस्य हस्तः । स च ‘एच इग्न्रस्वादेशे’ (1-1-48) इति परिभाषितत्वात् अत्रोकाररूप इति हेयम् ।
  3. यज्ञन्ते द्वित्वादिकेषु कृतेषु, ‘हस्तः’ (7-4-59) इत्यभ्यासहस्तः । ‘गुणो यद्गुणः’ (7-4-82) इति गुणः । एवद्वात्र पूर्वेषांडे ओकारः, उत्तरेषांडे औकार इति भेदो बोध्यः ।
- A. ‘रायद्यस्त्यानसचौ रथेऽपि तं भक्तिष्ठयापयिषुं स दृष्ट्वा ।’ धा. का. 2.31.
- B. ‘प्ररोडकानङ्गविलोलितैर्वृत्तान् रतावड्डिर्ललनाजनैः कलैः ॥’ धा. का. 1.46.
- C. ‘अकद्विकीडनभूततोडकान् प्रहूडितान् होडदरौडशभिष्कैः ।’ धा. का. 1.46.

श्रीगुरुभ्यो नमः

शौधनिका

पुटम्	पद्धतिः अशुद्धम्	शुद्धम्
803	8 दुधूनयिष्यमाणः,	दुधूनयिष्यमाणः
804	10 दोधूप्रयमानः	दोधूप्रयिष्यमाणः
805	28 .....जनदः	.....जनदाः
806	6 दुधूसयिष्यन्	दुधूसयिष्यन्
„	9 ...क्षीरस्वामी ।	क्षीरस्वामी । इति पुरुषकारः । (श्लो. 29)
807	21 ...103	...104
808	3 धृज्	धृज्
„	17 भौवादिधरतिकत्रत्	भौवादिकधरतिवत्
809	21 ...103	...104
810	15 ...40	...90
811	12 षिका;	षिका, देखिरकः-रिका;
812	10 इत्यात्वे,	इत्यात्वे (एवमुत्तरत्रापि 12, 21, 22, पद्धतिषु)
816	7 दिध्मासना,	दिध्मासा,
827	10 659	658
828	18 391	394
830	18 ढीप्	ढीष्
831	7 पिपक्षयिष्यमाणः;	पिपक्षयिष्यमाणः;
833	29 (वा.	(काशिकायाम-वा.)
838	2 पणयमानः;	पाणयमानः,
839	17 ५पतकः	५पातकः
841	7 ...गत्यात्यस्त...	...गतात्यस्त...
848	18 ४पर्षः	३पर्षः ।
„	26 ४पर्यते.....	३पर्यते.....
854	3 पापः,	पाशः,
855	19 सुरापाणः	सुरापाणः
871	31 22-2	2- 22.
874	17 पुष्यन्	पुष्यन्
877	7 विपविषा,	पिपविषा,
878	11 पुनाति	पुनती
885	26 इत्युत्त्वे	इत्युत्त्वे
895	30 ...दात्त्वं	...दात्त्वं
902	7 206	269
903	6 206	269
913	23 घटित	घटक
915	19 छिक्षतम् ।	छिक्षतम् ।
917	26 ज्ञाषस्तधोः	ज्ञाषस्तथोः
918	3 बन्धयिष्यन्	बन्धयिष्यन्

पुट्टम्	पहल्कि: अशुद्धम्	शुद्धम्
923	6 ओष्ठ्यादि	दन्तोष्ठ्यादि
924	15 वैलः;	वैलकः;
,,	19 दन्तौष्ठ्यादि	दन्तोष्ठ्यादिं
949	7 बाभामः;	बाभामः ;
966	14 3-3-94	3-3-108
969	9 षिका,	षिका,
,,	16 तस्यां	तस्य
980	15 इत्संज्ञ	इत्संज्ञां
981	16 श्रष्टा	श्रष्टा
984	4 ब्रध्राजिवान्, ब्रध्राजिवान्-	ब्रध्राजिवान्,
1006	28 धार्यते	धारयति
1008	19 कशन्-	मशन्-
1011	14 -मज्जनै-मज्जनः;	मज्जनै-मज्जानः;
1020	9 मिमिच्छषकः	मिमिच्छषकः
1021	2 मायकः-पिका,	मायकः-यिका,
1026	15 माणः, इत्या	माणः-मिमेलिविष्यमाणः, इत्या-
1031	8 सुप्रमयः	सुप्रमयः
1041	19 (4.)	(शाकुन्तले 5.20)
1051	12 सञ्चन्ते,	सुद्धे, सञ्चन्ते,
1055	9 चर्षण्ति	चर्षण्यति
1072	12 इति	इति प्रकरणे 'किप् च' (3-2-76) इति
1081	2 ...षम् २, {	...षम् २-युयूषम् २ {
,,	3 ...षित्वा २, }	...षित्वा २-युयूषित्वा २ }
1087	31 6-4-16	1-2-26.
1091	4 रागकः-गिका, रिर...	रागकः-गिका, रिर...
1092	22 अय	अयं
1097	27 क्युने....	क्युने...
2000	1 एतदारभ्य पव्रसु पुटेषु 1100, 1101, 1102, 1103, 1104, इत्येवं क्रमेण पुटसंख्या शोध्या ।	
1100	3 रिङ्किता	रिरङ्किता
1108	26 शुषु	शुषि
1111	18 रारायमाणः;	रारायमाणः;
,,	20 रापा ;	रापा : ;
,,	22 गोर....शुभंर....राप,	गोरः....शुभंरः....रापः,
1112	6 रारायमानणः	रारायमाणः
,,	25 राशदिभ्यां	राशतिभ्यां